

Dîroka kurdistanê

1

*Bi demên mesepotamya kevnera
Û demên destpêkê ên şariştaniya sumer*

Abdusamet Yîgît

weşanên

*Dîroka kurdistanê 1.
Demên mesepitamya kevnera
'Û demên destpêkê ên şariştaniya sumer
@Abdusamet yigit
Weşanên civakî-dîrokî
2023-Almanya-Berlin
Grafik: zendi şîyar*

ISBN 968-4-940996-09-2

Pêşgotin:

Wê dema ku mirov serwaxt bê û xwediye zanin û têgihiştina wê bê wê bi dîrok nivisandinê de wê gelek tiştên ku ew werina ser ziman wê hebin. Di hebûna civakê de wê weke ku wê nivîsandina dîroka wê weke ya ku ew xwe di wê de bibînê jî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Dîrok wê hinekê jî wê weke rê û rewşa xwe bi wê dîtîna û di berçav de derbaskirinê jî bê. Wekî din wê bi wê re wê xwe afirandin û barî demên paşeroja xwe jî wê bi wê re wê weke ku wê bikê.

Li kurdistanê wê, pirsgerêka wê ya giring wê nivîsandina dîroka wê û di temenekê hemdemiya wê de gihandina têgihiştina wê bê. Di wê warê de wê, nivîskariya kurd a demên kevn wê bimirê û ya demên hemdem jî wê xwe neafirênê. Di aslê xwe de wê aliyekê tangezeriya civake kurd a demên hemdem jî wê hema bêja ev pirsgerêk wê di şewayekê de wê biafirênê.

Di mijare nivîsandina dîrokê de wê li kurdistanê wê weke aliyekê xwe afirandinê bê. Heta salên li dora şerê cihanê ê duyem û hinek ji wê vir de wê weke demên pênasekirinê wê nivîsandinên ku ew hatina kirin wê, zêde wê rastiya wê newênina ser ziman. Nivîskariya dema kevn miriya û ya dema nû jî pêşneketiya. Xabatên ku ew heta salên 1990 hatina nivîsandin piştî wê pêwîst bû ku ew ser wê de demek nû hatiba dayin destpêkirin. Lê ew nebûna. Yê dema nû ku wê ji aliyên dîrokî, civaknasî, derûnî, felsefe, ramyarî, tenikî, fizikî, biolojikî û gelek aliyên din ên weke wan ve wê werina kirin nebûna. Wê weke xabatna pîr zêde bi sînor bin. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê di serî de wê mijare nivîskariya wê ya dîrokî wê di serî de wê weke ku wê pêwîst bê xwe bi awayekê cîdî xwe di rexnegirtinekê de bide derbaskirin û bi wê bikeve pêvajoyek xwe afirandinê dakû ku ew karibê di demên xwe yê nû de ew pêşavajoyê ji civake xwe ya dîrokî û ya î ro re wê bikê.

Ev wê weke aliyekê ku ew nebê nabê bê. Diwê temenê de wê karibê wê li wê binerê û wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dîrok wê karekê giring û heta tu bêjê wê hêja û mazin û xesas bê. Di wê temenê de wê, di nivîsandina wê de û bi teybetî di demên hemdem de wê

nivîsandina wê jî wê zêde giringiya wê xwe di cih de wê karibê bide dîyarkirin.

Nexasim ku ev dîroka kurdistanê bê. Di wê temenê de wê di serî de wê pêvajoyek demdirêj ku wê weke ku wê birêz ocalan jî wê di xabate xwe ya hêja a bi navê "ji dewleta rahiban a sumeran' ku wê werênê ser ziman de wê bahsa dîrokek deh hezar salî ku ew pêwîsta bi hemû hûrgilên wê werina ser ziman wê bahsa wê bikê.

Di nava wan şertûmercên giran ên zindana imraliyê de xabatek wusa hêza û mazin nivîsandina wê, cihê gotinê ji ti tiştê û kesekê re jî nadê hiştin. Di dewama wê de wê xabatên di wê rengê de wê pêwîst bin ku ew bi lêkolînî were kirin. Di wê temenê de ew gotina wî ya giring ku 'di nava van şertûmercan de evqas dikarê bibê' jî wê di rengekê de wê ji yên derve re wê weke referansek ku ew di wê temenê de weke yên deervî wan şertûmercên giran ku ew karibin xabatên mazin ên dîrokî bo civakê û pêşketina wê bikin. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dema ku min ev xabat da destpêkir de min sînorê neda diyarkirin ku ezê heta kûderê wê pêde herim. Ber ku wê di wê vê rengê de wê xabatek dîrokî de wê sînor diyarkirin wê karibê bi serê xwe bibê sedema pirsgirêkên fahmkirinê ku ew wê bi xwe re wê werênê. Dîroka kurdan a civakî wê di serî de wê di warê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê. Min li ser çavkaniyên ku ew heta roja me hatina kirin ên dîroka şariştaniyê û civakî ên li ser herêmê di serî de wê bi wê rastiya civake herêmê ji nava pêvajoyên wê yên hizirkirinê û zêhnî û hwd wê, fahmbikê û dîmenekê wê dênima berçav.

Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê di wê temenê de wê li şûna bi awayekê kronolojikî wê hanîna ser ziman a dîrokê ji wê zêdetirî wê bi fêrsên fahmkirinê û morfolojiyên wê yên bi jiyane û jiyankirinê û encamên wê re wê hanîna ser ziman wê weke aliyekê ku min di vê xabatê de esasgirt û wê di zane min de wê weke aliyekê ku wê yekser wê di dewama wê de wê weke pêwîst bê ku ew were li ser wê sekin in. Heta roja me wê, rewşên dîrokî ên bi nav û kronolojikî hatina nivîsin jî wê bi rehetî wê karibin werina menipulekirin. Di wê temenê de wê di pêvajoyên hêrîşên li ser civakê ên li kurdistanê de ev wê di rengekê de wê were dîtin. Ev wê êdî wê di awayekê de wê bêî ku ew dawî li tangezeriyên civakî werênê wê di wê temenê de wê hem bi zimanê xwe û hem bi şewayê xwe yê nivîsandinê wê xwe ji bûna qatekê wê rizgar nekê. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê nivîsandin wê

hertimî wê wê di warên civakî û xabatên dîrokî de wê şêwayê wê hertimî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê xwe bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê mijare dîrokê wê di wê temenê de wê di serî de wê bi têgînek civakî û ne bi gotinên zûwa wê fahmkirina wê giring bê. Ev wê di rengekê de wê bingihê gotinan wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Ku ew çavkaniya wan wê ji aliyekê ve wê çî bê û wê di encama pêşketinek çawa de wê bibina xwediyê fahmkirinekê.

Li vir wê, dîroka kurdan ku wê bibê bibê mijare gotinê wê her nivîsandin wê di serî de wê xwe ji wê şaşiyê wê xilas nekê ku ew wê çawa wê li dora hewldana gotina kurd hena ku wê bide girêdan û bipêçê û wê di wê temenê de wê bi mejiyê xwe wê nikaribê aliyên din bibînê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke hinek xafkên di nivîsandinê de ku meji dikeve wan de bê.

Di wê temenê de wê di serî de wê derketina dervî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Xabatek û destpêke ku wê tangezeriya nivîsandinê û fahmkirinê hwd jî wê ji holê rabikê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê pêşî wê hinekê li ser wê bisekinê û rêyekê ji wê re bide dîyarkirin wê weke aliyekê giring wê karibê bibê.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê ev wê, di rastiyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di mijare fahmkirinê û nivîsandinê de wê karibê bibê. Mijare nivîsandina dîrokê wê di serî de wê karibê xwe di şêwayekê de bide dîyarkirin. Nivîsandina dîroka kurd wê di serî de wê hinekê wê di serî de wê pêwîstiya salixkirina fahmkirina wê ya dem bi dem a bi hizirkirina wê ya bi dîrokê û fahmkirina wê re wê di rengekê de wê pêwîst bê. Ji wê aliye ve wê hingê ku ew bûu wê dîrok ji kronolojiyek zûwa a bi wê hanîna ser ziman wê weke ku wê xwe rizgar bikê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li kurdistanê wê demên wê yên jiyane ên nava herdû çeman de wê mejuya wê heta demên berî şariştaniyê wê li ser temenekê civakî wê karibê herê. Hinek lêkolînên dawî ku min di hundurê herikina nivîsandinê de cih da wan wê bidina diyarkirin ku wê çawa wê ev dîroka pêşketinên civakî wê ji demên mezolîtîkê û heta demên dawî ên peleolîtîkê ku wê çawa wê herin wê nişanakên wê li ser temenê jiyane seretayî û hwd re wê were kifşkirin.

Di renekê de wê demên neolitikê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di demên çanda şariştanî de wê weke ku wê karibê were kifşkirin wê rengê xwe bide pêşveçûnên şariştanî ên ku wê piştê wê bibin. Demên şariştanî ku wê li mesopotamya jêrîn bi çanda ubeyd û ya jorin bi çanda tel-xalafê û hwd re wê bibê û wê çawa wê li mesopotamya jêrîn wê rê li pêşveçûnên weke dem û an serdemên şariştana Urukê û pêşketina wê vekê û wê cihane uruk wê di hemdemiya wê de wê pêşbixê wê bide dîyarkirin. Di awayekê de wê dîmenekê hemdem ê weke pergale hemdem a roja me ya hegonomikî de wê di dîmenekê serwerîya wê de wê dema cihane urukê wê rengê pêşketina xwe wê bide dîyarkirin. Bajar dewletên wê weke bi têtînek konfedereli wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê xwe bide dîyarkirin. Algaze Guillermo wê gotina 'cihane uruk' wê di temenê wê têtîna hegomeniya wê de wê weke cihanek mazin wê çerçoveua wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. P. Butterlin wê di xabate xwe ya li ser jiyane demê a şariştana urukê de ku wê bihizirê û pêvajoyên vebûna wê ya çandî û ramyarî li dora xwe wê bi têtînek konfedereli wê bixwezê ku ew wê bi gotin bikê û wê werênê ser ziman. Di şewayekê de wê bi wê re wê çerçoveya wê ya ramyarî û çandî wê di zikhev de wê bi wê re wê, di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê pêvajoyên şanda ubeyd ku wê piştî wê vebûnekê bi ber mesopotamya jorin de wê bikê û wê serwerîya xwe li ser herêmên çanda tel-xalafê wê bikê jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên mesepitamikî wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê pêşketinên bi şariştanî ên demên şariştana uruk wê î ro bi gelek çavkaniyên ku ew diyar dibin û derdikevina li rohnîyê wê ji wan wê were fahmkirin ku wê weke pêvajoyek girîng wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Wekî din wê di wan de wê pêvajoyên ji çanda neolitik û bi ber ya civakî ya dema şariştanî re wê pêvajoyên peresendinê bi çandî, ramyarî û civakî û hwd re wê bi wê yekê û rengê wê bi xwe re wê bijî.

Di wê nûqtayê de wê şîroveyên Guillermo ên di 'cihane uruk' de ku ew dikê wê di şewayek de wê di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê di renekê weke cihanek hemdem de û pergale wê ya civakî a konfedereli de wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê pêvajoyên şariştanî wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di nava çavkaniyên ji herêmê ew dihên kirin wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê bibê wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwediye aliyekê wê yê giring bê wê bide dîyarkirin.

Di pêvajoyên piştê wê yên ramiyê û civakî wê di zikhev de wê bimeşin. Wê di pêvajoyên şariştaniyê de wê parastgeh û an zagorat wê li herêmê wê bi zêdeyî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wekî din wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li urukê wê çanda inanna, li Isinê, ya ninisina, li girsu ya ningirus, li nippurê ya Enlil, li deverên din ên ku wê bibin wê di wê temenê de wê bibin. Di wê temenê de wê ev dem wê weke demek bajari û pêşketina wê bê û wê çanda bajariyê wê di rengê de wê bi xosletên xwe yên ku ew pêşdixin re wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda civakê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aloiyekê wê yê din bê ku wê pêşkeve. Çandên weke ya inanna-iştar, gulla û hwd wê di wê temenê de wê weke çandna bingih û temenî ku wê bi pêvajoyên demdirêj ji demên civake berî demên şariştaniyê û heta demên piştî wê di rengê de wê weke aliyên ku ew wê di wê temenê de wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bibin û wê bidina dîyarkirin.

Ev jî wê di wê temenê de wê di rengê û awayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda inanna-iştar bê û bi teybetî ya gulla wê nişanakên wê di roja me de jî wê di temenekê zayendî û hwd de wê li kurdistanê di nava çandna civakî de bi awayekê diyar û an sergirtî ku ew dihên jiyankirin wê werina dîtin. Lê di demên hemdem de wê gelek kirin û tevger û xûyê ên ku ew jî wê demê dihên heta roja me wê weke xûyna anonim wê di wê temenê de wê bimênin û wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bîndîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmikê û wê werênê ser ziman bê. Demên sumer ên şariştanî û demên berî wê ên destpêkê wê zêde agahiyên me hê jî wê ne tîr bin û wê kêmbin. Lê em dizanin ku wê weke pêvajoyên şariştaniyê ên temenî wê bi demên dirêj wê werina jiyankirin. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare çanda civakî

wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de w bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê demên berê ên herêmên ku wê, li dora herêmê heta çolên saraha û yên nivgrava araban wê piştire wê ew çolbûn wê li wan wê pêşkeve, Wê berî wê nişanakên bajarbûnê û an pêvajoyina şariştani ku ew li wan dihê jiyankirin ku ew li wan dihê jjiyan din wê were kifşkirin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê girng bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de wê lêkolinên bi erkolojikî ên demên dawî vê rastiyê piştrast dikin.

Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê r wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê ên piştire wê di bin hinem pêngav û an serdemên giring de wê karibê were fahmkirin. Demên pêşî ên weke bi demên şariştana urukê û an cihane urukê re wê weke serdemek şariştanî û civakî ku wê bi çavkaniyên civake neolitik jî wê hinekê wê pêşkeve û wê şêwayekê sazûmana weke ya bi konfedereli wê li gorî çavkaniyên li ser herêmê ku wê dîyarbikin wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bijin.

Di awayekê de wê ev pêvajo wê piştî wê di renekê de wê weke pêvajoyek ku wê di şêwayekê de wê hebûna xwe wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê û renekê de wê bi wê re wê fahmibkê bê. Demek din ku wê piştî wê re wê were wê weke dema bûhûrîna li ya demên şariştanî a weke dema 'bajar dewletan' ku wê wer pênasekirin wê pêşkeve û wê di wê demê de wê kûrbûnek li ser aqil, zêhn, têgihiştin û hişmendiya şariştanî wê bibê. Wê hiyararşiyên şariştanî wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê sazûmanî û bingihê wê yê şariştanî ku wê çawa bibê û wê weke çî ji wê re wê pêwîst bê wê bi wê re wê pêşkeve.

Demek din ku wê di dewama wê de wê weke serdemekê wê were wê demên dawî ên sumer û destpêk û dawîya dema duyem a sumer ku wê weke demek ji ya wan demên bajar dewletan wê hin bi hin wê weke demek bûhûrînê li demên weke dewletên mazin û an dema imparatoriyan û hwd re ku wê bibê wê karibê wê di renekê de wê pênasebikê û wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Ev dem wê weke demek teybet bê. Wê di wê de wê weke ku wê were dîtîn wê pêşketinên mazin ên bi desthilatî wê bibin. Wê hêrişên bajar dewletan wê li hemberî hev wê bibê û wê têgîna bindestkirinê û heta ya kolederiye û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê pêşkeve. Ev wê bi xwe re wê weke ku wê were dîtîn wê di encama pêvajoyên şer ên ku wê di nava pêvajoyên şariştanî de wê weke rastiyna wê pêşkevin wê bibin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê girîng wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê û rengekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên piştre wê weke pêvajoyên serweriyê ên ku wê bi rewşên weke dest gûharandinê û hwd wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bibin û wê xwe di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Ev pêvajoya dawî wê di xwe de wê hinek serdemên ku wê di dewama hev de wê li ser esasê serweriyên bi armance hegomenikê ku wê bînin xwestin werina pêşxistin re wê bibê û wê di rengekê û şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. BI teybetî wê dema ku em pêvajoyên pêşveçûnên mesopotamikî ên demên piştre û bi teybetî ên dawî li wan dinerê wê di wê temenê de wê, weke demên li ser temenê ûerê hegomenikî wê pêşkevin û ev wê weke mireteyekê li hemû demên wê yê piştre jî wê bê dayin domandin wê bibê.

Mijare xabate me ya vê çerçoveyê de wê bi rastî jî wê gelek aliyên yê ku ew hê werina ser ziman û hûrgilên ku ew werina diyarkirin û ser ziman wê hebin. Ew jî wê di awayekê de wê weke ku wê pêwîst bin ku ew werina ser ziman. Lê di wê temenê de wê bi wê destpêkê re min xwest ku ez pêşî têgînekê bi pêvajoyên wê yê dîrokî re wê bidina çêkirin û wê werênima ser ziman. Ev dem wê di serî de wê di wê temenê de wê bi fahmkirina wan re wê piştî wê bi kifşkirinên nû re wê haninên li ser ziman û hwd re wê karibê li wê were zêdekirin. Ev pêşveçûn wê li

kurdistanê wê bibin wê hebûna civakî a kurdistanî jî wê ji temen ve wê bandûr bikê û wê alaquadar bikê. Ber ku wê dîroka wê bê. Di wê temenê de wê fahmkirina wê weke aliyekê ku ew nebê nabê bê. Ji vê aliyê ku em li wê dinerin em dikarin bi rehetî wê bibêjin ku wê gelek aliyên ku ew werina ser ziman ên bi wê re wê hebin. Ew jî wê di dewama wê de wê weke aliyna ku ew weke pêwîstin ku ew werina ser ziman bin.

Wek gotinek din jî wê dikarê di dewama wê de wê li ser şewayê vê lêkolînê vebêjê. Di navaroka wê de wê ji xwe dema ku ew hat xwandin wê çavkaniyên wê di herikina wê de wê cih bi cih wê werina dîtin. Ev nivîs wê çendî ku wê, bi dîroka 2023an wê were diyarkirin jî wê encama keda demek dirêj a bi salan ku ew dem bi dem bi li wê hatina zêdekirinê re wê bi wê û bertgên wê yên di dewama wê de ku wê werin wê bê nivîsandin.

Abdusamet Yigit

Destpêk: dîroka Kurdistanê

Bi kortasî têketînek bo destpêkê

Pirsgirêka kurd wê weke pirsgirêkek ku wê di demên piştî ronansê û pê de wê bi awayekê şenber wê rengê xwe yê pirsgirêketiyê wê di rengê de wê biafirênê. Lê di wê nûqtayê de wê çî wê temenê wê gotina ku wê gotina pirsgirêkê bê ku wê bi wê rengê wê li ser gotina kurd re wê biafirê û wê di wê temenê de wê temenê domandina wê ya bi statûqîyî û hwd bê wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê pêvajoyek zêde demdirêj wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê bi wê re wê were li lê hizirkirin û wê karibê wê di rengê de ew bi wê re wê were lê hizirkirin.

Di wê nûqtayê de wê di demên hemdem de wê pirsgirêka kurd wê were ser ziman. Lê gelek kes jî wê ji aliyê xwe ve wê werênina ser ziman. BI teybetî wê hêzên serdest û hegomenikî wê ji aliyê xwe ve wê bi têgînek ramyarî ku wê di wê rengê de wê çawa wê were dîyarkirin wê salixkirinekê wê li ser wê re wê were kirin. Di wê nûqtayê de wê ev wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Xabatek ku wê bi wê rengê di bin gotina pirsgirêka kurd û navê wê de were kirin wê di wê de wê gelek ali û têgînên ku ew bi dîrokî û dema ku em di wê de dijîn jî wê karibin wê werina ser ziman. Diwê çerçoveyê de wê di serî de wê bi salixkirina rewşa kurd û navê kurd û dîroka wê re wê di pêvajoyek dîrokî û kronolojikî de jî wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê dema ku em wê li ser temenekê dîrokî wê werênina ser ziman wê aliyên pirsgirêkê ên desthilatî, olî û hwd ku wê bi statûqîyî wê bîn kirin

temenê afirandina pirsgirêkê de û wê di wê temenê de wê werina pêşxistin jî wê hebin. Ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê ev ali jî wê pêwîstîya fahmkirina wan di wê çerçoveyê de wê hebê. Salixkirina wan bi zimanek rast û rêkûpêk wê pêwîstî wê weke ku wê bi wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare pirsgirêkê wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijare kurd wê piştî ku wê tevgera azadiya kurd wê di bin serkêşîhya rêbar apo de wê destpê bikê û pê de wê di rengekê de wê zêdetirî wê êdî wê were dîtin ku wê were nîqaşkirin. Ev tevgera azadiyê wê ji aliyê dewletên herêmê ên weke ku wê aligirên wê afirandina pirsgirêka kurd jî na wê, weke 'raperîna dawî' ku wê bi nav bikin wê li ser wê re wê li wê bihizirin.

Di çerçoveya pirsgirêka kurd de wê rêyên tafisandinê û hwd wê di rengekê de wê hertimî wê di dewama wê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê werina bijartin. Wê di wê temenê de wê bi we re wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê were li lê hizirkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê pirsgirêka kurd wê, piştî wê demê wê çawa wê di rengekê de wê were domandin wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di demên hemdem de wê dewletên heerêmê ku wê piştî şerê cihanê ê yekem û pê de wê werina avakirin wê weke tirkîya, iran, sûrî, û iraq û hwd wê di rengekê de wê dîroka wan hemû wê weke dîroka şerê bi kurdistanê û kurd re wê bimêşe. Wê hemû têkiliyên wan ên bi hev re wê ji du aliyan ve wê karibê werê fahmkirin. Aliyê pêşî wê li ser temenekê mantiqî û statûqûyî ku ew heta wê demê bi têgûhên weke baweriyê û olê û hwd ew hati bi temen kirin û domandin bê. Aliyê din jî wê li ser temenê pirsgirêkê wê weke çawa wê di levkirinek di nava xwe de ku wê bi wê re wê ew wê bikin wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê dîrokek şer wê di rengekê de wê bi hev re wê li ser rewşa kurd û kurdistanê re wê were dîtin ku wê were meşandin û dîyarkirin.

Lê ev pîrsgîrêk wê heta wê demê ku wê were wê di kîjan pêngav û pêvajoyan de wê derbas bibê û wê dîrokek çawa wê li şûn xwe bihêlê wê bêgûman wê pêwîst bê ku ew wê di rengekê de wê werênê ser zîman bê.

Ji aliyekê din ve jî wê hemû nivîsandinên ku ew wê li ser mijarê wê werina kirin wê di rengekê de wê bi manipulatifî wê werina kirin. Wê di wê rengê de wê weke çawa wê temenê domandina pîrsgîrêkê wê bidina domandin wê li ser wê esasê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bi wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser zîman ku wê çawa wê xwediyê dîrokek ku wê di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser zîman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê, bi wê re wê werênê ser zîman ku wê mijar wê bi serê xwe wê dîrokî, û civakî bê. Wê di wê çerçoveyê de wê ber ku wê civakî bê wê pêşî wê ji aliyê civakatiya wê û weke pêwîstiya salixkirinek wê jî wê hebê.

Ber ku wê di çerçoveya dîroka herêmê û civakê de wê pêşîya wê were girtin ku ew newê nivîsandin jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê temenê domandina wê ji aliyekê din ve ku wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser zîman ku wê mijare salixkirinê a di wê temenê de wê karibê wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser zîman. Di wê nûqtayê de wê dîrok wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê weke temenekê zanyarî wê di wê nûqtayê de wê fahmbikê û wê bi wê re wê hinekê din wê li ser wê bisekinê bê.

Di wê nûqtayê de wê pêvajoyên dîrokê ên weke ku wê bi wê re wê karibin wê werina li lê hizirkirin wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser zîman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser zîman ku wê mijare salixkirina pîrsgîrêka kurd wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê dinava dîrokê de wê çawa wê biafirê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi xwe re wê biafirênê.

Di wê nûqtayê de wê, di demên hemdem de wê, bi zêdeyî wê dbi nava cendereke ku wê weke ya bi dorpêçkirina bi têngînek statûqîyî a bi armanca jenosidkirinê de ku wê çawa wê civak wê were derbaskirin de

ku wê bimênê û an wê were girtin wê êdî wê pêwîstî wê bi giranîya wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê kaeribê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Di mijare fahmkirina pirsgirêkê de wê bi zêdeyî wê di demên hemdem de wê weke ku wê were dîtin wê gelek aliyên wê derkevina li holê û wê bi girani û şawitandina xwe re wê direngêkê de wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di nava dîrokê de wê pêvajoyên wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di serî de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di demên hemdem de wê weke ku wê karibê wê di destpêkê de wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmikê ku wê xwediyê çerçoveyek fahmkirinê bê. Di demên hemdem de wê mijare pirsgirêkê wê di rengekê de wê bi awayekê şer ê ku wê pirrali wê li hemberî wê were meşandin re wê were dîtin. Hemû teknikên hemdem wê di rengekê de wê di şewayekê de wê li hemberî wê were meşandin. Ji aliyekê ve wê bi wê rengê ku wê şer wê li hemberî wê bi gelemperî wê were meşandin wê ji aliyê din ve jî wê kurdistan wê di nava çar dewletên weke ku me li jor navê wan hanî ser ziman de wê were beşkirin û ew rejimên wan dewletan wê li hemberê wê pêvajoyên şerkirinê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bidina meşandin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê mijare demografiya civakî a civake kurd bê. Bi dîrokî ku mirov wê bibêjê wê xwediyê rewşek zêde berfireh û cihreng bê. Di wê temenê de wê tenê wê ji rengekê baweriyê wê di nava wê de wê nebin. Weke komên sereka ên islamî, xiristiyani, cihu, êzdayi, elewî û hwd wê hebin û wê di awayekê de ew komên din ên

bin wan re ên piçûktir jî wê wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê di nava wan têngînên ku ew bi wê re wê were cihê kirin re wê di şêwayekê de wê li ser temenê ardnigarî û demografiyî wê were beşkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê pêşlêgetina danina tékiliyên beşan ên bi hev re wê êdfî wê çawa wê weke hev wê di ahengekê de wê nebê xwediyê renekê pêşketinê û wê bi wê pêşîya wê were girtin wê bi wê armancê wê were dîtin ku ew wê were kirin.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirina pirsgirêkê wê li ser salixkirin û an bi navkirina wan pirsgirêkan re jî wê di renekê de wê were û bibê. Di wê temenê de wê di renekê de wê di demên hemdem de ku wê ti mafê civakî ên hemdem wê ji wê û pêşketina wê re wê newê nasîn wê di renekê de wê bi wê re wê pêvajoyek şerkirinê wê di renekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê were meşandin.

Di wê nûqtayê de wê pêşketinên civakî jî wê di renekê de wê şerkirina li hemberî wan û bi awayekê wê weke ji holê rakirina wan wê bê kirin. Minaq wê tenê li herêmê bakûrê kurdistanê ku wê di nava sînorê tirkiya de wê bimênê wê ser 30 milyonî re wê kurd wê hebin., tevi yên ku ew hatina bişavtin. Lê hun tenê dibistanekê jî nabînin ku ew wê zaroyên xwe di wê de wê perwerde bikin. Di wê çerçoveyê de wê rewşek bêwijdanî û dijmirovî ku wê hemû pîvanên mirovatiyê wê bînpêbikê wê bi wê rengê wê herina bi ser civake kurd de.

Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê li herêmê nebûna pêşketinê, zaninê, wijdanê û kêmbûna bi rewîstî û hwd wê di renekê de wê hinekê jî wê bi wan pêvajoyên şer ên rejimên herêmê ve jî wê di renekê de wê weke ku wê girêdayî bê. Weke zêde ku wê xwe li kirasê olî wê bipêçin û wê bi dîmenekê tundrew ê weke olî wê pênasekirin û hewldana dayina nişandinê wê ne tenê bo wê çekirina temenê şerkirinê ê li hemberê civakê ê li herêmê bê. Wê ew kêmbûna bi rewîstî û têngîna mirovî û hwd ku wê çawa wê bi wê dîmenê wê ser wê binûxûmênin û wê vaji wê xwe di dîmenekê de wê bidina diyarkirin di dîtina bi zaninê û nivîsandinê ku ew dihênina ser ziman de jî wê bi wê ve wê hinekê wê girêdayî bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare ya ku ew dihê ser ziman û ya ku ew dihê jiyin wê hertimî wê ji hev cihê bê. Ev wê di şerûmercên civakî ên li herêmê û bi teybetî li kurdistanê de wê zêdetirî wê xwe di renekê û dîmenekê de wê weke ku wê karibê di şêwayekê de bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê bi awayekê wê werênê ser ziman ku wê pirsgirêjên civakî wê di wê temenê de wê

karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê pirsgirêka kurd wê di dîmenê hemdem de wê weke ev ali wê hinekê wê dîmenekê wê yê bi pirsgirêkê ku wê were diyarkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di rewşên weke li dora salên 2015'an de ku wê bi hewkariya her çar rejimên ku wê kurd û kurdistan di nava wan de hatî qatkirin ku wê pêşxistina komên weke DAÎŞê û hwd û dana şerkirinê a li hemberê civakê di rengekê de wê weke dîmenekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wî jî wê dikarê wê di rengekê din de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare pirsgirêkê wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê bi awayekê û pirsgirêkên demê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê werina pêşxistin re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê were kkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare rewşên weke yên kurdên êzdayî ên şengalî ku wê di wê dema hêrişan de wê, destavêtina li jin û zaroyên wan jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ew jin û zaro ên ku ew birina û hê windana wê, di rengekê de wê ew gotinên olî û rewîstî ku wê çendî wê karibin wê weke bi bêwijdaniyekê werina dîtin wê weke nişandina wê jî bin. An jî wê ew dîmen wê karibê wê weke dîmenê wê bê ku ew têgîn wê çendî wê mirov bin û an wê karibin bahsa mirovatiyê bikin wê bi wê re wê karibê wê weke nişandina wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev jî wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê piştî ku wê bi ronansê û pê de wê rojava wê pêvajoyên reformasyonê û xwenûkirinê û hwd wê bide destpêkkirin û wê di wan waran de wê bi sînorkirina olê û hwd wê bikê wê li rojhilat wê ev wê bi zêdeyî wê, ku wê di demên piştê ên weke di demên hemdem de wê bibê zêdetirî temenê tengezeriyên civakî û ramyarî û hwd li herêmê wê di rengekê de wê xwe bidina domandin.

Bi wê re wê di rengekê de wê çawa wê ji pêşketinê wê dîrketin wê bibê wê bi wê re wê dîmenekê wê bi wê re wê were dîtin. Di demên hê destpêka sedsale 20an de wê, li kurdistanê wê rewşên bîrên jin ên ên kurd ku wê bahsa mijare civakî wê bikin wê di rengekê de wê mijare olê wê ji aliyê li şûnmayîna wê ve jî wê di rengekê de wê hildina li dest û wê bixwezî ku ew wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Di renekê de wê rewşenbîra kurd wê hê hingê wê çawa wê li ser pîrsgirêkên zayendî û hwd re wê bi civakê re wê têgîna olî wê were hemberî hev wê xwestibû ku ew balê bikişênê li ser wê. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê pêvajoyên fahmkirinê ên pîrsgirêkê wê di wê demê de wê werina ser ziman. Di wê nûqtayê de wê desthilatî ên demê wê tenê wê ji aliyê serdestîya xwe ve wê nêzî mijarê bibin. Wê di wê temenê de wê pêvajoyên bişavtinê wê li ser civakê wê bimeşenin û wê di renekê de wê bixwezin ku ew wê di renekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Wê jî wê di renekê de wê, dikarê wê di şewayekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin. Em ji wê aliyê ve wê hinekê din wê dikarin wê di dewama wê de wê li ser wê bisekin in. Em li jêr wê hê li ser wê aliyê wê bisekin in. Ber vê yekê emê li vir wê tenê wê bi wê kirpendina xwe re bi sînor bimênin.

Di wê nûqtayê de wê pêvajoyên dîroka herêmê a civakî û salixkirina wê bi pêvajoyên şariştaniyê re wê di renekê de wê karibê wê kevinariya wê re wê herê. Lê berî ku mirov wê herê ser wê û wê werênê ser ziman wê karibê wê di demên piştî ronansê û pê de wê mejuya pîrsgirêkê ku mirov wê hinekê wê li ser wê bisekinê wê di renekê de wê bi hatina komên selçûqî ên li herêmê re wê destpêka tengezeriya pêşketina civakî û pîrsgirêkên civakî ên herêmê jî wê di renekê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev dem wê taqabûlî demên şadadiyan ku wê weke desthilatiyek imparatorî ku wê piştî ya buweyhidiyan û hwd re wê li herêmê wê avabikê wê di renekê de wê karibê wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Piştî wê di demên euyûbîyan de wê ew bidomê. Eyubî wê di dema xwe de wê levkirin û peymanekê wê bi wan re wê bikin ku ew çêbikin ku ew wê çawa wê di rewşek weke aloz a li herêmê ku ew diafirênin ew bi wê derxin. Ew wê, çendî wê di destpêkê de wê demekê wê wan di bin sehêta eyûbîyan de wê bide girtin jî lê wê piştî wê hin bi hin ew ku wê firsendê wê bibînin wê êdî wê bidest şerkirinên xwe yên li herêmê û xalkên herêmê re wê bikin. Gotina şancar ku wê weke şahê selçûqîyan bê wê

dema ku ew hêrîşî kurdistanîyan dikê û ew ji şêwîrmendê xwe dipirsê ku ewê wilqasî berxwe didin ew kina û ku ew şêwîrmendê wî dibêjê 'ew kurdistanî na' û ew di dewama wê de wê dibêjê ev kurdistanî di şervanna mazin in' re ku wê werênê ser ziman re wê karibê dîroka destpêkê a pîrsgîrêkê ku ew wê, ji wê demê û pê de wê bi giranî wê xwe bide dîyarkirin re wê li ser wê bisekinê û wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Piştî wê demê wê pîrsgîrêka kurd wê gav bi gav wê di rengekê de wê were dîtî ku wê xwe bide dîyarkirin û domandin. Lê herî zêde wê piştî dema ku ew wê komên selçûqî wê di rengekê de wê, bi alikariya eyûbîyan wê xwe bi hêz bikin û li herêmê wê bigirin û piştî wê ku wan xwe girt û pê de wê çawa wê hêrîşî herêm û desthilatên eyûbîyan ên herêmê wê bikin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Piştî wê pêvajoyê wê piştî derketina li holê a osmani û pê de wê ev pêvajo wê weke pêvajoyek ku wê kurd wê bi gotina weke 'baxtê romnê nin a' re ku wê pênase bikin bê. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê êdî ev wê bibê. Lê ev pêvajo wê weke pêvajoyek zêde piştî wê êdî wê bi xwûn wê bi kurdan re wê derbas bibê. BI hezaran salan komên civakî ên herêmê ku wê heta wê demê wê hebûna xwe wê bi hezaran salan wê bidina domandin wê ji wê demê û pê de wê hin bi hin wê ji dîrokê wê herin. Di wê çerçoveyê de wê gelek ji wan wê navê wan jî wê li dîrokê wê nemênê.

Pîrsgîrêkên herêmê ên civakî û şariştani wê bi awayekê tengezerî wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Heta demên ronansê jî wê rojhilat wê bi rojava re wê di ahengekê de xwediyê rengekê pêşketinê bê û heta ku wê karibê wê ji hinek awayan ve wê li pêş jî wê bibînê. Lê piştî wê di rengekê de wê çawa wê gav bi gav wê şûnkeve wê karibê wê mejuya wê li şûnmayîna herêmê bi tengezerîya civakî a weke bi pîrsgîrêkên weke ya pîresgîrêka kurd re ku wê çawa wê biafirê wê karibê di zikhev de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare rewşên tengezeriyên herêmê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê pêşketina wan wê êdî wê karibê rêyan ê dîyar bi awayekê bi wan re bibînê. Di wê temenê de wê çendî ku wê, ol wê weke rewşek statûqîyî wê

di temenê wê rewşê de wê were bicihkirin jî û an wê weke rêyê wê pêşneketinê wê were dîyarkirin jî lê em dikarin wê bibêjin ku wê di encama dawî de yên ku wê olê bi hizirbikin û wê bînina ser ziman jî wê mirov bin û wê di wê temenê de wê şûnmayinê wê li şûna wê bi wê rengê bi mirov û rengê zêhnê mirov û bi wê ya nêzikatiya wan a li hev re wê di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wê dema ku wê kesekê weke T. Ardogan ku wê, di xwandina xwe de jî wê bi aqilê xwe wê kêmbê ku wê bi gotinên weke bi wî û devî wê were dayin gotin ên weke "dema ku li ne hizirê wê nebê" ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê dîmenekê fahmkirinê ê di wê çerçoveyê de wê karibê bide mirov. Ew wê gotinê li ser pirsgirêka kurd re wê di rengê de wê dihênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê karibê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê pirsgirêka pêşketinê û di wê temenê de wê şûnmayinê wê di rengê de wê di wê temenê de wê bi awayekê wê bi zanebûnî ji pêşketinê dîrkirinê û pêşketina ku ew dibê a civakî û hwd ku ew dihê jîholê rakirin jî wê di rengê de wê karibê wê di dîmenekê de wê werênê ser ziman bê. Di demên hêrişên DAÎŞîyan li kurdistanî û civake kurd ku wê werina kirin de wê komên DAÎŞî ku wê hêrişê muzexaneyê baxdayê a dîrokê wê bikin û wê di wê de wê hemû berhemiyên şariştaniyên kevn wê di rengê de wê di bin navê 'şikandina putan' de ku wê weke pêjnek baweriyê wê were şîrovekirin wê were hanîn li ser ziman wê karibê wê weke dîmenekê wê werênê ser ziman. Di dema şikandina putan de wê, mihemed wê ne bi armanca hêrişî li dîrokê û an pêşketina demê bikê wê ew wê bikê. Wê di rengê de wê çawa wê di awayekê de wê, dîmenekê li şûn mayî û weke ne li gorî jiyane mirov bê wê ew wê bi wê bixwezê wê ji holê rabikê. Di wê nûqtayê de wê piştî wê ev gotin wê fêrsên bi wê rengê ên fahmkirinê wê bi aliyên din ên weke yê dîrokê wê werina salixkirin û ev wê ti carî wê nikarin wê bi wê re werina fahmkirin bin. Ev wê tenê wê weke têgîna zêhnî bin ku wê di rengê de wê bi têgîna desthilatî ku wê pêşketina ku ew li gorî xwe rast nebîne di bin wê navê de ji holê rabikê re wê karibê wê di rengê de wê salixbikê. Wê weke ku wê çawa wê sernûxûmandina jinê ku wê di nava têgînên olî de wê weke ku wê dihê ser ziman wê, ji têgînek olî wê zêdetirî wê weke ajoyek baviksalarî a mêr ku mirov wê karibê wê di

rengê de ku wê li gorî wê were kirin wê bi derûnî û hwd wê karibê wê bi çavkaniyên wê yên civakî û hwd re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji vê aliyê ve ku mirov qarakter û têngîn û têngiştina ku ew pêşketî ku em di rohnîya wê de dihizirin wê, bi wê re wê karibê bi wê re wê bibêjê ku ew pirsgirêkên bi wê rengê ku wê weke sernûxûmandinê 'weke pêwîstîya olî' ku wê were pênasekirin wê di aslê xwe de wê ji aliyê derûnî û ajoya mêr ve hûrûkûr wê pêwîstîya dahûrkirin û fahmkirina wê hebê. Ji wê aliyê ve wê, bi fahmkirina wê û şîrovekirinên wê re wê encamên wê yên di qada civaknasî de ku wê bibin re ew dikarê êdî baştirin were fahmkirin. Di dewama wê de êdî bi wê temenê aliyên dîrokî û civakî ên din jî bi wê re êdî werina fahmkirin.

Di wê nûqtayê de wê ev wê weke aliyên wê yên din bin ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev alî wê di rengê de wê weke aliyên ku wê di wê temenê de wê weke bi mantiqê ne vegûharinê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Lê ev wê weke aliyna ku wê, di wê temenê de wê bi têngînek desthilatî wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê ve gûharinê wê di rengê de wê di aslê xwe de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê bi têngînek baweriyî jî wê karibê wê werênê ser ziman. Lê mirov bi aqil bûya û pêşîya aqil ti tişt wê nikaribê bigirê. Ber vê yekê wê her tişt wê pêwîst bê ku ew li gorî aqil were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê pêwîst bê ku ew di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizir û wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijarew fahmkirina demê de wê, aliyên zêhnî wê di wê rengê de wê weke aliyekê ku wê bi niyetên di navaroka wê de wê werina lê hizirkirin re wê di şêwayekê de wê werina gûharandin û an dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê dîsa wê ne niyeta olî lê wê niyeta kes wê di rengê de ku ew wê ji xwe wê dihênê ser ziman û wê dikê li şûna wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtin.

Di awayekê de wê di demê de wê rengê pêşketinê wê bi aqil bê û wê aqil û zanin wê derkeve li pêş. Zanist û aqilê zanistî wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di demên hemdem de wê, aqil wê pêşkeve û wê pêşketinên civakî û navaroka wê bi aqil wê werina dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê pêşketinên bi aqilî wê, di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê were dîtin wê di şewayekê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werînê ser ziman ku wê mijare salixkirinê a bi fahmkirinê wê bi aqil re wê bibê wê, di wê temenê de wê têkiliya fahmkirinên bi baweriyê jî wê bi aqil wê bibin. Augustinius wê dema ku wê bahsa baweriyê wê bikê wê bi têgînek epistemoplojikî a fahmkirinê ya bîaqil û zaninê re ku wê li wê bihizirê û wê di renekê de wê bi wê re wê werênê li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê mijare fahmkirinê û baweriyê jî wê di renekê de wê bi hev re wê çawa wê were fahmkirinê wê di her şerûmercê de wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman. Serdema navîn ku wê li gorî demên hemdem wê weke demek li şûn mayî ku wê were pênasekirin jî lê li herêmê wê ji ya î ro wê di fahmkirinên xwe de û wê di gelek waran de wê weke ku wê li pêştir bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman ku wê têgihîştina aqil û pêşketinê a bi jîyanê re wê di zikhev de wê bimeşê. Di wê temenê de wê fahmkirin wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Demên destpêkê ên şariştanî û heta demên şariştaniyê li kurdistanê

Di gelek lêklinên ku ew li ser herêmê dihên kirin de wê di wan de wê dîrokek pîr zêde wê kevn ku wê herê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were hanîn li ser ziman. Minq wê dîroka nava herdû çeman û an çemên diclê û firatê ku wê bahsa wan wê were kirin wê bi du beşan wê were hanîn li ser ziman. Wê dîroka destpêkê a demên berî şariştaniyê ku wê bi demên zû û an pêşî ên neolitikê re ku wê bahsa wê were kirin wê were ser ziman. Di wê demê de wê, hêjayî gotinê bê ku wê lêkolînên ku wê li herêmên kurdistanê ên weke li dora afrînê ên weke ayndarê û hwd ku wê werina kirin de wê di wan de wê dîroka avakirinên weke bi bawergehî wê heta li dora salên duwanzdeh hezar salî ku wê were birin û wê were bi dîrok kirin wê were nivîsandin. Ev wê di renekê de wê weke nişanayek ku wê di wê rengê de wê dîroka demên neolitikê ku wê were gotin ku wê berî zayîna isa li dora deh hezar salî ku wê pêkwerê jî wê hê kevtir jî wê bibê. Wekî din

wê li deverên din ên ku wê bi antropolojîkî û hwd wê lêkolîn wê werina kirin wê di wê temenê de wê were ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê piştî wê demê wê dema ku wê bahsa demên berî şariştaniyê wê werina kirin wê ji demên peleolitikê û heta demên mezolotikê û hwd wê di renekê de wê pêvajoyên pêşketinî û reng standinê ên jiyana mirov wê di renekê de wê were dîtin ku wê li wê were û bibê. di gelek şîroveyan weke ku wê Gordon Childe wê bikê li ser dema civakên berî şariştaniyê de ku wê çawa wê gotinek civakî wê di renekê de wê bikarbênê û wê dîmenekê fahmkirinê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê gotina civakên berî dema şariştaniyê bilêvkirin û wê hanîna wê ya li ser ziman wê ji aliyekê din ve jî wê wateya wê hebê. Wê demê wê aliyekê wê yê din wê bi wê re wê karibê wê were fahmkirin ku wê civaketi wê bi têtîna şariştaniyê wê weke ku wê newê destpêkirin wê bi xwezayî wê di renekê û têtînekê de wê hizrek di encama wê aqilmeşandinê de wê di mejiyê mirov de wê bi hesanî û rehetî wê biafirê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê din de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê li herênê wê demên neolitikê wê weke demên ku wê di wan de wê jiyane civakî a seretayî wê di renekê de wê weke ku wê bê wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê bermehiyên ku wê piştî wê bi erkolojîkî wê ji herêmê wê werina derhanîn wê di wan de wê bide diyarkirin ku wê di wê demê de wê sazûmanek civakî ku wê di wê de wê bê jiyankirin û wê di wê temenê de wê bi hev re wê di nava ahengekê de wê bi wê re wê biafirê wê werênê ser ziman.

Di wê nûqteyê de birêz ocalan wê di şîroveyan xwe yan li ser dema berî şariştaniyê ên neolitikî ku ew dihênê ser ziman wê bahsa demek dayiksalari wê bikê û wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê dîmenekê ku wê di wê de wê dayik wê serwer û serdest bê û wê di renekê de wê civakê wê di renekê de wê bi rêvebibê wê werênê ser ziman. Li vir wê di temenê têtînen liberal ên demên hemdem de wê gotinên weke 'wekheviya nava jin û mêr' de ku wê bi wê re wê were pênasekirin û wê were ser ziman jî wê di wê çerçoveyê de jî wê di renekê de wê bahsa wê wekheviyê wê were kirin. Lê di wê temenê de wê şîroveyek wê, di zane min de wê zêde ne vegotinbar bê ku wê karibê bi tememî ew rastiyê di renekê de ku ew karibê wê werênê ser ziman.

Ber ku wê di wê temenê de wê têngînek wekheviyê wê di rengê de wê di dîmenekê de wê weke têngînek bi tipolojikî ku wê weke yê din wê were kkirin wê di rengê de wê were kirin bê û ev yekkirin û an weke hevkirin wê di rengê de wê ne rewşek ku wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ku em dema ku wê di rengê de wê li wê dihizirin wê hinek nişanakên ku wê di nava rengê jiyankirina çandî a li li kurdistanê ku wê di nava civake kurd de wê were dîtin wê di wan de wê weke hinek dîmenek ku wê di wê warê de wê karibê wê hinekê wê weke di mejiyê têngînek antropolojikî de wê li wê bihizirê û wê karibê bi wê re wê hinekê li wê bihizirê. Di wê nûqtayê de wê di rengê de wê dîmenekê jiyani ku wê bi xwezayê ve wê girêdayî wê dîmenekê wê di rengê de wê weke ku wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Wê jî wê di rengê de wê kaeribê wê werênê ser ziman ku ev nişanak wê ji aliyekê din ve jî wê karibê wê bi xwe re ew bidina nişandin û dîyarkirin ku wê çanda jiyane civakî a kurdistanî a jiyane civake kurd bi wê bi wê re wê were dîtin wê nikaribê wê tenê wê bi ya dema şariştaniyê re wê bi sînor wê werênê ser ziman. Ew wê di rengê de wê ev wê weke hinek aliyên ku wê bi wê re wê, di rengê de wê zêdetirî wê weke ku wê bi wê re wê kevn wê herin.

Ji xwe wê dema ku em dihên demên şariştaniyê wê di demên sûmerîyan de wê wê weke çavkaniya navê 'kurd' wê weke 'kur' wê were dîtin ku wê were ser ziman. Di vegotin û ankû destana lipit îştar de jî wê di rengê de wê bahs û navê 'welatê kur' wê bi awayekê wê were dîtin ku wê ji were bahs kirin. Wêki din wê navê 'gûtî', 'an 'kûrtî' û hwd wê di rengê de wê di dema imparatoriya gûtiyan de ku ev wê weke imparatoriya kurd û kurdistanî wê were pênasekirin jî wê were ser ziman.

Çavkaniyên ku ew didina nişandin wê çavenda wê nave herdû çeman li dora cizitabota a roja me bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin ku ew li wê bicihbûya û heta ber rêza çiyayên zargrosan wê di rengê de wê xwediyê serwerîyekê giştî û mazin a li herêmê bê.

Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê gelek nişanakên wê hebin ku wê di wê temenê de wê, di rengê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin ku ew wê di wê rengê de wê bijîn. Wê xwediyê pêşketinek giştî a bi çerçoveyek berfireh bin. Di wê demê de ku wê bibin wê weke hinek êl û an aşîrên kurdistanî wê bahsa wan wê were kirin wê nairi, loloyî qasiti û hwd wê çend ji wan desthilatiyên kurdistanî ku wê weke di dewama wan

de wê werin û bibin bin. Minaq wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, qasiti wê navenda wan ji ber rêzaçiyayên zagrosan û heta deverên weke musila roja me ku wê di demên kevn ên mesopotamikî de wê weke bi navê *ninova* jî wê di renekê de wê were ji wê bahskirin.

Di wê nûqtayê de wê ev wê tişteke din wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Ew jî wê di renekê de wê weke ku wê ew bê ku wê çawa ku wê weke ku wê di pêvajoyek jiyânî de wê di renekê de wê pêvajoyên peresendinê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li herêmê wê li ser wê temenê wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bibê û wê pêşkeve bibê bê.

Wekî din ku em dîsa li demên berî şariştaniyê vegehin wê demê em dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê di demên berî demên şariştaniyê de wê demên civakî ku wê di ahengekê de wê bi rewşên weke çandiniyê ve û hwd ve wê girêdayî wê bibin. Nişanakên li şikefta hasûna û hwd ku wê werina dîtin wê di wan de wê were destnişandin ku wê mijare çandiniyê wê li herênê wê heta li dora deh hezar salan wê herê. Ev wê demek wê weke dema ku wê taqabûlî wê têtîna dîrokkirina dema neolitikê a li herêmê ku wê bahsa wê were kirin. Weki din wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşên çandiniyê wê di renekê de wê, li gorî ku mirov bi awayekê morfolojikî û bi aqılmeşandinekê ji bermehiyên ku ew dihên derhanîn ên demên berê ên herêmê wê bi wan re wê were dîtin ku ew wê çawa wê kevntirin wê herê. Hinek vegotin wê, nişanaka wê bidina nişandin ku wê demên neolitikê û sînor bi dîrokkirina wê kevntir wê weke ku wê bi xwe re wê bidin birin û wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, rewşên weke hin bi hin bi nirxkirina rewşên weke zad, û simbilên genim û hwd ku wê werina kirin wê di nava çanda herêmê de wê hinek dîyarkirin wê bi çavkaniyek ku wê di wê temenê de wê zêdetirî wê kevntir wê bibin û wê werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, ev ali wê fahmkirina wan wê giring ku wê demên şariştaniyê û xate wê ya pêşketinê wê di awayekê çawa wê de

wê pêşkeve û wê pêşve wê herê wê bo fahmkirina wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di gelek çavkaniyên herêmî de wê di wan de wê were dîtin ku wê li herêmê wê gûndên neolitikî û an dema neolitikê ku wê weke deverên li wan jiyân hebû û wê weke deverên niştcehî bin wê werina dîtin. Bi teybetî wê deverên weke li dora nisibênê û deverên li dora cizira bota û heta ber çiyayên cûdî, çiyayê xabûr, çiyayê ararat û çiyayên sipî û hwd wê deverên ku wê li wan wê jiyân wê hebê. Wekî din wê ji keviyên rêza çiyayên weke zagrosan wê were dîtin ku wê bi ber deverên keviyê ve wê daketin wê bibê.

Ev rewş wê di rengekê de wê êdî wê weke deverên ku wê li wan wê jiyane gûndîtîyê wê were derbaskirin û wê deverên weke yên bajarî wê werina pêşxistin. Deverên ku wê li keviya mesopotamya jorin ku wê hinek ji wan wê weke î ro bûna weke deverên komê û an çolên komê wê di wê demê de wê rewşek cihê wê li wan hebê. Nişanakên wê jî wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê, li wan deverên weke çolên komê ku wê li wan wê cihên bajarên pêşketî wê werina kifşkirin û wê Herêmên weke arapha, laga, ur, eridu, kur, uruk û hwd wê bi gelek deverên din re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wan were kirin.

Di wê nûqtîyê de wê ev wê weke pêşketinên ku wê piştî wê di çerçoveya demên şariştaniyê de wê, di wê çerçoveyê de ku wê di rengekê de wê weke ku wê werina ser ziman bin. Di wê nûqtîyê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, pîr zêde wê, di dîmenekê pêşketî wê hebê, samuel noah kremer wê di xabatên xwe yên li ser mitolojiya sumeran de wê dîmenekê jiyane wê ya civakî wê di nava ragihandinên ji wê demê ku wê bibê wê, di rengekê de wê bi pirtûkên xwe re wê bide nişandin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê ew wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê çawa wê di awayekê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Demên şariştaniyê ên piştî wê, di rengekê de wê were dîtin ku wê li ser wê temenê wê di dewama wê de wê werin. Deverên ku wê derfetên jiyane wê li wan wê xort wê hebê ku wê weke demên 'heyva berdâr (Fertile Crescent)' ku wê werina bi navkirin wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bahsa wê were kirin. Di wê nûqtîyê de

wê wateya wê gotinê wê di rengekê de wê bi wê temenê wê bahsa wê were kirin.

Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman wê gelek xosletên ku wê di nava civakê de wê li kurdistanê ku wê weke bi temenê jiyane kevn re wê werina ser ziman wê weke ku wê di dêmenekê ku wê di xwe de wê xwediya xêwek ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê û jiyane xwezayî wê bi hev re wê di rengekê de wê biwê re wê pêşkeve. Wê çendî ku wê bi xosletên zanînê wê di şewayekê de wê pêşkevin wê bi wê re wê, bibê. Ev xoslet wê, bi rengê wê weke di nava xwezaya xwe de wê weke xûyên fêrbûnê wê di dîmenekê de wê rengekê wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman ku ev dem wê weke demna ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Min di xabate xwe ya bi navê "dîroka mesopotamya" de wê hinekê wê hanî ser ziman û lêkolîn kir ku wê çawa têkiliya nava mesopotamya jêrîn bi têkiliyên pêşketinê ku wê çawa wê bibin wê bi wê re wê werina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê, pêşveçûnên ku wê di rengekê de wê bibin wê di rengekê de wê li ser temenekê çanda civakî a xwezayî re wê were dîtin ku wê bibê.

Dîroka herêmên mesopotamiya wê di roja me de wê, ya ku ew î ro dihê zanîn wê, li hemberî ya ku ew nayê zanîn wê, weke dilopek av ji deryekekê bê. Dîroka mesopotamiya wê, di wê çerçoveyê de wê, kevn wê herê, Heta roja me wê, kifşkirinên ku wê li herêmê û li dora herêmê wê bên kirin wê hertimê wê çerçoveyên fahmkirinê ên nûtirin wê bi xwe re wê bide afirandin. Herî dawî lêkolînên bi ardkolanê ên weke Nick Brooks û Joanne Clarke ji universîteya bakûrê anglia ku wan li çolên sahara ku wê weke çolên kumê wê werina zanîn wê, bide nîşandin ku wê di demên berê de wê, li wan herêman wê, nîşanaka şariştaniyên ku ew li wan ava wê hebin. Ev nûçe bi serê xwe jî dikarê gelek fahmkirin û gûharînan di derbarê fahmkirinên me yê di derbarê dîroka herêmê de bide çêkirin.

Di nava çanda mîtolojikî û jîyanî a sumeran de wê du ali wê weke ku mirov bi mîtolojiya wan re dibînê wê hertimê wê bi hevdû re di nava dijberî û pêşbaziyê a bi hevdû re bin. Yek wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê li ser temenê wê li ser bermehiyên demên neolotikê û bi

bandûr û rengê wê re wê xwe bide nîşandin wê di awayekê de wê weke çanda zayendî a dayiksaleriyê bê. Wê di mîtolojiya sumer de wê Înanna û ankû pêşiyên wê di wê çerçoveyê de wê mirov diikarê werênê ser ziman. Lillith wê weke çanda wê ya berî demên Înanna wê werênê ser ziman bê. Di derbarê çanda Lillith de em zêde ne xwediyê agahiyek zêde mazin in. Ya ku wê di nava mîtolojiya sumer de wê bi lenetkirina wê û hwd re wê were ser ziman re bi sînor em dizanin.

Ji aliyekê din ve jî wê mesopotamiya wê di xate wê de pêşketinên ku ew dibin wê, bi awayekê weke ku em di demên sumerîyan ên destpêkê de dibînin wê di awayekê ahengî û di dewaama hevdû de ku wê bibin bin. Lê di demên piştê wê, weke ku em pêşketina bajar-welatan ên weke Larsa, eridû, nippur, Adaba, arapha, marî, kur, aratta, lagaş û hwd re dibîne wê, hin bi hin wê jîyanek bi şariştanî wê bi wan re wê pêşkeve. Çanda tel-xalaf ku wê di dewama pêşveçûnên ya çanda hasûnan de wê li bakûrê mesopotamiya wê bibin wê, di aslê xwe de wê, weke çandeka ku wê pirr piştê wê di dewama pêşketinên gûtî-hûrîyan de ku wê bibin. Li aliyê din jî wê, di wê demê de wê ev demek piştê a ku wê demên bajarwelatan ku wê êdî wê hin bi hin wê dawî li wan wê were wê rastî wê demê wê were. Li aliyê din jî ku wê dîsa wê gûtî wê weke navend bin wê gûtî-qasîtan re wê heta ber zagrosan û ji wir jî heta herêmên ber bahra hurmuzê ku wê mirov dikarê bahsa wê bikê wê çanda Ubeyd wê, hin bi hin wê temenê wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê, di nava wê pêvajoya wê ya pêşketinê de wê, çanda ubeyd wê weke çandaka ku wê zêdeyî wê di nava xwe de wê biaheng, û li rex pêşketinên bi pêşketinên çandiniyê û hwd re wê bi pêşketinên weke bi pêşketina teknîkê û hwd re ku wê bandûra wê xwe bide nîşandin re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê di nava wê de wê ev çand wê çerçoveya wê ya giştî wê giştîya herêmên kurdistanê heta ber bahra hurmuz û ji aliyê din ve jî heta ber bahra sipî wê bibê. Bandûra van herdû bahran wê di serî de wê mirov dikarê bi dîyarî di pêşketinên li herêmê de werênê li ser ziman. Lê di wê demê de wê çemên diclê-firatê ku wê weke bahrna mazin wê li herêmê wê pêşkevin wê mirov diakrê di serî de bi wan re weke aliyekê din ê giring werênê li ser ziman.

Weki din wê li herêmên mesopotamiya wê were dîtin ku wê çawa wê di rengekê de wê awayekê jîyanê wê hebê. Pêşveçûnên erkolojikî wê bidina nîşandin ku wê di rengekê de wê şewayên jîyane şivanî weke ku wê heta roja me wê li kurdistanê di nava kurdan de wê weke 'jîyane koçeriyê' ku wê were pênasekirin wê di rengekê de wê hebê. Wê jî wê di rengekê de

wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev wê, di wê demê de jî wê di rengê de wê hebê. Ev wê, ne weke rewşên goçberiyê bin. Wê weke rewşên li gorî demsalan wê jiyankirinê û di wê temenê de wê çawa wê bi awayekê baş wê ji sawalên xwe yên kedîkirî wê encamê wê bigirin wê bi wê ve wê girêdayî wê weke rewşekê bê.

Kedîkirina sawalan wê temenê bicihbûyîna mirovan weke malbatê jî bê. Wê di dewama wê de wê çandini wê bi kifşkirin û pêşxistina cûreyên wê re wê were. Wê di wê warê de wê çanda hasûna wê di aslê xwe de wê bi pêşketina wê re wê nîşanaka qûtbûna mirov a ji jîyane neolitikê jî bê. Her çendî ku wê demên wê yên destpêkê wê weke ku wê di demên dawî ên neolitikê de wê pêşkebin jî. Wê li kurdistanê deverên weke li herêmên amedê ên weke qota berçem û hwd wê deverna ku wê bi komî wê komên mirovan wê li wê bicih bibin. Wekî din herêmên li dora xirabêşeref mirov dikarê bi heman rengê navê wê werênê li ser ziman. Weke van herêman ku mirov bigerihê wê gelek herêm wê werina dîtin. Herêma qota-berçem wê herêmek ji herêmên ku wê di demên neolitikê ên destpêkê de wê nîşanaka li wir bicihbûnê pêşketinê, kedîkirina sawalan û li dora pêşxistina çandiniyê û hwd di demên dawî ên neolitikê de ku wê were kifşkirin bê. Di dewama wê de wê herêma 'nawala çolê' mirov dikarê bahsa wê bikê wê ev herêm jî wê weke herêmek din a ku wê mirov dikarê wê bi çanda neolitikê û navenda pêşketina çanda neolitikêwê bê. Wekî din girê-mîrazan mirov dikarê wê weke navendek din a giring a çanda neolitikê wê werênê ser ziman. Weke girê-mirazan girêhaciyan û gelek deverên din ên li dora herêmê mirov dikarê bi wê rengê li kurdistanê weke deverên cihên gundên neolitikî ku mirov dikarê werênê ser ziman bê.

Ta deme ku cotkirin pêşkeve, ahlkirin û çêrandin bibe, jiyana gundîtiyê pêşkeve û nivîs were kifşkirin û were bi karanîn li ber diclê, firatê û bi teybetî jî li ber keviyên amede û li hin deverên başûrê kurdistanê bi cîh bûn dibe. Di wan deman de jiyane bajartiyê piştî pêşketina jîyane gundîtiyê re bi pêşdikeve. Hin bi hin ew ji dibin. Awayê bajaran derdikeve hole. Bajar hin bi hin şîn di bin. Bi pêşketina gundan re deme pêşketina bajaran dest pê dike. Pêşketina bajaran ji bi çêkirina xanî û malên weke ku li govan têne çêkirin derdikeve hole. Derketin û pêşketina bajaran li kurdistanê berî zayînê di naqabîna 6000 û 5500 wan de dibe. Ev dem wê taqabûlî demên şariştanîyê ên dema sûmerîyan û hwd ên pêşketî wê bikê. Di vê pêşketinê de bi qasî ku tê gotin du çanda bi awa derdikevin pêş çanda **ubayd** û tel-xalaf e.

Her weha piştî van pêşketinan, deme Urukiyan dest pê dike. Deme wan ji, deme şaristaniyê ya. Ev dem bi qasî ku tê fahm kirin di berî zayînê di naqanîna 4500 û 3500 wan de xwe dide ber çavan. Ev dem, demeke di hizir û di deme şaristaniyê de demeke pêşketiya. Di wê demê başûrê kurdistanê mirov karê bigiştî ji bi pêşketiya. Pêşketina urukiyan ne tenê di qada çandê de ya. Ji aliyên weke pêşketina teknolojiyê jî wê xwediyê rewşek pêşketî bê. Di deme urukiyan de cotkariya avî û karên madanê û çandin û di qada teknolojiyê û hwd de ew, pîrr li pêşîn. Di destana Gilgameş de wê, ji gelek aliyên ve wê pêşveçûn wê raxistin li berçavan. Baziganî jî bi pêşketiya. Çûn û hatinaka mezin di wê de ji bo bazirganiyê li mezopotamya pêşdikeve. Di wê demê de nivîs bi pêşketiya û di qada rêveberî û dewlete de qeyd kirin ji dest pê kiriya. Ji kêvalbarên wê demê ên nivîskî û ankû bineterên nivîskî ên ji vê demê, mirov vê yekê ji wan bi awayekî vekirî fahm dike.

Ji wê aliyê ve wê biqasî ku wê were dîtin wê dema urukiyan wê di rengekê de wê bi şariştanî û tégîna wê re wê weke navendî wê weyneke wê bileyizê. Ev wê tégîne dikarê bi mirov re wê bide çêkirin ku ev dem wê di bin serwerîya urukiyan de wê di rengekê de wê bimênê. Gelek tégînen bi rêgezî ên şariştanî û hwd wê di wê nûqteyê de wê were dîtin ku ew wê ji wir wê dest pê bikin. Wê ji aliyekê din ve jî wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di nava tékiliyên demên mesopotamya jêrîn û mesopotamya jorin û an çanda ubeyd û ya tel-xalaf de jî wê rewşên tékiliyê wê di rengekê de wê bi wê re wê, xorttir wê bibin. Ev jî wê bi wê re wê zêdetirî wê di nava tékiliya ya mesopotamya jorin de wê ji herêmên ber zaogrosan û hwd wê bandûrek pêşketinê wê di rengekê de wê li rewşa ya çanda tel-xalafê jî wê were dîtin ku ew wê bibê. Wê bi wê re wê tékiliya nava wa de wê bi zêhnî û tékiliyek li ser temenê bi hev re beşkirina çandî û hwd re wê di rengekê de wê bibê. Lê bandûra mesopotamya jorin û an çanda ubeydê wê di rengekê de wê zêdetirî wê bi pêşketinên wê re ku wê zêdetirî wê bibê wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê were şîrovekirin. Wê di wê çerçoveyê de wê bahsa wê were kirin.

Ji aliyekê din ve jî wê were dîtin ku wê çanda teknikî wê zêdetirî wê di dema ubeyd û çanda wê de wê berhev bibê û wê zêdetirî wê di rengekê de wê were bikarhanîn. Wekî din wê were dîtin ku wê aqilê teknikî û hwd wê zêdetirî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê werênê ser ziman wê zêdetirî û zûtirî wê, di demek zûtir de wê, bi ber tégînek hiyararşiyî ve çûyin jî wê bi wê re wê xwe di rengekê de

wê zêdetirî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê nûqteyê de wê rewşa çanda ubeyd wê di wê çerçoveyê de wê li hemberê çanda tel-xalafê wê di rengê de wê bi pêşketinên xwe re wê ji wê aliyê ve wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê bandûra xwe wê li wê bikê û wê zûtirîn wê di dîmenekê de ew wê vê herêmê wê di rengê de wê weke qada vekirina xwe û an vebûna xwe ya li dora xwe û hwd jî wê di rengê de wê were dîtin ku wê bikarbênê.

Di çerçoveya dema tel-xalaf de wê were dîtin ku wê nişanakên zêdetirî wê, çanda neolitikî wê zêdetirî wê li wê di dîmenekê de wê li ser lingan wê bimênê. Di wê nûqteyê de wê, li wê werê nerin wê ev wê, di rengê de wê were kifşkirin. Di wê nûqteyê de wê kifşkirinên kifşkirinên ku ew dihên dîtin wê di wê temenê de wê ji hev cihê wê xatna pêşketinê wê, cihê wê bidina diyarkirin.

Li herêmên kurdistanê wê were dîtin ku wê deverên weke pêşî weke deverên niştocihê dibin wê pêşkevin. Ev wê nişanakên wê li gelek deverên wê hena. Li deverên weke çêlê, qaxizmanê, cizirê, nisêbînê, qamişlo, afrîn û gelek deverên wê li wan wê di wê temenê de wê deverên ku wê mirov rastî wan were wê bibin. Ev wê di rengê de wê nişanaka pêşketinek zûtirîn ku wê di wê demê de wê li herêmê wê pêşkeve jî bin. Wekî din wê herêmên başûrê kurdistanê ên weke musil û kerkukê wê deverên ku wê li wan wê pêşveçûnên zûtirin wê di wê warê de wê li herêmê wê bibin. Ev herêm wê weke herêmên ku wê di wan deman de wê weke herêmên avî, daristanî û ber çem bin. Wê ev xosletên wan wê ji wan re wê derfetên jiyane wê zêdetirî wê biafirênê.

Wekê din wê di wan deman de wê çemên diclê û firatê wê bilind bin û wê di wê temenê de wê weke 'bahrê' wê werina dîtin. Di wê nûqteyê dew gotina bahrê wê ji wan re wê were bikarhanîn û gotina bahrê wê were wateya ava mazin a ku wê di wê de wê av heya. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê ew wê bi wê re wê xwediyê rewşek pêşketinê bê. Herêmên tel-xalafê jî wê ji ber çava sipî wê di rengê de wê pêşketinên xwe wê bikin. Wê weki din wê weke bahre wê jî wê çemê firatê wê di nava wê re wê derbas bibê û wê bahsa wê di wê temenê de wê bibê. Deverên wek li dora amede ên weke 'baxçeyên hewserê' hwd wê di wê demê de wê weke di rengê daristanên gûrr de bin û wê di wê rengê de wê ew wê bibin. Herêmên weke 'merga (oval) mesopotamya' wê di wê çerçoveyê de wê, di rengê de wê weke ku wê di rengê de wê bi av û daristaninên xwe re wê bingihê jiyankirinê wê di wê demê de wê li herêmê wê biafirênin.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, li deverên nişçecihi wê di rengê de wê komên jiyanê ên weke ku wê di dema neolitikê de wê bibê wê gûndên wê biafirin û wê bi hev re wê di wê temenê de wê tîkiliyek navxwezayî û ya bi hewirdora xwe re wê direngê de wê weke ku wê were dîtin ku ew wê biafirênin. Ev tîkili wê di rengê de wê, weke tîkiliyek hilberînê û ji wê sûdgirtinê bê. Di wê nûqtayê de wê, çawa wê fêrî çandiniyê wê bibin û wê çawa wê ji wê sûdbigirin wê di wê temenê de wê çavkaniyên herêmê û derfetên wê yên li herêmê wê di wê temenê de wê di rengê de wê, tîghiştinek xort wê bidina mirov.

Wekî din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li rex wê weke pêşketina çandiniyê wê jiyanê şivaniyê wê di rengê de wê pêşkeve. Ew wê, weke xosletekê jiyanê herêmê wê pêşkeve. Li kurdistanê ku em dikarin wê weke çavkaniyek wê ya ku ew hê jî dijî û wê werênê ser ziman wê jiyanê koçeriyê ku wê weke xosletekê wê yê destpêkê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê bibê. Ev wê di rengê de wê bi wê re wê bingihê malbatbûnê û hwd wê bi xwe re wê biafirênê. Wekî din wê di nava wê de wê encamên ku wê bi wê re wê werina bidest xistin wê li ser wê re wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê tîgîna koçeriyê wê di wê de wê weke ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman wê dikarê wê li ser sêkika malbatê, xwezayê ku wê çawa wê baştirin wê ji wê sûdbigirê û malbatitîyê ku ew pêşdikeve û hwd re wê di rengê de wê avabikê. Ev jî wê di wê temenê de wê xosletên wê di wê çerçoveyê de wê pêşkevin û wê xêwek wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê biafirê. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare xêwa malbatî û pêşketina wê li ser rewşên weke bi fêrbûnê û an alimînê û di wê temenê de wê dem bi dem wê li wê barkirinên bi kirinan re tîgînên bi fahmkirinê û hwd re wê di rengê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bibê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê malbatitîya herêmê wê li ser wê temenê wê dîrokek wê ya kevn diçê wê di wê temenê de wê hebê. Wê karibê wê bi çavkaniyên wê re heta demên neolitika herêmê mirov dikarê wê bibê. di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di renekê din de jî ku em bahsa pêşketina çanda tel-xalaf û ya ubeydê wê bikê wê di renekê de wê karibê wê li ser wê re wê werênê ser ziman ku wê, di renekê de wê, bi xosletên xwe re wê bandûra xwe wê li hev bikin. Gelek nişanak wê li ser pêşketina zûtirin û bandûra çanda ubeydê wê bikin ku wê çawa wê bandûra wê bi zêdeyî wê li ya tel-xalafê wê bikê û wê di wê temenê de wê di dema xwe ya zêr de wê herêmên çanda tel-xalafê wê di bin bandûra xwe de wê bihêlê. An jî wê bi çanda xwe wê ew wê wan bikê bin bandûra xwe de.

Di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê de wê di renekê de wê şêwayekê pêşketinê wê bi wê re wê di renekê de wê bahsa wê were kirin. Herêmên ku wê çanda ubeydê wê li wan pêşkeve wê li wan wê zêdetirî wê bahsa pêşketinek hiyararşikî a zûtirin bi ber pêvajoyên şariştaniyê û pêşketina wê ve ku wê herin wê were kirin. Wê di wê çerçoveyê de wê pêşketina wê di renekê de wê di wê de wê bi xosletên wê yên weke bi pêşketina teknikê û amûrên wê û hwd re wê di renekê de wê xwe di renekê de wê bi wê re wê weke di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Pêşketinên ku wê weke bi kifşkirinên li çolên sahara ku wê bi erkologên weke Nick Brooks û Joanne Clarke ji universîteya bakûrê anglia ku wê werina kirin wê navê wan wê were ser ziman ku em ji xabat û lêkolînên wan gavekê biavêjin û werênina ser ziman wê, di wê temenê de wê dîmenekê cihê ji ya fahmkirinên roja me ên di derbarê herêmê de ku wê werina ser ziman wê bi xabatên xwe re wê balê bikişênina li ser wê. Weki din wê bi xabatên wan re wê rewşên gûharînên ardnigariyê û çolbûnên wê ku wê nişanakên şariştani û hwd wê ji holê rabikin wê bibin re wê bahsbikin. Weki din wê di awayekê din de wê, bi xabatên wan re wê ew fêrsa fahmkirinê wê bi me re wê çêbibê ku ew deverên weke çolê (çola sahara) wê di demekê de wê weke deverên li wan şariştani û hebê, jiyayê hebê û wê li wan daristan wê hebin û hwd re wê were fahmkirin. Bi wê morfolojiyê ku mirov werênê ser ziman wê, li herêmên ber diclê û firatê û an bi teybetî wê pêşketinên dema çanda ubeydê ku em bahsa wan bikin wê çawa wê, karibin di dîmenekê de wê mejuya wan wê hê kevntir herin wê karibê bi wê di wê temenê de bi wê morfolojiya ku em ji wê bigirin wê herê wê fahmbikê.

Weki din wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê pêşketinên li herêmê wê ji xwe wê di renekê de wê nişanayek bi wê rengê a fahmkirinê û rengê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi rehetî wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê karibin

bidina dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê xabatên li ser herêmê û dema wê ya neolitikê û an demên berî wê demê heta demên peleolitikê jî ku wê karibin bên birin wê di rengê de wê tégînekê wê di wê rengê de wê bide me. Dema peleolitikê a herêmê wê kifşkirinên wê di wê warê de wê karibê zêdetirî wê fahmkirinên mazin di derbarê pêvajoyên jiyane demên neolitikê û yên piştî ên şariştaniyê û hwd jî tégîhiştinek xort bidina me. Di wê çerçoveyê de wê lêkolînên dema peleolitika herêmê û kengî destpêkiriya û dawî li wê hatiya jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê, vegotinbar bin. Li herêmên weke şanidarê û afrînê wê, skeletê cûreyê neandertal wê werina dîtin. Di wê temenê de wê ew dîrokkirinên wan skeletan jî wê li dora 50 û an 60 hezar salî wê heta wê demê û hinekê din ji wê kevntir jî wê herin. Herêmên kurdistanê û bi teybetî ên weke yên afrînê wê nişanaka kevirên reş û tûj ku wê karibin wê weke amûrên xwe parastinê wê werina bikarhanîna wê werina dîtin ku wê hebin. Ê heta ku wê di wê çerçoveyê de wê bikarhanîna wan wê di wê temenê de wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê di şewayekê de wê hebê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di warê tégînên jeolojikî û lêkolînên wê yên ku wê bi sînor jî li ser herêmê wê werina kirin de wê çavkaniyan berfireh wê di derbarê wê demên wê yên pêşî de wê agahiyan wê bide me. Di wê temenê de wê ahaiyên ku wê li lê were lê gihiştin de wê di wan de wê di derbarê derfetên jiyani û pêşveçûnên wê de wê gelek agahiyan wê bide mirov. Wekî din wê ev herêm wê di rengê de wê gelek vegotinên ku wê di nava tégînên mitolojiya herêmê a demên şariştani de wê werina vegotin wê di derbarê bûyina ardê, û pêşketina jiyane li ser wê de wê, nêzî rastiye wê bi awayekê ku mirov li xwe hayirmayi bide hiştin wê agahiyan wê were hanî li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, di rengê de wê pêşketinên li herêmê wê di wê temenê de wê agahiyan ku mirov wê ji wê digirê wê bibin. Di awayekê de wê, heta dema dawî a qaşayê de jî wê di rengê de wê li herêmê wê tégînên jiyani û pêşketina wê ya bi berfireh wê çuyin wê bi wê re wê

were birin. Di wê çerçoveyê de wê hinek agahiyên ew dihên dîtin di wan de wê di demên dema dawî a qaşayê de wê bi halina qaşayê re wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê, ji wê avê wê êdî wê bilindbûna avê û wê di rengekê de wê deverên weke ber bahra reş wê di rengekê de wê di bin avê de wê bimênin. Di hinek lêkolînên erkolojikî ên bi sînor de jî wê di wan de wê were dîtin ku wê, di bin ava bahre reş de wê berhemiyên niştecihi ên di bin ava bahre reş de wê rastî wan wê were. Di wê çerçoveyê de wê ev dever wê weke ku wê berê wê weke herêmên jiyane bin. Di wê çerçoveyê de ku em tefkirkirinekê di derbarê wan zaninan de bi morfolojikî bikin em dikarin wê, wek encamek din ji wê têbigihjin ku wê di wê dema ku wê li wan herêman wê niştecihi wê hebê û wê jiyane wê li wan deveran di bin avê de wê hebê wê demê wê karibê ev dîrokkirinên me yên bi têngîna neolikê û demên wê yên mesolitik û peleolitikê wê hê kevntir ji ya ku em bi awayekê bi derfet li wê dihizirin wê bidina birin.

Wê demê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, ev wê têngnek din a di derbarê pêşketinên herênê de wê di rengekê de wê bide me. Wê demê wê karibê wê jî wê di rengekê de wê bide me ku wê ne tenê wê ev dever lê wê herêmna din ên ber keviyên bahre sipî û deverên din jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibin weke deverên li wan jiyane heyî weke deverên di bin avê de mana ên li bahre reş û di bin avê de mana.

Hinek nişanakên wê di nava têngînên mitolojikî ên sumer, mesopotamya û ya mitolojiya demên hemdem ên ku wê weke sentezek van pêşketinên mitolojikî jî wê di rengekê de wê bibê a mitolojiya girêkê jî wê di wê de wê rastî wê were ku wê di wê de wê bahsa wan aliyên pêşketinî ên bi wê rengê wê were kirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê bikê. Li herêmên bahsa rewş wê berî demên hittitan wê civakên hûrîyî ên weke luvian ku wê li keviya wan herêman wê bijin wê di derbarê wan de wê heta roja me jî wê di rengekê de wê di derbarê wan û jiyane wan û çanda wan a jiyani û hwd de wê zêde ti agahi wê di destê me de wê nebin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku ev demên ku wê berî bilindbûna avê wê rewşa herdû çemên mesopotamikî ku wê weke navenda jiyane ên demên piştê wê bibê jî wê çawa bê? Di wê nûqtayê de wê agahiyên ku wê di nava vegotinên ji nivîsên bizmarî ên sumeriyane wê werin û an destanên herêmê ên weke destana 'gilgamêş' û hwd ku wê di wan de wê hinek nişanakên wê yên weke bi têngîna ''çemê xabûrê' re ku wê were ser ziman wê li ser wê bi keştiyane wê gerin wê bibê. Ji wan agahiyan wê were

fahmkirin ku wê li herê mê wê di renekê de wê were fahmkirin ku wê av wê li herê mê wê bilind bê. Heta ku wê di wê temenê de wê li deverên din ên diclê û firatê wê bi karhanina keştiyan wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di nava fêrsên gotinê ên di derbarê jiyane herê mê de wê bahsa wan wê werê kirin bê.

Di wê nûqteyê de wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di renekê de wê piştî wê bahsa daketina çemên diclê û firatê a ava wan wê were kirin. Di awayekê de wê di wê rengê de wê ev wê hem bi vegotinî wê were kirin û hem jî ji rengên fahmkirinên avê wê di renekê de wê were kirin. Minaq wê şaqên wê yên wê yên avê ku wê bi ber çîyayê sipî ê kurdistanê ve wê herin û hin şaqên ku ew digihijin ber cûdî û araratê wê î ro wê jî wan ti nişanak jî wê zêde nebin. Di wê nûqteyê de wê ev wê weke hinek vegûharinên ardnigari ên jeolojikî ku wê li herê mê wê di renekê de wê weke ku wê li herê mê wê bi wê re wê weke ku wê bibin.

Piştî wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare çavkaniyên wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman û wê fahmbikê.

Di awayekê din de jî wê piştî wê, li herê mên zagrosan wê bilindiya avê û herikina wê di renekê de wê hebê û wê ev wê di şêwayekê de wê weke deverêna ku wê di wê de wê ava wê zêdeyî wê hebê. Heta ku wê deverên weke kerkûk û musilê ên bajarên kurdistanê roja me jî wê li keviya wan wê di renekê de wê herikinên avê wê nişanakên wê hem wê di vegotinên li ser herê mê de bê û hem jî wê di lêkolînên antropolojikî û erkolojikî ên ku ew li ser herê mê dihên kirin de wê di wan de wê di renekê de wê were dîtin ku wê bahsa wan wê were kirin û wê werina ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê di şêwayekê de wê, li herê mên zagrosan û heta deverên bi aliyên din ên rojhilatê kurdistanê ve wê heta ku wê bigihijê herê mên xorasanê wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin. Wê bi bilindayiya çemê urmiyê û an çemê wûrmê re wê di renekê de wê bahsa wê were kirin ku wê çawa wê li herê mê wê di renekê de wê ew wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê hebê. Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman bê.

Li herê mê wê ew jî wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê kkaribê wê werê ser ziman wê deverên weke ku wê piştî wê kirmana

akbatanê wê li keviya wê were çêkirin wê deverên ku wê nişanakên herikina avê wê li wan hebê bin. Di wê nûqteyê de wê herêmên din herêmê wê bi lêkolînên hesan jî wê di wê temenê de wê gelek nişanakên di derbarê dîroka herêmê de wê nişanakên wê bibin û werina kifşkirin. Wekî din wê çavkaniyên ku wê ji wan herêmên rojhilatê kurdistanê û yên li dora wê werina derhanîn wê di derbarê jiyane herêmê de ku wê karibin zêdetirî wê kevntir wê bibin. Ev herêm wê weke herêmên di demên jeolojîkî û heta demên dawî ên serdema qaşayê jî wê weke herêmên daristanî ên gûrr jî bin. Û di wê temenê de wê di rengekê de wê bi zêdeyî wê di wê temenê de wê nişanakên wê yên ku wê hem di nava vegotin, çîrok û her wusa hinek lêkolînên erkolojîkî ên li ser herêmê ku wê werina kirin de jî wê bahsa wê werina kirin. Di wê temenê de wê weke ku wê di roja me de wê di derbarê afriqa de wê weke rengekê vegotinê ê hebûna heywanên xwezayî cûr bi cûr ku wê bahsa wê were kirin wê li wê herêmê jî wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin û wê di wê temenê de wê keriyên heywan û sawalên ku wê di nava wê de wê bijîn wê di rengekê de wê bibin wê ji wan wê were bahskirin.

Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê kaeribê wê di dewama wê de wê bahsa wê bikê ku ev wê, di şêwayekê de wê di derbarê rengê jiyane herêmê de wê têgînekê wê bide me. Di awayekê de wê tişteke din jî em dikarin di derbarê deverên li bakûrê kurdistanê ên ku wê weke li wan hatina kifşkirin ên weke li deverên li herêma botanê û deverên ên kurdistanê weke xirabê şêref, gelek deverên li silopiya û deverên ên li dora nisêbînê û hwd de wê karibê bi wê re wê werênê ser ziman. Deverên weke gûndên neolitikî wê pirr zêde wê li wan wê hebin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, bahsa wan wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê hinek ji wan deverên weke gûndên neolitikî wê di roja me de wê werina kifşkirin ku wê li gorî rengê rewşa jiyanî a herêmê wê weke li deverên jor wê bimênin. Minaq deverên weke 'ardê cava' û deverên weke gûnê xirabê şêref û hwd bin wê li jor bimênin. Lê ew têgîn heya ku wê bi wê re wê were gotin ku wê deverên ku wê weke li wan wê gûndîfî wê jiyan wê di wê demê de wê pêşkeve jî wê weke deverên ku wê an li keviya avekê bin û an li deverê ku wê di wê de wê av wê derbas bibê bin. Di wê temenê de wê ev dever jî wê bi wê rengê bin. Di wê çerçoveyê de wê ev li jor mayina wan deveran û wê weke ji wan rêyên avê dûrketinê wê karibê bi du argûmanan wê fahmbikê û wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Yek wê bi daketina avê û weke çikîna avê dikarê wê ji aliyekê

ve wê werênê ser ziman. Aliyê din jî wê ji aliyekê din ve jî wê bi têgînek weke ya erozyona ardê û hwd ve wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di awayekê din de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşên jiyane herêmê wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê çendî ku wê gûharîn wê di wê de wê bibin wê hinek bermehi wê ji ya demên kevn a demên neolitikê û heta ku wê hinekê ji wê wêdetir jî wê karibê wê herê wê bi wê re wê karibin xwe heta demên piştre jî ew li herêmê wê bidina dîyarkirin. Deverên weke şikefta hasûnna ku wê di derbarê çanda çandiniyê herêmê de ku wê li dora deh-hezar salê wê dîrokkirina wê bi wê re wê were kirin û deverên weke şikefta şanidarê ku wê bahsa jiyane mirovê pêşî ê weke ya homo sapians û an neandertal û hwd ku wê têgînekê wê bidina me wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên ku em dikarin wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de em bi wê re wê li wê bihizirin wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê kevntir wê bibin. Minaq em di roja me de wê bi zaninên gelemperî ên di derbarê jiyane neolitikî ên herêmê de ku wê bahsa wê were kirin de wê bahsa dîrokkirina li dora deh-hezar saliya berê zayina isa wê were kirin. Lê di wê nûqteyê de wê hinek bermehiyên weke li deverên bajarên kurdistanê ên weke afrînê ên weke li herêma ayndarê ku wê werina dîtî wê deverên weke bawergeh ku wê li wê hebê wê dîrokkirina avakirina wê heta li dora senzdeh û an duwanzdeh hezar salî a beri zayina isa wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê ev çavkani wê di rengekê de wê weke aliyna ku wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê bidina me. Di awayekê de wê ev çavkani wê bidina nişandin ku wê di derbarê dîrokkirina jiyane herêmê de bi rêkûpêk ku ew were kirin wê di rengekê de wê ji wê kevntir wê herin. Li deverên kurdistanê ên weke qaxizmana roja me wê di rengekê de wê di wê de wê were kifşkirin ku wê çawa wê di rengekê de wê, nişanakên jiyane mirovên pêşî ê neandertal û an homo sapians ku wê bi heywanan re wê weke ku wê biçêrin wê li wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê ev nişanakên ku ew di wê temenê de wê werina kirin wê

yan wê di temenê demek têrpêşketî ku wê di wê de wê karibê wê weke rewşek kombûnê a jiyane mirovê ku ew pêşketî didema dawî a peleolitikê de wê bahsa wê were kirin. Lê ev dîrokkirinên wê çendî ku wê bi pirsgirêk jî bin lê wê di rengekê de wê karibin heta li dora heştê û an not-hezar salî wê di rengekê de wê bibin û wê weke karibin jî wê kevntir jî werina birin.

Di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare jiyane demên berî demên jiyane komî û civaketiya seretayî a dema neolitikê ku wê pêşkevê wê di derbarê wê de wê di rengekê de wê ji herêmên kurdistanên û deverên wê yê cûr bi cûr wê agahiyên bi wê rengê wê karibin werina bidest xistin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê gelek deverên wê yên ku ew wê pêwîstin bi erkolojikî werina kirin lê ew zêde li wan nekirina û an hê ne hatina kifşkirin jî wê hebin. Li dora nisêbînê, silopiya, çêlê, û heta deverên li dora çiyayê sipî û dora wê li gelek deveran wê nişanakên wê hebin. Di wê temenê de ev wê weke hinek deverên ku wê di wê xate ku wê di wê de wê, ava herdû çemên mesopotamikî wê di wan de wê biherikê bin. Û di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê di rengekê de wê li keviyên wê di rengekê de wê kombûnên bi armanca jiyane û niştecihbûnê wê li wê bibin û wê hebin.

Wekê din wê di nava nişanakên jiyane komî a dema neolitikî de wê ew wê were dîtin ku wê di rengekê de wê ev dem wê weke dibê ku ew ji ya ku em dizanin wê çerçoveya berfirehtir û kûrtir û dirêjtir wê herê bê. An jî wê di rengekê de wê destpêkirina wê li dora deh-hezar salî ku mirov wê bi dîrokdikê wê ji wê zêdetirî wê di awayekê de wê bi wê re wê derbas bikê û wê bi wê re wê derbas bikê û wê hinekê wêdetirî wê bibê. Ber ku wê li herêmê wê hinek nişanak û çavkaniyê çandî ên li herêmê û hwd wê di rengekê de wê di wê temenê de wê hinek intibayan wê bi rehetî wê di serê mirov de wê karibin bidina çêkirin. Çendî ku wê jiyane şariştanî wê pêşkeve û wê xwe di wê de jî wê weke bi awayekê li gorî wê rewizebikê û wê bide domandin jî lê wê pergale erkolojikî a kurdistanî ku wê bi jiyane koçeriyê û hwd re wê bibê wê karibê wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê dikarê wê direngê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ew nişanak wê weke nişanakên ji dema neolitikê û heta ku wê karibê wê weke di rengê kabileyên li herêmên

awustraralya ku wê bibin wê karibin bi pergale jiyane wan re wan hinekê din kevntir bibê.

Di wê çerçoveyê de wê ev pergale erkolojikî a bi jiyane koçeriyê re wê hinek fêrsên fahmkirinê ên ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman. Ev wê li ser esasê jiyane şivaniyê ava bê. Di renekê din de jî wê dikarê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê jiyane koçeriyê wê di wê temenê de wê di renekê de wê, bi wê re wê di derbarê ardnigariya kurdistanê û herêmên û dahatên wê yên xwezayî ku mirov bi wan dijî jî wê di derbarê wê de wê di renekê de wê têgînekê wê bi wê re wê bide me. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê ev wê çendî ku wê bi rengên weke gûharînên ardnigariyê û bi şêwayên mudahaleyên mirovan bin û an erozyonê û hwd bê wê di renekê de wê weke ku wê bibê.

Di renekê de wê di wê temenê de wê jiyane gûndên herêmê wê weke ku ew hê wê dema neolitikî dijîn wê di renekê de wê di şêwayekê deformabûyî ê li gorî jiyane şariştani a dema wê ku ew dijîn wê dîmenekê fahmkirinê ê pirrali wê di wê rengê de wê bi xwe re wê bide me.

Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê jiyane gûndên herêmê wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê bi awayên wê re wê weke aliyekê antropolojikî û fêrsên wê yên fahmkirinê wê bi rengê jiyane wê ya ya bi şivani û hwd re ku ew bi wê dijî wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin

Wê jî wê jî wê di renekê de dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê jiyane gûnditiyên herêmê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Wusa li mirov xwe dide diyarkirin ku wê jiyane gûndîtiya herêmê ku ew çendî deforma bûya bi gelek awayan jî wê di gelek awayan de wê bi morfolojikî wê di derbarê têgîhên jiyane neolitikî û civake wê de wê karibê hinek têgîhên berfireh ew bi xwe re ew di renekê de bide dîyarkirin. Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê xwediyê gelek fêrsên fahmkirinê bin. Di wê çerçoveyê de ev wê hem bi çandî û hem jî bi awayekê di renekê de wê bi şêwayên ji ardê û axê sûdgirtinê û bi wê jiyankirinê û hwd wê di renekê de wê bi xwe re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Heta demên ku wê bi jiyane bajarvaniyê ve wê hevnasinê wê nekin wê di

rengê de wê bi xosletna xwe yê teybet wê di rengê de wê li herêmên xwe wê bijîn û wê di wê temenê de wê di rengê de wê bibin. Piştî ku ew bi wê re hevnasinê dikin wê weke çînê derbaskirinê wê bi xwe re wê bikin wê bikevina reng û posisyonekê de û wê xwe di rengê û awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê rewşa gûndên kurdistanê û herêmên wê di wê temenê de wê di dîmenekê wê bi çavdêrî û dîtînen me re wê karibê wê di rengê de wê weke ku me dît û hinek bi wan re jiyana jî kir di dema vê nivîsandinê de wê ev têgih û intiba wê bi rehetî wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê ew bi xwe re ew bide me bê.

Di nava xosletên jiyane civakî ên li kurdistanê de wê koçeri wê weke têgînek û aliyekê wê yê xwezayî ê ekolojîkî wê di dîmenekê de wê were dîtin. Wê dervî jiyane bajar û şarîstani wê weke di nava xwezayê de wê bi xosletên wê re wê çawa wê bijî wê bi wê ve wê girêdayî bê. Wê di wê temenê de wê di temenekê xwezayî de wê bi wê re wê di temenekê û awayekê de wê were dîtin.

Di wê temenê de wê dema ku em li navaroka nivîsên bizmarî dinerê ên ji dema sumaran û hwd dinerê de wê di rengê de wê gotinên weke 'zozana' û an 'destê' û hwd ku wê taqabûlî wan û wateya wan wê bikê wê di rengê de wê were dîtin ku wê were dîtin. Ji nava nivîsên bizmarî ku wê di rengê rengê de wê ji marî û hwd û hwd wê werina derxistin wê di wan de wê bi awayekê zelal wê di nava têgîna wê ya ferhengî de wê were dîtin ku wê ev wê hebê.

Di awayekê din de jî wê ev wê weke aliyekê wê yê xwezayî wê bi wê re wê biafirênê. Di nava jiyane civakî de wê ev wê weke têgînekê wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Rengê civakatiya koçeriyê ku wê di wê demê de wê hebê wê di rengê de wê di nava ya jiyane destê û hwd de wê di demên piştê wê weke ku wê dîtbarîya wê ji berçav wê wînda bibê.

Di wê nûqtayê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê jiyane koçeriyê wê ne jiyane goçberkirina ji herêmek din a ji herêmên dervî kurdistanê ku wê werê li kurdistanê bê. Wê di nava jiyane xwezayî a kurdistanê ya 'destê' û ya 'zozana' de ku wê weke çûnûhatinaka li gorî demsalê bê. Ev wê tenê wê armanca wê ew bê ku wê di jiyana û civakatiya şivanî de wê çawa wê zêdetirê wê berhemê di şirdayîna sawalan de wê ji wê bigirin wê li ser esasê wê ava bê. Jiyane koçeriyê wê dîmenekê civakî ê jiyane şivanîyê ê zelal bê. Wê di wê

temenê de wê di renekê de wê, di wê çerçoveyê de wê li ser wê esasê û wê temenê wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê goçberiyên ji derve hatina kurdistanê ku wê di demên piştre wê bibin wê di renekê de wê, di hinek şîroveyan de wê, koçeri jî wê di nava şîroveyan piştre de wê li rex wê di renekê de wê were hanîn li ser ziman. Minaq hinek şîroveyan weke yên ismail beşîkci wê di wê temenê de wê werina ser ziman. Lê em dikarin wê werênina ser ziman ku ev şîrove wê nikaribin wê, rastiya koçeriya li kurdistanê wê werênina ser ziman. Ew tenê wê dikarin ên weke komên tirk ku ew ji derve hatina kurdistanê dikarin werênina ser ziman.

Heta ku wê weke wê goçberiyê kirinê jiyane koçeriya li kurdistanê jî wê di rastiye de wê weke ne fahmkirineka di derbarê wê de jî bê. Mirov wê nikaribê wê di renekê de wê weke wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gotina 'koçeriyê' jî wê ne di wateya ya 'goçberiyê' û an peneberiyek ji derve ku wê li kurdistanê wê bibê bê. Wê di wê temenê de wê nikaribê wê di wê rengê û awayê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wekî din wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê jiyane koçeriyê wê di awayekê de wê xosletên wê li ser temenê demsaliya kurdistanê ku wê weke minaq di demên piştre ên hemdem de wê weke ji herêmên çolemergê wê li herêmên botanê wê bibin û wê piştî ku ew demsal dawî li wê heta wê kozên xwe wê bi şûn wê bihêlin û wê vegerihina malên xwe yên li çolemergê. Di wê temenê û rengê de wê di awayekê de wê karibê wê di wê şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di awayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê, dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê ev xosletên jiyane civakî ên ku wê bi civaknasîya wê ve jî wê girêdayî bin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di nava kurdistanê û rengê jiyane wê ya civakî de wê dîmenê wê ye fahmkirinê wê hema bêja wê zêde wê newê li berçav ev wê di renekê de wê weke ku wê ji berçav wê di renekê de wê weke ku wê were dûrkin. Ev jî wê di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê û awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê kurdistan wê di nava wê de wê pergalek ekolojikî a xort wê di rengekê de wê hebê û wê jiyane bi wê re wê zêdetirî wê derkeve li pêş. Ber vê yekê wê dema ku wê bahsa dahatên ku ew bi wê bi civakî dijin wê di wê de wê were dîtin ku wê di rengekê de wê li ser temen û esasê bi jiyane bi xwezayê re wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê were jiyankirin. Di demên hemdem ên weke yên roja me de jî wê ber ku wê ji aliyê aborî û jiyane aborî ve wê jiyane wê li wan wê were tengavkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê, êdî wê zêdetirî wê rewşa jiyane civakî wê bi wê re wê di şêwayekê û rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê ku mirov wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Wê jî dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa jiyane civakî wê di wê rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê di demên piştre jî wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê zêdeyî wê xwe gûharandin û derfetên ji wê pêşketina wê ya dem bi demê re wê newê hiştin. Lê wê di nava xwezayê wê de wê di rengekê de wê were kirin. Ber vê yekê ya ku wê di demên hemdem de wê bi zêdeyî wê mudahaleyên bo ku ew bi wê mudahale li nava jiyane bikin wê bi zêdeyî wê li jiyane wê ya xwezayî û hwd wê werina kirin. Di herêmên wê de wê bi bendavan wê di bin avê de hiştin û bi wê re di bin avê de hiştina gelek herêmên wê di rengekê de wê, di temenê de wê ev mantiq û felsefe wê di rengekê de wê bi wê re wê hebê.

Ku em disa li demên wê yên berê vegerin wê karibin wê di dewama wê de wê werênina li ser ziman ku wê jiyane dema neolitikê wê di rengekê de wê weke dîmenekê wê yê ku wê zêde wê derkeve li pêş bê. Ji wê di awayekê de wê ew wê were dîtin ku wê di nava jiyane wê de wê bi zêdeyî wê dema neolitikê wê li herêmê wê kûr wê were jiyankirin û wê bi xosletên wê re wê, gûharin wê bi ber ya ya jiyane demên şariştaniyê û hwd de wê di rengekê de wê bibê. Bi wê yekê jî wê êdî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di jiyane wê de wê di nava jiyane wê de wê bi xosletên jiyane şariştanî û yên ji demên şariştaniyê cihê ên berê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi hev re wê werina hemberî hev. Di wê rengê de wê yên ku wê di çerçoveya jiyane koçeriyê de wê werina ser ziman minaq, dikarê xosletên têngîna jiyane şariştanî di bin gotina 'deştê' û an jiyane deştê de wê werênê ser ziman. Yên dervî wê weke bi jiyane şivaniyê û an bi xosletên ekolojikî ên weke ji demên berî wê mana jî bi gotina 'zozana' û an 'jiyane zozana re wê di rengekê de wê bi wê re wê

karibê wê di şêwayekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê jiyane destê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di demên şariştaniyê de wê, dema ku wê bûhûrîn wê li wê bibin jî wê di renekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê were dîtîn ku wê bi wê re wê pêşkevin. Di renekê de wê, di renekê de wê, pêvajoyên şariştaniyê ên herêmê wê bi xosletên xwe yên cihê wê di renekê de wê were dîtîn ku wê bibin. Di renekê de wê di nava jiyane kurdan de minaq wê xosletên weke bi jiyane civakî ku wê werina pênasekirin û çendî ku wê di roja me de wê hê jî wê hişmendiyek xort wê di derbarê wan de wê ne hatibê pêşxistin jî lê ku wê mirov di jiyankirina xwe ya pîretikî de wê ji kûr ve wê ew wê bi wan ve wê girêdayî wê bijî jî wê di wê temenê de wê weke hinek xosletên ku em dikarin bi çerçoveya xosletên jiyane civakî ve wê bi wê ve wê girêdayî wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê jiyane civakê wê di wê çerçoveyê de wê bi xosletên wê re wê di wê temenê de wê were dîtîn ku ew wê di renekê de wê bi wê re wê were fahmkirin û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di nava jiyane civakî a herêmê de wê xosletên wê yên civakî wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê ve girêdayî wê were dîtîn ku wê were jiyankirin. Di renekê de wê gelek xoslet jî wê di şêwayekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di awayekê de wê bi jiyane dema berî ya dema şariştaniyê ve girêdayî wê di renekê de wê were dîtîn ku wê werina ser ziman.

Di wê temenê de wê dikarê wê bi wê ve wê girêdayî wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Heta ku mirov wê demên wê yên destpêkê ên berê wan baş fahmnekê mirov wê nikaribê demên wê yên piştre jî wan di reng û awayekê de baştirin fahmbikê û werênê ser ziman. Ber ku ew dem wê ji temen ve wê ji ya ku em fahmdikin wê zêdetirî wê weke ku wê li herêmê wê werina jiyankirin. Di wê temenê de wê, minaq wê demên neolitikê wê tenê wê weke demên neolitikê wê nemênin. Wê

di wê temenê de wê weke ku wê pêvajouyên wê yên têrbûnê di çerçoveya wê têgîna wê ya jiyânî a bi xwezayê ve wê girêdayî wê bibê û wê bi wê re wê were gihiştin li têgihiştinek jiyânê û şêwayekê fahmkirinê ê bi jiyane civakî re. Di wê temenê de wê dema ku wê bûhûrîna li demên şariştaniyê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin jî wê êdî wê bi wê rengê ku ew hatiya jiyankirin û ew qalib û xûyên jiyânî ên mirov bi jiyane bi hev re bê û an yên keseyetiya xwe bixwe bê ku ew rûniştîna û bûna wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku ew wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku ew wê bijî. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê jiyane civakê wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê were dîtîna ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê jiyane dema şariştaniyê de wê bi xosletên ku wê weke têrbûna ên ji demên berî şariştaniyê ku wê weke xosletên jiyane şariştaniyê wê di rengekê de wê bi wê re wê di dema wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were jiyankirin. Ber vê yekê wê bi xosletên jiyane şariştanî re wê zêde wê hevnasîbûnê û an haşîrnaşîrbûnekê ku mirov wê zêde baş bahsa wê bikê wê bi wê re wê di awayekê de wê zêde neji. Ew di nava jiyane xwe de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xosletên wê re wê di nava jiyane xwe ya civakî de wê bi wê re wê were dîtîna ku ew di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku ew wê bijî.

Di dewama wê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di rengekê de wê, dema ku wê ji kurdan de wê gotina 'çîyayi' wê were gotin wê hinekê jî wê di wê temenê de wê ev kirdeya fahmkirinê û têgihiştina wê di gotinê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê were fahmkirin. Di pîrrianiya şîroveyên ku wê di wê temenê de wê bi wan û jiyane wan re wê di rengekê de wê were fahmkirin û wê were ser ziman jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di

şêwayekê de wê bi wê re wê bijî û wê di dewama wê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ber vê yekê wê, demên neolitikê ên kurdistanî ku wê weke xosletên wê hê bi civakê re wê di nava wê de wê weke xosletên jiyane şariştanî wê di rengekê de wê bi wê re wê werina jiyankirin wê hinekê jî wê di wê temenê ve wê bi wê ve wê girêdayî wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê xosletên jiyane civakî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di rengek de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê bi wê re wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya jiyane civakî de wê xosletên ku wê weke xosletên jiyane civake dena neolitikî ku wê li herêmê wê werina jiyankirin wê di rengekê de wê weke hinek xosletên ku ew pêwîst in di rengekê de ew bi wê re di serî de werina fahmkirin û ew karibin werina hanîn li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê xosletên jiyane dema neolitikî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê xosletên jiyane civakê dema neolitikê ku wê di demên şariştaniyê de wê werina jiyankirin wê di serî de wê pêşî wê weke dahûrkirinekê wê ji wan xosletan wê weke ku wê pêwîst bê ku ew di rengekê de ew di wê temenê de ew pêşî di şêwayekê de ew werina fahmkirin û ew karibin werina ser ziman.

Li vir di serî de em dema ku em bahsa wê demên xosletên jiyane dema neolitik ku ew hê weke xosletên bi wan dihên jiyankirinên ên herêmê dikin em pêşî ji nava civakê ku ew dihên jiyankirin em ji wan dahûrkirinekê pêşdixin. Em li ser wan re wê dikin. Di wê çerçoveyê de wê di wê warê de wê di serî de wê çavkanin min a di wê warê de ku wê li ser xosletên civaketiya dema neolitikê a herêmê ku ez dihênima ser ziman wê hinekê jî wê ev xosletên jiyane wê ya civakî bin.

Di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê di demên hemdem û ên dawî de wê çendî ku wê di encama hêrîşan de wê gelek ji wan xosletan wê werina tûnakirin û windakirin jî lê gelek ji wan wê di renekê de wê weke xêwek civakî wê di renekê de wê bi jiyane wê û awayên wê yên jiyaniê ên berê re ku wê di mejiyan de û di nava vegotin û şîrove û mamik û an çîrokên wê û hwd de ku wê werina ser ziman wê di renekê de wê were dîtî ku ew wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê pêşî ku em di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê pêşî wê li ser wê bisekin in bin.

Jiyane civaketiya herêmê wê ev wê di renekê de wê bingihê wê û şêwayên wê pêşketinê û dem bi dem ku wê çendî wê hêrîş wê li wê bibin wê xwe jinûve wê li ser temenê xwe wê karibê demezrênê û di renekê de wê bi pêşketina xwe wê bide dîyarkirin wê hinekê jî ev xêw di renekê de wê di temenê wê de bê. Wê ji wê aliyê ve wê di renekê de wê bikin ku wê di dewama wê de wê di renekê de wê karibin wê di dewama wê de wê, bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Xosletên jiyane civakî wê di wê temenê de wê, dema ku mirov demên destpêkê wan şîrove bikê wê gelek ji wan wê weke ku wê ji wê destpêkê a ku me di wê temenê de wê hanî ser ziman de wê destpêka wan wê vêşarî bê. Rastî û **mîrateya** sedsalan a li Kurdistanê wê di wê çerçoveyê de ku wê di herikina pêvajoyên wê yên bi pêşketinê ên jiyane wê de wê karibin werina fahmkirin û werina hanin li ser ziman. Ber vê yekê wê di mijare nivîsandina wê xat û an dîroka wê de wê, awayekê pirrali wê weke pêwîst bê ku mirov wê werênê ser ziman wê ji gelek aliyan ve wê di zikhev de û di nava hev de wê werênê ser ziman. Wê pêvajoyên wan ên piştî wê jinûve û jinûve wê şîrove, salixkirin û yên fahmkirinên wan bin. Di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê, di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqtayê de wê, xosletên civakî ên civakê wê li kurdistanê wê di wê temenê de wê dema ku ew dihên kifşkirin wê ji du aliyan ve wê bi serekeyî wê tîgîn û tîgihiştinekê wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Yek wê di renekê de wê çawa wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi civaketiya wê û xosletên wê re wê di renek de wê were ser

ziman bê. Ya din jî wê ji aliyekê din wê weke bi xosletên civake dema neolitikî û yên civake dema şariştaniyê û hwd bê ku wê çawa wê di zikhev de wê derbas bibin wê bi wan re wê di renekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê were dîyarkirin û wê were hanîn li ser ziman.

Xosletên jiyane civakî ên li kurdistanê wê di şêwayekê de wê hinek teybetmendiyên wê yên teybet wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê ev jî wê bi ji aliyekê ve wê bi pêvajoyên wê yên jiyankirinê wê werin û bibin. Û ji aliyekê din ve jî wê bi pêvajoyên wê yên teybetê bi jiyane civake xwezayî a ku wê bi xosletên civake neolitikî wê pêşkeve re wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Di renekê de wê jiyane civakê wê di wê temenê de wê, li herêmê wê derkeve li pêş. Heta ku mirov wê di demên şariştaniyê de wê di renekê de wê, li nivîsên bizmarî ên dema sumeriyayî dînerê jî wê di wan de wê dîmenekê jiyaniê ê ku wê di wê temenê de bi pêvajoyên jiyankirinê derbaskiri re wê di renekê de wê were dîtin. Ev wê di navaroka destana gilgamêş de jî wê di renekê de wê were dîtin. Weki din wê li herêmê pêşveçûnên weke li xanadana Ur a sêyem û hwd bê ku wê were dîtin wê çawa wê, di dîmenekê li ser esasê jiyane xwezayî wê di renekê de wê were û bibê wê bi wê re wê were dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê, weke ku wê were dîtin wê rêyên avê ên weke ya çemên diclê firatê bê û an daristanên wê yên gûrr ku wê weke di destana gilgamêş de wê bahsa wê were kirin û hwd de jî wê serwerîya wan di jiyane civakê a ku ew pêşdikeve wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê şêwayekê jiyaniê wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Jiyane herêmê wê di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên peresendinê ji rengê civakatiya dema neolitikî û bi ber ya civakatiya dema şariştaniyê û hwd re wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibê.

Di demên şanda ubeydê de wê, ev gûharin wê bi demê re wê çawa wê bibê wê were dîtin. Hin bi hin wê bi ber têngînek hiyararşiyî a civakî ve wê weke ku wê li deverên weke Urukê û hwd ku wê were dîtin wê bibê. Ev gûharin wê pêvajoyên derbasbûnê wê di renekê de wê, di şêwayekê

de wê weke ji ya dema civake neolitik bi ber ya civake dema şariştaniyê ve wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê bibê.

Di Serdema Ubeydî de di gelek mijaran de guhertin û pêşketinên radîkal hatin dîtin. Teknolojiya çandiniyê di nav van pêşveçûnan de yekem e. Bi vê teknolojiyê çandiniya ziwa bi vekirina kanalên derbasî çandiniya avdanî bû. Bi pêşketina çandiniyê û zêdebûna hêza kar a mirovan re, hilber zêdetir bûne. Wekî encamek, avahiyek ku ji xerckirinê bêtir hilberan dike derketiye holê, û hin çînek elît ava bûye ku hilbera zêde biparêze. Ev koma elit wê weke komek ku wê piştê wê di bawergeran de wê weke oldaran ku wê xwediyê serdestî û imtiyazên teybet bin re wê derkevina li pêş wê bibin. Vê zêdebûnê di hilberan de têkiliya di navbera herêman de zêde kiriye. Pêdivî bi materyalên ku dê rewşa çîna elît a ku di Serdema Ubaid de dewlemend bûye diyar bike heye. Rastiya ku diyardeya statûyê di civakên tevlihev de her diçe diyar dibe, rê li ber bajarîbûnê jî vekiriye. Çînen ku bi berhema zêde dewlemendtir bûne, tora bazirganiyê bi ber aliyên weke li mesopotamya bakûr ku wê li wan çanda tel-xalaf wê serdest bê ve wê were pêş xistin. Di encamê de çanda Ubeydî bi demê re ji başûrê Mezopotamya ber bi bakur ve belav bû. Hin lêkolîner jê re dibêjin 'Belavbûna Ubayd'.

Di dema bazirganiyê de, pêdivî bi veguhestin, belgekirin û hilanîna hilberan hebû. Di encama vê pêwîstiyê de bikaranîna moran zêde bûye. Ji ber vê sedemê di gelek wargehên Ubeydî de mohr hatine dîtin. Nişaneyên mohr ên hatine dîtin jî birhanên berbiçav ên tundiya bazirganiyê ne. Mohra ku di serdema neolîtîkê de dest bi karhanîna wê kir, bi serdema Ubayd re li avahiyên giştî û xaniyan dest pê kir. Bi qasê ku ne tenê di sazûmana giştî de lê di nav gel de jî bûye babetek ku dihê bikaranîn. Di lêkolîna me de, mohr û çapên Ubeyd, çanda herî pêşîn a başûrê Mezopotamyayê, ku di encama têkiliyên wî yên bi Anatolyayê ve û berfirehbûna wê ya bakur de hatiye dîtin, hatine lêkolînkirin.

Herêmên li dorê wê di awayekê de wê di bin bandûra çanda wê demê a ubeyd û piştî wê ya tel-xalaf de wê di rengekê de wê bibê. Di wê nûqtayê de wê, bi rêyên teknik û rêyên pêşketinên xwe ku wê li herêmên din wê bidina ragihandin re wê di şewayekê de wê çanda ubeyd wê li dora xwe wê belav bibê.

Pêşketinên ku di dema pêşdîrokê de li Mezopotamyayê di dema derbasbûna gund bi bajar de diqewimin, bi rewşên xwecihî ên taybet, temenên giştî, teknolojiya hilberînê û şewaza kelûpelan tene nirxandin. Di vê serdemê de, diyardeyên cuda yên çandî yên li Bakur û Başûrê

Mezopotamyayê şêwazên jiyana xwe yên taybet derxistin holê. Navê van diyardeyên çandî bi giştî li ser cîwarbûna ku çand cara yekem lê hatiye keşifkirin, dihê binavkirin. Çandên Hassuna, Samarra û Halaf diyardeyên çandî ne ku beriya çanda Ubeydî derketine. Hemî van çandan nîşan didin. Çandên Hassuna û Samarra du diyardeyên çandî yên cihê ne ku di dema ji dawiya heft-hezarsala berî zayînê heya destpêka û heta şeş-hezarsaliya berî zayînê bi hev re hatine girêdan. Xaniyên ku di vê serdemê de bi plansaziyek taybetî bi şêwazek potirîkî ya bêhempa hatine çêkirin, dîtînen arkeolojîk ên herî balkêş ên çanda Hassuna / Samarra ne. Tell Hassuna, wargehên ku bermahiyên kelûpelên vê çandê lê tene dîtînin. Di vê demê de xaniyên ku ji 6-7 odeyan di du blokan de li dora hewşê hatine bicihkirin balê dikişînin. Divê yek ji blokan ji bo niştecihbûnê û ya din jî ji bo pêdiviyên metbexê û alavên hilanînê were bikar hanîn. Herêmen Mezopotamyayê ku bi ava baranê çandinî lê tê kirin û niştecihên li ser Çemê Dîcleyê qadên berfirehkirina çanda Hassuna/Samara ne. Çanda Helaf a ku di serdema ku çanda Ubeydî derketiye de hebûna xwe domandiye, yek ji kevintirîn diyardeya çandî ya Mezopotamyayê ye. Ev çand bi avahiya xwe ya mîmarî ya bêhempa balê dikişîne. Di warê mîmariyê de, cureya xanî ya bi navê 'tholos' hêmana herî diyarker a serdemê dihê dîtînin. Ev xanî bi şeklekî mîna avahiyên plansazkirî yên çargoşe hatine çêkirin ku di Serdema Neolîtîk a Destpêkê de li hin deverên Mezopotamya hatine dîtînin. Di çanda Halafê de jûreyek dorê ya bi qalibê 3 heta 7 metreyan li avahiyên plansazkirî yên çargoşe hate zêdekirin. Niştecihên ku ji bo rûniştinê tene bikar hanîn têra xwe mezin in ku malek yekane bicîh bikin. Wekî din, dihê dîtînin ku çanda tel-Halaf şêwaza xwe ya têrbûnê pêşxistiye. Weki din çanda çîkirina çomlekan û hwd wê were dîtînin ku wê pêşkeve. Ev diyarde hem di qada berfirehbûna çandê de hem jî li derdorên li derveyî qada niştecihbûnê dihên dîtînin.

Di derbarê çanda tel-xalaf de wê dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman ku wê di rengê de wê piştî demên neolitikê wê biqasî ku wê were dîtînin û kifşkirin wê çend pêvajoyên gûharinê wê bi demê re wê derbas bikê. Gûharina dawî di rengê de wê weke aliyekê din ê girîng wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê girîng wê, çawa ku wê, bi bandûra çanda ubeydê wê di rengê de wê bibê. Ev gûharin wê di rengê de wê dema wê ya têr de wê çanda Ubeydê wê li bakûr û başêr mesopotamya wê di rengê de wê weke ku wê serwer bikê. Û wê di wê temenê de wê yekkirinekê di wê warê de wê, di mijare çandê de wê weke ku wê bi xwe re wê hin bi hin wê werênê. Lê

bi wê re wê di renekê de wê ev təkiliya nava herdû aliyan wê, çendî ku wê çanda ubeyd wê bi bandûrên xwe re wê were herêmên çanda tel-xalaf wê bi wê re wê bi fêbûnên ji şêwayên çanda tel-xalafê re wê di nava xwe de wê, ew wê, hilde li nava xwe. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, ev pêşketin wê di wê rengê de wê yekali wê nemênê. Wê bi wê rengê wê duali bê.

Li gorî nişanakên wê dihê dîtin ku wê çanda ubeyd wê bi zêdeyî wê li ser rewşên weke yên pêşketinek aborî wê bi wê re wê, di renekê de wê xwe bide dîyarkirin. Ji kuntarên mesopotamya başûr wê di renekê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê pêşkeve. Di nava çemê urmiyê û heta yê zapê û hwd de wê, di renekê de wê, bibê. Wekî din wê li keviya herêmên çemê diclê li başûrê kurdistanê ku wê were dîtin wê di renekê de wê bi wê re wê pêşkevina wê were dîtin.

Di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê de wê, pêşketinên ku wê bahsa wan wê were kirin de wê bi zêdeyî wê li ser esasê çerçoveyek çandî a civakî wê di renekê de wê ji wê were bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê aliyekê wê yê din jî wê di şiroveyên ku wê bi wê re wê werina pêşxistinek wê çerçoveyek civakî a dema çanda ubeyd ku wê bi wê re wê were salixkirin bi rewşên xwe yên pêşketinê re wê di renekê de wê bi wê re wê were pênasekirin.

Di wê çerçoveya pêşketina wê ji herêmên ber gola urmiyê û heta kuntarên rêza çiyayên torosan jî wê di renekê de wê were dîtin ku wê pêşkevin. Di wê navberê de wê, rengê jiyankirinê û çanda wê ku wê çawa wê pêşkeve û wê, teknikên wê yên ku ew bi wan dihê kirin û pêşxistin wê di renekê de wê bi wê re wê were li wê hizirkirin.

Di wê demê de wê rêyên avê ên herikinê bê, malên ji axê ku ew dihên çêkirin weke ku wê heta demên piştê wê li kurdistanê wê werina dîtin û hwd wê bi wê re wê were dîtin ku wê werina pêşxistin. Wekî din çanda çandiniyê û hwd wê di wê demê de wê pêşkeve. Weki din wê di wê demê de wê, di renekê de wê ji wê çandiniyê herhevkirinên ku ew dihên kirin wê were dîtin ku wê werina kirin.

Di dema ku wê bahsa wê berhevkirinê wê were kirin wê di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê weke faktorek ku wê pîrrali wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê were salixkirin û wê ji wê were bahskirin. Minaq wê di nava têgînek civakî de wê pêşketina têgînek hiyararşiyî ku wê bibê wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin. Di hin çavkaniyên ku wê bi erkolojikî wê ji herêmên ku wê serdestiya urukê wê li wan hebê de wê were dîtin ku wê

hin bi hin wê tégînên weke yên pêbawerkinê û hwd wê li ser esasê dayiksalari û an baviksalari ku wê pêşkevin wê di wê rengê de wê di wê demê de wê derkevina li pêş. Lê di rengekê de jî wê çanda dayiksalariyê wê biqasî ku wê were şîrovekirin wê di wê demê de wê bi şewayekê ku wê wê hin bi hin wê bi ber ya baviksalariyê ve wê, pêvajoyek gûharînê wê bi wê re wê were jiyankirin û wê di wê temenê de wê ji wê were bahskirin.

Di wê demê de wê hin bi hin wê di wê temenê de wê pêşî wê weke ku wê were dîtin wê tégînên animist wê di rengekê de wê di rengekê ku wê karibê bi wê rengê wê fahmbikê wê pêşkevin. Di wan de wê hin bi hin wê ew tégîn wê bi cih bibê. Wê di wê temen de wê kesên ku ew mirin wê weke 'nirxekê' wê di wê temenê de wê bibin û wê li ser kevirên bo wa dihên danin wê tiştên zad û hwd wê werina bicihkirin. Piştî wê ev wê di rengekê de wê weke ku wê were kifşkirin ev mijare bicihkirina zad wê, hin bi hin wê pêvajoyek peresendinê wê bi fahmkirinê û hwd wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û jiyankirin. Di wê demê de wê hin bi hin wê ew tégînên animist wê wergerihina li rewşna weke yên ku wê hin bi hin wê bi giyanên serdest ku ew dihên dûnya û an ew li dûnyê hena re wê bibin. Wê di wê temenê de wê êdî wê bi wan re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bidina dîyarkirin.

Gelek çavkaniyên li ser çanda ubeydê wê bidina diyarkirin ku wê di wê temenê de wê rewşên weke çêkeriyên destpêkî wê bi teknikî ku wê pêşketin wê bahsa wan wê were kirin. Ji aliyê teknikî ve wê tégînên weke kevçî, sêniyên ji axê, û an çomlek û hwd wê werina dîtin. Wekî din wê sevil û an cêrnên avê û an tiştên din ku ew di wan de dihên hilandin wê werina kifşkirin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê aliyekê wê yê din wê rewşên weke yên naqşkirinê wê pêşkevin. Di dewama wê de wê teknikên teybet ên weke avdana ardên çandî û hwd wê werina pêşxistin.

Kevneşopiya definkirina di nav niştecihbûnê de di Serdema Ubeydî de jî berdewam pêşkeve. Lêbelê, dihê dîtin ku kesên mezin dest bi veşartina li derveyî rûniştinê kirin. Mînaqî, goristanek li derveyî cîhê ku nêzî hezar goran tê de hene li derveyî rûniştgeha Eridu hate dîtin. Gor di nav gorên cîst de yên ku dora wan bi kerpîçên heriyê hatine dorpêçkirin û bi kerpîçên jor ve hatine veşartin. Di van goran de goran di diyariyên ku ew di wan de hatina bi cihkirin wê werina dîtin.. Vedîtina diyariyên goran di

lêkolîna goran de nîşan dide ku di derbarê jiyana piştî mirinê de pergalek bawerî hatiye afirandin. Tiştên goran bi gelemperî zêr in. Wekî din, dihê dîtî ku di goran de çomlek hatine hiştin.

Ev têngînên bi wê rengê wê di rengekê de wê bi wê re wê bidina diyarkirin ku wê çandek animist a ku wê di wê de wê were bawerkirin ku wê piştî mirinê wê jiyana wê hebê wê were hanîn li ser ziman. Di wê nûqteyê de wê, piştî mirinê ku wê kes wê bijî wê di wê temenê de wê bi wê re wê were hizirkirin. Bi wê yekê wê mirinê wê weke 'rêwîtiyekê' wê bibînin û wê kesê ku ew mir wê tiştên ku ew wê bi xwe re wê bibê wê bi wî û an wê re wê di gorê de wê werina bicihkirin.

Di mal û çêkirina malan de wê hê di demên sumeriyana de wê têngîna weke ya bi kirpoîçan çêkirina malan wê bibê. Ev kerpiç wê ji axa sor wê werina çêkirin û wê di wê çerçoveyê de wê teknikên teybet ku wê heta roja me wê li hin herêmên kurdistanê ku wê werina bikarhanîn mirov dikarê bi wê re wê bibînin. Heta demên dawî jî ku wê li kurdistanê wê were dîtî wê di çêkirina kerpiçan de wê tiştên weke 'ka' ku wê tevli wê hariya ji wê axa sor dikirin bo ku ew bi wê kerpiçek bizaxm bidest bixin. Ev wê di demên dawî de jî wê li kurdistanê wê bi awayekê wê were kirin.

Li gorî ku wê bi erkolojîkî wê çavkaniyên ku wê herêma eridû wê werina derhanîn de wê di pêvajoyê û an serdema xwe ya sêyem a dawî de wê li dora xwe wê bidest vebûna wê bibê. Di wê temenê de wê weke pêşketina wê êdî wê barî li herêmên li dora wê ên dervî wê were kirin. Di wê rengê de wê were dîtî. Di awayekê de wê di çavkaniyên Ji Urukê dihên derhanên de jî wê, di wê nûqteyê de wê, têngînên cihê wê werina kifşkirin. Di wê rengê de wê, pêşketinên wê weke bi têkiliya zawacê û hwd ku wê bi çanda îştar re wê li herêmê wê pêşkeve wê were dîtî. Di wê nûqteyê de wê di wê rengê de wê têkiliyek zawacî a xwezayî ku ew li gorî ritualekê bê kirin û an ne li gorî ritualekê dihê kirin wê weke ku wê hebê. Di wê çerçoveyê de ev wê di rengekê de wê bi wê re wê, were dîtî.

Li gorî ku wê bi çavkaniyên Uruk û Erdu û hwd re wê were dîtî wê di dema xwe ya dawî a sêyem de wê, çanda ubeydê wê li giştîya mesopotamya wê belav bibê û wê heta ku wê li gorî agahiyên dihên ragihandin de jî wê dervî mesopotamya jî wê barkirina wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê bibê.

Dihê hizirîn ku çanda Ubeyd ji aliyê civakên ku ji rêza çiyayên zagosê yê Zagrosê li rojhilatê hatine û li herêmê hatiya pêşxistin. Ev qad wê bandûra wê heta ber çiyayên bakûrê torosan wê biçê Civakên ku li vê

herêmê bi cih bûne, bi vekirina kanalan dest bi çandiniya avî kirin. Ji ber vê yekê çandiniya avdanî hilberîna çandiniyê pir zêde kir. Dihê fahmkirin ku şênîyên çanda Ubeydê wargehên çandiniyê bûn. Bi giranî genim, ceh, û gelek tiştên din ên xwarinê çandin. Xwedîkirina sawalan bi giranî wê derkeve li pêş. Civakên çanda ubeydê wê di nava çanda çanda civakên çandiniyê û şivaniyê de ku wê werênê ser ziman wê, rast bê. Nişanakên wê heta roja me wê li kurdistana van herêman wê were dîtin. Li herêmên çanda ubeyd, masîgiriya jî di aboriya debarê de cihekî girîng digire. Amûrên masîgiriya ên 'şewkê' û hwd wê di kurdiya kevn de wê navê wan wê bi rêkûpêk wê hebê. Di rengê de ev jî dikarê weke nişanayek xort a ku mirov wê karibê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ji wê yekê dikarê fahmbikê ku wê hê ava çemên herêmê û mihtemel hin rêyên din ên mazin ên avê û hebûna wan wê bi bandûra wan re wê hebê. Biqasî ku dihê dîtin ku hin niştecihên Ubeydê ên li peravên başûrê rojavayê zagrosan bi tevahî ji bo masîgiriya demsalî hatine bicîh kirin. Ev wê weke ku wê were kifşkirin wê li herêmên dervî herêmê jî wê nişanakên wê hebin. Minaq wê li deverên weke heta iskenderiyê ku wê herin wê di wan de wê bahsa wê were kirin. Lêbelê, bi taybetî di Serdema Kalkolîtîk de û li Mezopotamyaya Bakur, Çanda Ubeydê a dereng wekî "qada pir-navendî ya danûstendinê", "cîhanek niştecihên ya li pêş ya bi hev ve girêdayî" û pir-qatî, taybetî li herêmê hate pênase kirin.

Ji pêşveçûnên nava çanda ubeyd jî bê û yên çanda Tel-xalaf jî bê, weke di dîmenekê bûhûrîner wê di dîmenekê de wê xwe bidina dîyarkirin. Weke çawa ku wê ji demên peleolitikê li demên neolitikê wê dema mesolitikê wê weke dema bûhûrîner wê hebê wê di wê rengê de û di awayekê de wê ev dem wê xosletên xwe wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên pêşveçûnê wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bi ber demên şariştaniyê ve wê ç

Çûyin wê bibê. Di nava civake demê de ku wê di destpêkê de wê di nava civake dema çanda ubeyde jî bê û ya tel-xalafê de jî bê wê, zêde çîntî û tîgînên weke di rengê hiyararşiyî de ku wê werina fahmkirin wê ne li berçav bin. Lê hin bi hin wê bi çavkaniyên ji herêma eridu û Urukê û hwd ku wê werina dîtin wê di wan de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê di rengê de wê di wê çerçoveyê û awayekê de wê were dîtin ku wê rengê pêşketinê wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Ne tenê di pêşketinê li herêma eridu û Urukê û hwd wê li yên deverên din de jî wê

di dema xwe ya dawî a sêyem de wê hin bi hin wê bi ber dîmenekê qatmanî û hwd de wê were dîtin ku wê derbasbûn wê bi wê re wê bibê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê di serî de wê fahmbikê ku ev wê di rengekê de wê weke demek ku wê bi zêdeyî wê bi xosletê dema neolitikê a têr re wê di rengekê de wê di destpêkê de wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de ev rewşên weke kedikirinê, çandiniyê û hwd wê, di şêwayekê de wê, hin bi hin wê pêvajoyên pêşketinê wê derbas bibin û mirov wê fêrî baştirin ji wan sûdbigirê wê bibê. Ev wê di wê rewşê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şerî de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di awayekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê mijare çanda ubeydê wê di wê nûqtayê de wê, pêvajoyên wê yên fahmkirinê wê hebin. Her çendî ku wê pêşketinên xwe yên xort û serdest re wê çanda ubeydê wê di demên xwe yên dawî de wê dest bi serweriyek teybet a bi xwe re ku ew pêşdixê li ser hewirdora xwe wê bikê jî wê di rengekê de wê bi têkiliyên wê yên weke bi çanda tel-xalafê û hwd re wê di dîmenekê de wê, gûharinên bi bandûra çanda tel-xalafê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin. Ev wê, di wê temenê de wê çendî ku wê ji aliyekê ve wê çanda ubeydê wê ya tel-xalafê û pêşketinên wê hilde li nava xwe ên weke li ser esasê çandiniyê û hwd wê, bi wê rengê wê ew jî wê yên wê bi sazûmanî wê di nava xwe de wê bi têgih bikê. Hev fahmkirina çandî wê di nava çanda ubeydê û ya tel-xalafê de wê weke faktorek ku wê di temenê gihiştina wan a hev û bi hev re bûyina weke yekê û bi wê yekbûnê re serweriyekê li dora xwe di çerçoveyek şariştanî û pêvajoyên wê yên ku wê êdî wê di dewama wê yekitiyê de wê bide pêşxistin û dîyarkirin û hwd re wê were dîtin ku wê bibê.

Pêvajoyên şariştaniyê ên sumeriyên wê di rengekê de wê, weke pêvajoyên gûharinê ên ji temenekê weke wê ku ew dibin wê di dîmenekê de wê bi xwe re wê rengeke pêşketinê wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev dem wê li gelek deverên herêma çanda ubeydê bê û an yên herêmên çanda tel-xalafê wê di şêwayekê de wê, bi ber bajarwelatbûnê ve wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bûhûrînekê wê bi xwe re wê weke di rengekê de wê bide çêkirin û dîyarkirin.

Di çerçoveya çanda tel-xalafê de wê dîtinên weke bi peykelên xwûdawendên jin ên weke dagera zabûnê û hwd wê di rengekê de wê dîmenekê din ê çandî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wekî din wê peykelên sawalan ku ew hatina çêkirin wê di wê temenê de wê were dîtin. Lê di wê nûqteyê de wê nişanakên wê zêdeyî wê di dîmenekê de wê weke li ser esasê çanda neolitikî ku wê zêdeyî wê di dîmenekê de wê li wan herêmên ber firatê û hwd wê werin û bibin wê rastî nişanakên wê were.

Di rengekê de wê li gorî şîroveyên li ser çanda tel-xalafê ku wê werina kirin di wan de wê were ser ziman ku wê çanda tel-xalafê wê li hemberî ya ubeydê wê hebûnê wê nede nişandin. Wê piştî serwerîya çanda ubeydê li giştîya mesopotamya wê were dîyarkirin ku ew jî wê êdî wê weke ji holê wê hin bi hin wê bihalihê û wê herê wê ji wê were bahskirin.

Lê di dîmenekê de wê bahsa wê jî wê were kirin ku wê çanda uyebdê wê ya tel-xalaf wê bi zêdeyî wê weke di nava xwe de wê bihalênê wê ji wê were bahskirin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê ji wê were bahskirin. Çanda tel-xalafê wê zêde wê faktorên weke bi rengê hiyararşiyî, qatmani û hwd ku wê di nava çanda ubeydê de wê rengên wan wê bîn hizirkirin ku wê hebûna wê zêde bi çanda tel-xalafê re wê bahsa wan wê zêde newê kirin. Ev wê dîmenekê din ê weke bi çandî wê bi wê re wê weke di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di nav berhemên çandî yên Çanda tel-xalafê de çomlekçêkerî cihêkî taybet digire. Beriya kelûpelên boyaxkirî yên bi tîpa çanda tel-xalaf, bi giranî berhemên seramîk ên bi cudahiyên herêmî dihatin hilberandin. Lêbelê, seramîkên çanda tel-xalaf xwedan taybetmendiyek e ku mirov dikare li herêmên ku lê belav bûne standard were gotin û di vê çerçoveyê de ew hilberek gelemperî ye. Ji ber vê yekê, heyama ji derketina hilberîna seramîkên çanda tel-xalafê, ankû ji destpêka Serdema Neolitik a dema çomlekçêkeriyê heya seramîkên tel-xalafê, bi gelemperî ji berî tel-xalafê (di çavkaniyên dîyar de Pre-tel-xalaf) dihê gotin. Ev serdem ji bo Rojhilata Nêzîk di serdemên Proto-Hassuna, standart ên çanda Hassuna, jî wê werina dîyarkirin.

Çanda tel-xalafê wê ji rojavayê kurdistanê ji herêmên heta helebê û ber rehaya bakûrê kurdistanê û deverên weke serêgir û heta kobanê û hwd wê weke deverên ku wê li wan wê di rengekê de wê pêşkevin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê, were kifşkirin ku wê çanda tel-xalaf wê bi ber herêmên diclê ên ber çiyayê sipî û heta cizira bota û nisêbînê û hwd wê vebê. Lê ev herêm wê di demên belavbûna çanda ubeydê û hwd de wê

êdî wê, xwe di rengekê de wê bide gûharandin. Lê wê xosletên çanda tel-xalafê wê bi zêdeyî wê di wê herêmê de wê bi rengê jiyane wê re wê, di şêwayekê de wê li gorî xosletên ardnigariyê û hwd re wê, di şêwayekê de wê were jiyankirin. Di wê çerçoveyê de wê di demekê de wê çanda tel-xalafê hema bêja wê bakûrê mesopotamya wê hemûya wê karibê li wê serwer bibê û wê derkeve li pêş. Nişanakên ji wê di awayekê de wê, di dema xwe de wê di temenê hinek nişanakên neolitikî de wê li herêmên anatolika û hwd wê xwe bidina nişandin. Demên anatoliya wê zêde nikaribê bibêjê ku wê demek neolitikî wê bijî. Wê dema wê ya neolitikî wê weke bermehiyên bi çanda tel-xalafê ku wê li dora xwe wê vebê û wê bandûrekê wê ji xwe wê bide dîyarkirin re wê karibê wê li wê herêmê di rengekê de wê kifşbikê. Ji wê aliyê ve ku mirov wê binerê wê mirov nikaribê bibêjê ku wê çanda tel-xalafê wê ne xwediyê demek xwe ya zêr û pêşketî a serwer bê. Di wê çerçoveyê de wê dema tel-xalafê wê kifşkirinên wê piştî wê zêde di bin bandûra demên çanda dema ubeydê de wê di rengekê de wê bimênin. Çanda tel-xalafê a demên neolitikî ên têrpêşketî ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê wê hin bi hin wê li ser wê temenê wê li herêmê wê were dîtin ku wê pêşkeve.

Nişanakên wê ji nava çanda herêmê ên ku wê werina jiyankirin wê bi awayekê miorfolojikî dikarê wê fahmbikê ku wê di wê rengê de wê li herêmê wê pêşkeve. Wê civakbûna dema çanda tel-xalafê wê di rengekê de wê bi rengê hizirkirina xwe û mejiyê xwe re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê rengê pêşketina xwe wê di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin. Tevî ku rûniştina Tell-xalaf bi awayek mihtemel di navbera 6,500 û 5,500 bz de vedigere, lê dihê pejirandin ku çanda tel-xalaf ji 6,200 bz dest pê kiriye. Ev destpêka ku ew di wê demê de dihê ser ziman wê weke demek zêr a dema çanda tel-xalafê dikarê wê di rengekê de weke ku wê fahmbikê bê. An jî dikarê wê demê hinekê din kevntir weke ku wê bibê. Ev çand ku di nava van salan de li erdnîgariyeke berfireh belav bûye, di vê serdema berfirehbûnê de di serdema neolîtîka dereng û serdema veguheztina serdema kalkolîtîk a destpêkê (ku weke proto kalkolîtîk, 6.600-5.500 bz) derbas bûye. û ji ber vê yekê di serdema xwe ya herî geş de, û serdema kalkolîtîk a destpêkê derbas bûye. Ji wê yekê mirov wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çanda tel-xalaf wê demên xwe yên pêşketî wê li ser temenên dereng ên neolitikê û têrpêşketiniya wê re wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bijî. Ev jî wê di rengekê de wê çendî wê dema tel-xalafê wê di dewama ya neolitikê de wê weke demekê wê bide dîyarkirin jî lê wê ji aliyekê din ve wê weke

demek bi serê xwe a ku ew wê pêşkeve bi xosletên xwe yên demê ên weke ji yên dema têrpêşketî a neolitikê ku ew hatina derhanîn û an weke ji vegûhartinên wê hatina pêşxistin.

Li gori hin çavkaniyana wê were ser ziman ku wê, dem û herêmên ku wê çanda tel-xalaf wê li wan wê bicih bê wê bi zêdeyî wê li wan wê pêşketinek û hilberêk zêde mazin wê were pêşxistin û wê bi wê re wê herêm wê weke zêde ku ew li wê hati hilberendin wek herêmek dewlemend wê li ser wê esasê wê were bi navkirin.

Di wê çerçoveyê de wê aliyên wê yên din ên civakî û xosletên civakî wê bi ekolojikî û hwd re wê werina salixkirin û wê di wê temenê de wê werina ser ziman. Di awayekê de wê dema ku em xosletên herêmê jî li berçav bigirin wê di serî de wê ji dû aliyên ve dikarê wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê herêmên ku wê çanda tel-xalaf wê li wan cih bê wê zêdeyî wê herêmên ber çem bin û wê di rengekê de wê weke herêmên ku wê li wan çandini û hwd wê zêdeyî wê li pêş bê. Wê xosletên çandiniyê û berheviyê wê di wê çerçoveyê de wê, ji nava xwezayê wê zêdetirî wê hebê. Di nava çanda ubeydê di wê de wê aliyên weke çandiniyê, şivani û nêçîrvanî wê weke hinek xosletên ku wê bi wê re wê derkevina li pêş bin. Di herêmên çanda tel-xalafê de wê di rengekê de wê di demên wê yên dawî de û dibê ku ew bi xosletên çanda ubeydê bê wê ev ali wê di rengekê de wê pêşkevin. Lê di wê de jî wê, derfeta pêşxistina van aliyên wê hebê. Wekî din wê ji du aliyên ve wê xosletên çanda tel-xalafê wê di rengekê de wê, aliyên weke şivani û jiyane şivaniyê û di awayekê din de ê çandiniyê wê li pêş bê. Di wê nûqtayê de wê, masigirtinî wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê were dîtî ku wê li pêş. Li rex van hersê xosletan wê di nava çanda ubeydê de wê têngîna têngîna nêçîrvaniyê wê weke aliyekê wê yê din ê xwe dabarekirinê wê li rex van xosletan wê were dîtî ku wê derkeve li pêş.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê sazûmana çanda tel-xalafê wê zêdeyî wê neolitikî û bi civakî wê di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin. Di navbera cemên firatê û heta ya xabûrê wê weke herêmên ku ew wê di rengekê de wê di demên xwe yên zêr de wê li wê pêşkeve û wê bicih bê.

Lê di wê nûqtayê de wê, di dema navîn de wê têkiliya herêman wê bi hev re wê çêbibê. Wekî din wê pêşveçûnên çanda ubeydê wê weke ku wê li herêmê wê dema ku ew belav dibin wê van aliyên wê zêdetirî wê aktivtir wê weke ku wê bikin. Wê bi wê re wê di wê rengê de wê xwediyê dîmenekê pêşketinê bê. Çanda çandiniyê wê di şewayekê de wê

piştî wê di rengekê de wê bi awayekê pirrali wê pêşkeve û wê tiştên din jî wê werina çandin. Ev jî wê di rengekê de wê di nava çanda herêmê de wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di demên ku wê çanda ubeydê û ya tel-xalafê wê bigihijina hev û wê tevli hev bibin de wê demek şariştanî a destpêkê a giştî û pêşketî wê derkeve li pêş. Di wê nûqtayê de wê bi çandinî û pêşketina wê re wê, berheviya ku ew di dest de diafierê wê bi wê re wê, zêdetirî wê dîmenekê dewlemend wê bi wê re wê weke ku wê biafirênê. Wekî din jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê, hin bi hin wê li ser wê re wê qatman wê biafirin. Wê di rengekê de wê, komên elit ku wê di dstê wan de wê hêzek berhevkinê wê biafirê û wê bi wê re wê serdest bibin wê biafirin.

Li gorî gelek nişanakên ku mirov di demên piştî li wan têdigihijê wê bi wan re wê karibê wê fahmbikê ku wê pêvajoyên pêşketinê ên çanda tel-xalafê wê di rengekê de wê, li herêmê wê weke têtînek civakî a xwezayî wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê di dîmenê ku wê were şîrovekirin de wê weke di nava têtîna çanda tel-xalaf û ya ubeydê de wê ew wê were dîtîn ku wê weke ku wê di rengekê de wê weke çanda ubeydê wê di rengekê de wê bi têtînek hegomenikî wê di dîmenekê de wê xwe piştî wê li ser wê re wê bide dîyarkirin û ferzkirin. Ji wê aliyê ve wê di dîmenekê de wê xwediyê rengekê pêşketinê a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Piştî wê di wê rengê de wê dema ku wê dem wê were dema çanda cemdet nasr (li dora 4000 û heta 3500 bz) wê demek wê weke ya serweriyê ku wê êdî wê bi nifşan li nifşan ku wê li ser têtînen malbatî re wê pêşkeve. Ev dem wê weke demek ku wê di wê temenê de wê pêşkeve. Di wê demê de wê sazûmanek bajarî wê pêşkeve. Wê di wê de wê, hin bi hin wê ji rewşa gûndîtîyê wê çawa wê bi ber ya bajartiyê re wê pêşkeve wê bibê. Hinekê din ku mirov wê li ser wê disekinê wê dibînê ku wê çanda cemdet nasr wê weke çanda demek pêşketinê ku wê bi pêvajoyên wê têtîna bajarvanîyê û hwd re ku wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê sazûmanên bajarvanîyê, pêşxistina seremikan, naqşkirinan, rêyên avê û hwd ku wê pêşkevin re wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê ev dem jî wê li mesopotamya bakûr û ya başûr wê xwediyê rengên pêşketinê ên weke ji hev cihê bê. Di demê de wê

bawergeh wê derkevina li pêş. Wê qatman û serwerîya wan wê hin bi hin wê pêşkeve. Di wê temenê de ev wê weke aliyekê wê yê ku wê xwe bi wê re wê li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê demên li dora 3000 û heta demên li dora 2500 û hwd wê weke demên pêşketî ên zêr yên wê serdemê jî bin. li herêmê ev wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di vê serdemê de Kiş û Uruk roleke aktîv lîstin. Van her du bajar-dewletan li başûrê Mezopotamyayê timî têkoşîn kirin. keyê Kiş Agga di vê serdemê de pir bi hêz bû û sernavê keyê cîhanê hilgirtibû. Li bajarê Urukê Gilgamêş key e. Li gorî listeyên key, Uruk di têkoşînê de serketî bû. Dibe ku destana Gilgamêş piştî vê bûyerê hatibe nivîsandin ji ber ku Gilgamêş keyiya mezin Kiş têkber. Li bajarê Urukê di kolandinên arkeolojîk de dîwarek hat dîtin. Gilgameş jî di belge nivîsên xwe de dibêje ku li Ûrûkê dîwarên wî hatine çêkirin. Di dema kurê Gilgameş de serdestî dîsa derbasî bajarê Kişê bû û keyê Kişê Messilim bû.

Di wê çerçoveyê de wê dema çanda cemdet nasr wê ev têngîn û çerçoveya fahmkirinê wê di dîmenekê de wê rengê wê bide dîyarkirin. Di wê de wê ev têngîn jî wê karibê were fahmkirin ku wê li bajardewletan wê tekoşîna serdestîyê û an hegomenikî wê di wê rengê de wê di şêwayekê de wê pêşkeve. Di rengekê de wê, li rex wan wê bajardewletên weke lagaşê û hwd jî wê di wê demê de wê navê wan wê derkeve li pêş.

Weki din bi biqasî ku em jinavaroka destana gilgamêş wê fahmdikin ku wê rewşên weke çêkirina listeyên keyan wê di wê demê de wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ev wê weke demek di wê rengê de a bi serwerîya demê re wê xwe di şêwayekê de wê li herêmê wê were dîtin ku wê bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê destana gilgamêş wê têngînek berfireh wê di wê warê de wê kaeribê bi xwe re di rengekê de di derbarê wê demê, çanda wê ya jîyanê a civakê û a serdestîya demê û hwd de wê bi rengekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê warê de wê dema ku em dûbare li şûn hinekê vegehihin û ji aliyê têngîna çanda tel-xalafê û ya ubeydê ve van rengên pêşketinan em şîrovebikin wê werina çi wateyê? Di rengekê de wê ev wê karibin werina wê wateyê ku wê çawa û wê di çi rengê û awayê de wê şêwayekê pêşketinê û xate wê xwe li herêmê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di têngîna navaroka gilgamêş de wê weke ku wê were dîtin wê dîmenekê pirrdîmenî wê ji aliyekê ve wê were dîtin. Ew jî wê di rengekê de wê

weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Di wê dmenê ku ew dihê dîtin de wê, dîmenekê civakê ku ew wê di destpêkê de wê were kirpendin wê were dîtin. Ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê ji navaroka wê were fahmkirin wê têkiliya gilgamêş û enkidu a bi hev re wê di rengekê de wê di dîmenekê din wê bi wê re wê were fahmkirin û wê were ser ziman bê. Di wê fêrsa fahmkirinê de wê hinek aliyên ku wê weke di rengekê din de wê çawa wê, têkiliyek bi hev re a weke bi rêhevali û hwd wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Di dewama wê de wê têkiliya serdestîyê ku wê li hemberê hunbaba bê û an di rengekê de û hwd de wê we dîtin. Di awayekê din de wê, di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê aliyekê din jî ê bi navaroka gilgamêş de wê rêwitiya gilgamêş a bi ber utnapiştîm ve ku wê weke li jiyane nemiriyê ew digerihê bê. Di wê fêrsa lêgerînê de wê di aslê xwe de ku mirov wê bi têkiliyek fahmkirinê a morfolojikî wê li wê bihizirê wê gelek aliyên ku wê bi wê re wê karibin werina fahmkirin wê kkaribin ew bi wê re werina fahmkirin.

Di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê têkiliya têgîna nemiriyê û ya mar a bi hev re bê. Di wê nûqteyê de wê di wê çerçoveyê de wê azmûna ku wê utnapiştîm ku wê, gilgamêş wê di wê re wê derbas bikê û wê derbas nebê wê di encama wê de wê şînayiya ku wê bi wê re wê bigihijê wê, ew wê piştîre wê bibê malê mar û wê mar wê bi wê re wê bigihijê wê nemiriyê. Fêrsa mar wê di nava baweriya herêmê a kurdistanî û baweriya wê de wê pîrr zêde wê kevn bê. Di rengekê de wê di şêwayekê de wê, bi têgîna êzdayî re wê heta roja me wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman û wê di her demê de ku wê weke kevneşopîyek bîrewerîyê a bi wê re wê di nava têgîna civakî de wê hertimî li kurdistanê wê bahsa wê were kirin û wê werê ser ziman wê têgîna 'şahmaran' bê. Di wê nûqteyê de wê fêrs û vegotina şahmaran wê dema ku mirov wê ji hev derhênê wê hinek nîrxên ku ew bi wan bi hev ve hatiya hunandin wê karibê ew di wê de ew were kifşkirin. Aliyekê din wê weke ku mirov wê bi çanda dayiksalariyê re ku wê weke hinek nişanakên dema neolitikê û têgîna wê ya civakî û zayendî a serwerîya jinê ku wê bi wê re wê were ser ziman wê di rengekê de wê karibin di wê de were kifşkirin. Di wê temenê de wê têgînek dayiksalariyê a ku wê di wê de wê, wekheviyê wê di rengekê de wê, di nava wê têgînê de wê bi awayekê morfolojikî wê di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin. Li deverên kurdistanê ên weke herêma botanê ên weke li dora cizîê,

nisêbînê û heta qamilo û afrînê li deverên ku wê, li wan çanda tel-xalafê wê serwer bê ku wê li wan deveran wê derkeve û wê deverên weke nisêbînê wê weke navenda wê werina kirpendin jî wê di rengekê de wê weke aliyekê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi kirpênê û wê werênê ser ziman. Wekî din ev wê di nava civake kurd de wê weke bi destûrek zayendî a weke destûra bi navê 'kevneşopîya hemawiyê' ku wê were bi navkirin wê weke destûrek jinê a pîroz di wê temenê de wê bi wê re wê were ser ziman û wê ji wê were bahskirin

Di wê temenê de ev destûr wê weke destûrek ku wê ti carî wê ji wê newina derbaskirin. Di wê çerçoveyê de wê xwediyê aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Lê di dewama wê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna şahmaran û çanda wê di wê temenê de wê bi pîroziya ku ew li wê dihê baxşkirin wê aliyên wê yên din ên ku ew dikarin ji wê werina derhanîn û werina fahmkirin wê hebin. Minaq wê şahmaran wê weke pêjna ku 'ew xwediyê zanina hemû deman bê' wê di rengekê de wê were pênasekirin û kirpendin. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Şahmaran wê hem hemû demên bûhûrî ew diizanê û hem jî hemû demên ku wê werin ew xwediyê zanina wan bê. Di têngînek morfolojîyê a hebûnê a bi demê re ku em bi felsefeyî wê bi wê re wê li wê bihizirin wê di çerçoveya wê fahmkirina bi wê pêjnê re ku wê kurd wê li wê bikin wê mijare hebûnê wê karibê wê bi têngînek ontolojikî û metafîzîkî û hwd wê ji kûr ve wê, bi demê û heyin û pêvajoyên wê yên fahmkirinê û an neyina wê û hwd ve wê bi wê re wê fahmbikê û wê di dîmenekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê pêjna zaninê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmikê û wê werênê ser ziman bê. Têkiliya zaninê, nemiriyê û mar wê di fêrsên fahmkirinê ên vegotina şahmaran de wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve wê were dîtin ku wê li ser esasê têngînek demî û an bi fahmkirina têngîna demê û hwd re wê bê ghiştin û an gihandin li hevdu.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ji wê yekê wê di şewayekê de wê, di çerçoveya fahmkirina wê de wê dikarê wê fahmbikê wê bajar dewletê ku gilgamêş wê weke keyê wê bê Uruk wê di wê temenê de wê ji fêrsên

ku em bi wê re wê fahmdikin wê di renekê de wê demek wê ya zêr wê di wê demê de wê bibê û wê çanda ku wê di nava Urukê de wê pêşkeve wê di renekê de wê piştî wê di nava pêvajoyên fahmkirinê ên ku wê werina ser ziman de wê were dîtin ku wê bahsa wê were kirin. Minaq wê pîrr piştî wê di nava têngînên dema Hurrîyan de wê were dîtin ku wê bi nivîskî wê were kifşkirin ji nava nivîsên bizmarî ku wê di renekê de wê, were ser ziman.

Ev jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di awayekê din de jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwediyê şewayekê fahmkirinê bê.

Di demên ku wê di wê de wê di wê rengê de wê were fahmkirinê de wê li herêmê wê çanda Tel-xalafê wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê serwer bê. Fêrs û xosletên fahmkirinê bi morfolojikî wê zêdetirî wê di nava çanda şahmaran de wê di renekê de wê were dîtin ku wê were ser ziman. Di wê temenê de wê biberhevkirin û senteza wê de wê ku wê kurd wê bi rengên weke kesk, sor û zer wê çêbikin û mar û jinê çêbikin ev hersê rewş wê weke rewşên bi nîrx û pîroz ên nava civakê û baweriyên wê her demê ku wê were kirpendin û wê di renekê de wê di nava wê de wê di xate baweriyê ên kurdistanî ên weke êzdayî û hwd de ku wê were ser ziman bin.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev têngîn wê êdî wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê demek şariştanî wê bi xwe re wê di renekê de wê bidina dîyarkirin. Ji demên çanda ubeyd û ya tel-xalafê wê derbasbûna li demên weke ya çanda cemdî nasr û hwd ku wê bibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bibê. Di wê nûqtîyê de wê ev wê li herênê wê bi wê re wê di şewayekê de wê di pêvajoyên jiyane wê de wê li herêmê wê bibin û wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê derkevina li pêş.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê di renekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çanda şariştanî a herêmê wê di wê nûqtîyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê pêwîstîya hinekê di dewama wê de wê hinek şîrovekirina wê hebê. Di wê temenê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê biafirênê. Wê jî wê dikarê wê di

dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda şariştani wê di destpêkê de wê bi xosletên weke yên ku wê peresendinek çandî wê weke ji wê ya çanda ubeyd û ya tel-xalaf û hwd re wê di rengê de wê were dîtîn ku wê bi wê re wê bibê. Di pêvajoyên xanada Ur û çanda wê ya hundurîn de wê dema ku wê li wê were ê hizirkirin wê bi wê re wê bahsa têgînek weke ya 'kominalî' ku wê weke di nava xwe de wê bi civakî û hwd wê biji û wê li ser wê re wê pêşketinek bi zanîn ku wê weke nişanaka demek ronasansî a dema sumer jî wê di rengê de wê were pênasekirin wê bi wê re wê were kirpendin. Di wê nûqtayê de wê di rengê de wê li herêmê wê ev herdû fêrsên çandî wê di dewama wê de wê bi wê re wê çawa wê di rengê de wê bijîn wê karibê wê hinekê wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên bûhûrînê li demên şariştaniyê û gûharinên ku ew wê bi wê re wê xwe bidina nişandin.

Ji aliyekê din ve jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê wê di rengê de wê were dîtîn ku wê werina fahmkirin. Î ro wê di rengê de wê bahsa demên şariştaniyê ên sumer ku wê bi dîrokkirinên wê li dora pênc hezar sal û hwd re wê were kirin. Di wê temenê de yek jêr û an yek jor ku ew bibê jî wê di wê çerçoveyê de wê dî dîmenekê de wê bahsa wê were kirin û ew wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtîn ku ew wê were hanîn li ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têgîna sumer wê di rengê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê çerçoveya têgîna sumer wê di şêwayekê de wê weke aliyê wê yê giring wê weke bi pêvajoyên şariştaniyê re wê were ser ziman. Di destpêka demê de wê demên çanda ubeydê û ya tel-xalafê û hwd re wê pêvajoyên wê yên têr bi pêşketina wê re ku wê bibê û wê li ser wê re wê pêvajoyên pêşketinê û bûhûrînê ku wê bibin wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtîn ku ew wê bibê.

Lê di wê nûqtayê de wê ev pêvajoyên van deman wê di rengê de wê weke demna ku wê bi çanda wê re wê di rengê de wê dîmna pirrali û pirrdîmenî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê di derbarê jiyane şariştani a demên sumeran de wê zêde agahi wê nebin. Hin nivîsên bizmarî ku wê ji demên wan wê werina kifşkirin wê li ser wan re wê di rengekê de wê şîrovekirinên ku ew dihên kirin wê bibin. Di wê temenê de wê minaq wê destana gilgamêş bê û an rewşên weke bi têgîna destana tufanê û hwd re bê ku wê were ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê dema ku wê bahsa sumerî wê were kirin wê di şêwayekê de wê bi awayekê ku wê demên berî wê were bahsa wan wê kirin wê civake dema çanda ubeydê û an çanda tel-xalaf ku wê weke demên pêşî ên sumerî jî wê were pênasekirin wê bi wê re wê were ser ziman.

Di awayekê din de jî wê, di wê rengê de wê ev çandên demên berê wê weke çandên demên demezrîner ên herêmê û pêvajoyên wê yên şariştanî, civakî û hwd jî wê di rengekê de wê werina pênasekirin û wê werina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bi pêşketinên sumerî re wê hinek nişanakên ku ew wê di rengekê de wê ji ya berê xwe wê cihê bibê wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Aliyê pêşî wê bi pêşketina bajardewletan ku wê bibê û wê di wê çerçoveyê de wê di nava sînorê wê de wê demên dirêj wê pêvajoyên pêşketinê bi jiyane civatî a nava xwe re wê bi wê re wê derbas bibin bin. Di wê temenê de wê ev wê çandek nava sînorên bajarwelat û an bajar dewletan wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê biafirênê û wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê karibê wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê werînê ser ziman bê. Aliyekê din jî wê ji navaroka nivîsên bizmarî wê were fahmkirin ku wê di rengekê de wê ev rewşên dewletî ên bajarî wê pêşkevin û wê bi demê re wê dewlemendiyek zêde mazin wê di xwe de wê biafirênin. Piştî wê bahsa şerên bajar dewletan ên li ser wê temenê û an bi têgînek hegomenikî ku wê pêşkeve wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtî ku wê bahsa wê were kirin.

Ji aliyê çandî ve wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ew wê bi wê re wê were ser ziman. Lê wê dema ku wê bahsa sumer wê were kirin wê di rengekê de wê bi kifşkirinên weke bi nivisandinê û pêşxistina wê weke li ser çermên heywên û an tabletên weke ji hariza 'kil' û an ya sor ku wê were çêkirin re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Ji wê demê wê hinek kêvilbar (tablet) ên nivîsku wê ji bin axê wê werina derxistin û wê navaroka wan wê were xwendin ku ew wê çawa wê xwediyê rewşek

civakî û çandî a jiyane wê demê bin wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê hinekê jî bê di derbarê jiyane wê ya pêşdikeve a li dora zagoratan bê û an têgihên wê yên mitolojikî ku wê bibê wê di şêwayekê de wê di awayekê de wê di deerbarê wê de wê têginek wê bibê. Di rewşekê de wê fahmkirina mitolojiya sumer wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê yê giring bê. Ber ku wê di derbarê jiyane wê ya rastîn de wê bi morfolojikî wê gelek rastiyên jiyânî wê di xwe de wê bihawênê û wê bi wê re wê weke ku wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê mitolojiya wê bi xosletên ku wê li ser temenekê rasyonal wê pêşketina wê û an hanîna wê ya ser ziman wê di derbarê pêvajoyên wê yên hizirkirinê û hwd de jî wê têgihiştinekê wê bide me.

Di wê warê de wê ev wê karibê wê hizrê bi me re bide çêkirin ku wê sumerî wê dema ku ew bi mitolojiya xwe xwediyê rewşek bi wê rengê a aqilane û rasyonal bin wê demê dibê ku ew pêvajoyên wan ên pêşketinê bi jiyânî û şariştanî û hwd zêdetirî kevntir herin. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê bi fahmkirinê wê bi wê re wê di rengekê de wê di mejiyê mirov de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di nava jiyane dema sûmerîyan de wê di rengekê de wê gelek nişanakên wê yên bi zimanê dema sumeran û hwd re wê di roja me de wê di nava zimanê kurdî de wê karibin werina kifşkirin û wê ev wê weke hinek rewşên bermehi ku wê karibin bi ziman re wê biqasî wan rewşên nivîsên bizmarî giringiyê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Di lêkolînên li ser ferhenga zimanê sumerî ku wê werina kirin de wê di wê warê de wê zanin û agehiyên berfireh wê di rengekê de wê bidina me. Gotinên weke 'kur' beremberê 'kurd', 'kapîr' bermeberê 'pîr', 'nin' beremberê 'jin' û hwd wê karibê bi gelek awayên din jî wê werênê ser ziman. Minaq navê gilgamêş bixwe jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê rengê de wê li ser temenekê ferhangî wê were dahûrkirin.

Di navê gulgamêş de wê, gotinên weke 'ga', beremberê 'ga', 'gamêş' beremberê 'gamêş', gir ku wê beremberê gir û hwd wê karibin ji kurdî werina fahmkirin wê di wê de wê werina fahmkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa navê gilgamêş wê were kirin bi gotinek din weke 'girgameşekê' û an weke 'gameşekê gir' wê di rengekê de wê têginekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê

re wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê navê gilgamêş wê di renekê de wê têtînekê wê bi xwe re wê di şewayekê fahmkirinê de wê bi xwe re wê karibê di şewayekê de wê bide dîyarkirin. Ji navê 'kapîr' wê karibê hinek fêrsên din ên bi fahmkirinê li wan were ghiştin. Minaq wê di awayekê de wê çînek serdest a bi hiyararşiya civakî ku wê li ser weke bi kesên pîr' re wê biafirê wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê kifşbikê. Ew wê di wê demê de jî wê were kifşkirin ku wê di renekê de wê weke ku wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê, di şewayekê de wê kapîr, dikarê beremberê 'dapîr' û an 'bapîr' jî di renekê de di şewayekê de ew were fahmkirin ku wê yek wê bahsa jinên pîr (jinên pîr 'dapîr') wê bikê û ya din wê wê bahsa mêrên pîr (mêrên pîr 'dapîr') wê bikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê di morfolojiya gotina, minaq ya dapîr'ê de wê têtîna jina pîr û an bi temenê gotina 'da' re wê têtîna morfolojikî a bi gotina dayikîyê jî wê karibê ji xwe di renekê de ew di şewayekê de bi renekê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di şewayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê pîvake 'ka..' ku wê li pêşîya gotina pîr wê were danin jî wê di renekê de wê, karibê çavkaniya 'kal' di kurdî de wê bide me ku ew wê di wateya kesekê zêde pîr weke kal wê bi xwe re wê di renekê de wê bide dîyarkirin û wê werênê ser ziman. Wek din wê di wateya 'kalê pîr'i de wê di şewayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman bê.

Di şewayekê de wê ev pêvajoyên şariştani wê di renekê de wê di dîmenekê de wê aliyekê din jî wê ji rewşa kifşkirina gotinê û rengê wê karibê bi wê re wê were fahmkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê were dîtîn ku wê di mijare pêşketina wê ya bi fahmkirinê re wê di renekê de wê çawa wê xwediyê renekê fahmkirinê ê bi hizirkirinê bê. Wê gotinên dirêj wê di wê rengê de wê were dîtîn. Anjî wê weke ku em di morfolojiya gotinê de wê dibînin ku wê weke di kurdiya roja me de wê were dîtîn wê weke bi gotinên weke 'gilgamêş' bê û an 'kapîr' û hwd bê wê gotinên bi hev ve kirin û ji wan ghiştina wateyên cihê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê were dîtîn.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê, bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di mijare têtîna zimanî de wê karibê di wê temenê de wê dahûrkirinek berfireh a zimanî wê bi wê re wê bikê û wê derfet hebê ku mirov wê ji ya ku me bi çend gotinan

re wê hanî ser ziman wê hê zêdetirî û di çerçoveyek zêde berfiirehtir de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê werênê ser ziman.

Ev wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din jî bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê di morfolojiya gotinan de wê dîmenekê çanda tel-xalaf wê di wê rengê de wê zêdetirî wê di ziman de wê weke ku wê derkeve li pêş. Ji wê yekê wê dikarê wê bigihijê wê têgihîştinê ku wê çanda tel-xalaf wê di wê demê de wê zêdetirî wê di renekê fahmkirinê û dîyarkirina wê de wê di demên şariştanî ên bi wê demê û hwd de wê derkeve li pêş û an wê zêdetirî wê bi şîyarî û zinditiya xwe ya bi fahmkirinê û hwd re wê di wê demê de wê hebê û wê li pêş bê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çanda demên berî şariştaniyê wê di wê temenê de wê pêvajoyek bûharandinê a weke di renekê de wê çanda berê wê li ser wê temenê wê di bingihê pêşveçûnên xwe de wê di renekê de wê weke ku wê bi cih wê bikê û wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê û renekê û awayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeydê û ya tel-xalafê wê pêvajoyên wê yên têr wê dîmenekê din wê di demên pêş ên weke yên pêşketinê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wusa dihê dîtin û fahmkirin ku wê pêvajoyên piştêrê ên şariştaniyê ku wê wergerinina demên weke ku wê di wan de wê şerên hegomenikî ên bajar dewletan ku wê werina dayin de wê berê wê demek kort û an dikarê weke hinekê dirêj bê wê bi têgînek civakî a di xwezayê xwe de ku wê dervî wan têgînen hegomenikî ku wê bijî wê di renekê de wê bikî wê bide dîyarkirin. Hin agahiyên di demên destpêkê ên eridu, kiş, Ur û Urukê de ku wê li wan wê were gihiştin de wê di wê warê de wê di renekê de wê dîmenekê bi wê rengê ê fahmkirinê wê bi rehetî wê karibin di mejiyê mirov de ew bidina çêkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa dema urukê û 'Ur'ê dema xanadana sêyemin wê were kirin de wê bahsa demek ronansê a bi zaninê pêşketinê û rewşek civakî a weke bi dîmenekê kominalî ku wê di renekê de wê di nava sînorê xwe de wê bi wê bijî wê di şêwayekê de wê bahsa wê were kirin. Di wê

çerçoveyê de wê ev wê weke hinek têgih û agahiyên ku em dikarin di renekê de bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê werênina ser ziman bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê di wê demê de wê di renekê de wê pêvajoyên cihê wê di wê temenê de wê ji wê karibê wê fahmbikê wê di pêvajoyên xwe yên pêşketinê de wê weke ku wê derbas bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî wê bi wê re wê bi pêvajoyên bi jiyane xwezayî re wê di renekê ku mirov ji nava destana gilgamêş wê fahmdikê wê di renekê de wê bijî. Di wê temenê de wê sûdgirtina ji nava jiyane xwezayê ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê û awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare şewayên jiyane civakî a demê de wê di destpêkê de wê sê dîmen wê di temenê wê de wê xwe bidna diyarkirin wê bibin. Yek wê bi dêmenê çanda ubeydê ku wê di renekê de wê bi pêvajoyên demdirêj ku wê di demên xwe yên dawî de wê bi renekê hiyararşikî jî wê renekê pêvajoyek fahmkirin û pêşketinê wê bi xwe re wê di renekê de wê bide dîyarkirin wê bibê. Dimenê din ê duyem jî wê bi dîmenê çanda tel-xalafê ve girêdayî wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê di demên xwe yên dawî de wê zêde wê pêvajoya hiyararşiyî di renekê de wê weke neji. Yan jî ku wê hinekê bijî jî em ne xwediyî zêde nişanakên wê na. Di şêayekê de wê di awayekê din de jî ku ew weke di dema xwe ya zêr a pêşketina xwe de bi li dora xwe vebûna bandûraçanda ubeydê re ew pêşya wê ya bi wê pêşketinê weke hatiya girtin. Ber ku ew wê êdî wê dibin bandûra çanda ubeydê de wê weke ku wê bijî wê di renekê de wê bijî.

Di wê temenê de wê êdî ew pêvajoyên ku ew wê bijî wê weke ku ew wan temem nekê. Di wê temenê de wê weke dîmenekê wê bi xwe re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Lê wê kijan ji wan aliyan wê rast bê ew jî wê weke aliyekê ku wê mihtacê zelalkirin û fahmkirinê bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê di renekê din de wê werênê ser ziman ku wê herêmên çanda tel-xalafê wê di renekê de wê zêdeyî wê di dîmenê civake neolitik û a têr pêşketî û bi sazûman de wê xwe di renekê de wê weke bide dîyarkirin. Wê çanda xwûdawendiya jinê ku wê heta demên hûryan wê weke bi dayika hebedê û hwd re wê bi çanda wê re wê

bibê û wê di biin bandûra wê de wê çanda kibe li anatolya wê pêşkeve jî wê karibê wê di renekê de wê bahsa wê bikê. Di nava çanda herêmên tel-xalafê de wê zêdeyî wê dîmenekê xwûdawendîya jinî wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de ev dikarê ji aliyekê ve weke nişanaka wê di renekê de wê were dîtin ku wê çawa ku ev çanda dayiksalariyê wê li wê herêmê wê heta demên piştê ên zêde dirêj jî di renekê de ew xwe di renekê de bide dîyarkirin. Wekî din wê, weke berhemek wê bê di nava baweriyên kurdistanî ên weke mitraismê û piştî wê ezdayî û zerdeştîyê de jî wê jin wê weke nirxek pîroz wê were dîtin. Di demên bi aqilê rasyonel wê pêşkeve de wê pêjnên weke şahmaran wê di wê temenê de wê dîmenekê fahmkirinê a ji wê têgîna çandê û fahmkirina wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda xwûdawendî a jinî wê di wê çerçoveyê de wê li wê herêmê wê fêrsên wê yê fahmkirinê wê zêdetirî wê di renekê de wê were dîtin ku wê xwe di renekê de wê bidina dîyarkirin û wê di şewayekê de wê di demên piştê wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di pêvajoyên şariştaniyê de wê, di renekê de wê, weke çanda baviksalariyê wê di renekê de wê taqabûlî demên piştê ên şariştaniyê wê weke ku wê bikin. Minaq wê di demên ku wê destana gilgamêş wê weke were nivîsandin de wê demek weke di wê de wê têgînên bi şerê hegomenikî wê pêşkeve û wê xwûdawendên mêr wê zêdeyî wê çanda wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveya wê nivîsandinê de wê gilgamêş wê weke yazdanekê wê piştê wê di renekê de wê were bîrhanîn û wê ji jê wê di renekê de wê weke ku wê were bahskirin. Ev wê di wê temenê de wê li gorî hinek nirxên civakî û bawerî wê bibin û wê di dewama wê de wê hinek nirxên civakî û bawerî wê bi xwe re wê weke nimînêr bikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ji wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke li gorî wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ya ku wê destana gilgamêş wê bi xwe re wê weke nirx wê werênê ser ziman wê ji kesekê wê zêdetirî wê nirxîtîya ku ew li gorî wê dihê hanîn ser ziman ku wê weke çerçoveyek nirxî a bi serdestiyê û hwd re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê û renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de ku wê were hanîn li ser ziman bê.

Li gorî ku mirov dikarê di demên şariştaniyê de wê fahmbikê wê têngîna civakî wê di rengê de wê pêşkeve. Lê di awayekê de wê demên şariştaniyê wê, ne ahengekê civakî ku wê esas digirin de wê pêşkevin. Ev dihê çi wateyê? Di temenekê hegomenikî de wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê, dema ku wê li herêmên sumeran wê bajar dewlet wê pêşkevin wê armanca serdestîya li her wê di rengê de wê bi wê re wê, werênê li holê. Têngîna hegomenikî wê di rengê de wê di temenê wê de wê têngîna olê wê hebê. Her çend ku wê, ol wê bahsa mirovatiyê wê bikê jî lê yazdan û an xwûdayên wê ji kêliya ku ew afirîn û derketina li holê û pê de wê şerê serdestiyê wê ji nava pêvajoyên şariştaniyê ên pêşketinê ên her demên wê kêmbê. Ev wê di rengê de wê weke du faktorên ku wan bi hev ve girêdayî wê pêwîst bê ku mirov wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di nava mitolojiya sumeran de wê, ji hebûna yazdanan, wke ji destana enuna eliş têngîna ebzû bê, enki û an ea bê, enlil û an şamaş bê, û an di demên hûrîyan de lahmû û lahamû û hwd bin wê du dualiteyekê de wê were dîtin. Di rengê de wê di wê temenê de wê di mitolojiyê de wê ev her yazdan wê dema ku wê dîroka wê were ser ziman wê bi têngînek şer wê were dîtin ku ew wê bi wê şerkeve û wê yekitiya xwe û an yekbûna xwe ser hemû yazdanên din re wê, bide dîyarkirin.

Di nava têngîna mitolojiya sumer de wê, abzu wê weke ku wê were 'ava şîrîn' û wê weke afrînerê enki jî wê were dîtin. Ji xwe wê piştî wê enki wê derkeve li pêş weke yazdanê sereke di mitolojiya sumer de.

Abzu (ankû Apsu) tēgeheke kozmolojîk û yazdanî ye ku navenda mîtolojiya sūmerê bê. Peyva Abzu di mîtolojiya Sumeran û pergalên din ên çandî yên pê ve girêdayî de xwedî cihekî girîng e. Di heman demê de Abzu ku ji sala 4000 berî zayînê ve di çavkaniyên nivîskî de dihê gotin, di şaristaniyên Sumer, Akad û Babîl de xwediyê wateyê kûr a mîtolojîk û olî ye. Abzu wekî çavkaniya ava şîrîn dihê hesibandin û bi taybetî di efsaneyên kozmogonîk de dihê xuyakirin. Di mîtolojiya sūmerê de her du awayên avê (teze û şor) xwedî girîngiyê mezin in. Dema ku Abzu ava şîrîn nimînêr dike, berevajiyê wê, Tîamat, avên deryaya şor dager dike. Weki din abzu wê hem wateya dayîna şifayê û başiyê jî wê were ser ziman. Abzu çavkaniyek avê ya razdar û pîroz e ku di binê erdê de ye ku jiyanê dide erdê. Ji hev cihêkirina ava şîrîn û ya ne şîrîn jî wê di rengê de wê li ser wê dualiteya jiyanî re wê di rengê de wê were ser ziman. Di wê temenê de wê av wê çawa wê bêti wê ti zindi wê nikaribê bijî wê bi wê re wê weke hemû ji abzu wê biafirin. Bi gotinek din wê

abzu wê were wateya dayina jiyanê bê ji wê aliyê ve. Weki din dihê bawer kirin ku ev çavkaniya ava şîrîn di peydabûna jiyan û rêzika gerdûnê de rolek girîng lîstiyê. Ji ber ku Sumerî û çandên din ên sumerî yên civakên çandiniyê bûn, av ji bo wan çavkaniya jiyan û berberiyê bû. Ji ber vê yekê Abzu wekî çavkaniya rasterast a jiyanê pîroz dihat hesabandin. Û ew wê weke bi fêrsek dayiksalari û çanda wê ya civakê a kevnera a berî wê demê wê bibê.

Kozmogoniya sumerê (efsaneyên li ser eslê gerdûnê) di pêvajoyên afirandinê de roleke girîng ji Abzuyê re, ku çavkaniya ava şîrîn e, vekiriyê. Di wê çavkaniyê de wê, mijare pêvajoyên gûharinê ên di demên sumer de ji ya demên neolitik û an çandên weke ya tel-xalaf û çanda ubeydê bi ber ya demên şariştaniyê û hwd ve wê çawa wê bibê wê karibê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê warê de wê nakokiya tégîja çanda civakî û ya pergale teolojikî a olî û hwd ku wê were afirandin wê li ser wê temenê û esasê wê bi pêjnên fahmkirinê ên tégîhiştina abzu re wê bi diyarî wê karibin xwe bidina diyarkirin. Weki din wê nekociyên civakî ku wê bi pêşketina pergale û sazûmana şariştanî wê çawa wê encamên wê li ser ya civakî wê xwe bi neyinî û negativ wê bide diyarkirin wê weke bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Ji xwe wê abzu wê bi wê yekê wê li dijê bisekinê û wê bixwezê jiyanê bi temenê çanda berê wê biparêzê. Wekî din wê weke raperfînek li ser esasê ya demên berê ji wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin li hemberê pêşveçûnên bi şitt ên demên şariştaniya demê ku ew dibin. Ku em bi fêrsek fahmkirinê wê werênina ser ziman wê ji destana abzu û heta ya pêşketina gilgamêş wê di wê temenê de wê gûharinên ku ew dibin wê karibê bi awayekê morfolojikî ji wê têbigihê û fahmbikê. Li gorî efsaneyên afirandinê yên Sumeran, Abzu di birêkûpêkkirina kaosê û teşekirina gerdûnê de cih digire. Erd ji berhevkirina ava şîrîn û ava şor pêk tê. Di vê mîtolojiyê de av wekî çavkaniya hebûnê û bûyinê dihê dîtin ji ber ku sumer civakek li ser çandiniya avdanê bû. Di dewama pêvajoyên çanda ubeyd û tel-xalaf de dihêt. Li gorî gelek vegotinên kozmogonîk, di destpêkê de her tişt bi avê hatiye pêçan. Ava teze û şor bi hev re tevlihev bûn û ji vê rewşa kaotîk nîzama kozmîk ava bû. Abzu di birêkûpêkkirina vê ava seretayî ya kaotîk de weke hêzeke girîng dihat dîtin. Wekî ava şîrîn a binê erdê, ew bingeha gerdûnê pêk tîne û bi demê re dibe hêmanek ku hevsengiya kozmîk misoger dike. Ev rola kozmolojîk a Abzu wê ji çavkaniya avê wêdetir digire û dike nûnerê hêza afirîner.

Abzu ji nêz ve bi xwedayê Sumeran Enkî (an Ea dihê zanîn) ve girêdayî ye. Enki yazdanê aqil, av û afirandinê ye û dihate bawer kirin ku li Abzuyê dijî. Hemû erkên abzu wê piştire wê bidest bixê. Rûniştina Enkî ya li Abzuyê girêdana wî ya bi avê û xwezaya jiyane ya avê re nimînêr dike. Wekî din, Abzu dageraa hêza afirîner a Enki ye. Enkî di afirandina mirov û zindiyên din de roleke girîng lîstiyê, ji ava Abzuyê jiyane daye. Weki din wê li şûnê cihgirtina enki li ser abzu re wê weke dest gûharandinek desthilatî bi têgînek hegomenikî jî wê karibê wê fahmbikê. Enki wê bi wê dest dênê ser hemû tiştê û serwerîya abzu wê yekcarî wê bidest bixê.

Bûyereke din a girîng a mîtolojîk jî xwedîderketina Abzu ya Enkî ye. Di efsaneyan de, Abzu wekî beşek ji nakokiya di navbera kaos û sazûmana de dihê dîtin. Di destana afirandinê ya Sumeran "Enuma Eliş" de, Abzu ji yazdanan aciz dibe û plana tunekirina wan dike. Lêbelê Enkî ew di xew de girt û ew kuşt. Ev bûyer nîşanek e ku hêza potansiyel wêranker a avê û nîzama ku li ser kaosê bi ser dikeve ye. Serketina Enkî ya li ser Abzu serdestiya wî ya li ser hêzên afirîner û kontrolkirina avê nimînêr dike. Di dewama wê de wê dikarê wê bibêjê ku ew fêrsên weke dixwezê 'kaosê biafirênê' wê di rengekê de wê weke raperinek ku ew wê bi têgiha şariştani wê weke li wê û çanda wê ya demên berê a civakî û rêgezên wê ku wê weke herîş wê were kirin û ew li hemberî wan bikeve nava rewşa paraastinê û raperinê de wê karibê wê fahmbikê

Rastiya ku Enkî wekî xwedayê aqil tê naskirin û li Abzuyê dijî, aliyê wî yê afirîner diyar dike. Abzu cihê ku lê dest pê dike dihê hesabandin; ev yek baweriya ku av çavkaniya jiyane ye, ne tenê ji aliyê fizîkî ve, lê ji aliyê metafizîkî ve jî nîşan dide. Abzu bixwe navê wê di kurdî de wê were wateya 'a ku ew bûyî, 'zabûn', ji dayikbûn', hatina dûnyê bi bûyina xwe û hwd re bê. Ankû 'abzu' di wateya ya bi zabûnê bûya bê. Gotina 'ab' di kirdeya xwe ya morfolojîkî de wateya a ku ew dibê dihê ser ziman. '..zu' jî wê şewayekê tawandinê ê 'za' bê û wê di wateya bûyinê û an zabûnê de bê. Bi wê morfolojiya tawandinê bi ber zu' ve jî wê bi têgîna weke ku ew bûya û êdî ew heya dikarê wê di şewayekê de wê fahmbikê. Têgihên abzu ku wê bi têgîna 'me' wê werina ser ziman wê, me' wê şewayê tawandinê ê gotina 'mê' bê kku wê cûreyê zayendê ê weke mê û an jin û hwd ku ew wê werênê ser ziman bê. Wekî din, Enkî hêmanên pîroz ên bi navê "me" di Abzu de, ku qaîdeyên bingeîn ên sazûmanama yazdanî û civakê dihewîne diparêze. Ev nîşan dide ku Abzu ne tenê fizîkî ye, di heman demê de çavkaniya sazûmanama kozmîk û

pêkhateyên civakî jî ye. Ev rêgez û qaideyên civakî wê ji aliyekê ve jî wê çavkaniya wan çanda abzu wê bi tégêha 'me' re wê biafirênê.

Weki din wê weke ku wê di destpêka mitolojiyê de wê karibê wê fahmbikê wê dikarê wê werênê ser ziman. Wê her serkevtinek mitolojiyî a bi yazdanî ku ew wê weke 'yazdanê serekê' wê were dîtin de jî wê demek nû a civakî û serdemek nû a bi demê re wê were dîtin ku wê bibê. BI kuştina abzu re wê bi heman rengê wê hinek nişanakên wê hebin ku wê weke demek nû wê bi wê re wê pêşkevin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê tégîna vegotina afirandinê a weke bi tégîna û gerdûnê re wê di nava fêrsên fahmkirinê ên yazdanî de wê weke bi tégînên bûyina ardê, 'meyina wê' û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibê.

Di awayekê de wê mitolojiya abzu ku wê bi ava şîrîn wê weke çavkaniya jiyane wê were dîtin wê di binê ardê de wê were ser ziman. Ev wê weke tégînek ku wê dihinek awayan de wê di nava vegotinên avêstayî de jî wê piştê zerdeşt wê di renekê de wê bi tégînên ahrimanî re wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê di renekê weke wê de wê hinek şewa û şîroveyan wê weke ku ew wê bikê.

Di awayekê de wê mitolojiya abzu wê di xwe de wê hinek fêrsên kosmolojikî wê bihawênê. Di renekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê çawa wê dûnya, gerdûn û hwd wê biafirênê wê bi wê re wê were hanîn li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê were ser ziman. Enki ku wê weke serwerê giştî ê hemû yazdanan wê di dema piştê wê were jî wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê bi wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku enki wê, weke fêrsên aqilbûnê, mazinbûnê, pêşketinê hişmendî û bi wê serwerîya gerdûnî û hwd wê hemûyan wê di xwe de wê weke ku ew wê berhev bibê. Didemê mitolojiya enki ên destpêkê de wê ne weke serwerê giştî ew wê were ser ziman. Ew weke parastvanê abzu ê ava şîrîn a binê ardê wê were destnişandin û pênasekirin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê, dema ku ew wê dikê wê di renekê de wê êdî wê hemû rewşên serwerîya wê çerçoveya avasîrîn ku ku wê bi fêrsên cihê wê were û bibê wê di wê demê de wê enki wê di destê xwe de wê bigirê û wê bihênê li hev.

Di wê temenê de wê di renekê de wê bi wî re wê were dîtin. Ev pêvajo wê di renekê de wê weke afirandina mirov bê û an weke piştî bi aqilkirina mirov bê û hwd wê di renekê de wê bi wî re wê were ser

ziman. Di vegotina enki de wê şîroveyekê zêde komplike wê were dîtin. Di hinek reng û an beşên vegotina efsanaya wî ya mitolojikî de wê, weke destpêkek ku wê weke bi mirov re wê bi teolojikî wê weke di nava olên yexwûdayî ên piştîre wê were ser ziman weke bi bûyina adam û hawa û hwd re wê di rengekê de wê bi wî re wê were dîtin ku wê were ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê din de jî wê werênê ser ziman ku enki wê piştî wê weke ku wê were ser ziman wê, di rengekê din de wê, weke ku me li jor hanî ser ziman wê bi aqiliya wî re wê were ji jê bahskirin. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi aqilê xwe û an wê weke ku wê di hinek fêrsên fahmkirinê de wê bi wî re wê were ser ziman wê weke bi 'kurnaziya wî ya bi aqiliya wî re' ku wê were pênasekirin re wê di rengekê de wê ji jê were bahskirin û wê were hanîn ser ziman. Enki dê wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di şêwayekê de wê di dewama abzu û efsanaya wê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wê dema ku em di çerçoveya pêşketin û fahmkirina pêvajoya şariştani de wî fahmbikin wê di rengekê de wê, dema abzu û dawî li wê hatina wê û an dawî li wê hanîna wê jî wê weke demek civakî û şariştani wê bi hev re wê di rengekê de wê weke ku wê bi tememî wê bi wê re wê di wê dem û herikina pêvajoya şariştaniyê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê dawî li wê were hanîn.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bi wê re wê wateyek wê ya teybet wê di wê temenê û rengê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Dema enki wê bi sazûmana civakî û serdema şariştani de wê di rengekê de wê weke ku wê, di tefsirên wê de wê weke ku wê ji dayiksalariyek weke bi abzu re wê, enki wê dawiyê wê li wê werênê. Wê di wê temenê de wê dikarê wê, di wê rengê de wê werênê ser ziman ku wê, di awayekê de wê weke di aslê xwe de wê, bi abzu re wê weke dawî li demên çanda ubeydê û tel-xalafê a civakîya wekheviya bi dayiksalariyê jî wê di rengekê de wê bi enki re wê li wê were hanin û wê demên şer, serdestî û serdestî û bindestiyê û hwd wê enki û efsanaya wê re wê di rengekê de wê temenê wê di nava aqilê şariştani û hwd de wê di şêwayekê de wê weke ku wê temenê wê were avêtin. Hinek nişanakên wê di wê temenê de mirov ji navaroka vegotinên di derbarê enki de wan dixwênê ku wê di wê temenê de wê weke ku ew dema ku wê dawî li dem û çanda abzu û a jiyane û fahmkirina wê ya gerdûnê wê were wê bi wê re wê di reng û kosmogoniyek din de wê bi wê re wê were ser ziman.

Em dikaerin bo ku em di dewama wê fahmkirinê de wê hinekê wê din wê werênina ser ziman wê hinek fêrsên fahmkirinê ku wê taqabûlî wê

nûqteyê û dewama wê bikin jî wê di rengekê de wê di nava yazdaniyê de wê werina ser ziman. Di wê nûqteyê de wê di pêvajoya pêşî de wê bi têngîna 'meyina ardê' û bûyina gerdûnê re ku wê bi kosmolojikî wê di fêrsên fahmkirina yazdanî de wê bahsa wan wê were kirin de wê, di rengekê de wê weke pêvajoya bûyinê, û pêşketina wê bûyinê û êdî temembûyinê û 'meygirtinê' û an 'heveyngirtinê' û hwd re ku wê were ser ziman wê weke di rengekê de wê êdî wê bibê.

Pêvajoya enki wê ne pêvajoyek meygirtinê û an heveyngirtinê a ardê û gerdûnê û pêşketina wê werênê ser ziman. Wê weke ya ku wê piştî ahriman ku wê çawa wê ew wê hemû afirandinê wê bikê û wê mazda wê weke serwerê wê yê giştî wê piştî wê zerdeşt wê di avêsta de wê werênê ser ziman wê di dîmenekê wê weke wê de wê dema enki wê di rengekê etikî û rêgeza giştî a fahmkirinê û ya aqil de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ew wê, weke piştî ku ew gerdûn heveyngirt û êdî ew bû piştî wê li ser wê jiyan û temenê wê bû û pê de wê ew wê weke destpêkêrê wê pêvajoyê wê di rengekê de wê were pênasekirin. Ji xwe wê afirandina mirov wê di rengekê de wê di nava vegotina enki de wê hanîna ser ziman jî wê hinekê wê di rengekê de wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê rengê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Lê fêrsên bi tûnakirina abzu re wê encamên wê di fahmkirina mirov de wê bi kokî bin û wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di şêwayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Weke ku wê piştî wê bi têngîna şamaş re wê werênê ser ziman ku ew wê çawa wê, herê û kuştinê wê bikê bo wê serwerîya xwe wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê, têngînek li ser wê temenê a serwerî wê werênê ser ziman. Abzu wê li ser temenê kosmoloji û çanda xwe ya bûyinê de wê demekê jî wê li berxwe bide û wê di efsanaya wê de wê bahsa afirandinên hinek zindiyan ên weke canawuran ku ew wê biparêzên wê bikin. Lê di wê temenê de wê, di rengekê de wê di wê temenê de wê nişanakên wê hebin ku wê weke bûhûrînek ku wê ji têngîna çanda dayiksalariyê li ya baviksalariyê wê bi fêrsên wê yên fahmkirinê re wê di rengekê de wê nimînêr bikê û wê aliyê pêşî wê bi abzu re wê êdî wê bi tememî wê li şûn fahmkirinên şariştanî wê bimênin. Piştî wê di keseyetiya lilith de wê lenetkîrinên ku wê weke werina kirin wê weke di wê temenê de wê weke hinek fêrsên fahmkirinê ên piştî ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. An jî wê dest avêtinên weke bi destê enlil li jina wî ninlil jî wê di rengekê de ku ew wê bi zorê bibê xwediyê wê karibê wê di wê temen de wê di

rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê ev jî wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin u wê çanda abzu wê di rengê de wê weke du fêrsên çandî ên dema berê xwe wê di xwe de wê hem bi kosmolojikî û hem jî bi çanda civakî wê weke ku wê di xwe de wê bihawênê. Ew jî wê di rengê de wê çandên demên ubeyd û ya demên tel-xalaf ku wê weke çawa wê di wê demê de wê weke ji demên kuştina abzu û pê de wê êdî wê weke ku wê dawî li wê were û wê di wê demê de wê ji abzu û kuştina wê û pê de wê wê piştî wê êdî wê, ev çand wê pêşketina wan wê xwe bi demên piştî û pêşketina wan de wê nede dîyarkirin bê.

Di wê temenê de wê di rengê de wê ev fêrsa fahmkirinê wê di wê rengê de wê xwe bide dîyarkirin ku wê weke kuştina abzu wê weke serdema çanda ubeyd û tel-xalafê wê dawî li wan hatinê jî wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê nimînêr bikê.

Di rengê pêşveçûnê bi aqilî û hwd ku wê bibin wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê werênê ser ziman bê. Yanî wê abzu wê di aslê xwe de wê çandî ku wê weke pêjnek mitolojikî a yazdanî a destpêkê ku wê were ser ziman jî lê wê weke destpêka dawîlêhatina serdemê û destpêka demê a piştî wê re ku wê bibê wê weke nûqteya ji hev qatînê a herdû serdeman û rengê fahmkirina wan û çanda wan û hwd jî wê di wê temenê de wê di xwe de wê di rengê de wê weke ku wê bihawênê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda abzu wê di wê temenê de wê di rengê de wê reng û dîmenê wê di nava fahmkirinê piştî wê de nehatina ser ziman û dîyarkirinê wê nebin jî wê hinekê nişanaka wê rastiye bin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ya ku wê bi abzu re wê were ji holê rakirin wê weke destpêkek û pêvajoyek çandî a bi hezaran salan ku wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku ew pêşketîya wê dîmenê wê bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev wê bi wê re wê xwe di reng û awayekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê abzu wê di

wê temenê de wê weke fêrsek fahmkirinê wê du pêvajoyên giştî wê di rengekê de wê di xwe de wê bi fêrsên fahmkirina xwe û hwd re wê di xwe de wê bihawênê. Yek wê cihê û cihê wê pêvajoyên pêşketina çanda ubeyd û ya çanda tel-xalaf ku wê di wê de wê bibê bê. Ya din jî wê bi dema 'weke ya bi fêrsên fahmkirnê ku wê bi gotinên yazdaniyê ku em werênina ser ziman wê weke 'heveyngirtina gerdûnê' ku wê bi têngîna bûyina wê û pêşketina wê re wê werê ser ziman û wê bi wê re wê weke 'temenê jiyane bûyinê re wê werênê ser ziman û ev wê di fêrsên weke gihiştina hev a çanda ubeyd û ya tel-xalafê de wê were pênasekirin û wê bê xwestin ku ew were ser ziman de wê dîmenekê wê were ji wê bahskirin wê di wê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev destpêka abzu wê di wê rengê de wê girtin bê. Di vegotin û şîroveyên piştî ên li ser efsanaya şamaş re bê û hwd wê bi xirabî wê bi wê re wê werina ser ziman. Enki wê dîsa wê di rengekê de wê di nava vegotina wî de wê ew wêçendê wê di rengekê de wê weke bi xirabî wê ji wê bahsa wê newê kirin di nava vegotin û efsanaya wî de. Wê di rengekê de wê ew wê di rengekê de wê weke di şûnpeya enki de wê were ser ziman. Yanî wê enki wê weke miretevanê wê çandê, pêşketinê, aqilê, bûyinê û û gerdûn û temenê jiyane ê bi wê re ku ew diafirî û hwd bê. Di wê çerçoveyê de wê di şêwayekê û rengekê de wê bi wê re wê xwediyê rengekê fahmkirinê ê ku mirov wê karibê wê di rengekê û şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda abzu wê ji wê aliyê ve wê weke demek destpêkî a şariştani bê. Wê ev dema şariştani wê weke bi tememî wê ji ya çanda berî xwe a ku ew weke pêşketîya wê weke ku wê bi tememî wê ji wê cihê bibê û wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Abzu di awadaniya perestgehê de jî xwedî cihê girîng e. Pîroziya Abzuyan di girêdana perestgehên sumerî yên bi avê de diyar dibe. Sumeriyên perestgehên ku ji bo yazdanên xwe çêkirine, bi hewzên avê yên ku ji bo Abzu hatine veqetandin xemilandin. Ev hewz dagera ava pîroz bûn û di merasîmên olî yên ku li perestgehan dihatin kirin de dihatin bikaranîn. Rêûresmên ji Abzu re rêyek girîng bû ku rasterast bi yazdanan re were girêdan û berjewendiya wan bi dest bixe.

Bi taybetî di perestgehên ku ji bo Enkî hatine veqetandin, hebûna Abzu dihê hîskirin. Li perestgeha wî ya li bajarê Eridu, ku wekî paytexta Enkî

dihê zanîn, hewzên avê hebûn ku wekî ronîkirina Abzuyê hatine çêkirin. Ev hewzên avê cihên pîroz dihatin hesibandin ku girêdana di navbera yazdan û mirovan de xurt dikir. Cihê Abzu di perestgehan de careke din girêdana kûr a mîtolojiya sumer û baweriyên olî bi avê re radixe ber çavan. Av hem amûrek paqijkirina laşî û hem jî ya giyanî dihê hesibandin. Lêbelê, têkiliya Abzu bi ava şîrîn û avên binê erdê re di gelek çandan de bi têngînên dinyaya jêr û mirinê re jî têkildar e. Çavkaniyên avên şîrîn ên binê erdê hem wekî parçeyek jiyanê û hem jî wekî axretê têne dîtin. Ev nîşan dide ku Abzu ne tenê çavkaniya afirandinê ye, lê di heman demê de dagera hebûnê, nûbûn û çêbûnê jî ye.

Abzu di mîtolojiya sumerê de hêmaneke jiyanî ye. Rola wê di efsaneyên kozmogonîk de girîngiya avê di destpêka afirandinê de û birêkûpêkkirina kaosê nîşan dide. Ev rastiya ku Abzu weke ava şîrîn çavkaniya jiyanê ye, bi aboriya çandiniyê ya ava yê civakên Mezopotamyayê re hevaheng e. Av ji bo domandina jiyanê hêmanek krîtîk e û di heman demê de wekî parçeyek ji fermana xweda û gerdûnê hatiye pejirandin. Rastiya ku Enkî li Abzuyê dijî û hêza xwe ya afirîner ji wir distîne, nîşan dide ku Abzu ne tenê xwedan fizîkî, di heman demê de pîvanek xwedayî jî heye. Abzu hem di afirandina gerdûnê û hem jî di birêxistinkirina civakê de roleke girîng lîst, di cîhana olî û mîtolojîk a sumer de cihek mayînde girt. Weki din jî di afirandina pergale civakî de wê, cihekê giring a demên piştê jî wê bileyizê. Lê pergale civakî a çandî a ku wê dîmenekê wê bi çanda abzu re wê were dîtin wê bi ya olî û teolojiyek ku wê bi wê û ya yazdani û hwd re wê were afirandin re wê cih û rengê wê were gûharandin.

Abzu pîrozî û hêza jiyanê ya avê, têngînek kozmolojîk û yazdaniî ku di kûrahiya mîtolojiya sumerê de ye, numinêr dike. Di heman demê de, Abzu bi mijarên gerdûnî yê wekî fermankirina kaosê, afirandin û nûvekirinê ve girêdayî ye. Di mîtolojiya sumerê de rola navendî ya avê pîrozî û girîngiya gerdûnî ya Abzuyê careke din radixe ber çavan. Di vê çarçoveyê de Abzu ne tenê pejnekî mîtolojîk e, di heman demê de cewhera jiyan û hebûnê ye. Ew wê weke jiyanê diafirênê bê.

Têgîna 'ava pîroz' û hwd wê di nava têngînên baweri ên yazdanî û hwd de wê were ser ziman. Minaq di zerdeştîyê de wê bi têngîna ava pîroz a 'qansavê' wê di rengê de wê were ser ziman. Gotina qansavê wê hinek wateyên teybet wê di kurdî de wê karibê bide me. Minaq wê hinek wateyên di rengê weke ya ku wê mijare bûyinê wê werênê ser ziman. Di morfolojiya gotina qansavê de wê di kurdî de wê têngîna 'kelbûnê', jê zabûnê û bi wê bûyinê' ankû 'ji avê bûyinê', 'qûdreta wê, û an 'qansa

wê´, ´qansa avê´ û an weke bi têtînak devere kûr ku wê weke çavkaniya jîyanê û an ava jîyanê û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê were ser ziman. Di dewama wê de wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare têtîna fêrsa jîyanê wê bi wê re wê were ser ziman. Weke ku wê di nava zerdeştîyê de wê agir wê weke rêya têtîliya nava mirov û yazdanan bê wê hewzên avê wê di wê rengê de wê di parastgehên wê û yên enki de ku wê werina çêkirin de wê heman dîmenê bi rengê fahmkirina wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê di demên piştre wê weke di demên hûrîyan de wê di efsanaya kumwarvê de wê av ku wê weke çavkaniya jîyanê wê were dîtin û wê zindiyê bi navê hadamo ku wê ji wê bi destê kumarvê wê were çêkirin wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê awayekê fahmkirinê wê karibê ew bi xwe re ew bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, pêjnên fahmkirinê, çandê û jîyanê wê di zikhev de wê bi wê re wê bi têtînek aqilî û kosmolojîkî û hwd re wê di awayekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê di dewama wê de wê were lê hizirkirin. Wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, çerçoveya fêrsên fahmkirina çanda abzu wê di wê nûqtayê de wê bo pêvajoyên şariştaniyê wê çî wateyê wê biafirênin ku em li wê binerin wê di rengekê de wê fêrsên fahmkirinê ên weke bi hebûnê û çêbûnê û hwd re ku wê werina ser ziman re wê bi têtînen xwezayî ên weke bi têtîhên çanda berê ên çanda tel-xalafê bê û an çanda ubeydê û hwd bê wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê were fahmkirin. Fêrsên fahmkirinê ên çanda abzu wê cihêbûnekê ji ya dema şariştani wê were dîtin ku wê were ser ziman. Wê di awayekê de wê di demên şariştaniyê de wê bi fêrsa kuştinê re wê were salixkirin û ew wê di wê temenê de wê weke dervî têtîna şariştaniyê a demê wê were dîtin. Wê di şêwayekê de wê weke fêsek fahmkirinê ku ew di rengekê de wê weke bi kuştina wê re wê were mahkumkirin wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê were ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werfînê ser ziman ku wê çanda abzu wê di wê temenê de wê weke çandek civakî ku wê di demên piştre jî wê hinekê wê di giyane çanda dayiksalariya demê de wê xwe di rengekê de wê hinekê wê bide dîyarkirin. Lê wê zêde

wê newê hiştin ku ew dervê li pêş. Ne tenê ev ji fêrsên bi Enki re ku wê were ser ziman wê bi wê ve girêdayî wê bi tenê wê bibê. Wê hinek şêwayên din ên hizirkirinê wê weke ku wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di awayekê de wê were lê hizirkirin û wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê were lê hizirkirin. Wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê temenê wê li wê bihizirê bê ku wê bi wê fêrsa wê ya fahmkirinê re wê derkeve li pêş.

Çanda abzu wê di rengê de wê weke çandek ku wê di nava mitolojiya sumer a dema şariştaniyê de wê bi kuştina wê re ku wê were di rengê mahkumkirin re wê were ser ziman. Lê di dewama wê de ev çand wê hê jî wê ji gelek aliyên wê ve ew weke ne hatiya fahmkirin û an weke ne xwestiya ku ew were fahmkirin. Di dîmenekê de wê weke newê hiştin ku ew were ser ziman. Di awayekê din de jî wê weke bi awayekê wê weke canawurekê wê ku ew wê weke dijminê jiyânê ku ew wê were salixkirin. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi aferendiyên ku ew diafirênê re wê weke hêrîşî temenê jiyânê bikê wê were pênasekirin û salixkirin. Lê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê bi fêrsên wê yên fahmkirinê û têgîna serdestiyê ve wê girêdayî bê. Di temenekê yazdanî de wê, pêşketina yazdana de wê weke 'dayika hemû yazdanan' ku wê were pênasekirin jî lê wê di dema yazdanan de wê ew wê dawîya wê were hanîn. Wê di wê temenê de wê ew wê cihê wê di nava wê pergale yazdanan de wê weke ku ew wê nebê wê di rengê de wê were dîtin û wê were hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê weke 'dijminê yazdanan' ku ew dikê ku ew hemûyan û bi wan re gerdûnê tûnabikê wê di rengê de wê were pênasekirin û wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê fêrsên fahmkirina abzu wê di rengê de wê, di şêwayekê de wê di dîmenekê de wê weke demek yazdanî a serdestiyê û bi wê şerê hegomenikî ku ew dihê kirin de wê ji wê re wê weke cih nebê wê di dîmenekê de wê were dîtin. Ev wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçooveyê de wê têkiliya abzu û çandên berê ên weke ya dema tel-xalafê û hwd ku wê di awayekê morfolojikî de wê di çerçoveya fêrsên fahmkirinê ên demên saristaniyê de wê di rengê de wê çawa wê ji holê wê rabin û wê li şûna wan wê rengê din ê bi têgîne hegomenikî wê bibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê bê. Di

wê çerçoveyê de wê, abzu wê weke numînê dawî ê çanda demên berî xwe a demên weke ya çanda tel-xalaf û çanda ubeydê û hwd wê di wê demê de wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê cihêbûna ya dema berê û ya wê demê wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê di temenê mehkumkirina abzu bi kuştina wê re wê di renekê de wê,, di şêwayekê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bi wê çerçoveyê re wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Pêvajoyên piştî wê demê ên demên sumer de wê ew wê were dîtin ku wê demek teolojikî wê li şûna ya civakî wê bi têtîhên enki û hwd re wê bi pêvajoyên afirandinê ku wê li ser wî re wê werina salixkirin re wê were hanîn li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê mijare afirandina mirov û têtîna bihûştê ku wê di bin serwerîya wî de bê û mirovê pêşî wê di wê de wê ew wê bicih bikê û hwd wê di wê temen de wê bi wê re wê were ser ziman.

Di morfolojiya wê fahmkirinê de wê weke aliyên fahmkirinê ên ku wê di encama wê têtîna gûharinê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê werina ser ziman wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were û bibê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê di wê nûqteyê de wê enki wê ji têtîna civakî a dema çanda abzu ku wê bi wê re wê weke wê were salixkirin wê bi tememî wê dîrkeve. Wê di awayekê de wê fêrsên baweriyê, iteatê, û fêrsên fahmkirinê ku wê werina wateya têtînên bi teolojîyek yazdanî û hwd wê di wê temenê de ew wê pêşbixê û wê bi wî re wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê pîroziya abzu wê hemû wê di wê temenê de wê ji wî re wê bibê temen. Ew wê li ser wê re wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê bijî û wê bi wê re wê bibê xwediyê şêwayekê jîyanê. Di wê temenê de wê ji fêrsên fahmkirina enki û pêvajoyên wê yên fahmkirinê wê di dewama wê de wê tiştên ku wê karibin werina fahmkirin û encamên ku wê werina derxistin wê di wê çerçoveyê de wê di warê fahmkirina wê cihêbûna di nava çana enki û ya ebzu û gûharênên ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê werin de jî ku ew karibin bi wê werina fahmkirin wê bo wan wê giring bin. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Enki wê navê wî di kurdî de wê were wateya 'ên aidî kê na' bê.' Ji aliyekê din ve jî wê, 'yên kê' û an 'ên kê' û hwd re wê di renekê de wê were fahmkirin û wê were ser ziman. Di wê temenê de wê weke di têtînek lêpîrsînek bi têtîha aidiyetê re wê di şêwayekê de wê were dîtin

ku wê were fahmkirin û wê were ser ziman. Anunaki wê weke piroziyên dema abzu bin û wê di wê temenê de wê tiştêkê din wê enki wê bi wê re wê bikê. Wê li şûnê wê mirovan wê derxê li pêş. Wê dema ku em ji wê aliyê wê têngîna enki ve wê bihizirin wê weke dûnyawî kirinê bi têngîhek xwezayî a felsefkî wê karibê di wê temenê de wê ji wê bigihijê encamekê.

Ew wê di wê temenê de wê bê gotin ku ew wê mirovan wê biafirênê û wê erkên anunakiyan wê bide wan. Enki wê di rengekê de wê weke ku wê di nava vegotinên sumerî ên mitolojîkî de wê bi erkên wî re wê were ser ziman wê, dîtî. Di wê çerçoveyê de mirov hinek aliyên wê yên ku wê di wasifkirinên bi wî re wê werina kirin re ku wê çawa bin wê, karibê bi wê re wî bibînê û wî werênê ser ziman.

Enkî di mîtolojiya sumer de wekî yazdanek avên şîrîn ên binê erdê ku wê êdî werê zanîn, ew di heman demê de wê bi hîlekarî, jêhatîbûn û afirîneriyê jî wê were numinêr kirin. Ninmah jina wî ya û di destpêkê de weke alîkarê diya xwe Nammu ye. Efsana Enkî û Nînmahê bi pêvajoya afirandina mirov re dihê ser ziman. Wek vegotinek mîtolojîk e wê, beşek ji wergera vê nivîsê ji aliyê Samuel. N. Kramer ve hatiye hanin ser ziman. Di salên paşîn ên bûhûrî de, niv deh perçeyên tabletê yên vê vegotinê ji hêla C. A. Benito ve hatin lêkolîn kirin. Nivîs bi rêzikên ku rewşa destpêkê ya her tiştî vedibêje û ku yazdan neçar in bixebitin dest pê dîke û li ser wê gilîyê xwe dikin. Ew gili kirin wê weke ji Enki re wê were kirin. Ber ku wê di wê rengê vegotinê de wê Enki wê weke yazdanê serek wê were pênasekirin ku ew xwediyê hêza afirandinê û gûharandina baxtê ya. Di dewama wê de wê ev wê were ser ziman ji nava vegotina wî ya mîtolojîkî de:

“Li ser gotinên diya xwe Nammu, Enkî ji nav nivînên xwe derket. Ew aqilmend, jîr, û bi bihizir, jêhatî, her tiştê ku ew şêkil dide ew bû. Wî li ser gilîkirina li wî qalibek mirovî çêkir û dani kêleka xwe. Wî ew danî li kêleka wê û bi baldarî lê mêze kir, û gava Enkî, ku xwezaya wî çêker bû, tavilê plan qedand, wî ji diya xwe Nammu re got: "dayê, zindiyê ku tu lê dihizirî amade ye ku li cihê te bixebite." Wekî din wê li şûna wê her tiştê bikê. Dema ku hûn ji peravên Apsu perçeyek ax hildin û hevîr bikin, dê heyina vê qalibê sereke bi şêkil bibe û gava hûn bixwezîna xwezaya wê biafirînin, Ninmah dê bi we re bibe. Bi vî awayî hûn ê baxtê wê birêve bibin. Ey diya min, û Ninmah wê mecbûr bike ku ji bo yazdanan bixebite!” Di beşa paşîn a efsaneyê de, rêzên li ser organîzekirina festek ji bo pîrozkirina serketina Enkî di afirandina mirov de wê wê were li

darxistin. Ninmah ji Enkî re, çarenûsa şeş mirovên ên ku ji hêla Ninmah ve hatine afirandin rast dike, û di dawiyê de mirovek heftemîn hatî afirandin. Di efsaneyê Enkî û Nînmahê de, pêşî afirandina gerdûnê û piştê afirandina mirov dihê vegotin. Enkî yê ku di mîtolojiya sumerê de wekî fêlbaz û jêhatî û bi aqil dihê zanîn, ji ber hêza wî ya afirandina mirovan ji aliyê yazdanan ve dihê qedirgirtin û ji bo rûmeta wî ziyafetek mazin dihê lidarxistin. Di vê şahiyê de, ku tê de gelek xwarin û vexwarin dihatin vexwarin, Ninmah, jina Enki û alîkarê Xwedawend Nammu, Enkî wan dixabitênê û pêşniyar dike ku di berdêla mirovê qenc û bêkêmasî de ku wî afirandiye, mînaqên wî çêbike. Bi vî awayî ew ê bikaribe bibîne ka Enkî dikare çarenûsek ji bo van mirovên ku ji ber kêmasiyên xwe nekarin wekî ku dihê xwestin ji yazdanan re xizmetê bikin diyar bike. Şeş mirov ji hêla Ninmah ve tên afirandin. Ev in, bi rêzê, mirovê ku nikare destên xwe bigire, mirovê ku çavên xwe nabîne, mirovê ku nikaribe xwe ser lingên xwe bigire, mirovê ku nikaribe spermê xwe bigire, jinek ku nikare ducanî bibe, hatibûn afirandin. Piştî wê zayenda wan li wan hat zêdekirin ku ew bi wê xwe biafirênin. Piştî wê dihê gotin ku yazdan li ser wê ketin ixtilafê ku wê, ev rewş wê mirovan wê ji yazdanan dûrbikê. Ew wê xwe weke afrînêrê xwe bibîn in. Enki wê van xosletan hemûyan wê di mirovê ku ew diafirênê de wê bigihênê hev û wê bikê yek. Ber vê yekê wê mirovê ku ew Enki diafirênê wê weke mirovek bêkêmesî, baştir û çêtir bibê. Heta ku wê li ser wê yazdan wê ji jê wê bê gotin wê aciz bibin ku ew wê weke yazdanan wê xwedî fêrs û xoslet bê.

Di wê nûqtayê de wê di mitolojiya sumer de wê pêvajoya afirandina mirov û pêşketina mirov wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Mirov wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê di vegotina Enki a afirandina mirov de wê, çavkaniya wê dîsa wê abzu ava wê û beşa ji laşê wê bê. Di wê temenê de wê di hinek vegotinên din de jî wê were gotin ku wê Enki wê hebûna mirovan wê ji abzu wê biafirênê. Lê ew wê aqil û hiş wê bikê serê wan. Di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman. Wekî din wê di vegotinek din de jî wê dema ku wê bahsa kuştina abzu wê were kirin de wê bi gotinên weke ardû azman wê ji wê werina afirandin.

Di wê temenê de wê, çavkaniya wê hemû tiştê wê di rengekê de wê ji abzu wê were ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê aliyekê wê yê din jî wê bi têngîna abzu re ku mirov wê weke morfolojiyekê wê li lê têbigihê wê ew bê ku wê hebûna mirov

wê di wê çerçoveyê de wê çawa wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê weke çawa wê, elementên ku ew wê weke çavkaniya bûyin û jiyane en weke axê, hewa, agir û av bê. Bi wê re wê, di renekê de wê bi Enki re wê weke elementa pencem wê bi aqil re wê were hizirkirin wê were ser ziman.

Di awayekê din de jî wê di renekê de wê di şiroveyên li ser abzu de wê, bi demê re wê ji wê afirandin ku wê were ser ziman wê di renekê de wê were lê zêdekirin. Ku ew wê weke aliyekê afrîner wê bi wê re wê were ser ziman. Di wê temenê de wê Pêvajoya afirandinê ku ew dibê wê, bi wê re wê, li ser wê re wê sazûmana gerdûnê ku wê çêbibê wê di nava vegotinê de wê were ser ziman ku ew wê di renekê de wê bê dayin li destê Enki. Yan jî enki bi aqilî û kurnaziya xwe wê di renekê de wê weke ku wê bidest bixê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê bi têngîna abzu re wê di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveyek fahmkirinê wê bi aliyên wê yên gerdûnê û jiyane re wê bi wê re wê were li lê hizirkirin.

Di nava vegotina Enki de wê, di renekê de wê, bahsa zaninê wê bi têngîna 'zanetiya 'atrahasis' wê were kirin. Di têngîna ' **hāsīsu** ' ku wê di roja me de wê di kurdî de wê beremberê wê gotina 'hiş' wê di renek de wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin û wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin. Di wê demê de wê zanin wê weke bi têngîna hiş ku wê weke di şêwayekê de wê weke dayinekê ku wê weke ji yazdanan bê û wê di wê temenê de wê, were ser ziman. Gotinê weke 'hatina bîrê', 'hatina hiş' û hwd wê weke gotinên ku wê di wê temenê de wê di têngîhekê de wê morfolojiyekê wê bide mirov.

Di dewamawê de dikarê bahsa pêvajoya afirandina mirov a ji aliyê Enki ve ku wê were kirin wê bikê. Bi wê rengê wê ji aliyê efsanaya enki ve wê were bahskirin ku Enki biryar dide ku mirov biafirînin. Enkî ji bo vê mijarê hat wezîfedarkirin. Enkî projeya xwe ya li ser vê mijarê weha dihênê ser ziman:

"Enki devê xwe vekir û gazî yazdanan mezin kir û got: 'ez ê biryar bidim ku ez her mehê di roja yekem, heftemîn (roja yekemin di kurdî de taqabûlî roja çardemin dikê) de xwe bişon û paqij bikim. Paşê yazdanek qurban bike. Berî ku ew bikeve nav avê û xwe paqij bike, yazdan dê hariyê Nintu li wê goşt û xwîna bi kil zêde bikin. Bi vî awayî, yazdan û mirov wê bîn ba hev. Bi vê yekê em dikarin her tiştê ku em dixwazin bikin, bi saya bedenê laş mirov jî dê giyanek hebe. Ev dê bibe birhanên wê piştî mirina wî, her dem sax bimîne. Ev giyan wê her tim hebe ku neyê jibîrkin!' Û Anunnakuyê mezin, yên ku çarenûsan diyar dikin, hemûyan bi hev re bersiv da û got, 'erê'. Di rêzên din ên nivîsê de wê, pêkhanîna prototîpa mirovan a li gorî projeya Enkî weha hatiye nivîsandin: "roja yekem, heftemîn an jî panzdehê mehê Enkî biryar da ku xwe bişon û xwe paqij bike. Yazdanan, got ku em xwediyê giyanê hat diyarkirin. Nintu kil li goşt û xwîna xwe zêde kir. Ji bo ku yazdan û mirov li hev bicivin, di hariyê de hatin cem hev. Ji ber vê yekê yazdanan çî bixwesta dikarîn bikin. Bi saya bedenê yazdanî, mirov jî bûn xwediyê giyan. Piştî mirina wî, ew dê bibe birhanên wê ku wê her dem sax bimîne. Ev giyan ku tu carî neyê jibîrkin! Hema ku Enkî li ser vê biryar da, wî gazî Anunnaku, û yazdanên mezin kir. Wî jî gazî Igigu'yan jî kir. Hatî û tif kirin li bilûrê. Hingê Mammî devê xwe vekir û ji yazdanên mezin re got: 'Min karê ku we dabû min تمام kir. Û min hûn ji karên giran ên li ser piştî we rehet kirin.'" Bi wê rengê ew hanî ser ziman.

Di kurdan de wê heta roja me de ku wê weke di nava baweriyên wan de wê, bi gotina 'pifkirina surhê' wê were ser ziman wê weke têngînên ku wê bi wê re wê were ser ziman wê bibê. Fêrsên ku wê bi têngîna surhê û pêketîna wê re wê were ser ziman wê di rengekê de wê weke bi têngîna hebûna jiyanê û hwd de wê bahsa wê were kirin. Li gorî mantiqê ku ew surh nepêketî bê wê demê wê jiyan jî wê nebê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê, weke têngînek û firsek di nava baweriyên wan kevnera de ku wê hertimî wê bi fêrsa hebûna jiyanê a di bedenê de ku wê bi wê bahsa wê were kirin bê.

Di mitolojiya sumeran de wê bahsa sedemên afirandina mirovan ku wê were kirin wê bi hinek fêrsên fahmkirinê wê bahsa wan wê were kirin. Li gorî wê, berê wê igigu'yan hebûn û wan karên yazdanan dikirin. Di hinek şîroveyan de wê bê gotin ku wê igiguyan wê raparin bikin û wê li ser wê enki wê biryara afirandina mirov wê bide ku ew li şûna wan ew wan karan bo yazdanan bikin.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê were kirin bê. Enki wê di hinek fêrsên ku ew wê bi wî re wê were ser ziman wê bi zanin û hişmendiya wî re wê di wê demê de wê were ser ziman. Ew wê b aqil, zirekî, jîrbûn û kurnaziya xwe wê bê gotin ku ew wê xwe serwer bikê. Di wê temenê de wê, di rengê de wê bahsa wî were kirin.

Di wê nûqteyê de wê ev mitoloji wê bo pêşketina dema şariştaniyê a piştî demên çanda ubeydê û tel-xalafê û hwd wê çî karibê ji meve vebêjê? Di wê nûqteyê de wê ev karibê wê bi wê re wê dîmenekê serwerî û hegomenikî ku wê pêşkeve wê karibê bi wê re wê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê werînê ser ziman ku wê di nava mitolojiya enki de wê dema ku wê bahsa yazdana, anunakiyan, igiguyan û bin wan mirovan û hwd wê were kirin ev wê di têngînek hiyararşîyê de wê di şêwayekê de wê li gorî mazinbûnê ku wê were ser ziman wê bi wê re wê were diyarkirin. Di rengê de wê di nava wê de wê di hiyararşîya Enki de wê bi anû û piştî wî Enlil re wê di rengê de wê weke yê serwerê wan wê were hanîn li ser ziman. Ev têngîna mitolojiya sumer wê di derbarê têngiştina di derbarê hiyararşîya wan a demên şariştaniyê re wê di rengê de wê, di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bi xwe re wê têngiştinekê wê werênê ser ziman.

Têngîna şariştanî wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi hinek xosletên wê re wê bibê. Pêşî wê bajarî bibê û wê sazûmana wê biafirê. Piştî wê, sazûmana navê wê weke ji kesên li duv hev ên serwer heta key û hwd wê bibê. Li ser wan re sazûmana rûhanî a ji oldar û heta yazdanan ku wê di nava xwe de wê gelek pêvajoyên hiyararşîyî wê biafirênê wê di rengê de wê bi wê re wê bibê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê gûharinên ku wê di dewama wê de wê bi jiyane şariştani re wê werin û bibin weke ku me li jor hani ser ziman wê bi gûharina heri radikal wê bi çanda abzu û şunhiştina wê û an kuştina wê re wê di rengê de wê bibê. Piştî wê li ser wê re wê weke encamên wê di zêhnê de wê sazûmanek din a hizrî wê pêşkeve û ev wê di wê çerçoveyê de wê bi têngiliyên nava wê re wê di rengê de wê êdî wê serwer bibê û wê pêşkeve. Ev wê di warê civakî û hwd de wê karibê wê bi pêşketinên wê yê demê re wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, her mirov wê di rengê de wê weke endama têngînekê û bi girêdana wê ve wê di rengê de wê

bibê. Ev wê weke 'bêol' û an bêbaweri nemayinê û hwd re wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin û wê bi wê girêdayê wê were salixkirin.

Di mijare gûharinên şariştanî ên dema sumeriyan de wê di wê nûqtayê de wê di nava têngînên wê yên hizrî û an mitolojikî ên ku ew mana li roja me û an di roja me de hatina kifşkirin wê di dîmenekê de wê xwe di şêwayekê de wê, karibê ji wê bê ghiştin were fahmkirin. Dîmenê fahmkirinên mitolojikî ên sumerî wê çendî ku wê, di rengekê de wê weke surrealîst di dîmenekê de wê xwe bide dîyarkirin jî lê di nava gotinê de wê li sedemê lêgerînê wê were dîtin. Di wê dîmenê de wê dîmenekê mitolojikî ê afsûnî ku em li ser temen û têngînek realist û an rasyonel wê karibê wê fahmbikê wê di dîmenekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê dîmenê afsûnî wê carna wê dîmenê realist û an rasyonel wê di nava xwe de wê veşarê. An wê ser wê bide nûxûmandin. Lê dîmenê realist û n rasyonel wê di her rengê fahmkirina wê de ku ew çendî bi awayek surrealîst û an afsûnî werê ser ziman jî wê bi wê re wê were dîtin. Ji wê yekê mirov wê dibênê û wê fahmdikê ku wê di awayekê de wê, ji azmûnên jiyânî jî wê ew derhanînek wan a teybet ku ew bi wê jiyankirina û hwd re wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê ber vê yekê wê mitolojiya sumer wê ji rewşek xiyalî a bi tememî mitolojikî zêdetirî wê weke rewşek fahmkirinê a ku wê dikarê wê di wê rengê de wê bi dîmenekê realist ê weke di jiyânê pêkhatî û weke heyî re wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Mitolojiya sumer wê di rengekê de wê hertimî wê sewkî ya rastkirinê a di jiyânê de wê di rengekê de wê li gorî wê xwe wê bikê. Di wê nûqtayê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Dîmenekê din jî ê mitolojiya sumer wê di wê temenê de wê di dîmenekê serborî de wê weke ya demên berî xwe ku ew di xwe de di şêwayekê de ew dide dîyarkirin bê. Di wê çerçoveyê de wê di çerçoveyek fahmkirinê de wê têngînekê û çerçoveyek fahmkirinê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Mitolojiya sumer wê hertimî wê du dîmenan wê li hev wê bide dîyarkirin. Yek wê dîmenê pêbaweriyê bê û dîmenê din wê li ser wê re wê têngînek hegomenikî bê. Ev wê hertimî wê desthilat û olê wê di

dîmenekê de wê bikê ku ew di zikhev de ew bi hev re ew di şêwayekê de ew were fahmkirin. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Zagoratên sumeran wê ne tenê wê, deverên ku wê weke parastgeh bin wê di renekê din de jî wê weke deverên ku wê di wan de wê biryarên rengê rêvebirinê û çawa bûnê a bi wê re ku wê bibê jî wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi de dîyarkirin û wê fahmbikê ku wê mijare salixkirinên mitolojikî ên sumerî wê di wê rengê de wê sê û an çar dîmenî wê di xwe de wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê tenê wê têngnek dîmenî a olî û baweriyî wê tenê wê nikaribê wê fahmbikê. Aliyê din jî ê dîmenî ê weke bi têngne hegomenikî û ya din jî wê weke bi têngnak çawa bûnê a di nava jiyânê û hwd de wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Di renekê de jî wê weke di renekê weke yê bi çîrokî û an vegotinî û hwd bê wê li ser temenê mana dayinê û an weatelêkirinê a kirinên mirov ku ew dikê bê. Di wê çerçoveyê de wê têngnek hizirkî û an di dîmenekê ku mirov wê karibê bi morfolojikî li ser wê re li lê bigihjê ê felsefikî jî wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Dîmenekê hişmendî hem yê xwezayî û hem zêhnî wê di nava xwe de wê pirr bi awayekê hostayî û zaneyî ku ew wê hartibê hûnandin wê di wê de wê di renekê de wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê têtikiya fahmkirinê a bi jiyânê re wê bi realîsmek efsûnî wê baş bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê, teybetiya wê ew bê ku wê ji bûyin, azmûn û serboriyan û hwd ew wê pêkwere. Di wê temenê de wê, çendî ku wê ji ya rewşa wê ya rastin wê pirr cihê wê were salixkirin û bi watekirin û hwd re wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di renekê de wê di morfolojiya dojeh û bihûştê de jî wê di renekê de wê dîmenekê jiyânî ku ew wê di encama pêvajoyên jiyane arami û xwe a bi aşîti û hwd dibê wê weke çawa wê bi aliyê bihûştê re wê tefsirên wê bèn kirin wê, bi aliyê din ê dojehê re jî wê encamên şer, kuştin, hasûdî, nebaşî û hwd ku wê di wê warê de wê çî wî were aqilî mirov û hwd wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di nava mitolojiya xwe de wê cihanek tekûz ku wê di wê temenê de wê dema ku ew bi wê bi başî li dûnyê bi hizirin wê çawa wê karibê bibê û an bi nebaşî

bi wê bihizirin wê çawa wê bibê wê di renekê de wê bibê wê werê hanîn li ser ziman û wê hertimî wê bi fahmkirinê wê li wê zêdekirin wê were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê di renekê de wê xosletên jiyane dema sumeran wê di renekê de wê di nava wê de wê bicih bikê û wê bi çênê. Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê şewayêmn zêhnî û an birdozi wê mitoloji wê di wê temenê de wê bi têtînen civakî û hwd re wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê li hev hûnandina jiyane û têtînen weke yên bi wê rengê ên zêhnî ku wê di demên piştê wê rê li têtînen olî û bawerî ên xort wê di wê temenê de wê bi zêhnî û temenî wê vekin jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wan ê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di renekê de wê, di demên ku ew dibin de wê tenê wê di wê çerçoveyê de wê hizirkirin û yên dervî wê weke jinedîfî ve hatin û an di renekê de wê ji holê rakirin wê ew jî wê weke hinek fêrsên hegomenikî û têtîna wê ya ku wê di wê çerçoveyê de wê bi desthilarî û rêveberiyên demê re wê li herêmê wê pêşkevin bin. Dibê ku ev ali bê ku wê her demê wê herêmê wê di nava xwe de wê di renekê de wê bikê temenê kaos, şer, û pêvajoyên demdirêj ên bi wê rengê jî.

Di renekê de wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê weke destpêka mitolojiya wê were diyarkirin wê kuştina abzu wê di aslê xwe de wê weke destpêka pêvajoyek bi wê rengê a şariştani wê di xwe de wê biafirênê. Piştî wê, di rewşên weke yazdanên mazin ku wê di dem bi dem de wê weke yazdanên sereka wê werina dîtin û diyarkirin wê weke şamaş, enlil û gelek yazdanên din wê di wê temenê de wê di renekê de wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin.

Rewşa enki wê hinekî din wê tevlihev û komplike bê. Di wê temenê de wê ber ku wê di wê rengê de wê weke pêvajoyek yazdanî a li dema şariştaniyê wê bi dema piştî kuştina abzu re wê bi xwe re wê werênê ser ziman ew wê ji herdû aliyên wê di nava fêrsên xwe yên çandiniya hizrî û hwd de wê bihawênê. Wê aqilmendiyek bêhempa wê bi enki wê were pîvan. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê temenê wê sazûmana şariştanî wê weke ku ew wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê û wê bide çêkirin.

Ji wê aliyê ve wê wateya Enki wê hinekê wê li ser têtîna abzu re wê çendî ku wê bi mireteya bi aqil û hwd wê bigirê wê bibê jî lê wê di dewama wê de wê bi têtînek yazdanî a mêr re wê sazûmana wê bi

awayekê kurnazî bi wê aqiliyê wê bi temen bikê û an wê aqiliyê û wê kurnaziyê li ev dide xwarin û bi hev re dikê yek. Digihênê li hev. Di wê temenê de wê di dîmenekê û awayekê de wê weke ku wê bi wî û pêşketina wî û fahmkirina wî re wê xwe di rengê û awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, Enki wê di dîmeneklê de wê bi teybetî wê derkeve li pêş. Ji wê aliyê ve wê, gelek aliyên wî yên teybet wê, derkevina li pêş. Wê weke di gotina diya xwe nammu û jina xwe Ninmah de bê. Lê wê bi komek kesên bi zane ên weke bi navê 'atrahasis' wê biafirênê û wê bi wan re wê serwerîya xwe wê bi aqil wê li wan û têtîna wan jî wê bikê. Çendî ku wê di wê demê de wê, Enki wê di rengê de wê di çanda Abzu de wê bibê û wê li ser wê kevneşopîyê wê bibê jî wê bi aqilî wê ji wê rewşê wê bûhûrînekê wê bi rêya 'atrahasis'an wê di şewayekê de wê wer dîtîna ku ew wê bikê. Di wê nûqtayê de wê, di şewayekê de wê weke ku wê were dîtîna wê, di nava çanda abzu ku wê di rengê de wê di wê demê de wê bi têtîna diya wî nammu û jina wî ninmah re wê were diyarkirin û ew wê, bi xwe re wê, yazdaniya xwe ya mêt wê biafirênê û hwd re wê di wê temenê de wê di nava herdû aliyên de wê di rengê de wê dîmenekê bide diyarkirin. Wê ji bedenê abzu ku wê weke hinek ax wê dixwezê û ew wê ji wê mirovan wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê ji wê têtîna wê weke ku wê elementa axê ku wê di wê temenê de wê were û bibê wê di wê temenê de wê bi abzu re wê bibê. Wekî din wê elementa avê wê bi wê ve girêdayî bê. Ax û av wê weke du elementên ku wê dema ku wê têtîliya wan bi hev re bû wê pêvajoyek afirandinê wê bikin wê bibin. Û di wê temenê de wê fêrsên morfolojîkî ên ku wê li ser wê re wê werina fahmkirin û wê weke di nava vegotin û efsanaya Enki û hwd de wê were dîtîna wê di wê temenê de wê bi hinek pêjn û fêrsên fahmkirinê wê were dîtîna ku ew wê were ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengê de wê pêvajoya wê ya fahmkirinê wê xwe di rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gotina 'hāsîsu' wê di rengê de wê weke beremberê gotina hiş a kurdiya roja me ku wê karibê wê fahmbikê wê bibê û di wê gotinê de wê dualî wê bi wê re wê di hundurê wê de wê were lê hizirkirin. Aliyê pêşî wê bi dîtîna tiştê û bi hişbûna wê û an bi hişkirina wê bê. Aliyê din jî wê di wê de wê bi xosletkirina tiştê û wasifî û teybetiyên wê yên hundurîn ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê di rengê

de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê çerçoveyek zêhnî wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku wê were lê hizirkirin.

Di kurdî de wê di rengekê de wê dema ku mirov wê gotina zêhnê li şûn ya hişê dênê wê encamên cihê wê di fahmkirinê de wê bi xwe wê bide dîyarkirin. Lê vaji wê ku mirov wê gotina hişê li şûn ya zêhnê dênê wê di awayekê din de jî wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de ew encamên cihê ew bi xwe re wê werênê ser ziman. Ev dibê ku ew ji rengê salixkirina gotina hişê bê. Di wê nûqteyê de wê gotina hişê wê di rengekê de wê bi dîtinek ji derve a li tiştê a bi hişkirina wê û şîyariyek bi dîtinek bi aqilî a ku ew li wê bibê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Lê wê di wê temenê de wê gotina zêhnê wê di wê de wê zêdetirî wê bi aliyê hundurîn û têtikiliyek ontolojikî û metafîzîkî û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê di kûrehiya wê de wê çendî mirov wê karibê wê pêde herê wê sînorê wê nebê. Minaq wê di demên çanda abzu de wê, di rengekê de wê av wê weke rêya têtikilidaninê a bi jiyânê û aliyên wê yên din re bê. Minaq wê di demên piştre ku wê di nava fêrsên fahmkirina yazdanî de wê agir wê weke rêya têtikiliyê wê were danin wê di wê temenê de wê bi awayekê ontolojikî wê bibê û wê weke rêyek têtikiliyê a bi aliyên din ku wê weke bi nediyariyekê wê were fahmkirin re wê di şêwayekê de wê were ser ziman. Di demên çanda abzu de wê ev wê di wê rengê li êgir nerin û şîrovekirin û weke rêya têtikiliyê bi wê daninê ku wê were dîtî wê wê, di dema çanda abzu de wê bi heman rengê wê ew wê bi têtîgîna avê re wê were dîtî ku ew wê were kîrin û wê ew têtikilî wê bi wê re wê di rengekê de wê were danin.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku em li ser wê rewşê re wê rewşa enki wê fahmbikin wê bi serê xwe wê weke rewşek bi aqilane ku mirov dikêeve zorê ku mirov ji nava wê derkeve wê di rengekê de wê weke ku ew wê bi xwe re wê di rengekê de wê biafirênê û wê bi aqilanê wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ev wê bi wî û ya wî re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê Enki wê pergalek dualî a hizirkirinê wê bi xwe re wê di serî de wê biafirênê. Yek wê li ser têtikiliya wî ya bi jina wî ninmeh û diya wî nammu re bê. Di wê temenê de wê ev herdû wê jin bin. An wê yazdanên jin bin. Di wê temenê de wê werina pênasekirin. Wê çandek jin û 'mê'yî wê bi wê re wê di rengekê de wê were pênasekirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê were ser ziman. Ew wê çanda abzu û gelek fêrsên civakî û ên berê û hwd wê di wê çerçoveyê de wê werina bi

aqilkirin û wê weke jinûve wê di çerçoveya wê aqilê demê ê şariştanî de wê di rengê de wê werina fahmkirin. Dîmenê din jî wê di rengê de wê koma aqilmend ên weke bi 'atrahasis'an ku wê biafirênê bê. Ev wê weke kesên ku wê tenê wê kiryarên Enki wê bi aqil bikin û wê biaqil û hiş wê bidina diyarkirin. Wê di wê temenê de wê di demekê de wê ya ku wê Enki wê bi aqiliya wî derxê li astek bilind weke yazdanê mazin û serekê ser hemûyan û bi qudreta afirandinê ku ew wê weke hemû yazdan wê ji wî hêvî bikin û wê serî li wî bidin wê bi wê re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de ew wê bi wê re wê di dîmenekê de wê dema ku ew wê mirov wê ji axa abzu wê biafirênê wê di wê temenê de wê di rengê de wê werênê ser ziman. Ew wê newê gotin ku ew wê mirov wê weke bibêjê ku ew wê bibê û wê bibê. Ew wê ji axa ji laşê abzu wê biafirênê. Di wê temenê de wê, ber ku ew ax wê weke yazdanî wê bi abzu û çanda wê were wê were dîtin wê li ser wê re wê were ser ziman ku wê mirov wê bi wê bibê xwediyê giyanek yazdanî. Di wê temenê de wê di rengê de wê, mijare giyanê û nemiriya wê û hetaheta mayina wê û hwd wê di wê temenê de wê bi fêrsek fahmkirinê wê di mitoloji û nava aqilê sumer de wê bahsa wê were kirin û wê di rengê de wê were dîtin ku wê ji wê were bahskirin.

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê fêrsên giyanî û fahmkirinên bi wê di wê temenê de wê karibê wê ji aliyekê din ve jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê. Ber ku ev fêrs bi fahmkirinê wê piştî wê di têgînek ontolojikî de wê bi aqil û deervî aqil wê bi wê were lê hizirkirin. Hebûn wê ber ku wê dervî wê aqil wê hebê wê di wê temenê de wê bi wê fêrsê wê êdî wê li giyanê wê were hizirkirin ku ew wê hebê. Wekî din wê yazdan wê nemir bin. Ber vê yekê wê bi wê û ber ku ew jî wê hatiya afirîn wê nemir bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê di şewayekê de wê çare ji wê nemiriya giyanî re jî wê were dîtin û wê dîmenekê din ê jiyanî ku wê piştî mirinê wê were û bibê û wê, di wê temenê de wê were tefkirkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê were li lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê ji aliyekê din ve jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê afirandina mirov bê û giyane mirov wê di wê temenê de wê piştî wê di rengê de wê deverek ku wê di wê de wê bi nemiri wê were jiyankirin wê bibê. Li dûnya wê ber rewşa wê ya elementî a jiyanî wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. Di fêrsek fahmkirinê de wê kuştun û têgîna wê di rengê de wê bi

kuştina abzu re wê weke care pêşî wê di mitolojiya sumer de wê pêkwere. Di wê temenê de wê ev wê weke kuştina yazdanî bê û wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di awayekê de wê bi wê re wê xwe piştî wê jî wê di rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê kuştina nava mirovan ku wê di nava têtînên teolojikî ên piştî wê weke, minaq bi vegotinên weke nava nava habil û kabil de ku wê were salixkirin û wê bi awayên cihê wê were bi watekirin re wê were ser ziman. Lê kuştina pêşî ku ew dibê ev wê di dewama wê de wê bibin û wê bi wê re wê di rengê de wê di nava jiyanê de wê bi wê re wê di rengê morfolojikî de wê bi wê têtîna mitolojikî wê weke ku wê di nava jiyanê û fahmkirina wê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bicih bibê.. Kuştina abzu wê kuştina demekê rengê têtîni ê weke demek berî şariştaniyê ku wê bi wê re wê were ji holê rakirin û wê bi wê re ew wê weke were ji holê rakirin. Di wê temenê de wê karibê wê weke dema ku wê dawî li awayê pêşketina çanda weke ya dema ubeyd bê û an ya dema tel-xalaf û hwd bê wê karibê wê ji aliyekê ve bi wê ve girêdayî wê di awayekê de ku wê weke sînorê dawîlêhatina wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê din de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di rengê de wê çanda piştî a destpêka şariştanî wê di rengê de wê destpêka wê weke ku wê bi enki re wê di wê temenê de wê di rengê de wê çerçoveyê wê bibê. Wê aqiliya, zirekî, jîr û fêrsên fahmkirinê ên dema şariştaniyê wê bi aqilê Enki re wê weke ku wê temenekê xwe wê di rengê û fêrsek û morfolojiyek fahmkirinê wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê Enki û wateya wî ji aliyê pêvajoyek weke ya bi destpêka pêvajoyên şariştaniyê bi mitolojikî û hwd re wê bi wê re wê weke ku wê hebê û wê karibê bi wî re wê li wê bihizirê û werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê fêrsên fahmkirinê ên ku mirov wê karibê wê ji gelek aliyên din ve wê bi wî ve girêdayî û çanda wî ve wê karibê wê werênê ser ziman wê bibê û wê di rengê de wê karibê were ser ziman.

Pêvajoyên şariştaniyê ên sumerî wê di rengê de wê bi pêvajoyên teybet wê bibin û wê di rengê de wê weke ku mirov wê kifşdikê ji nava nivîsarên ji wê demê ên weke nivîsên bizmarê û şewayên mitolojikî ên vegotinê û hwd wê di dîmenekê pirralî de wê dîmenekê fahmkirinê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Dibê ku ev dîmenê fahmkirinê sedema wê

ber wê bê ku ew zêde demek dirêj a ku ew hatiya jinkirin bê û em di derbarê wan deman hemûyan de wê nizanibin. Ber ku her dema ku wê piştî ya din re wê were jî wê di rengekê de wê di xwe de wê derbarê dema berê xwe de wê hevqirtinekê û an sentezekê wê biafirênê û wê di çerçoveya fahmkirina xwe ya serdemî de wê gihênê li rengekê fahmkirinê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev di demên sumeriyana de jî wê di rengekê de wê were dîtin. Lê di rengek de wê dema ku em li navaroka mitolojiyana dinarin em wê dibînin ku wê çendî wê di rengekê de wê weke demek zêde kûr a demdirêj bê. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê pêşketinên pirrali wê bibin.

Lê wê jî wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê mitolojiya dema sumer wê di wê nûqteyê de wê bi awayekê ku mirov wê mirov li xwe hayirmayî bide hiştin û ji aliyekê din ve jî wê çawa mirov wê matmayê bikê wê dîmenên fahmkirinê ên raayonal wê di dîmenekê afsûnî û di nava rengekê vegotinê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê dîroka wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê xosletên zêhnî ên mitolojiya dema sumer wê zêde xort, kûr û bi geş bin. Di wê temenê de wê bandûra wan wê li ser demên wan ên piştre wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibin. Pêvajoyên şariştanî ên demên piştre jî wê di wê temenê de wê li ser temenekê jiyanî a rasyonalkirinê a li ser têgihên mitolojîkî di nava jiyanê û hwd de wê bi wê re wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê bê kirin û an wê hewl were dayin ku ew were kirin. Wê di wê temenê û çerçoveyê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarin wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di demên piştre ên şariştanî de wê were dîtin ku wê li ser wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê were û pêşketin wê bibin. Di şewayekê de wê dîroka sumer û pêvajoyên wê yên fahmkirinê wê bi wê pêvajoyên wê yên fahmkirinê re wê di zikhev de ku wê ji hev re wê bînin kirin weke temenekê fahmkirinê û hwd re wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê li wê bihizirê û

wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna sumerê wê di wê çerçoveyê de wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê, pêvajoyên wê yên fahmkirin wê bi wê re wê pêşketina wan wê di demên piştê wê xwe bi bandûra wan re wê bidina dîyarkirin. Sumerî wê, çanda wan şariştani wê di rengê de wê, bi kok bê. Wê sedemên wê yên ku em dikarin wê werênina ser ziman ku wê, wê bi demên wê yên destpêkê û pêvajoyên wê yên demdirêj ve wê wê girêdayî bê. Wê jî wê dikarê wê di rengê din de wê werênê ser ziman ku wê, di demên wê yên berê de wê, reng û xosletên jiyane civakî wê di rengê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê, xwe bidina domandin. Lê wê di awayekê de wê weke ku wê di her demên wê yên piştê wê were dîtin wê yan bi têngînek desthilatî re û yan jî wê bi wê re wê bi têngînek baweriyî û hwd re wê di nava ne wekhevîyê de wê wê pêşkeve û wê were hemberê hev. Di wê çerçoveyê de wê nakokiyên wê yên navaroka jiyane şariştani wê hinekê jî wê bi wê rengê wê xwe di rengê de wê bi wê re wê di nava wê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Nakokiyên navaroka wê di wê temenê de wê li ser temenekê zêhnî û civakî wê bi wê re wê xwe di rengê de wê were dîtin ku wê bide dîyarkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê pêşketinên wê yên ku wê ji aliyekê ve wê bidina dîyarkirin jî wê di wê temenê de wê ev bê. Wê di wê rengê de wê xwe bi wê re wê di rengê de wê bide dîyarkirin.

Felsefeyên piştê ku wê derkevin wê di destpêkê de wê, ne bi hewldanaka fahmkirina xwezaya wê ya hewirdorê lê wê bi hewildana ji hew derxistina wê têngînên wê yên zêhnî û fahmkirina wê ve wê girêdayî xwe di rengê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê di wê de wê bi awayekê wê kûrbûn wê bibê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bibê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wêkaribê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temen de wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê kaeribê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê wê di wê rengê de wê bi awayekê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Emê werina ser demên piştê ên ku wê di wan de wê aqilê felsefeyê wê pêşkeve û wê li ser çî temenê wê tekoşînekê wê bide. Lê li vire wê bi gotinekê em dikarin di dewama wê de wê li ser wê nûqtayê re

wê bibêjin ku wê di demên ku ew dibin de wê li gorî wê têgînê wê şîrovekirin û fahmkirina xwezayê û parastina wê jî wê weke ku em pîrr piştî wê bi navaroka zêhnî a felsefey avêstayî-zerdeştî wê dibînin wê bi wê ve wê girêdayî wê di dîmenekê pîrrali de wê xwe di rengekê de wê li ser wê temenê û çerçoveyê re wê were dîtin ku wê bide dîyarkirin. Wê di rengekê de wê di navaroka wê rewşa zêhnî de ji pêşketinên xwezayî ku ew dihênê ser ziman ew dikê ku ew qadekê di fahmkirinê de wê vekê. Wê bi wê rengê wê di wê rewşê de wê xwediyê nêzikatiyekê fahmker a di fahmkirinê de bê.

Di wê nûqtayê de wê ev di rengekê de wê di navaroka fahmkirinê û referansên wê yên bi fahmkirinê ku ew çendî bi hev re di ahengekê de hatina hizirkirin û cih ji aliyên din re weke valahî ji wê re ne hiştina bi wê hatina hizirkirin bin. Wê di wê rengê de wê di dîmenekê de wê bi wê re wê xwediyê rengekê fahmkirin bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê deverên ku ew wê li wê pêşkevê wê şariştaniya sumer wê li keviya herdû çeman bê. Di wê temenê de wê navê 'mesopotamya' û an bi navê wê yê di kurdî de wê weke 'mesrebota' di rengekê de wê, ku wê were wateya nava herdû çeman wê di rengekê de wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bajarên wê yên ku ew dibin wê pêvajoyên demdirêj wê bi xwe re wê bijîn û wê derbas bikin. Wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna civakî a demê wê di wê çerçoveyê de wê, weke ku em heta roja me jî li kurdistanê dibînin wê bi awayekê pîrr dîmenî wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê di nava jiyane wê de wê bibê û wê xwe bi reng û şêwayên fahmkirinê ên pêşketî û li jiyane wê serwer wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Pêvajoyên şariştaniyê wê di demên piştî wê, demên piştî bajar dewletan ku wê dawî li wê were wê demek nû a bi pêvajoyên şariştaniyê re wê di demên sumer ên duyem û hwd de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bibê û wê xwe di reng û awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê gelek pêşketinên ku ew dikarin bînin hanin ser ziman wê bibin. Lê di wê nûqtayê de wê pêvajoyên serwerî, serdestî û şerên hegomenikî û hwd wê di wê demê de wê çawa wê li herêmê wê di kirasekê olî ê li xwe

kirî de wê bibê wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê kirasî olî de jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi pêvajoyên serwerîyek hegomenikî wê xwe bide dîyarkirin.

Pêvajoyên şariştaniyê ên ku ew pêşdikevin

Pêvajoyên şariştaniyê ên ku ew pêşdikevin wê di serî de wê weke pêvajoyîna ku wê di dewama pêvajoyên ku wê bi pêşketina aqilê demê û têgîn û salixkirinê wê ku wê bibin re wê li ser wan re wê weke pêvajoyîna pêşketinê wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê pêvajoyê de wê di rengekê de wê ne li gorî têgînek şariştaniyê ku ew di pêvajoyên têgînê weke yê çanda tel-xalafê û an çanda ubeydê û hwd ku ew di perisê û bi awayekê bi dema şariştaniyê re rengekê têr ê bi şewayê pêşketinê pêşdikeve re wê pêşkeve. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê din ku wê di nava pêşketinê demê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibin.

Li her demê wê bajar dewlet wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê ev pêvajoyî wê bi têgînê wê êdî wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê pêvajoyên pêşketinê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê jî dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin ku wê pêşveçûnê demên piştê wê, li ser wê temenê bi sazûmanî ku wê êdî wê piştî demên çanda ubeydê û ya tel-xalafê wê pêşkeve û wê rengekê sazûmanî wê bixwe re wê bi rêya parastgahan û hwd wê bistênê û hwd re wê pêşkeve. Di nava bajar de wê sazi wê pêşkevin. Wê deverên weke kargeh wê pêşkevin. Wê deverên ku ew weke qasr wê pêşkevin. Di awayekê de wê di rengekê de wê ev wê, hinek wateyna din wê bi xwe re wê li nava jiyane wê bikin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê din de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyîna jiyaniyê ku wê di wê de wê êdî wê li ser têgihan û di nava têgihan de wê bi têkilidaninê û hwd re ku wê pêşkeve wê di rengekê de wê were dîtin ku wê pêşkeve. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê pêşbixê û wê werênê ser ziman bê.

Di parastgahan de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê hin bi hin wê weke kesna rûhanî û bi bandûr û weke kesna bi zane wê oldar wê di parastgahan û an 'zagoratan' de wê bibin. Ev kes wê weke bi zanîna xwe re wê weke ku wê di rengekê de wê xwediyê aqilekê ku ew

yazdan bi teybetî dikina serê wan ku ew rê şanî mirovan bidin di temenê xwesteka yazdanan de wê bibin. Di wê temenê de ev wê weke kesna navbeynkar wê di wê rengê de wê bibin û wê weke kesna bi bandûr wê bibin.

Wekî din wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê biwê re wê pêşkeve û wê deerkeve li pêş wê bibê. Ev jî wê di wê çerçoveyê de wê hin wê weke çînek bi zane wê di rengê de wê derkevina li pêş. Di nava civakê de wê weke çînek din ku wê li rex wan wê derkeve li pêş û wê di nava pêvajoyên civakî ên demên şariştanî ên herêmê ên demên sumer û piştê wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş wê weke kesên kal û an pîr ku wê derkevina li pêş bin. Kesên weke oldar wê weke kesên ku ew bi xwandinê û an yazdan aqil dikê serê wan û ew bi wê li aqil û zaninê digihijin bin. Û kesên din ên pîr û kal wê weke kesên ku ew bi dîtî û pêvajoyên jiyankirina xwe ku ew bi azmûnkirinê xwe ku ew li lê digihijin û ew wê di wê temenê de wê weke kesên bi zane bin wê derkevina li pêş. Di wê temen de ev wê di rengê de wê were dîtî ku ew jî wê di şêwayekê de wê were dîtî ku ew wê derkevina li pêş. Wê bandûra wan wê weke çînek serdest wê li rex ya oldaran wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê derkevina li pêş.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî ku wê weke kesna bi erk wê rêveber û li rex wan key û kesên weke şêwirmend û hwd ên rêvebir û hwd wê hebin. Ew jî wê di rengê de wê weke kesna ku wê çînek rêveber wê bi xwe re wê biafirênin û wê di wê temenê de wê xwediyê erkna payabilind ên bi serwerî û serdestîya xwe bin. Ew jî wê di rengê de wê li ser oldar û kesên pîr ên weke 'bîrewer' wê cih bigirin. Ew wê, di wê rengê de wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di rengê de wê, ev çîn lê wê, bi serê xwe wê di rengê de wê pêşkeve û hin bi hin wê, çendî ku wê li rex yê oldar û pîr wê bibin jî lê wê di rengê de wê, bi serê xwe wê bibin û wê dem bi dem wê oldar û pîran jî wê bi xwe ve wê bixwezin ku ew girêbidin weke di temenê bi têtîna weke 'kesna bijartî.' Çîna pîr wê ya oldar wê di rengê de wê weke çînek ku wê bi zanina wê re di awayekê tevli jiyane dikê û wê di şêwayekê de wê, aliyekê wê yê civakî û civakasî ê elit yê bi zanina xwe li pêş wê xwe bide diyarkirin. Wê karibin kesên oldar jî û yê ji nava civakê jî li gotina xwe bidina hisandin û di dîmenekê navbeynkar de wê rewş bi rewş wê karibin xwe bidina dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê ev çîn wê dem bi dem wê di rewşên weke yên ku ew wê karibin mudahaleyê li dîrokê jî bi zanina xwe bikin li hemberê rewşên ku ew rast nabînin û an weke li dijî wan in. Minaq wê di demên gûtiyan de wê rewşên weke yên bi raparînên 'gûada-ensi' û hwd di wê temenê de wê weke rewşek ya vê çînê di wê temenê de ku wê bi têgînek weke ya bi zanina xwe wê rewşên xwenûkirinê di rewşên pergale zêhnî a hizirkirinê a serdest de wê bikin û wê bi rêgezên nû wê derkevina li pêş. Wekî din wê pîrr piştî wê rewşên weke bi rewşa 'kawayê hesinkar' ku wê di nava kurdan de wê were bi navkirin wê weke di wê temenê de jî wê karibê wê fahmbikî û kawatî wê weke têgihek çînî a serdest wê di wê temenê de wê hebê û wê xwediyê bandûrek serdest a civakî ku mirov wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di renekê din de jî wê di demên ku wê pêvajoyên şariştani piştî demên kuştina abzu û demên piştî enki û hwd re wê, li ser temenekê zêhnî-rêgezî re wê bimeşê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din wê rêveberiyên hegomenikî wê bibin û wê ev wê komên xwe yên iteatkar ku wê oldar wê biafirênin û wê, di renekê de wê, kes jî wê komên çekdarî û an leşkerî û hwd wê biafirênin û ev wê weke komên rêveber û serdest bin. Di renekê de wê hêzê serdestî wê di dest wan de wê hebê.

Di renekê de wê ev kom wê weke komên ku ew wê hem bi hunerî û hem jî bi zanina xwe wê di wê qada ku ew di wê de dibin wê bi zane û pispor bibin. Di wê temenê de wê di renekê de wê bibina xwediyê zaninê. Di wê nûqtayê de wê, di nava civakên şariştani ên demên sumeriyên de wê ev qatman û an çîn wê di renekê de wê kom bi kom wê biafirin û wê ji aliyê xwe ve wê bina xwediyê hêz û bandûra xwe ya li ser civakê. Di wê temenê de wê, ev di renekê de wê bi wê re wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê ev jî wê bi wê re wê karibê wê bibêjê ku wê di demên piştî Enki û pê de wê, demek şariştani ku wê bi hêza serdestî a yazdanî wê bi têgînek baviksalarî wê biafirê û wê, di wê temenê de wê, li ser esasê hêz û têgîne hegomenikî wê derkeve li pêş. Wê di bajar dewletekê de wê, çînen serdest weke oldar, rêveber, kalên pîr, leşker û hwd wê biafirin û ev wê weke kesna ku wê weke çawa di nava civakê de wê were gotin wê weke kesna ku wê gotina wan serdest bê û wê derbas bibê.

Di wê çerçoveyê de ev wê bi hêzên xwe re wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê derkevina li pêş. Wê jî wê dikarê wê di renek de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema bajar dewletên sumerî a bi van

rengên çîni ku wê were û bibê wê di renekê de wê weke demek ku wê hiyararşîya civakî û an têtîni ku wê bi serwerîya wê re wê biafirê û wê di wê temenê de wê herkesek wê bi hebûn û rewşa xwe re wê di nava qatmanekê ji wan de wê di renekê de wê, cih bigirê. Wê dema ku wê bi qatgorikî wê bê gotin 'hemwelatî', 'rêveberî', 'leşker', 'oldar', 'pîr' û hwd wê bahsa wan wê were kirin wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wan wan wê were kirin. Ê ev têtînen qatgorikî wê di renekê de wê di nava civake ku ew di wê de dijî di nava civakê de wê dema şariştanî de wê weke cihê mirov wê di renekê de wê bi xwe re wê di şewayekê û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev rewş wê weke rewşên ji hev cihêkirinê ên demên şariştaniyê, zêhnê wê û hişmendîya wê bê. Di wê temenê de wê civakên bi hiyararşîkî ku wê biafirin wê di wê temenê de wê karibê di renekê de wê bahsa wê bikê. Civakên bi qatgorî û hiyararşî ku wê pêşkevin wê di wê temenê de wê êdî wê weke rewşê civakî ên esasî bin ku wê di demên jiyane civakî a dema şariştanî de wê bînin dayin nişandin. Di wê temenê de wê ev rewş wê her yekê wê rewşek hişmendî û an zêhnî wê di temenê wê de wê hebê û wê li gorî wê di wê temenê de wê, di renekê de wê weke ku wê bibê. Weki din jî wê di nava sînorê bajar welatê xwe de wê ev wê bibê û wê di renekê de wê dema ku wê ji nava wê bajar dewletê wê herê deverek din wê weke ku wê di renekê de ew herê dewletek din. Wê di wê temenê de wê were dîtin. Di dewama wê de wê dema ku wê bahsa civaketiya demên sumerî wê were kirin wê bahsa gelek qawm û komên cihê ku ew dijin wê bibin. Di kurdî de wê dema ku wê bahsa nijadekê û an qamekê bi demê re ku ew weke di dema berî wê dema ku ew di wê de dijî wê were kirin wê têtîna qarn wê were bikarhanin. Têtîna qarn di kurdî de wê têtînek bi demê re a dîrokî a li ser wê re wê di xwe de wê weke kirde wê bihawênê.

Dema ku mirov bahsa têtîna şariştaniyê a li dema sumer wê bikê wê di serî de ew pêşketinê demê ên ku ew dibin wê weke ku wê gelek dîrokzan jî wê li ser wê hevbeş bin ku wê di bin bandûra wê de wê li deverên din ên cihanê wê pêşveçûnê şariştanî wê di dewama wê de wê werin.

Di wê rewşê de wê li herê demê pêşketinê şariştanî wê, dîroka wê ji ya ku em dizanin wê hin bi hin bi kifşkirinê ku ew dihên kirin re kevntir dihê. Navê sîmer weke navê şaristaniya herî kevn a dihê zanin bê., ku li herêma dîrokî ya başûr û bakûrê Mezopotamya ye û di serdema Kalkolîtîk û destpêka Serdema Bronz de di navbera hezarsala şeşan û

pêncan a berî zayînê de derketiye holê. Weki din wek yek ji dergûşê şaristaniyê yedihê bi navkirin. Li rex wê, di dewama wê de ku wê ji pêşketinên wan re wê bibê temen wê, ligel wê Misir, Indus û hwd jî wê derkeve. Cotkarên Sumerî ku li geliyên çemên Dicle û Firatê dijiyan, dextl û berhemên din ên zadê diçandin, ev jî zêdeyî ku karîbû wan niştecihên bajarî ava bikin. Nivîsarên herî kevn ên cîhanê yên naskirî ji bajarên Sumeran Uruk û di dema Jemdet Nasr hatine û di navbera salên 3350–2500 ên berî zayînê de wê, di dewama kifşkirinên nivîsê û hwd ku wê were kirin li dora pênc -hezâr salan û hwd de ku wê bibê de wê werin.

Sumer wê di nava bineterên nivîskî de wê weke 'kengîr' ku wê weke welatê asilzadeyan wê were tefsirkirin wê di wateyekê de wê were ser ziman. Navê wê di wê temenê de wê hinek têgînên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê bibê. Wekî din wê di wê demê de wê, weke du beşên ku wê civakên sumer wê rêvebibin wê derkevina li pêş. Wê oldar û key. Lê carna wê key wê xwe li şûna wan jî wê weke yê mazin wê karibê bide dîyarkirin. Minaq keyê Sumer Sulgi ku wê di dema xanada ur a sêyem de wê li dora 2050 û wan de wê bijî wê xwe wek oldarên civakê jî wê di rengekê de wê li rex keyitiya xwe wê bi navbikê û wê werênê ser ziman.

Li gorî ku wê dema ku wê bahsa dîroka sumer wê were kirin wê piştî demên sê-hazaran û pê de wê civakên samiyî ku wê biherikina li herêmê wê bahsa wan wê were kirin wê di rengekê de wê êdî wê li herêmê wê bahsa pêşketina wan wê were kirin. Di wê nûqtayê de wê, di wê rengê de wê civakên din ên sumerî ku ew aslî ew hebûna wê yan ji holê rabikin û yan jî wê di nava xwe de wê bihalênin û bi wê rengê wê tûnabikin.

Çanda sumerî wê di wê demê de wê weke ku wê were ser ziman wê zêdeyî wê gûharinên mazin wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê weke dema serwerîya yazdanan ku wê di wê demê de wê karibê wê pênasebikê wê di wê demê de wê têgînek serwerî a hegomenikî wê di wê temenê de wê pêşkeve. Di rengekê de wê, di wê demê de wê civakên weke yên samiyî ku wê werina herêmê jî wê weke ku wê heta ku ew xwe bi çanda herêmê nedina herêkirin wê nikaribin li herêmê serwer bibin. Minaq wê di rengekê de ku wê karibê wê werênê ser ziman. Keyê babili hamurabi wê di rengekê de wê pêvajoya serwerîya wî bi nivîsandinê destûrên xwe û piştî wê pêşkêşî yazdanê demê Enlil ku wê bikê û wê piştî wê ku wê xwe bide herêkirin re wê di rengekê de wê bibê. Piştî wê di wê demê de wê, di rengekê de wê were dîtin ku bi van herikinên li herêmê ji derve ku wê

bibin bi demê re wê bingihê pêvajoyên şerên herêmê ên ku wê di wê demê de û wê piştre wê bên pêşxistin jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê were avêtin. Di şaristaniya Sumeran de wê, di serdema Ûrûkê de ku wê li dora 4 hezar sal beriya zayîne bibê û derketiya li pêş û heta serdema Jemdet Nasr û destpêkê dewam kiriye. Bajarê Sumeran Eridu, li qeraxên zagrosan, yek ji bajarên herî kevn dihê hesibandin ku sê çandên cihê dibe ku li hev ketine: cotkarên Ubaid ên gundî ku di holikên çerxî de dijîn û avdaniyê dikin; ya semîtîkên koçber ên gerok ên ku di konên reş de dijyan û li pey keriyên pez û bizinan diman; û yê masîgirên ên ku di zozanên qamîş de dijyan û dibe ku wê, rengê çanda demên piştre ên sumeran di demên dereng de wê bi wê yekê bi xwe re wê êdî wê biafirênin.

Li gorî çavkaniyên bi lêkolînên li ser herêmê dihên kirin de wê, demên herê zû wê bi awayekê wê li Urukê û hinekê wê bi çavkaniyên ji Eridu ku wê derkevin û hwd re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê têngîna xanadanî wê di rengekê de wê li herêmên sumerê ên başûr wê di rengekê de wê, mejuya wan wê bi Urukê û hwd re wê heta demên çanda Ubeydê wê di rengekê de wê were kifşkirin ku wê herin.

Di wê temenê de wê çanda Ubeydê wê weke dema çanda herêmê a kevntirin wê bê dîtin û wê di wê de wê nişanakên herî zêde ên ku wê di demek zûtirin de wê rengekê hiyararşîkî wê di temenê baviksaliyê û têngînen weke bi parastgehên olî ku ew dihên avakirin re wê di rengekê de wê bi wê re wê xwediyê mejuyek bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew di kevntiya wê de wê were hizirkirin.

Gelek lêkolînên li ser çanda Ubeydê û hwd wê werina kirin wê di wan de wê nişanakên têngîna hiyararşîkî ku wê bibê wê bi wê re wê zêdetirî wê kevntir wê were birin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê dema ku mirov wê li ser wê dihizirê ev pirs di serê mirov de wê dibê. Ew jî wê ew bê ku ev têngîna weke ya di nava çanda ubeydê de ew pêjna weke ya bi têngîna hiyararşîya zû ku wê di wê demê de wê bibê wê, karibê wê bi rastî wê di wê rengê de wê fahmbikê? Yan jî em dîrokkirinên di wê temenê de wê kevntirin wê bibin wê ji wê pêvajoya destpêka têngîna hiyararşîyî ku wê bahsa wê were kirin wê, di wê demê de wê pêvajoyên şariştanî wê werênina ser ziman? Wê demê wê ev dîrokkirin wê hinekê din wê pêwîst bin ku ew kevntir herin û an werina birin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de

wê kifşbikê û wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Sumerî di serdema destpêkê ya arkeolojiya nûjen de bi tevahî nenas bûn. Jules Oppert yekem zanyar bû ku peyva Sumerî di konferansek 17ê Çile, 1869 de bilêvkir. Di kolandinên mezin ên bajarên Sumeran di sala 1877an de li Girsuyê ji aliyê arkeologê Fransî Ernest de Sarzec ve, di sala 1889an de li Nippurê ji aliyê John Punnett Peters ê Zanîngeha Pennsylvaniyayê ve di navbera salên 1889 û 1900an de û li Shuruppak di salên 1902 û 1903an de ji aliyê arkeologên Alman ve hat kirin weke bi navê Robert Koldewey hat kirin. Weşanên sereke yên van vedîtan di "Decouvertes en Chaldée par Ernest de Sarzec" a Léon Heuzey di 1884 de, François Thureau-Dangin jî di "Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad" a di sala 1905 de, û Arno Poebel ya li ser nivîsandin sumerî "Isüge gramrund der sumerischen Grammatik" wê weke ragihandinên di wê warê de ku wê bi têgînek erkolojikî ên li ser destpêkên lêkolînên li ser sumeran ku wê werina ser ziman bin (çav: Kremer, Samuel noah (1963), *The Sumerians*, pp. 20–26).

Diwê demê de wê rewşên weke bajariyên sumerî ku wê bibin wê weke ku me li çend deveran wê hanî ser ziman wê rêveberî û sazûmana bajarî wê were û pêşkeve. Wê key weke bi navê «Lugal» û wali weke bi navê «ensi» wê bibin û wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Ev wê weke kesna bi erk û payabilind ên rêveberiyên bajardewletên sumerî bin. Di rengekê de wê di nava têgîna walitîyê û ya keytîyê de wê du têgînên ku wê weke li hev nakin wê karibin wê werênê ser ziman. Waliti wê weke têgînek ku wê li rewşên civakî ên weke yên rêveberiyana weke bi komarî û an komeli û hwd ku wê werina rêvebirin de wê bibê. Ew wê di wê temenê de wê weke tenê bi kar û erkên rêvebirina nava bajêr ve wê alaquadar bin. Key wê weke yê li jor ê yekem xwedî gotin bê. Di wê nûqtîyê de wê ev wê weke rewşek serwerîyê a hegomenikî wê were dîtin ku wê bi wê re wê bibê û wê derkeve li pêş. **Bajar** dewletên sumeran di serdema Ubeyd û Ûruk a pêşdîrokî de bûne desthilatdar. Dîroka nivîskî ya Sumeran ji berî zayînê ew vedigehe sedsala 27-an û berê, lê tomarên dîrokî vedigerin serdema Xanedaniya Urukê û di dewama wê de wê ya xanadana Ur a sêyem. Ber ku em ji wan deman xwediyê hinek berhev û nişeyên dîrokî na em di wê temenê de wê ji wê di rengekê de wê bi wê awayê dihênin ser ziman. Di wê demê de wê dema imparatori wê bibê û wê di dema sumerî a duyem de wê hin bi hin wê rengê serweriyên bi giştî ên weke bi imparatori wê di demên Gûtîyan de wê, di rengekê de wê bibin. Piştî wan

wê hin bi hin wê aqadî wê bibin û wê derkevina dika dîrokê. Li gorî dihê ser ziman Aqadî yekemîn dewlet bû ku di sedsala 23-an (ku wê taqabûlî dema 2300 bikê) de berî zayînê bû û li hemberî bajar dewletên sumerî ên demê wê şerekê giran ê hegomenikî wê bide destpêkirin. Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê di wê rengê de wê ev wê weke rewşek ku wê êdî wê dawî li dema şariştaniyê a weke bajar dewletiyên demê a sumerî jî wê bi xwe re wê werênê. Di wê demê de wê şer û pevçûnên di wê demê de wê, êdî wê di wê rengê de wê zêdetirî wê bibin û wê derkevina li pêş. Aqadî wê, herêmên sumer û an mesopotamya demê wê, serwer bibê û wê yekkirina ku wê weke di bin hegenomeniya xwe de wê bikê wê bi wê yekê wê bindestkirin û an dawîlêhanina serwerîya bajar dewletên sumerî re wê bibê. Piştî desthilatdariya imparatorî a Gûtiyan, ku wê heta ber rêza çiyayên zagrosan wê xwediyê serwerîyek hegomenikî û desthilatî li herêmê bê wê bibê. Xanadana Êr III jî bi heman awayî beşên bakur û başûrê Mezopotamyayê xwest ku ew li wan serwer bibê û di wê rengê de wek imparatori bibê. Berî zayînê ev rewş wê di destpêka hezarsala duyemîn de li ber hêrişên Amorîyan bi dawî bû. “Xanediya Îsîn” a Amorî heta sala 1700 berî zayînê wê li herêmên li dora babilê wê hin bi hin wê serweriya xwe wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bikê û ew wê, dawî li gelek bajar dewletên sumerî wê werênê. Piştî wê di dewama wê de wê, piştî hatina hamurabi wê, weke ku wê gelek dîrokzan wê bi navbikin ew wê li ser wê temenê wê rewşek imparatori bi bayê dawî lê hanina gelek bajar dewletên sumerî û di bin metingeriya xwe kirinê re wê di rengekê de wê rewşa wê di şewayekê de wê biafirênê. Ev rewş wê, di wê demê de wê, di rewşa mesopotamya de wê, pêvajoya demên destpêkê ên şariştaniya sumer a bajar dewletan jî wê dawî li wê werênê. Di dewama wê de wê rewşên weke yên imparatori ên weke ya gûtî, aqad, babil û û hwd wê di dewama wê de wê li ser axa mesopotamya ku wê piştî bi sedsalan wê demên serdestî, desthilatî û hegomenikî wê biafirênin wê bibin.

Li gorî wê dema ku em di rengekê de wê dema xanadanî ku wê biafirê û wê bi wê re wê êdî wê li dora xwe wê bi têgînek hegomenikî wê pêşkeve wê dikarê wê di bin hinek deman de wê werênê ser ziman. Dema pêşî wê weke bi dema Urukê û serwerîya wê ya giştî ku wê li dora wê weke demek tekûz û mazin jî wê were dîtin wê bibê bê. Di wê demê de wê dema Urukê wê hem bi çanda wê ya civakî û hem jî wê bi hêza wê ya serweriyê li dora wê re wê derkeve li pêş. Ev wê li dora 3500 berî zayînê wê nişanakên wê werina dîtin û ev wê heta demên pêşî ên Ur, xanadana

awan û xanadana kiş û hwd re wê di renekê de wê bibê. Di wan demên ku ev xanadan û wê derkevina li pêş wê li dora salên 2600 û wan de wê nişanakên wê bi erkolojikî wê werina kifşkirin ku ew wê derkevina li pêş. Di dewama wê de wê li dora salên 2500ê û de wê xanadanên nû ên weke xanadana Uruk a duyem, xanadana duyem a Ur, adab. Marî, xanadana kiş a sêyem, aksaq, û demên xanadana kiş a sêyem û di dewama wê de wê dema xanadana uruk a sêyem wê di renekê de wê bi wê re wê bibê. Li gorî hinek dîrokkirinên ku wê li ser bermehiyên erkolojikî re wê were kirin ev dema dawî wê li dora 2700 û heta 2200 û hwd re wê di şewayekê de wê bijî. Di wê navberê de wê ev wê bi sewerîya xwe re wê di renekê de wê derkevina li pêş wê bandûra wan wê hem bi çandî û hem jî bi hegomenikî û hwd re wê li herêmê wê xwe bide dîyarkirin. Bi gûtiyan re wê di demên dawî ên li dora 2200an de wê xanada uruk a sêyem wê demek zêr a nû wê di wê demê de wê were dîtin û gotin ku wê bijî. Di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê hem sînorê xwe wê berfireh bikê û hem jî wê li herêmê wê ne weke bajar dewletekê lê wê weke dewletek hemdem wê di şewayekê de wê li herêmê wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Di wê rengê û awayekê de wê ji wê were bahskirin.

Urukî wê biqasî ku em kifşdikin wê di renekê de wê, piştî wê di dema xanadana Uruk a sêyem û piştî wê heta dema xanadana Uruk a çarem ku wê, beri zayinê li dora salên 2119 û heta 2004'an wê weke demek wê ya zêr wê ji wê were bahskirin û wê bi tifaqên bi isin û larsa û hwd re wê dênê re wê li herêmê wê di wê demê de wê wek hêzek herêmî a mazin re wê derkeve li pêş. Piştî wê demekê wê dema ku wê weke dema 'isin-larsa wê were bi navkirin wê ji wê demê û heta demên li dora salên 1735'an û hwd wê di renekê de wê bibê û wê ji wê were bahskirin. Li gorî hinek çavkaniyana wê dema isin-larsa wê bi serwerîya wê heta demên xanadana babili a sealandê wê bidomê. Ev dem wê li dora salên 1650 û heta 1475'an ku wê weke dema serwerîya wê xanadana babili jî wê di renekê de wê ji wê were bahskirin de wê êdî wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê demê de wê, di wê navberê de wê asûrî û wê pêşkevin û wê li herêmê wê bikina bindestê xwe de. Ew wê, di renekê de wê, bajar welatên ku ew wê di wê rengê de wê bi hev re wê bijîn wê bi rewşên weke yên vacê û hwd wê weke bi xwe ve wê girêbide. Di wê demê de wê, di dema Xanadana Uruk a sêyem û heta ya sêyem de wê di bin desthilatiya qasîtîyan de wê were dîtin ku wê bigihijina li hev û wê di wê

demê de wê, rewşek ku ew bi wê dikin ku ew hebûna xwe ji tûnabûnê rizgarbikin wê bi wê rengê wê weke ku wê biafirênin.

Ev dem wê weke demên ku wê êdî wê li ser kultan wê jîyan jî bê û wê di wê demê de wê ji hebûna Urukê û serwerîya wê were dîtin ku wê têgîmna kultan wê derkeve li pêş. Ku wê navenda Uruk bê wê kulta Inanna wê di rengekê de wê di wê demê de wê derkeve li pêş û heta ber paravên basra û hwd wê karibê bahsa wê serwerîya wê were kirin.

Serdema Ubeydî bi şêwazek xas a kulîlkên xweşik ên boyaxkirî ku li seranserê Mezopotamya û Kendava basra jî belav bûye dihê kifşkirin. Birhanên pêşîn ên niştecihbûnê ji Tell el-'Oueili dihên, lê ji ber ku şert û mercên hawirdorê li başûrê Mezopotamyayê ji bo dagirkirina mirovan gelek berî serdema Ubeyd guncan bûn, bi derfet e ku şûnwarên kevntir hebûne lê hîn nehatine dîtin. Xuya ye ku ev çand ji çanda Samera a ji bakurê Mezopotamyayê hatiye wergirtin. Nayê zanîn ka ev Sumeriyên rast in ku bi çanda Êrûkê ya paşerojê re hatine nasîn an na. Çîroka veguheztina Uruk ji hêla Enkî, yazdanê bi aqil û sereke Eridu, û diyariyên şaristaniyê ji bo Inanna, xwedawenda evîn û şer, dibe ku derbasbûna ji Eridu bo Uruk nîşan bide (çav: Wolkstein, Diane; Kramer, Samuel Noah (1983). *Inanna: Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer*. Elizabeth Williams-Forte. New York: Harper & Row. p. 174).

Veguheztina erkeolojîk a ji serdema Ubeyd ber bi serdema Êrûk ve bi veguheztina gav bi gav ji kelûmelên boyaxkirî yên ku li herêmê li ser tekerek hêdî têne hilberandin berbi cûrbecûr girseyên çemlekî yên ne boyaxkirî yên ku ji hêla pisporên li ser çerxên bilez ve têne hilberandin ve tê destnîşan kirin. Serdema Êrûk berdewamî û berfirehbûna Ubeyd e, ku çomlekî guhertina sereke ya xuya ye. Di serdema Êrûkê de, berê zayînê 4100–2900 sal hatine destnîşandin. Kelûpelên bazirganiyê yên ku li ser kanal û çemên başûrê Mezopotamyayê hatine veguheztin hêsankirina mezinbûna bajarên mezin, û perestgeh-navend ên bi nifûsa wan ji 10,000 zêdetir, ku hikûmetên navendî karkerên pispor bikar dhînin. Ne diyar e ku di serdema Êrûkê de bajarên Sumeran dest bi bikarhanîna keda koleyan a ku ew di şer û deverên weke yên ji çiyayan hatine girtin kirine, û di nivîsarên pêşîn de gelek birhan hene ku koleyên dîl wek karker hatine xebitandin. Berhem û hetta bindestiyên (koloniyên) vê şaristaniya Êrûkê li qadeke berfireh, ji dora Çiyayên Torosê yên û heta deryaya navîn li rojava û heta rojhilatê heta rojavayê Îrana roja me, hatine dîtin. Şaristaniya serdema Êrûkê ku ji aliyê bazirgan û bindestiyên

Sumeran ve hat îxrackirin, mîna li Tell Brak, bandûr li hemû gelên derdorê kir ku hêdî hêdî aborî û çandên xwe yên berawirdî, hevrik pêş xistin. Bajarên Sumeran nikarîbûn koloniyên dûr û dirêj bi hêza leşkerî biparêzin (çav: Algaze, Guillermo (2005). *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Second Edition, University of Chicago Press.).

Bajarên Sumeran di serdema Ûrûk de belkî teokratîk bûn û ji aliyê key (lugal) û waliyan (ensi) ve ku wê, bi awayê wek ji aliyê meclîsa rihspiyan ve dihat rêvebirin. Bi derfetek mazin jin û mêr jî tê de bûn, dihatin birêvebirin. Pir deerfet e ku wê, di wê dema sumeran de wê li ser vê avahîya ramiyarî hatî çêkirin. Di serdema Ûrûkê de birhanên şerê organîze an leşkerên pispor kêm bûn, û bajar bi giştî bê dîwar bûn. Di vê serdemê de Uruk bû bajarê herî bajarvanî yê cîhanê, ku ji 50,000 nifûsa yekem car derbas bû. Di lîsteya keyên Sumeran ên kevnar de xanedanên destpêkê yên gelek bajarên navdar ên vê serdemê hene. Di lîsteyê de koma yekem a navan aîdî keyên ku ew dihên gotin beriya lehiyek mezin ku ew rabûya bûne. Dibe ku ev navên destpêkê xeyalî bin û hin fîgurên efsaneyî û mîtolojîk ên wekî Alûlim û Dumîzîd tê de bin. Yan jî ev kes wê weke kesna serwer ên wek key li Urukê û hwd bin. Di wê temenê de wê di herdu aliyan de jî ku mirov wê karibê şîrovebikê û fahmbikê wê nişanakên wê hebin. Dawiya serdema Urukê bi wê rastî rewşên xirab ên weke, serdemek zuwa ya di navbera 3200 û 2900 berî zayînê de ku dawiya heyama avhewa germtir û şiltir e ku jê re avûhewayaya 'holocene optimum' dihê gotin, nêzîkê 9000-5000 sal berê nişan dide (çav: Lamb, Hubert H. (1995). *Climate, History, and the Modern World*. London: Routledge.).

Di wê demê de wê çanda urukê û an serdema wê weke aliyekê û faktorek din a giring wê di wê demê de wê bi serwerîya wê re wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê weke hinekê wê pêwîst bê ku mirov wê hinekê din wê li ser wê bisekinê bê.

Têgeha "serdema Uruk" di sala 1930-an de li dora Bexdayê, ligel serdema berê ya Ubeydî û ya paşîn a Jamdet Nasrê hate danîn. Kronolojîya serdema Urukê pir dihê nîqaş kirin û pir ne diyar e Hezarsala 4'an a berî zayînê, li ser kengî dest pê kir an bi dawî bû, lihevkirinek tune, û şikestinên mezin di serdemê de dijwar e ku were destnîşankirin, ji ber ku stratîgrafiya orîjînal a çaryeka navendî ya Urukê kevn e û pir nediyar e, û vekolîn hatine kirin. Di salên 1930-an de, berî piraniya

teknîkên hevdemî yê nûjen, ev pîrsgirêk bi giranî bi pêşengiya pisporan ve girêdayî ne di damezrandina kronolojîyek têkildar de ku dê hevdemkirinê di navbera deverên cihêreng ên erkeolojîk de û pêşvebirina kronolojîyek teqez pêbawertir bike.

Serdema Ûrûkê bi kevneşopî li ser gelek qonaxan dihê dabeşkirin. Du yê pêşî "Uruka Kevin" (asta XII-IX) in, li pey "Urûka Navîn" (VIII-VI) dihê. Ev her du qonaxên pêşîn kêmtêne zanîn û sînoren wan ên kronolojîk jî kêmtêne diyarkirin; Di bizaninkirinê de gelek pergalên kronolojîk ên cihêreng hatina pêşxistin. Ji nêveka hezarsala 4'an berî zayînê, derbasî serdema herî naskirî ya "dema Urukê a dereng" dibe, ku heta dora 3200 an 3100 berî zayînê dom dike. Di rastiye de, di vê serdemê de taybetmendiyên ku bi gelemperî wekî taybetmendiya şaristaniya serdema Ûrûkê têne hesabandin xuya dikin: Pêşketina teknolojîk ya bi astabilind, pêşketina kombûnên girîng ên bajarî bi avahiyên bi heybet yê berbiçav (taybetmendiya herî zêde ev e. asta bilind ya Eanna), derketina saziyên dewletê û Uruk şaristaniya wê li seranserê Rojhilata Nêzîk belav bû. Piştî vê qonaxa "dema Urukê a dereng" qonaxeke din (Asta bilind Eanna ya III) dihê ku tê de şaristaniya Ûrûkê kêmtêne dibe û çend çandên cihê yê herêmî li Rojhilata Nêzîk pêş dikevin. Ev bi gelemperî wekî serdema Jemdet Nasr, piştî cihê erkeolojîk a bi heman navî, dihê zanîn. Cewhera wê ya tam pîr dihê nîqaşkirin û taybetmendiyên wê ku bi zelalî jî yê çanda Uruk were cûda kirin, jî ber vê yekê hin lêkolîner wê wekî serdema dawî a Urûkê bi nav dikin. Ji 3000 heta 2750 berî zayînê dom kiriye.

Her çend kronolojiya serdema Ûrûkê bi nezelaliyê tije be jî, bi gelemperî dihê pejirandin ku dirêjahiya wê ya dor hezar sal e, ku jî 4000 heta 3000 berî zayînê digire nava xwe û di çend qonaxan de dihê dabeş kirin: bajarvaniya destpêkê û berfirehkirina Urukiyan. taybetiyên çandî, jî dawîya serdema Ubeydî (Urûka Kevin) veguheriye, li pey wê serdemek berfirehbûnê (Urûka Navîn), û demek ku tê de taybetmendi û xosletên 'şaristaniya Ûrûkê' bi xurtî hatine diyarkirin di dema urukê a dereng de dihê û diyar dibê. Paşê paşdeketina 'navendê' bi paşvekişîna bandûra Uruk û zêdebûna cihêrengiya çandî li rojhilata nêzîk ku wê cihê wê bigirê wê bibê. Hin lêkolîner hewl dane ku vê qonaxa dawî wekî hatina nifûsên nû yê bi eslê xwe Semîtîk (Akadiyên paşerojê) rave bikin, lê jî bo vê yekê birhanek teqez tune. Li Mezopotamya Jêrîn, lêkolîner vê yekê wekî serdema Jemdet Nasr didin nasîn, ku veguheztinek ber bi niştecihbûna girjtir ve diçêt dihê dîtin (çav: Algaze, Guillermo (2005).

The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, Second Edition, University of Chicago Press.).

Guillermo Algaze di xabate xwe ya li ser dema Urukê wê di wê warê de wê gelek agahiyên din jî wê di rengekê de wê bide me ku em bi wê dikarin bigihijina encamên zêde berfireh ên li ser herêmê. Di wê çerçoveyê de wê dema şariştaniyê a urukê wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku wê weke demek sumerî a şariştanî ku wê bi çanda dema Ubeydê û têrbûn û têrpêşketinbûna wê û bi serwerîya wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê weke di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke kiu wê bibê.

Di wê nûqtayê de wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda urukê wê bi demên wê yên ku ew dihên û dijin û pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê balê bikişênê li ser xwe. Di demên wê yên dereng de jî wê weke ku Wê Guillermo wê werênê ser ziman wê bi pêşketinên wê re wê balkişandina li wê re wê êdî wê çawa wê komên cihê ên ji deverên din wê heriki wê herêmê wê bikin wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê dawî li dema wê ya dawî a dereng hatinê jî wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtî ku wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de lê wê, çanda urukê wê di rengekê de wê were dîtî ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Mezopotamya jêrîn bingeha çanda serdema Ûrukê ye, û herêm wekî navenda çandê ya wê demê xuya dike, ji ber ku li cihê ku wê bi heybetên sereke lê ne û şopên herî eşkere yên civaka bajarî bi saziyên dewletê di nivê duyemîn de pêşketine hena. Di hezarsala 4'an a berî zayînê de, pergala nivîsandinê ya yekem û rojhilata nêzîk di vê serdemê de ev çanda maddî û dagerî a vê herêmê ye ku herî zêde bandûr li tevahiya cîhanê kiriye. Lêbelê, ev herêm ji hêla erkeolojîk ve baş nayê zanîn, ji ber ku tenê li herêma Ûrukê bi xwe wê çendî wê şopên mîmariya bi heybet û belgeyên îdarî peyda kirine ku ev herêm wekî herêmek herî dînamîk û bi bandûr dihê hesibandin. Li hin deverên din, avahiyên ji vê serdemê hatine dîtî, lê ev bi gelemperî tenê di encama çanda wê de dihêne zanîn. Di rewşa heyî ya zanînê de, ne zêde bi derfet e ku were destnîşankirin ka cihê Urukê bi rastî li vê herêmê bêhempa ye an tenê qezayek kolandinê ye ku wê ji yên din girîngtir xuya bike.

Ew herêma herî berhemdar a çandiniyê ya rojhilata nêzîk e, di encama pergala avdanê de ku di hezarsala 4mîn berî zayînê de pêşketiye û balê dikişîne ser çandiniya ceh (ligel dara xurmê û cûrbecûr fêkî û fêkîyên din) û şivaniya pez ji bo hiriya xwe wê bibê. Her çend kêmbûna wê çavkaniyên bûjenî ne û li herêmek zûwa bû, lê xwediyê avantajên erdnîgarî û hawîrdorê yên nediyar bû: ew ji desteyek mezin pêk dihat, herêmek dar û daristan bû ku bi rêyên avê derbas dibû, di encamê de herêmek potansiyel a mezin a erdê çandiniyê bû. Di heman demê de dibe ku ew di hezarsala 4emîn a berî zayînê de bi hiyerarşiya civakî, çalakiyên hunerî û bazirganiya dûr û dirêj ve bibe herêmek pir niştecih û bajarvanî bû. Robert McCormick Adams Jr., ku xebata wî ji bo têgihîştina derketina civakên bajarî li vê herêmê girîng e. Ew di bin serokatiya wî de bûye navenda lêkolînên erkeolojîk in di derbarî wê dema berî zayînê de wê hişmendiyek xort wê bi wê çerçoveyê wê karibin bidina me. Hiyerarşiyek niştecihbûnê ya zelal dihê destnîşan kirin, ku ji hêla rêzek kombûnên ku di hezarsala 4-an berî zayînê de her ku diçe girîngtir dibe, dihê destnîşan ku Uruk ji wan pir girîng xuya dike, ku ev dike bûyera herî pêşîn a naskirî ya makro ya bajarî, ji ber ku wê çanda Uruk çêkir. Bandûra cîranên xwe ên bi taybetî li herêmê li bakur xurt bûye li dora Adab û Nippur di beşa paşîn a serdemê de ew dihên kifşkirin(çav: Algaze, Guillermo (2005). *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Second Edition, University of Chicago Press.). Di serdema Ûrûkê de pêkhatiya etnîkî ya vê herêmê bi teqez nayê diyarkirin. Ew bi pîrsa koka Sumeriyan û dîroka derketina wan (eger ew xwecihên herêmê bên hesabandin) an jî hatina wan a li Mezopotamya jêrîn (eger bê hizirîn ku ew koçber bûne) ve girêdayî ye. Li ser birhanên erkeolojîk ên koçberiyê an ku darêjka nivîskî ya pêşîn berê zimanek taybetî nîşan dide, lihevkiyên tune. Hin kes îdia dikin ku ew bi rastî Sumerî bû, di vê rewşê de dê Sumerî bûna dahênerên wê, û ku ew ê herî dereng di sedsalên dawîn ên hezarsala 4mîn de li herêmê hebûya (ku dixuye ku helwesta herî berfireh dihê pejiwandin ê). Ka bav û kalên semîtîk ên komên etnîkî yên din, bi taybetî Akad, an yek an çend gelên 'pêş-Sumerî' jî tê nîqaşkirin û bi kolandinê nayê çareser kirin.

Ji van kombûnên bajarî, li gorî zanyariyên me yên îroyîn, ya herî mezin Uruk e, cihê hevnavê serdemê, û qada sereke ye ku rêza kronolojîk a serdemê jê hatiye avakirin. Di berfirehiya wê de di serdema Ûrûkê a dereng de dibe ku rûberek 230–500 hektarî, ji her niştecihên mezin ên

hevdem mezintir be, û dibe ku nifûsa wê ji 25,000 heta 50,000 kesan be. Profîla mîmarî û an awadani ya herêmê ji du komên li joriya ve ku wê weke 500 metre ji hev dûr in pêk dihê wê were dîtin.

Avahiyên herî berbiçav di serdema bi navê Eanna de cih digirin (piştî perestgeha ku di demên paşîn de li wir bû û dibe ku di vê qonaxê de). Piştî 'Perestgehên ku ew ji kevirên kirêcê dihên çêkirin wê bibin. Li qata yekem bernamêyek avahîsaziyê ya bêhempa hate kifşkirin. Piştî vê yekê, avahî ji berê pir mezintir bûn, hinekan sêwiranên nû bûn, û teknîkên nû yên avakirinê ji bo avahî û xemilandinê hatin bikar hanîn. Erd di nav du komên mazin de dihê dabeş kirin: li rojava, kompleksê ku navenda wê li ser 'Perestgeha bi mozaîk' (bi mozaîkên ku ji konên axê yên boyaxkirî hatine xemilandin) bê. Di dewama wê de wê, li ser avahiyek din a li ser wê bi avahiyek din wê were sergirtin re wê were kifşkirin. Li rojhilat komê avahi ya pir girîng heye. 'Avahiyek Çargoşe' û 'Avahiyek Perestgehê ya sergirtinê', ku pişt re li şûna avahiyên din ên plansaziyên xwemal ên wekî 'hola stûnê' û 'hola bi Mozaîka' çêkiri, û çargoşe dibin. Dibe ku ew hinek ji wê beşên weke yên di wê de ên lêpirsîn û an dadgehkirinê jî bin. Di wê de wê, cihên weke yên parastgehê ku wê di rengekê qaasrekê de wê bilind û xweşik wê werina çêkirin wê bi wê re wê weke bi navendî wê werin çêkirin. Ev alî wê weke hinek aliyên ku wê di çerçoveya çandek baweriyê a dema uruk û çanda wê ya civakî ku ew wê di nava jiyane bajarvaniya wê û ya li dora wê a gûnditîfîya wê de ku wê temenekê biafirênê wê bibê. Çanda urukê wê, di rengekê de wê di wê temenê de wê, demên gûtî û qasîtê ên li ser wê re wê bi rengê hegomenikî ên giştî wê bibin re wê, di rengekê de wê bibin. Lê di wê nûqteyê de wê dema ku mirov wê, dibîne wê hinek aliyên cihê wê bi wê re wê were dîtin. Yek wê çanda civakî, ya desthilatî û ya baweri bi parastgehî wê weke cihê wê di hinek nûansên fahmkirinê de wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê dewê de wê dikarê wê bibêjê ku wê çanda wê de wê aliyê civakî ku wê hiyararşîya navaroka wê biafirênê wê bi wê re wê bibê. Di awayekê de wê, di demên dawî ên demên şariştaniya urukê de wê, dîmenên weke parastgeh û di wê de oldar wê derkevina li pêş û heta ku wê key biryara şerekê wê bide jî wê bi wê re wê bi wan bişewirê wê karibê bi wê were fahmkirin. Ev têgih wê piştî wê heta demên hemdemiya wê piştî demên hûrîyan ên mitanî û med jî wê di rengekê de wê bi awayekê sazûmanî wê di wê rengê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Di rengê de wê avahiyên ku wê di wê de wê balkon û terasên wê hebin wê werina dîtin ku wê bibin. Minaq wê cihên hinek parastgehên ku wê weke bi çanda Anu re wê were atifkirin û wê di demên li dora dema dawî a çanda dema ubeydê ku wê bibin wê bi wê re wê, di rengê de wê werina kifşkirin. Wê di rengê de wê weke parastgehek sipî û di binê wê de wê weke lebirentekê ku ew hatî çêkirin wê di rengê de wê bibê. Ev wê weke rewşên di derbarê teknika çanda şariştaniya dema urukê de jî wê hinek agahiyên wê bi xwe re wê karibê bide me. Di warê kifşkirin û funksyonên wan de wê avahiyên ku ew dihên kifşkirin wê mirov wê li xwe wê hayirmayî wê bidin hiştin. Weki din wê li rex inanna wê An ku wê parastgeh wê li wê werina atifkirin wê li Eana ku wê werina kifşkirin wê di rengê de wê bibin. Di wê nûqtayê de wê di çanda wê ya demê a baweriyê de wê di rengê de wê, dîmenekê jî wê bi xwe re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ji rengê çêkeriyên wê demê ên bi avahi wê di rengê de wê were dîtin ku wê komên elitt ên civakî wê di nava wê de wê bibin û wê weke kesên ku ew di asta payabilind de wê weke xwedi bandûr, hêz û erkên ku ew li wan dihên baxşkirin wê bibin. Di awayekê de wê, çerçoveyek berfireh a bajarî wê bi wê re wê were dîtin. Di demên çanda urukê a şariştanî de wê di rengê de wê, di şêwayekê de wê, demên wê yên navîn wê weke demên ji bajariyekê wê weke derbas bibin. Di wê temenê de wê nişanakên wê bibin. Ji xwe wê di wê demê de wê dema ku em bahsa çanda şariştaniyê a dema urukê bikê wê nikarê wê tenê wê bi rengê pêşketina nava bajarekê re bi sînor wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji wê derbas bibê. Bi vê yekê wê navê urukê wê jî nava bajarekê û an bajardewletekê wê zêdetirî wê weke navê serdemekê şariştani ku wê karibê wê bi temen û çerçoveyek çandî, ramiyârî, bawerî û hwd re bi gelek aliyên wê yên din re wê salix û şîrovebikê û bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê di dema navîn a şariştaniya urukê de wê ew wê were dîtin ku wê di rengê de wê bazirgani wê li herêmên din ên dorê wê bibê û wê bi wê re wê belavbûna wê ya çandî û hwd wê di rengê de wê kji qalik û sînorê xwe wê bi wê re wê weke ku wê derbas bibê.

Ji bilî Urukê, li başûrê Mezopotamyayê pir hindik şûnwarên astên hemdem ên serdema Urukê derketine. Dengên ku li cihên piraniya bajarên girîng ên Mesopotamyayê yên di serdema dîrokî de derketine, êşkere kirine ku ew di vê serdemê de hatine dagirkirin. MÎnaq Kîş, Girsû, Nîppur, Ur, dibe ku Şuruppak û Larsa, û û hwd wê navê wan wê di wê

temenê de wê derkeve li pêş. LI van deveran wê cihên weke prastgeh ên çanda pîroz ê çanda şariştanî a dema urukê wê werina kifşkirin. . Cihên pîroz ên wek Eridu, ku li mesopotamyaya jêrîn a, avahiyên bi heybet yê sereke yê serdema Ubeydê lê ne, ji bo serdema Ûrûk kê dihên zanîn, her çend li wir kelûmelên serdema Ûrûkê hatine dîtin. Yekane avahiyek girîng a ku heya niha ji cihê li derveyî Urukê ji dawiya hezarsala 4-an berî zayînê dihê zanîn, 'li ser Tell Uqair e, ku ji du eywanên ser hev pêk dihê, bi avahiyek bi mezinahiya 18 x 22 m ku di dawiya serdema Uruk de wek hatiya çêkirin. An jî belkî serdema Jemdet Nasr ku wê wek xwediyê fonksiyonek perestgehî a giring a Herî dawî, astek serdema Urukê li başûr-rojhilatê cihê Ebû Salabikh ku wê wek 'Çiya Ûrûk'ê jî dihê bi navkirin, ku qadeke bi tenê 10 hektar digire, hatiye dîtin. Ev dever bi dîwarekî hatiye dorpêçkirin, ku tenê beşek jê hatiye vekirin, û çend avahî hatine vedîtin, di nav wan de wê avahiyek piştgirî dike, lê tenê şopên wê mane. Ji wê yekê mirov dikarê wê fahmbikê ku ev dever wê weke deverên zêde mazin ên weke bi niştasihî bin û wê weke navendên mazin ên li wan çanda şariştanî a Urukê ku ew li wan xort û serdest bû(çav: Englund, Robert K. (1998). "Texts from the Late Uruk Period". In Bauer, Joseph; Englund, Robert K.; Kребernik, Manfred (eds.). Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis. Fribourg et Göttingen: Universitätsverlag Freiburg Schweiz and Vandenhoeck and Ruprecht. pp. 15–233. ENG).

Di dewama wê de wê dikarin wê di dewama wê nûqteyê de wê hinekê di dewama têgihên çanda urukê û belavbûn û serweriya wê ya li herêmedibê bi hinek fahmkirinên ji nava xabate Guillermo Algaze a 'serdema urukê' wê li wê bihizirin. Di wê warê de wê çavkaniyên çandî û şariştanî wê bi zêdeyî wê karibê çerçoveyek berfireh ew bi xwe re wê bidina me. Çavkaniyên serdema Ûrûkê ji komek niştasihên ku li qadeke berfireh belav bûne, tevaya Mezopotamya û herêmên cîran heta navîna îrana roja me û Başûrê Rojhilatê Anatolyayê digre nava xwe. Çanda Ûrûkê bi xwe bêguman bi herêmên başûrê Mezopotamyayê û yê din ên ku xuya dikin ku rasterast ji vê herêmederketin ku bi zelalî beşek ji çanda Urukê bûn, dihê destnîşan kirin. Lêbelê, diyardeya ku bi navê berfirehbûna Urukê dihê nasîn, li deverên di nav herêmek berfireh a bandûrê de ku tevahiya rojhilata nêzîk dihewîne, bi rastî ne beşek ji çanda Urukê bûn, û bi tundî li Mezopotamyaya jêrîn sînordar bûn, hate nas kirin. Di vê serdemê de, têkiliyên hin herêman bi çanda Ûrûkê re pir ne diyar in, wek çandên kê naskirî yê Kendava Fars û heta şamê, ku bandûra Misir û başûrê

Mezopotamya, ku t kiliy n wan  n tam bi  anda Uruk re d r in.   nakok , bi zor  t ne fahm kirin. L   anda  r k  li her m n din  n weke Mezopotamyaya jor n, rojavay  kurdistan  roja me,   rojavay  Iran    roja me   an rojhilat  kurdistan    roja me   ba ur  rojhilat  Anatoliyay  b htir li p ş e. Bi gelemper , wan bi p şve nek m na ya Mezopotamya j r n, bi p şve na komb n n bajar    p khatay n siyas  y n mezin,   veguheztinek xurt ji  anda 'navend ' di be a pa  n a serdem  de (n z k  3400–3200) jiyan kirin. beriya zay n  di destp ka hezarsala 3. de bi gi t  xurtb neke  anda wan a her m  p k hat.  irovekirina belavb na  anda  r k  li her m n c ran gelek pirsgir kan derdixe hol    ji bo ravekirina w  gelek model n raveker (gi t    her m ) hatine p  niyarkirin.

 anda Uruk  a dema  ari tan  w  weke ku w  were fahmkirin w  dikar  w  ji hinek aliy n giring ve w  p  i bikirp n . P  i w  di renek  de w  li ba ur  mesopotamya w  bi z dey  w  weke serdest   sserwer b    w  di w  temen  de w  dema serwer    veb na xwe ya li derve w  bi ber mesopotamya bak r  w  ve w  di renek  de w  bide d yarkirin. Di w  war  de kif kirin n ku ew dih n kirin w  di w  war  de w  t gihek  w  di mejiy  em de w  biafir nin   w  heta ku w  birhan n hinek  xort j  w  li ser w  re w  karibin bidina d yarkirin.

Wek  din w  ne ten  w  ji aliy   and    temen    an awadan    hwd ve w  ev w  bib . W  ji aliy n din  n weke rew n    an ronakbiriya w  ve j  w  bi ziman  dem  w  karib  w  hinek  ji nava vegotin n w n weke destana gilgem ş ve w  fahmbik    ji w  bi morfolojik  bigihij  hinek t gih n ku mirov w  karib  di renek  de w  b n  ser ziman.

Di w  temen  de w , di war   anda uruk  a  ari tan  de w , serdestiya w  di w  temen  de w  bi p vajoy n w  y n li duv hev dih  re w  were d tin ku w  bib . Band ra w  ya  and  w  di renek  de w  bi w  re w  xwe di awayek  de w  weke ku w  bide d yarkirin.

Nav eya derdora S sa li ba ur  rojavay  Iran  n jen yekser bi Mezopotamya j r n re ye, ku ji hezarsala 5m n ber  zay n    vir ve band rek xurt li ser w  kiriye,   dibe ku were hesibandin ku di n v  duyem   hezarsala 4m n ber  zay n  de b ye be ek ji  anda  r k . , di encama fetihkirin an j   andb nek h d  h d  ev b ya. L bel , w  taybetmendiy n xwe y n b hempa parast. Asta serdema  r k li S say  wek  S sa I ber  zay n  w  li dora 4000-3700   bi S sa II re w  li dora re w  beri zay n  li dora 3700-3100 ku ew dih  d tin   bi navkirin, di w  dem  de ev cih b ye wargeheke bajar . S sa I, II. Serdema S say  bi avakirina 'Eywanek Bilind', ku bi qa  60 x 45 metreyan hate z dekirin, li

herêmê destpêka mîmariya heybeta were kifşkirin. Aliyê herî balkêş ê vê ew bê ku wê li wê derê hatine temenê hatî kifşkirin bê, ku ji bo huner û rêveberiya serdema Ûrûkê û destpêka nivîsandinê birhanên herî girîng di xwe de dihawênê. Mohrên weke bangor ên Sûsa I û Sûsa II xwedan îkonografîya pir dewlemend e ku dîmenên jiyana rojane bi rengêkî bêhempa radixe ber çavan, lê wê demê keyên' Urûkê ên dema wê ya dereng wekî 'figurek proto-tîp' a wan dihê dîtin.

Ji wê aliyê ve wê rewşa susayê a yekem û duyem wê di wê temenê de wê nikaribê wê dervî wê pêvajoya çanda şariştani a dema urukê û çanda wê bibînê. Di wê nûqtayê de wê wekî din wê dervî jî wê jî nikaribê wê fahmbikê. Yan jî wê weke li dervî wê xwediyê pêşketinekê ku wê ji wê bandûr bibê û an wê bandûr bikê jî wê bibînê. Ev wê tişteke din wê bi xwe re wê bide dîyarkirin ku ev wê weke herêmek çanda Urukê a demên dereng wê di wê temenê de wê weke ku wê di xwe de wê bihawênê. Di wê çerçoveyê de wê bi navê susa û an navekê din wê bi navkirina wê nikaribê wê rastiyê bide gûharandin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê nûqtayê de wê rewşa sîsâyê wê bi her du demên xwe re wê piştî wê weke ku wê bi pêvajoyên cihê wê pêşketinên nava xwe de wê cihê wê di rengêkê de wê weke ku wê piştî wê bide dîyarkirin.

Lê em wê di wê çerçoveyê de wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê çanda Urukê pêşketina wê û ronakbiriya wê ku wê li wê serwer bibê wê afirandina li Susayê bi herdu demên wê weke aîdî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, dîmenekê wê bi xwe re wê karibê bi rehetî bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê di wê çerçoveyê de ku em bahsa wê bikin wê herêmên rojhilatê kurdistanê ên weke yên kirmaşan bi girê godin bê û an deverên weke kangawar û hwd wê di wê temenê de wê karibê weke deverna ku wê karibin nişanaka wê têgînê bi rehetî bi xwe re wê bidina dîyarkirin bin.

Di demên piştê de wê ev herêm wê di rengêkê de wê weke herêmek navîn jî wê piştê wê karibê wê li wê bihizirê. Piştî derketina li holê a elamiyan û pê de wê, rewşek nû wê biafirê. Di wê temenê de wê, di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê din ê girîng wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Piştî pêşketina serwerîya elamiyan û pê de wê weke ku wê çanda uruk wê hin bi hin wê bi şûn keve û wê di rengêkê de wê xwe li van herêman rojhilatê kurdistanê ên roja me û heta herêmên rojava ên ku wê li wan çanda tel-xalafê wê şûnpêyên wê li wê hebin wê xwe bide dîyarkirin. Lê di wê nûqtayê de wê bi serwerîyên nû re wê gûharin wê pêşkevin û ev wê

di renekê de wê bandûra xwe di warê çandî û hwd de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şewa û awayekê de wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê xwediyê şewayekê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê xosletên çanda urukê û demên wê yên şariştaniyê wê cihê bin. Wê di serî de wê biqasî ku mirov wê fahmdikê wê di bin hinek sernavan de wê dikarê wê werênê ser ziman. Di dema wê ya pêşî de wê weke ku wê bi çanda bajar dewletî û hinekê wê ya demên ubeydê wê bi hev re wê di nava hev de wê di şewayekê de wê bibê û wê gelek werger wê di pêşxistinên ku ew wê bi zêhnî wê werina kirin de wê di wê de wê werina bicih kirin. Minaq wê pêjnên weke inanna û an An ku wê karibê wê bahsa wê heta pêjnên weke ningirsû û hwd wê di wê temenê de wê li ser çanda neolitikî a demên wê yem berê bin û wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di demên wê yên duyem de wê çanda bajar dewletiyê wê di renekê wê têrpêşketinekê wê biafirênê û wê ser temenê baviksalari û an dayiksalariyê û hwd wê di renekê de wê, çanda berdewamiyê a nifş bi nifş wê pêşkeve. Di çerçoveya çanda Inanna de ku mirov wê bibê wê li urukê wê pêşxistin û kifşkirin û berdewamkirina têtîna zawacê ku wê weke fêrsek wê ya ku wê ji parastgehên wê derkeve wê di renekê de wê, weke pêşî bi tefkirkirinek bi rengê weke zawaca nava herdû ali û çandan wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê fahmbikê ku wê, çanda zawacê wê pêşî wê di nava herdû aliyên weke dayiksalari û baviksalariyê de wê bê kirin û wê weke taca ser serê wê levkirin û peymankirinê wê inanna wê were rûnandin. Di wê nûqtayê de wê ev wê weke aliyekê ku wê çanda urukê û pêvajoyên wê yên şariştani re jî wê were dîtin. Ji wê aliyê ve wê kifşkirinên ku wê di parastgehên çanda urukê ên demê de wê werina kirin wê di renekê de wê weke kifşkirinên çanda wê ya dema şariştanî û an şariştaniya urukê bin ku wê piştî wê re jî wê di renekê de wê bîn domandin. Bandûra

çanda urukê wê ji wê aliyê ve wê piştî wê jî wê di renekê de wê, karibê xwe bide dîyarkirin. Piştî serwerîya elamiyan ku wê bahsa xwe bi şûnve vekişîna çanda şariştaniya urukî jî wê nikaribê wê bi tememî bibêjê ku wê ji holê rabê. Elami wê di destpêkê de ew bo ku ew bibina serwer wê çanda herêmê wê fêr bibin û wê gelek yazdanên wê û kultên wan wê weke bikina yên xwe û wê li ser wê re wê karibin li herêmê bijin û serwer bibin. Ev wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Lê di wê nûqtayê de wê piştî elamiyan mirov nikaribê wê bahsa bi şûnvekişînekê bikê. Lê mirov dikarê bahsa vegûharînekê û pêvajoyên bişavtinê ên çandî li nava elamîtiyê û çavkatiya wê karibê wê di renekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Çendî ku wê di demên çanda şariştanî a urukî de wê weke ku wê bahsa serweriyekê wê were kirin û wê weke ku mirov ji nava têngînên gilgamêş dixwênê ku wê di renekê de wê weke ku wê têngînên weke bi qatmani, hiyararşî û hwd wê pêşkeve jî lê wê, çanda wê ya şariştanî wê bi du awayan wê hertimî wê xwe ji temen û ve bi serwerî wê bide domandin. Ew jî wê bi aliyê civakî bin. Rengekê de wê di wê de wê zêde giringi ne dayîna aliyên rêveberî û an desthilatî û li ser temenê çand, kevneşopî û rewîsta xwe ya civakî jiyankirin wê weke aliyên ku ew wê bi wê re wê di renekê de wê xwe di dewama wê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê ev wê di renekê de wê dema ku mirov wê li navaroka têngîhên wê yên çandî jî wê dinerê wê di wê temenê de wê dibînê. Di morfolojiyekê de wê têngîna wê ya çandî, rewîstî, civakî û nirxên wê û hwd ku mirov li wan hizirê û bikê ku wan fahmbikê wê ev wê bi wê re wê bi zelalî wê weke hinek aliyên ku wê karibin ew werina fahmkirin bin.

Aliyekê wê yê din jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê aliyê desthilatî wê hertimî wê rastîya civakê û an ya herêmê wê bi rastîniya wê re wê bi xwe re wê newênê ser ziman. Mirov wê dikarê wê ji ya demên hemdem ên dawî dikarê wê weke encamekê wê têbigihê û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê aliyê çandî û civakî wê weke aliyên wê yên bi xwezaiya wê re ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê kaeribê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoya çanda şariştanî a urukê wê di renekê de wê di çerçoveya

pêvajoyên sumerî de ku wê di şêwayekê de wê bikê ku wê fahmbikê wê demê wê karibê wê weke demek têrzanin û têrpêşketî di dewama wê de ku wê were wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Gûtî û bi wan re qasîtî wê di rengê de wê bi komên din ên civakî ên weke loloyî, nairî û hwd re wê, vê rastiyê wê bi rengê wê bidina dîyarkirin. Nairî wê li herêmê wê di demên xwe de wê, bi serwerîya xwe re wê di rengê de wê bibin. Wê çendî ku wê bi carekê wê asûrî wê bi carekê wê 43 mîrên wan dilbigirin û wê piştî wê di encama peymanekê û an levkirinekê de wê berdîn wê karibê wê di encama temenekê bi wê rengê ê heyî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê di demên çanda urukê a şariştanî wê di rengê de wê weke ku wê di demên piştî wê re wê di demên gûtî û qasîttan de wê, li herêmê wê bi têngînek hegomenikî wê di rengê de wê bijî. Wê di şêwayekê de wê, hunerîya wan a destî wê di rengê de wê zêde li pêş bê. Xweşikirinên serdor û dordor û eywanên avahiyên ên li herêmên ninova di demên piştî de wê pîrr zêde bi heybet û methiyên wê bahsa wan wê were kirin wê di demên qasîttan de wê werina kirin. Ev jî wê weke aliyna ku wê di çerçoveya çanda rûniştî a çandî a şariştanî û hwd de wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Çanda urukê wê di rengê de wê dema ku em di çerçoveya pêvajoyên şariştanî ên sumer de wê fahmbikin wê weke xwediyê çerçoveyek fahmkirinê a kûr bê. Wê di awayekê de wê pêvajoyên pêşketinê ên şariştanî ên li herêmê wê bide dîyarkirin. Wê li ser temenekê civakî wê pêşkeve. Heta roja me wê bi kifşkirinên ji parastgeh û avahiyên û hwd re wê xwediyê rengê çawa ê pêşketinê bê wê were hanîn ser ziman. Wekî din wê bahsa baweriyên wê were kirin. Lê aliyê çanda civakî a çanda urukê ya şariştanî wê di rengê de wê bi serê xwe wê di rengê de wê bi hev girtin û rewşên wê yên fahmkirinê re wê pêwîst bê ku ew bi teybetî weke mijarekê ew bi serê xwe di rengê de ew were fahmkirin û ew karibê ew were ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di zane min de wê weke aliyekê ku wê zêde rewşên fahmkirinê ên pêwîst ku ew di xwe de dihawênê û pêwîsta ku ew were fahmkirin wê di rengê de wê ev ali bê. Di dewama wê de wê pêvajoyên piştî gûtî, qasitt, nairî û hwd wê di rengê de wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê. Wekî din wê bi serwerîyên cihê ên li herêmê weke ji babili, aqadî, asûrî û

hwd re wê di renekê de wê karibê wê bi pêvajoyên wê de wê di renekê de wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Wê dema ku em bahsa çavkaniyên ku wê ji dema urukê wê bikê wê di serî de wê li herêmên weke yên tel-xalafê ên weke keviya avê a nêzî helebe roja me 'hebûba kebira' û an li keviya firatê û aliyê wê yê din ê 'herêma arûda' karibê wê bahsa wan bikê. Di wan herêman de bermehiyên ku wê derkevin wê di renekê de wê bûhûrîna çavkaniyên şariştaniya urukê a li herêmê û serwerîya ku ew li herêmê bi wê re were fahmkirin wê di derbarê wê de wê tégînek xort wê karibê bide me. Habuba Kabira di gelek waran de dişibihe cîhê nêzîkê herêma Aruda li ser dergehek zinar, tenê 8 km li bakur. Mîna ku li Habuba Kabira, kompleksek bîrdarî ya navendî heye ku ji navendek bajêr ku ji cûrbecûr xanî û du 'perestgeh' pêk tê. Bê şik ev bajar ji aliyê 'urukan' ve wek hatiye avakirin. Piçekî li bakur, li nîveka Firatê, bindestiya û an koloniya sêyem îhtîmala Êrûkê, herêma Şêx Hesen heye. Dibe ku ev şûnwar xateek ji dewleteke ku li herêmê ji aliyê mirovên ji başûrê Mezopotamyayê ve hatiye avakirin bê û ji bo sûdwegirtina ji rêyên girîng ên bazirganiyê hatine pêşxistin.

Weki din wê li herêmê wê gelek bangor weke mohrê bê û an gelek çavkaniyên din ên weke bi bermehiyên ji herêmê hatina derhanîn wê di derbarê wê de wê tégînekê wê di serê mirov de wê bide çêkirin ku wê weke ya herêmên çanda urukê û serwerîya wê ya li herêmê wê bi xwe re wê bidina nişandin bin. Wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên herêmê wê di wê temenê de wê aliyekê wê yê din jî wê bidina dîyarkirin ku wê herêma tel-xalafê wê piştî demekê û pê de wê weke qada berhefirehbûna çanda şariştana urukê bê û wê di wê çerçoveyê de wê çavkaniyên ku ew di wê temenê de ew dihên dîtin û kifşkirin jî wê rastiye wê ji aliyekê ve wê piştrast dikin.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê herênên bakûrê mesopotamya wê li gorî yên başûr wê hinekê li jor wê bimênin û ev tégîn wê bi xwe re wê di meji de wê di fahmkirinê de wê fêrsek û morfolojîyek weke ya navendî wê karibê navenda urukê weke ji wê re navend bide nişandin.

Tell Brak ku li geliyê Xabûrê ye, ji hezarsala 5-an berî zayîne navendek girîng a bajarî bû, yek ji mezintirînên serdema Urukê, ji ber ku zêdetirî 110 hektar bilindahî girtiye. Hin xaniyên ji serdemê hatine kifşkirin, her weha kelûmelên tîpîk ên Êrûkê, lê ya ku herî zêde balê dikişîne çend heybet abîdeyên ku bi eşkere armanca kultê bûn.

"Perestgeha Çav" (wekî qonaxa wê ya dawîn ku ew dihê zanîn) dîwarên xwe bi konên terakota yên mozaîka çêdikin û bi kevirên rengrengkirî û platformeke ku dibe gorîgehek e û bi pelên zêr, lapis lazuli wek bi neynûkên zîv hatiye xemilandin. û mermerê sipî di jûreyek bi teşeya T-ya navendî de. Vedîtina herî balkêş zêdetirî dused "pêjnên çavan" e ku navê xwe dide avahiyê. Van pêjnan çavên xwe yên mezin hene û bêguman temenê wê dengdanê ne. Tell Brak di heman demê de birhanên nivîsandinê jî hilberand: tabletek jimareyî û du tabloyên wênegir ên ku hin taybetmendiyên bêhempa li gorî yên li başûrê Mezopotamyayê nîşan didin, kevneşopiyek cihêreng a nivîsandinê ya herêmî destnîşan dikin hatin kifşkirin. Piçek rojhilatê Tell Brak Hamoukar heye, ku kolandin di sala 1999 de lê dest pê kir. Vê qada mezin birhanên asayî ên ku li Mezopotamyaya Jorîn li cihên di bin bandûra Êrûkiyan de hatine dîtin wek 'mohrên çomlekî' û bi wê birhanên ji bo hebûna navendek girîng a bajarî ya wekî Tell Brak li vê herêmê di serdema Uruk de wê dide peyda kirin. Hin bêtir li rojhilat, navenda Tell el-Hawa li baûrê kurdîstana roja me jî birhanên bi têkiliyên bi Mezopotamya jêrîn re hatin kifşkirin (çav: B. Helwing, "Cultural interaction at Hassek Höyük, Turkey, New evidence from pottery analysis," *Paléorient* 25/1, 1999, p. 91–99).

Li ser çemê Dîcleyê, herêma Nînovayê li ser hin rêyên girîng ên bazirganiyê bû û di heman demê de di bin bandûra Urukya de hebû. Ev dever qadeke bi qasî 40 hektar girtiye - tevahiya qadê weke bi navê "Tell Kuyunjik" hatiya nîv kirin. Tevî ku bermahiyên maddî yên ji serdemê pir kêr in jî, tasên qîloçkirî, tabletên hijmarinê û hejmarek taybet ên tabletan ya serdema Êrûkê a dereng hatin dîtin. Li nêzîk, girê Gawra, ku di serdema Ubeyd de jî girîng e, mînaqek girîng e ji guheztina pîvana awadaniya bi heybet a wê demê û pêkhatiyên ramyarî di navbera dawîya hezarsala 5-an berî zayînê û nivê pêşîn ê hezarsala 4-an berî zayînê de ku ew ji wê bi awayekê morfolojikî werina fahmkirin. Di kolandinan de gorên gelek dewlemendan, cûreyên cihê yên xaniyan, kargeh û avahiyên pir mezin ên bi erkên fermî an olî û weke saziyên ramyarî (bi taybetî weke 'xaniqasrên li dora') hatin dîtin, ku dibe ku nîşan bide ku girê Gawra navendek ramyarî ya herêmî bû. lêbelê, berî ku Uruk li Mezopotamya jor belav bibe, ew weke kêr bû. Di wê warê de di derbarê têgînên ramyarî de wê ev têgîn wê bi awayekê morfolojikî wê karibin têgînek xort bi xwe re bidina me. Di wê temenê de wê di derbarê çanda urukê de wê weke ku me li jor di çerçoveya pêvajoyên wê yên pêşketinê ên şariştanî re ew gotin wê, di rengekê de wê, rewşa civakî wê li pêştir

bê. Li gorî wê tevgerîn wê zêdetirî wê li pêş bê. Di wê de wê di demên piştre ên hûrî mitannî de jî wê çawa rewşek zêde bi wê giringî ne dayina rewşa ramiyarî li ser ya civakî re wê were dîtin. Di heman demê de wê hinek çavkaniyên di nêzîkatiyê û rengê tevgerê û bi teybetî têgihên di nava gotinên wan ên bi nivisên bizmarî ên ji demê ku ew dihên kifşkirin vê rastiyê wê weke ji aliyekê ve wê piştrast bikin (çav: B. Helwing, "Cultural interaction at Hassek Höyük, Turkey, New evidence from pottery analysis," *Paléorient* 25/1, 1999, p. 91–99).

Di dema wê de wê hinek bermehî wê weke biber başûrê Rojhilatê Anadolîyê ve ku wê bibin wê werina dîtin. Ew jî wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de werina dîtin. Li başûr rojhilatê Anadolîyê li geliyê Firatê, li nêzî herêma niştocihên Êrûkiyan a firata navîn, cihên cuda hatin kolandin. Minaq girê hacnebi, li nêzî herêma birecik a îroyîn a Rehayêş, ji aliyê G. Stein ve hat kolandin û li kêleka wê hin rêyên girîng ên bazirganiyê hatin kifşkirin ku ew hebûn. Weki din mozaîkên konên axê, dasek ji 'axa piji', amûrek hesabgiriye ku bi neqşeyek ji mohra bi rengê bangor bû dihê kifşkirin weke ji wê demê. Ew bi tiştên din ên dema Urukê a dema dereng ên wek materyal bi çemlekên herêmî re, ku li seranserê herêmê hatina kifşkirin. serdest e. Weki din wê bi çavkaniyên ku ew dihên dîtin de wê bi wê re wê were kifşkirin ku ev herêm wê çawa wê xwediyê hinek navendên weke niştocihî bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê (çav: B. Helwing, "Cultural interaction at Hassek Höyük, Turkey, New evidence from pottery analysis," *Paléorient* 25/1, 1999, p. 91–99).

Cihên din li herêma Samsatê (li geliyê Firatê jî) ku ew dikevina herêma bakûrê kurdistanê ên roja me de li wan ku ew kolan hatina kirin wê, di wê çerçoveyê de wê hinek çavkaniyên ku wê van rastiyên ku em di wê temenê de kifşdikin û dihênina ser ziman piştrast dikin wê bidina dîyarkirin. Minaq wê, li Samsatê di dema kolandina bi lez û bez de ciheke Urukîyan hat dîtin, beriya ku herêm ji ber çêkirina bendava gapê a hîdroelektrîkê di bin avê de hate hiştin. Wê weke deverek zêde giring ku wê gelek çavkaniyên di derbarê çanda şariştana uruk, û gihiştina çanda tel-xalaf û bi hev re gihiştina hev û di nava hev de li hev gûharinên giring bi xwe re dana kirin wê karibê bi wê re were kifşkirin. Ji ber ku ev herêm bi wê rengê di bin avê de hatina hiştin ew zêde wê çavkaniyên wê yên di dewama wê de ku ew bo herêmê werina kifşkirin ew derfeta wê ji dest wê were girtin. Ji mozaîka dîwêr weke qatên ku ew

hatina girtin jî wê ji cihê wan dûr wê weke vegotinna niçû bimênin. Weki din li girê korbanê, hinekî ber bi başûr ve lê ye, di avahîyên nêvî bi nêvî de jî kuncên axê û kelûpelên ku tenê Urukê ne, hatin dîtin. Em dibêjin nêvî bi nêvî, ber ku wê nêvî din ê herêmê wê di bin ava bendavê de wê were hiştin û wê derfeta kifşkirinên wê bi wê û di dewama wê de ku wê werina kirin wê weke ji holê wê werina rakirin (çav: B. Helwing, "Cultural interaction at Hassek Höyük, Turkey, New evidence from pottery analysis," *Paléorient* 25/1, 1999, p. 91–99). Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev herêmên simsatê wê heta herêmên meletî û hwd wê di rengekê de wê di wê xatê de wê derfeta kifşkirinên ku ew werina kirin wê hebê li ser wê temenê. Di wê warê de wê kifşkirinên ku ew hatina kirin jî wê hebin. Wê di derbarê belavbûn û gihiştina wê herêmê a çanda şariştana urukê wê di derberê wê de wê di rengekê de wê têgînek xort wê bi xwe re ku wê karibê wê biafirênê wê weke herêmê wê karibê di dewama ya herdû aliyên firatê ên li rojavayê kurdistane roja me re wê karibê li wê bihizirê û pêşketinên wan herêman werênê ser ziman.

Di derbarê berfirehbûna çanda urukê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê di nivê dema duyemin a şariştana urukê û dema dereng a sêyem de wê, were dîtin ku ev rewşa berfirehbûnê wê bi zêdeyî wê li herêmê wê bibê û wê bi zêdeyî wê weke mesopotamya wê bi giştî wê di bin serwerîya xwe ya çandî û hegomeniya xwe ya ramiyarî û hwd de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Li vir wê gotina hegomenya wê ya ramiyarî wê di wê temenê de wê ne gotinek zêde bi idia bê ku mirov wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Wê weke gotinek ku wê di awayekê de wê rengê pêşketina wê ya herêmê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman wê bibê.

Di wê çerçoveyê de li ser têgîn û çerçoveya berfirehbûna çanda şariştana urukê wê karibê wê hinekî bi çend gotina wê li ser wê were sekin in.

Piştî vedîtina şûnwarên li Habuba Kabira û girê Aruda li rojavayê kurdistana roja me wê, ji salên 1970-an û pê de ew herêm wekî herêm an cihên bazirganiyê yên şaristaniya Urukê ku dûrî xaka wê bi cih bûne hatin nasîn. Bi rastî, ev her du şûnwar, li gel cihê piçûktir Tell Şêx Hesên, xwedî niştecihên girîng ên berê ne û bi rastî hemî li heman devera erdnîgarî ne, ku çemekî sereke ye li seranserê Firatê Navîn. Tell Şêx Hesên li aliyê çepê (rojhilat) çem bû û di serdema Ûrûka Navîn de hatiye damezrandin. Dûv re, di beşa yekem a serdema Ûrûkê a dereng de wê li

girê Aruda û Habuba Kabira li bakûrê çem, ligel Tell Qanas li teniştaya çem hatin damezrandin. Bi hev re, her sê paşîn li gorî Şêx Hesên qatek bajarî ya pîr mezintir (bi qasî 20-40 hektar fireh) weke hatiya avakirin. Di wê warê de wê ev çavkaniya wê di derbarê niştecîhiya herêmê û li wê pêşketinên bi bajarî û şariştanî û çavkaniyên wê jî wê hizrekê wê karibin bi xwe re di wê warê de û di dewama pêşketinên bi berfirehbûna şariştana urukê re bi xwe re bidina me(çav: R. Matthews, The archaeology of Mesopotamia : Theories and approaches, Routledge, 2003, p. 93–126)

Li ser tîkiliya Mezopotamya jêrîn û herêmên cîran pîrs derketin holê. Rastiya ku taybetiyên çanda herêma Êrukê li herêmeke wûsa berfireh (ji rojavayê kurdîstana roja me û heta deştaya herêmên rojhilatê kurdîstanê ên weke deverên kirmaşanê) ku navenda wê Mezopotamya jêrîn e, di hê dîtîna ku ew bûye sedem ku erkeologên ku vê serdemê lêkolîn dikin, vê diyardeyê wekî "uruk" û "berfirehbûna wê" binirxînin(çav: R. Matthews, The archaeology of Mesopotamia : Theories and approaches, Routledge, 2003, p. 93–126).

Herêmên dawîn li ser şûnwarên li derveyî Mezopotamya yê wê wekî 'dordor' û tîkiliya wan bi 'navendê', cihê Êrukê re, bi wê li ser wan di hê disekin in. Paşê teorî û zanîna bi xêzkirina hevokên ji cih û dewranên din heta modelên giştî hatin pêşxistin, ku di warê lihevhatina modelan û hevahengiya bi rastiyên ku ji hêla herêmên serdestiya ve hatine eşkere kirin ku ew bi wê werina fahmkirin. Li vir wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din di dewamê de wê werênê ser ziman ku wê, rewşa çanda urukê a şariştanê û hatina wê herêmê û an vebûna li dora xwe wê nikaribê wê weke di rewşa bidestkirinê de wê weke wê werênê ser ziman. Dibe ku ew ji hinek aliyan ve wê bi bandûra çandê pêvajoyîna bişavtinê wê weke bi li dora xwe vebûna çanda ubeydê û ku wê li ser ya tel-xalafê wê bi wê rengê wê hinek encam wê karibin werina kifşkirin wê karibê bi awayekê du alî ji herdu aliyan ve wê kifşbikê. Di wê temenê de wê ev wê weke rastiyek din a ku mirov wê karibê wê di rengekê din de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di vir de mijara sereke ew e ku mirov çawa peyva "berfirehbûnê" şîrove dike. Tu kes guman nake ku wê bi sedsalan bandûrek çandî ya girîng li herêmên mezin ên li bakur û rojhilatê Urukê kiriye. Lê gelo ev bi rastî desteserkirinek ramyarî ya axê bû ku hîpoteza kolonyalîzma tundtir derxist holê? An jî dibe ku ew cûreyek ketina komên gelên Urukî an başûrê Mezopotamya yê bû ku hewl didin erdek guncaw biçînin - dibe ku

ji hêla hin penaberên ku ji zordestiya ramyarî ya zêde û qerebalixiya li Urukê direvin? Ku mirov ji kijan aliyan ve wê li rewşa berfirehbûnê binerê wê hinek têgihên ku wê werina ser ziman wê bibin û ev wê gelek hizirên cihê, pirs, gûman û hwd wê bi rehetî wê karibin di serê mirov de bidina çêkirin. Minaq wê hipoteza kolonyalismê ku wê li ser wê berfirehbûna wê re wê di rengekê de wê were bi navkirin ji aliyê erkologan ve wê cihê hizirkirinê û gûmankirinê wê biafirênê. Ev rewşên berfirehbûnê wê di encama hinek rewşên ramyarî de wê bibin û an wê bi awayekê weke pênebarî li hev goçkirinê bê? Wekî din jî wê ji aliyekê din ve jî ku ez li ser kevneşopîya hizirkirinê a çanda urukê û şariştana wê dihizirim ez bi civakî wê di rewşek weke ya têkilidaninê de wê bi giştî dixwezim wê fahmbikim. Lê rewşên weke piştî wê ên bi ramyarî ku wê bi hêzên nû ên bindestkirinê wê bikin ku wê werina herêmê û an wê li herêmê pêşkevin wê karibê bi wê ve girêdayî jî wê werêninê ser ziman. Hatina komên weke yên elamiyan minaq wê di rengekê de wê di nava çanda herêmê de wê pêşî wê bi pijin û pêşkevin û bi têgîna wê bibin û wê piştî wê li herêmê wê pêşkevin û wê bi rewşek serwerî a pêşketina xwe re wê bidina dîyarkirin. Ev rewş wê di zikhev de wê weke hinek rewşên cihê jî wê karibê di çerçoveya fahmkirinê demê de ew bi xwe re bide dîyarkirin û an bi afirênê di meji de.

Di dewama wê de wê, hîpotezek din belkî hewcedariya kontrolkirina torên bazirganiyê yên hêja û damezrandina bargehên bazirganiya herêmê ku wê bibê wê weke di dema asûr a kevn de wê karibê were dîtin. Di wê warê de wê stretejiyên serdestiyên ên ramyarî wê werina pêşxistin. Li ser wê çerçoveyê Guillermo Algaze teoriya pergalên Erdê ya Immanuel Wallerstein û teoriyên bazirganiya navneteweyî pejirand, li ser modelek weke ya di rengekê ku mirov bi têgînek weke ya kolonyalismê û berfirehbûna împaratorî ya destpêkê ku wê fahmbikê re wî hewl da şaristaniya Urukê wê berfirehbûna wê rave bikê. Bi dîtina wî, ku hin bi hin herêkirin, lê di heman demê de gelek rexnegir jî dîtin, 'Urûkiyan' li derveyî Mezopotamya jêrîn, pêşî li Mezopotamya jorîn (Habuba Kabira û girê Aruda, û her weha Nînewa, Tell Brak û bakûrê Samsat, paşê li Sûsîana û deşta kirmaşanê a rojhilatê kurdistanê a roja me rewşên bi wê rengê hatina kifşkirin ku ew hatina avakirin.

Li gorî min ez çendî hinek paya fahmkirinê bidina hizirên Guillermo jî lê ez di wê hizirê de me ku wê têgînek weke ya kolonyalismê wê zêde giran bê ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê. Wê di gelek waran de wê, nikaribê rastiya herêmê di awayekê de wê werênê ser

ziman. Lê teoriya wî ya li ser çanda serdema urukê dervî wê têngînê wê karibê çerçoveyek baş a fahmkirinê jî li ser wê temenê weke ku em çavkani bigirin wê karibê bide me.

Li gorî Algaze Guillermo, motîvasyona vê çalakiyê wekî darêjkek emperyalîsma aborî dihê hesibandin: elîtên başûrê Mezopotamyayê xwestin ku hejmareke mezin ji hammadeyên xav ên ku li keviyên Dîcle û Firatê bi destbixin û koloniyên xwe li gori toreke bazirganî ya berfireh kontrol dikin ava kirin. Bi rastî çi guherî, her çend ne gengaz e ku were destnîşankirin ka ew hatine guheztin an na. Wekî di hin modelên kolonyalîzma Yewnanî de, wan bi penaberan re bi cih kirin. Li gorî min Guillermo ji modele koloni a demên pirr piştre li deverên weke girêkê û an hellasê wê pêkwerin wê esas bigirê û wê ji wê gavê biavêjê û ew wê werênê ser ziman. Ya ku wê li ser gotina kolonyalîzmê re wê teoriya w hinek li gorî fahmkirina herêmê û modelek wê zayifbikê jî wê di zane min de wê ev bê. Ber ku wê xosletên cihê wê li herêmê wê hebin û ew bi sedsalan wê pêşkevin. Çendî ku wê serdestî û bindest wê bi komên cihê ên weke asûrî, aqadî, elami û hwd re wê bibê jî lê ev wê ne di rengekê koloni de wê karibê were dîtin. Di demên babilê de wê li ninowa ku wê li qontarên zagrosan wê bicih bibin kabileyên kurd ên qasîtî wê werina ninowa û wê hunerên xwe di naşkirinên bajêr de di demên babilîyan de jî û di demên asûr de jî wê bidina nişandin. Nişanakên wê jî wê zêde wê li herêmê wê hebin. Bi vê yekê têkiliyên di navbera Mezopotamya jêrîn û herêmên cîran de hatin avakirin, ji cûreyek asimetrîk bûn. Niştecihên Mezopotamya jêrîn di danûstendinên bi herêmên cîran re ji ber berberiya zêde ya axa wan xwedî avantaj bûn, ku hiş ku herêma wan "rabe". Di encamê de wê, her du berawirdkirin, avantajek pêşketinê wê biafirênê. Heta ku em dikarin wê avantajê wê bi têngînek reqabetê jî wê di awayekê de wê fahmbikê. Lê wê gotina reqabetê a wê demê nikaribê wê weke di çerçoveya têngînek emperyalist de ku wê were ser ziman wê di rengê û wateyê de wê bibînê û wê fahmbikê. Weki din wê weke ku wê were dîtin wê têkiliyên aborî û bazirgani jî wê pêşkevin li hewirdorê. Ev jî wê weke aliyekê ku wê bi bandûra wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Teoriya Algaze Guillermo, mîna modelên din ên alternatîf, hate rexne kirin ji ber ku dijwar bû ku modelek zexm nîşan bide, ji ber ku şaristaniya Uruk li Mezopotamya jêrîn kêr dihat nasîn, her weha du kompleksên heybet a ku li Urukê hatine kolandin bahsa wan bikê. Ji ber vê yekê em netêr in ku em bandûra pêşveçûna başûrê Mezopotamyayê ya vê demê binirxînin, ji ber ku hema hema ti birhanên erkeolojîk ên li ser

vê mijarê tune ne. Wekî din, kronolojiya vê serdemê ji cîbicîkirinê dûr e, ku dîroka berfirehbûnê ev rewş dikê ku ew bi rewşên cihê wê bê hanîn ser ziman. Asta li herêmên cihêreng zehmet e ku mirov ji nêz ve bi hev ve girêbide da ku wan bi serdemek yekane ve girêbide, ku vekirina kronolojiya têkildar pir tevlihev dike. Ev zori ji aliyê fahmkirinê ve dibê. Lê ku em li ser teoriya Guillermo re bibêjin wê, di rengekê de wê li ser temenekê civakî re wê, bi pêşdeçûyin û zêdebûna wê re wê bi deerfet bê ku mirov wê karibê wê ji aliyekê ve wê bikê. Di wê temenê de wê li ser xate xabûrê re wê ji herêmên şariştana urukê û heta herêmên piştire ên hûrî û mîtannî dikarê wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê, werênê ser ziman. Nişanakên wê bi awayên weke birhanî ên hê dijîn ên civakî ên li herêmê ve girêdayî dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di nav teoriyên ku ji bo ravekirina berfirehbûna Urukê têne pêşkêş kirin, ravekirina bazirganiyê pir caran dihê vejandin. Ev jî weke argûmanaka ku wê weke li rewşa kapital a roja me dihê nerin û wê weke ji wê gav dihê avêtin û ew dihê hanîn li ser ziman. Lêbelê, her çend bazirganiya dûr û dirêj li gorî hilberîna herêmî ji bo bajardewletên başûrê Mezopotamyayê bê guman diyardeyek duyemîn bû û xuya dike ku li şûna ku bibe sedema geşepêdana tevliheviya civakî ya zêde, ev wê vaji pêvajoyek kolonîzasyonê wê bi birhan bike. Di wê rewşê de wê, dema ku em xosletên civakî ên herêmê baş fahm nekin emê nikaribin wê bi rastiya wê jî wê ji van aliyan ve wê fahmbikin. Di awayekê de wê, di wê warê de wê bo vê nûqtayê de birhanên min ji navaroka tégîna dastana gilgamêş û hinekê jî rewşa agahbar a civakî ku wê heta roja me bi hin awayna deformabûyî bê ku wê were jiyan ên bi erkolojiya jiyane civakî a li kurdistanê weke bi jiyane jiyanê û minaqên wê bê, jiyane çandiniyê û minaqên wê bin û an amûrên ku ew dihên bikarhanîn wê di wê ahengê de wê weke ne gûharî wê di dîmenekê û fêrsek û morfolojiyek fahmkirinê de wê karibin xwe bidina diyarkirin. Di mejiyê mirovê herêmê de jî ev di rengek de wê xwe di şewayekê de wê bi fêrsên fahmkirinê û têkiliya wan a bi hev re wê karibê bide dîyarkirin. Di demên nivîsandina mina a vê xabatê de ev ali min hûrûkûr bi awayekê xwest ku ez bi şopênim ji nava civake. Di wê nûqtayê de ez gihiştim hin çavdêriyên ku ez dikarim di vê nûqtayê de û di wê warê de weke birhan di wê rengê de wan werênima ser ziman. Hin teoriyên din hin rengekî kolonîzasyona çandiniyê pêşniyar dikin ku ji ber kêmbûna axê li Mezopotamyaya jêrîn an jî koçberiya penaberan piştî ku li herêma Urukê serhildanek ekolojîk an ramiyarî pêk hat. Ji wê aliyê ve wê, karibê wê argûmanê wê di wê rengê de wê herê

bikê ku wê weke ku wê, bi zêdebûna civakî û rêjeya wê re wê li deverên din pêşxistina niştecihiyê wê di wê rengê de wê bibê. Lê ev ne di temenê weke bi têngînek kolonya û an encamên ramyarî ên herêmê bê. Encamên herêmê ên ramyarî wê li dora salên 2000an û bi vir de bi rewşên weke yên asûrî, elamî, aqadî û hwd re wê di rengekê de wê hinekê wê pêşkeve. Lê ji temen ve wê, xwe girtin û di temenekê bi zêdebûnê vebûna derve jî wê di dîmenekê de wê bi wê re wê were dîtin. Ev ravekirin ne wek teoriyên gerdûnî, lê bi giranî ji bo ravekirina niştecihên cîhana mesopotamya dikarê bi wê re werê fahmkirin (çav: P. **butterlin**(2014), Voués à Ishtar. Syrie, janvier 1934, André Parrot découvre Mari).

Ravekirinên din ji faktorên ramyarî û aborî dîr dikevin û balê dikişînin ser berfirehbûna Urukê wekî diyardeyek çandî ya demdirêj û têngînen çandbûn, hevberî, û emûlasyona çandî bikar dihînin da ku cihêrengiya wan di nav dever û deverên çandî yên mijara gotinê de ronî bikin. P. Butterlin diyar dikê dike ku di vê serdemê de têkiliyên başûrê Mezopotamyayê bi cîranên wê ve girêdide ji bo cîranên herêma Urukê, ne wekî 'pergalea cîhanî' ya aborî, lê wekî 'çandek cîhanî', ku her yek hêmanek bi ya xwe re lihevhatîr e, modelek peyda dike. Rêbaz û girtina hin taybetmendiyên herêmî bi esasî neguherî wî pêşniyar kir ku divê ew wekî were dîtin Armanca vê yekê ew e ku rejeyên cûda yên bandûrî an çandbûnê rave bike.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê butterlin wê di xabate xwe de wê mijare çandê wê weke k uwê were dîtin wê derxê li pêş. Lê di rengekê de wê têkiliyek weke ya 'aborî-çand' wê weke ku wê bi wê ve girêdayî wê derxê li pêş û wê bi wê re wê werênê ser ziman. Hinek hizrên butterling ên ku ew di wê nûqtayê de wê di çerçoveya 'cîhane Uruk' de ku wê di xabate xwe de wê werênê ser ziman wê karibê ji wê sûd were girtin. Ev xabat wê ji wê aliyê ve wê di kombinasiona wê ya bi hanîna wê ya ser ziman a li ser herêmê de wê hinek rastiyan wê karibê werênê ser ziman. Lê ji wê aliyê ve jî wê aliyê aborî wê di wê de wê weke ku wê du dili wê bibê ku ew wê derxê li pêş û an na. Di awayekê de wê demê ew wê çareserîyê wê weke ku wê ji wê dudiliya xwe re wê bibînê ku ew di rengekê de wê bi têngînek weke ya di kirdeya çandê de wê fêrsa aborî û morfolojîya wê bi têngîhiştinekê û hişmendiyekê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê ev şêwayê hizirkirinê û bi hev ve kirinê a di çerçoveya kirdeyan de wê aliyekê din jî wê bi wê re wê weke ku wê bînê

ser ziman bêî ku ew dibê ku ew di farqê de bê. Wê aliyeî weke yeî bi çandî wê pêvajoyêî wê yeî di zikhev de ku wê pêşkevin wê çawa wê xûyeî nû wê kifşbikin û wê bi wê re wê di ahengekê de wê deervî têgihên weke ji parastgehê ku ew werina fahmkirin ku wê bi temenekê çandî ê ji nava civakê û bi hebûna wê fahmbikê re wê deerxê li pêş. Ev têgîna Butterlin wê di renekê de wê dîmenekê ku min ji çavdêriyeî xwe yeî ji jiyane herêmê girti wê bi wê re wê weke di ahengekê de wê karibê were ser ziman. Minaq wê di renekê de wê deervî têgîna ramiarî û ya aborî wê di renekê de wê di jiyane xwe ya asayî de wê çawa wê bi wê temenê çandî wê bijîn û wê di wê de wê hin bi hin wê têgînek normativ a rewîstî wê deervî ya baweriyê wê di jiyane xwe de wê di bin navê gotina 'kevneşopiyan' de wê pêşbixin û wê deervî wê bi wê re wê di renekê de ku wê bijîn bê.

Di rastiyeî de, bandûra Urukê bi gelemperî li herêm û deverên taybetî tene cûda kirin, ku ev yek bûye sedema pêşketina gelek tîpolojîyeî maddî ku taybetmendiya çanda Urukê tene hesabandin. Bi derfete ku gelek cûrbecûr cihan bêne nas kirin, ji koloniyêî ku dibê ku niştecîhên Urukî yeî rastîn bin, heya têgînen bazirganiyeî yeî bi navgînek Urukî re, heya deverên ku bi piranî herêmî bûn bi bandûrek Urukî ya qels an tune ne, û yeî din ên ku têkilî lê hebûn. kêî-zêde bi hêz be bêî ku çanda herêmî bişopîne. Meseleya Sûsyana û deşta Îranê a roja me û bi teybetî di nava wê de herêmên rojhilatê kurdistanê, ku bi gelemperî ji hêla zanyarên din ve ji bilî wan kesên ku li ser niştecîhên rojavayê kurdistanê, Sûrî û Anatolyayê dixebitin, lêkolîn kirin, bûye sedema hin hewildanên ravekirina li ser bîngeha geşedanên herêmî, geşedana çanda proto-Elamî, ku carinan wekî hilberek berfirehbûnê, carinan wekî dijmin dihê bilêvkirin bê. Rewşa herêmên sûrî ên weke şamê û ên Başûrê Misrê di wê çerçoveyê de di dewama wê de wê karibê di dewama wê de bi kirpendînekê balê bikişênê ser wê ku wê bi pêşketinên ku ew dibin wê weke qada berfirehbûnê wê bibê. Ji demên haqsûziyan û heta demên piştî wê ev wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibê. Fahmkirina wan aliyan wê karibê ji aliyekê din ve jî bibê alîkarê rol û weyna çandên herêmî wekî wergirên çanda Urukê were ronîkirin. Li herêmê civakeke qatbûyî ya bi bajarên embriyonîk û burokrasî tune bû, û ji ber vê yekê elîteke bi hêz ku wekî navbeynkarên herêmî yeî çanda Urukîyan tevbigerin tune bû, û di encamê de bandûra Urukîyan bi taybetî qels bû. Ev wê weke têgînek hiyararşikî a weke ya demên hemdem ku wê weke li gorî wê were lê hizirkirin bê. Em divê ku dûrî wê bisekin in di

fahmkirinên li ser çanda urukiyan de. Xuya ye ku bandûra Urukiyan li Misrê bi çend tiştên ku wekî bi prestîj an biyanî têne dîtin (bi taybetî girê Cebel al-Arak ku wê ji wê aliyê ve wê têgihîştinekê wê bide me bibê), ku ji hêla elîtan ve di demek ku hewce bû ku hêza xwe di bajardewletî ku ew pêşketî de bipejirînin ve hatine hilbijartin, Ev wê ji aliyekê din ve jî wê weke bi sînorbûnekê jî bê. Di awayekê de wê, rewşên weke bi giştî û hegomenikî wê piştî gûtîyan û heta hûrîyan ku wê bibin jî wê di wê temenê de wê têgiha bajardewletiyê wê ji aliyekê ve wê were dîtin ku wê ne dênê alîkî(çav: P. **butterlin**(2014), Voués à Ishtar. Syrie, janvier 1934, André Parrot découvre Mari).

Butterlin ku em di dewama wê de wê bibêjin wê tişteke din wê kifşbikê. Wê çanda îştar ku wê weke pêjnek fahmkirinê a baweriyê a çanda urukê jî bê wê di wê nûqtayê de wê çawa wê, hebê û wê çavkaniyên wê li wir wê werina dîtin. Weki din jî ez dikarim wê hinekê bi çavkaniyên xwe li wê zêde bikim ku wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê, di demên hûrîyan û mittaniyan de ev çand wê di rengekê de wê, were dîtin. Di hin nameyên li amarna ku ew hatina dîtin de wê di wan de wê bahsa têtikiliya keyê mittanî û firewunê misrê wê bikê û wê dema ku wê çawa wê firawûnê misrê nexweş ketiya bo ku ew baş bibê wê peykelê îştarê wê di rengekê de wê bi wê re wê ji wî re wê bişênê. Ev wê di wê temenê de wê rewşên ku wê di wê rengê de wê werina ser ziman wê hebin û ev rewş wê weke rewşên bûhûrîna çandî a bi rêya têtikiliyên diplomatikî û hwd jî li ciranan wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê werênê ser ziman û wê di çerçoveya têtigîna befirehbûna çanda urukê a li hewirdorê de wê weke têtigînek bi birhanî jî wê karibê ji wê peyxam were girtin û ew were hanîn li ser ziman.

Dikare were lê zêdekirin ku şîrovekirina têtikiliyên vê serdemê wekî têtikiliyên navend/dordorê, her çend bi gelemperî bi serdemê re têtikildar be jî, metirsiya ku lêkolîneran alîgiran bike ku biryaran bi rengekî asimetrîk an belavker binihêrin, û ev pêdivî ye ku were dahûr kirin. Ji ber vê yekê her ku diçe zelal dibe ku herêmên li tenişta Mezopotamya jêrîn li benda Urukiyan nebûn ku dest bi pêvajoyek zêdekirina tevliheviya civakî an bajarvaniyê bikin, wek mînaqa herêma mezin a Tell Brak li Sûriyê nîşan bide, ku ev dihêle ku fenomena ji perspektîfek bêtir 'simetrîk' teşwîq dike ku ew wê û li wê were lê hizirkirin. Bi rastî, li Tell Brak em dibînin ku ev bajar ji bajarên herî naskirî yên başûrê Mezopotamya, wek Uruk, hinekî pêştir wekî navendek bajarî pêşketiye. Çavkaniyên tel-brak'ê didina diyarkirin ku wê bandûra şariştana uruk wê heta wê deverê jî wê

were. Gelek çavkaniyên ji wê weke bermehi dihên derhanîn wê piştrastbikin ku wê bandûra urukê heta wê deverê hebûya. Divê ku ew ji wê jî derbas bûbê. Ev jî wê bi rehetî wê weke encamekê di fahmkirina bi aqılmeşandinek hesan de ku wê karibê ji wê were derhanîn bê.

Wê jî dikarê wi dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev herêmên ku wê li rojavayê kurdistanê û sûrî wê karibê bahsa wan wê were kirin wê ji xwe wê şûnpeyek wan ya bi çanda tel-xalafê û encamên wê re wê ji xwe wê hebê. Li herêmên bakûrê kurdistanê ên weke 'xirabêşêref' wê di renekê de wê çavkaniyên bi wê rengê wê bidina dîyarkirin ku wê, çawa ku wê çanda tel-xalaf wê li herêmê wê bi gûndîtî wê rûniştî bê û wê di demên piştre jî wê li ser wê re wê pêşketin wê di renekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bibin. Weki din hinek çavkaniyên li herêmên silopî ên herêma bakûrê kurdistanê jî wê rastiye wê di renekê de wê karibin di ahenge wê de me bidina hizirandin.

Weki din di derbarê têkiliya van herêmên dîrê û heta misrê bi mesopotamya û an çanda urukê re wê karibê wê hinekê wê li ser wê bisekinê. Gelek bermehiyên ku wê werina dîtin wê di renekê de wê, nippur û urukê ku wê werina dîtin wê bi wan ve girêdayî wê were lê hizirkirin. Ev wê weke hinek çavkaniyênku wê bi wê re wê têkili wê were danin jî wê were ser ziman.

Berî zayinê li dora 3500 tiştên wek kelûpelên bi xetên sor, wê werina dîtin. Hin rewşên weke yên tiştên çêkiri ku wê weke bi armanca bo rijandina av, bîra an şerabê hatine bikar hanîn, destnîşan dikin ku Misir di wê demê de bi Mezopotamya re têkilî bû û bandûra wê li wê hebû. Ev cure kelûpelan li Misrê bi gîhaya Misrê hatiye çêkirin, lê şiklê wê, bi taybetî jî şelwara wê, teqez bi eslê xwe Mezopotamî na wê werina dîtin. Keştiyên weha li Misrê berî xanedaniyê nû û kêmbûn, lê bi sedsalan li bajarên Mezopotamya Nippur û Uruk bi berfirehî hatin hilberandin. Vê yekê nîşan da ku Misriyan bi kelûmelên Mezopotamyayê nas dikirin. Vedîtina van keştiyan di destpêkê de bû sedema pêşveçûna teoriya nijadî ya xanedaniyê ku li misrê dê rêza yekem a rewşa firewûntiyê bi wê rengê were avakirin. Lê niha ji hêla gelek lêkolîneran ve tê pêşniyar kirin ku her çend ji Mezopotamya û Asyaya rojavayî berbi Misrê ve herikîna jenek diyarkirî hebe, lê wê bandûr û daneyên çandî ên li dora 3500 berî zayinê pêk hatine wê bi wan ve girêdayî wê li ser têkili û bandûra mesopotamya ve girêdayî wê ew wê li wê were lê hizirkirin(çav: Scarre, Chris; Fagan, Brian M. (2016). Ancient Civilizations. Routledge. p. 55-106).

Di serdema Naqada II de li Misirê kulpên bi sêwirana Mezopotamyayê dest pê dikin. Cûrbecûr firaxên Urukê di çarçoveya Naqada ya Misrê de hatine dîtin, ku îthalata kelûpelên çêkirî yên Mezopotamyayê bo Misirê piştrast dikin, her çend naveroka berê ya kûpan hêj nehatine tespît kirin jî. Dahûrên zanistî yên firaxên şeraba kevnar ên ji Abîdosê di vê serdemê de bazirganiya şerabê ya bi têkiliyên wê yên bi Mezopotamyayê re nîşan dide. Lê em wê jî dikarin wê werênina ser ziman ku wê, di wê nûqtayê de wê çendî wê karibê bi têgînek bazirgani ew rewş werina fahmkirin? Di wê nûqtayê de wê karibê pirsekê li ser wê jî bikê. Ber ku wê di renekê de wê bi rêyên din jî wê karibin ew tişt bûhûrî wir bûbin. Minaq weke ku me li jor bi minaqe têkiliya nava keyê mittanî key tuştrate û firawunê misrê ku wê çawa wê peykelê îştar wê bişênê. Weki din wê têkiliyek çûn û hatin jî wê di renekê de wê were dîtin ku ew bibê. Di wê temenê de wê têkiliya herdû aliyan wê weke ku wê bibê. Şariştana urukê navendîtîya wê weke navenda cihanî ku wê weke betterlîn wê werênê ser ziman wê bibê û wê ev wê weke miqnatisê wê li xwe wê bide kişandin. Herêmên şariştana urukê dîroka wê zêde nayê zanin ku ev wê çendî wê karibê kevntir wê herê. Lê dikarê wê bide dîyarkirin ku ew ji ya ku em li wê dihizirin ew kevntir ew herê. Em ji kû digihijin vê encamê? Em ji wê digihijin wê encamê ku ev pêşketinên wê yên demê wê pêşketî û di hemdemiya wê de wê pîrr zêde pêşketinek mazin wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Ev wê hem bi awadanî û hem jî bi tiştên weke bermehi û çavkaniyên nivîskî ên ku ew dihên kifşkirin jî wê di renekê de weke hizrekê di serê mirov de didin çêkirin(çav: Scarre, Chris; Fagan, Brian M. (2016). Ancient Civilizations. Routledge. p. 55-106).

Misrîyan di qonaxa destpêkê ya çanda Naqada de, derdora 4000-3400 berî zayinê de, serê maçên dîskê yên kevnepî bikar hanîn. Di dawiya serdemê de, serê maşê-dîskek bi serê maçê ya bi şêwaza Mezopotamya ya ji hêla leşkerî ve çêtir bû, wekî ku li ser Paleta Narmer tê dîtin. Serê maşê Mezopotamya pir girantir bû û rûberek lêdanê mezintir bû, û ji serê dîskê ya Misrê ya xwemal derbên pir zirardartir dixist(çav: Scarre, Chris; Fagan, Brian M. (2016). Ancient Civilizations. Routledge. p. 55-106).

Bi gelemperî, di dema Şerê Cîhanê yê Duyemîn de ji Mezopotamya heta Misrê mohrên wek bangor hatine dîtin Dihê zankirin (texmînkirin) ku di dema Neqadayê de hatiye hanîn. Mohrên wek bangor, hin ji Mezopotamyayê û her weha ji Elamê li Îrana Kevnar, hin jî li herêmê li Misrê hatine çêkirin û kopyakirina sêwiranên berê yên Mezopotamya û Elamî, ji Neqada II û III ya Misrê jor vedigerin. Di salên 1960 de wê, bi

taybetî li Hierakonpolis mohrên weke bangor wê werin dîtin. Mohrên bangorî ên Mezopotamyayê li Naqada û Hiwê, di çarçoveya Gerzeyan a Naqada II de, hatine dîtin, ku şahidiya berfirehbûna çanda Jemdet Nasr a Mezopotamya li Misrê di dawîya hezarsala 4-an a beri zayinê dide dîyarkirin. ye.

Li Misirê, mohrên bangorî ji nişka ve, bêî pêşekên herêmî, ji derdora Naqada II (3500-3300 berî zayinê) xuya dibin. Di destpêka hezarsala 4'an a beri zayinê. de wê, di dema Êrûkê de, li Mezopotamyayê ev bibin. Ew yên ku ew dihên dîtin li misrê wê bi şibihin wan. Bi zelalî peyxama wan wê were dîtin ku wê ji Mezopotamyayê bin. Ku ew wek pêngavek peresendinê a weke vegûhartin, bûhûrandin û bi wê rengê weke wê çêkirin û hwd re wê bibê. mohrên bangorî ên Misrê yên pêşîn, ku ji Naqada II-d (berî zayinê li dora 3300), bi eşkereyî dişibin mohrên dema Uruk ê. Ev wê di wê temenê de wê weke tékiliyek çanda urukê û şariştana wê heta wê deverê wê pêşketina wê jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê li dema urukê û cihane wê de wê, sazûmana wê ya şariştanî bi wê yekê wê di wê demê de wê pêşketî wê dîmenekê wê bide me. Ev wê têgihiştina me ya ku me li jor li ser esasê ji dema xwe kevntir wê karibê pêşketina wê mejuya wê herê jî wê weke ku wê ji aliyekê din ve wê karibê wê piştrastbikê. Ev dema ku wê bi şariştanî wê pêşkeve û wê di wê de ku wê bahsa bazirganiyê wê were kirin wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Ku em wê têgîna bazirganiyê wê weke rast bipejirênin wê demê em dikarin bi wê re wê bigihijina wê encamê ku ev wê di rengek de wê heta wê astê ku ew hatibê wê pêwîst bê ku ew pêvajoyên pêşketinê ên dirêjtir derbas bibê bê çav: Scarre, Chris; Fagan, Brian M. (2016). Ancient Civilizations. Routledge. p. 55-106).

Weki din wê dema ku wê çavkaniyên misrê wê were li wan nerin wê di awayekê de wê şibinên wan ên weke yên li mesopotamya, minaq weke yên dema şariştana urukê wê were dîtin ku wê bibê. Rewşên weke yên piremidên misrê ên dema firawunan wê di rengekê de wê di dema şariştana urukê de wê minaq wê weke bi parastgahe Anu re ku wê were kifşkirin wê mazintir û bi heybettir wê were dîtin ku wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê çavkaniyên demên sumeran ên weke bi awadaniyên wan re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibê. Direngê de wê ev rewşên weke awadaniya piremidî wê di demên sumeran de û bi teybetî di demên şariştana urukê de wê pîroz wê werina dîtin. Ber vê yekê wê çêkirina wan a bi wê rengê wê di rengekê de wê di

temenê bandûra wan a li ser gel û hwd re wê li wê weke wê were lê hizirkirin. Firawun jî ku ew wê weke yazdan wê bibînin û wê di wê temenê de wê weke kesna ku ew dixwezîn hemû hêzê, bandûrê û hwd di destê xwe de wê çêbikin wê malên xwe wê weke parastgeh û an zagoratên sûmerî ên bi heybet wê di wê temenê de wê çêbikin. Li gorî çavkaniyên ku ew dihên dîtîna de wê di wê temenê de wê rewşa çavkaniyên mesopotamîkî ên weke yên sumeran wê di wê temenê de wê, rengê awadaniya wan wê di şêwayekê de wê were dîtîna ku wê derkevîna li pêş.

Di awayekê sûmerî wê xwe û navenda xwe wê di hinek vegotinên wan de ku wê werîna dîtîna wê weke 'navenda dûnyê' wê bibînin. Di wê temenê de wê jî parastgehên xwe wê di wê temenê de wê gavê biavêjin û wê di wê temenê de wê di renekê de wê ew wê di şêwayekê de wê bikin.

Piremidên misra kevn wê di renekê de wê di derbarê pêşveçûnên berî wê ên weke bi awadaniyên ên di wê rengê de ku wê li mesopotamya wê hebin jî wê têgihekê wê bidîna me. Di wê temenê de wê ev wê weke hinek mînaqên di wê temenê de ku wê çavkaniya wan wê di wê temenê de wê jî wê temenê wê were dîtîna ku wê were û bibê.

Di renekê de wê ew zagoratên sûmerî wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi navendî wê derkevîna li pêş bin. Di renekê de wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser zîman ku wê di rewşa awadaniyên û an mimariya sûmerî a zagoratana de wê kifşkirinên ku ew dihên kirin wê di wê warê de wê diyarbikin ku wê çawa wê avahiyên bi heybet ên mînaqên wê çêbikin. Wê rewşên weke ya bi 'quleya babil' ku wê bi ber azmên ve wê bilind bibê û bi mitolojîkî wê bê gotîna ku 'ew gihişt azmanan' û 'yazdana ew ber ku ew gihişt azmana cihê ku ew lê bûn êdî ew xirakirin ku ew ti kesek newê û ne gihişt wan' û hwd re wê di renekê de wê di nava gel de wê bi wê rengê wê bi gotînkirinên di derbarê wê de wê werîna ser zîman. Wê dema ku em li navaroka mitolojîya sûmerî dinerê wê di wê temenê de wê tefsîrên bi awadaniyên wan û yên ku ew bi erkolojîkî ku ew hatîna kirin ku em didîna berhev û li wan dinerîna wê di wê temenê de wê çerçoveyek zelal a dîtbar wê bi avahiyên wan ên bi heybet wê di renekê de wê weke ku wê karibîna bidîna dîyarkirin.

Ev wê di dema şariştana uruk de ku wê, weke berhemên wan bin wê zêdetirî wê werîna dîtîna ku ew wê werîna çêkin. Di wê temenê de wê di renekê de wê ev wê di wê rengê de wê li deverên cihê wê were dîtîna ku

ew wê werina çêkirin. Ber vê yekê li deverên cihê û bi cihê ku ew dihên kifşkirin weke berhemên şariştana urukê êdî wê weke têgihek ku ew wê weke herêmên wan ên koloni bin wê ji wan re wê bibê wê weke temenê fêsek fahmkirinê. Lê em nikarin wê di wê rengê de wê bi gotina koloni re wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikin. Di wê temenê de wê di renekê de wê, dikarê bi têgîna berfirehbûna wan ya çandî, civakî û serwerîya wan a ramyarî û hwd re wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê di derbarê şariştana urukê de wê weke pêvajoyên di dewama çanda ubeydê de wê di renekê de wê were û bibê û bi ber demên şariştanî ve wê çawa wê pêvajoyek pêşketinê û peresendinê wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bijî û an wê bide dîyarkirin wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê şîroveyên di wê rengê de ku ew dihên kirin jî wê karibin di xwe de rastiyeke werênina ser ziman. An jî wê karibê paya rastiye bi wan bi pîvê.

Di wê çerçoveyê de wê şariştana urukê wê di dema urukê a dereng de wê were dîtin ku wê sînore xwe wê derbas bikê û wê li giştîya mesopotamya wê serwer bibê. Wê herêmên çanda tel-xalafê jî wê di renekê de wê di awayekê de wê di nava sînore wê yê yê bi bandûra wê kevin. Wê di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê şariştana urukê wê di renekê de wê xosletên wê yên civakî û bi jiyane xwezayê a weke ya çandiniyê, şivaniyê û an cotkariyê û hwd re wê zêdetirî wê li pêş bê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê teknikên bi hunerî wê di çerçoveya pêşketina bi aqil û hwd de wê were dîtin ku wê zêdetirî wê di nava wan de wê pêşkevin û wê bibin.

Di awayekê din de jî wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di nava şariştana urukê de wê teknika wê di renekê de wê bi kifşkirin û berhemên wê yên çandî û an yên bi têgînî û an weke yên afirandinê û hwd wê di renekê de wê, zêdeyî wê çavkaniyên wan ên bandûra wan ên li dora wan jî wê biafirênin. Di renekê de wê dikarê wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ev jî wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser

ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda urukê wê weke ku wê çavkaniyên weke piştê ên bi têngîna destana gilgamêş bê û an yê din ên bi nivîskî û hwd re wê têngînek xort wê di wê warê de wê bidina dîyarkirin. Vegotinên weke yê bi navê gilgamêş re wê dema ku wê di demên piştê ên çanda hûrîyan û pêvajoyên wan ên şariştanî wê werina şîrovekirin wê di renekê de wê di wan de wê di renekê de wê were dîtîna ku ew wê, karibin wê werina kifşkirin. Di nava literatur, ferheng û têngîhiştina wan ya baweriyî a ku wê pêşkeve de wê gotinên weke yê gilgamêş û hwd de wê were ser ziman. Minaq wê di vegotinekê de wê gilgamêş wê weke 'darazvanekê ku wê piştî mirinê wê li dînya axiretê a piştî mirinê ku wê bikê wê were pênasekirin. Yanî wê her kesekê ku ew mir û pê de wê herê ber dadgeh ku ew jî wê di renekê de wê li ser kursiyê wê rûniştî bê û wê biryarê wê bide wê di renekê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de ev wê di wê çerçoveyê de wê di nava çand û şîroveyên berê de wê di renekê de wê were dîtîna ku ew wê were kirin. Bineterên nivîskî ên ji herêmên weke yê afirîna roja me û dora wê û an herêmên weke marî û hwd ku wê werina derhanîn wê di wê warê de wê ferhengek giring wê, di renekê de wê bix we re wê bide dîyarkirin.

Di ferhenga bi navê "HURRIANS AND HURRIAN NAMES IN THE MARLI TEXTS" ji aliyê Jack M. Sasson, Chapel Hill, North Carolina û hwd ve wê were amade kirin de wê dema ku em li navaroka wê dinerin wê di wê çerçoveyekê de wê ferhengek ku mirov wê dikarê wê ji vê aliyê ve ji wê sûdbigirê wê di renekê de wê bide diyarkirin. Wê di awayekê din de jî wê ev ferheng wê di derbarê çanda demê û rengê hizirkirinên demê û hwd de jî wê di şewayekê de wê têngîhiştinek xort ku em di wê warê de wê di derbarê rengê pêşketina demê û ast û pîvane wê ya zêhnî û hwd ku wê ji wê karibê wê fahmbikê wê bi wê re wê di renekê de wê were dîtîna ku wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê ev ferheng wê giringiya wê ew bê ku wê gelek gotinên wê ew bin ku wê di çerçoveya çandî de wê, gelek nêzîkatiyên ku ew di wê de dihên bi gotin kirin wê weke awayekê wan ê deformakirî wê di demên piştê jî wê li kurdîstana roja me de wê were dîtîna ku wê werê jiyankirin. Minaq wê gotinên weke 'zozana', 'lalesh'', desht' û gelek gotinên din ên weke 'bohta' û hwd ku wê di wê de wê werina kifşkirin wê di renekê de wê têngîhiştinên xort ên di wê warê de wê bidina diyarkirin bin. Ev gotin wê bi pêvajoyên jiyankirinê û hwd re ku ew werina fahmkirin wê di wê temenê de wê karibin

têghiştinek xort ew bi xwe re ew li ser wê temenê bi me re bidina çêkirin û dîyarkirin.

Di hundurê wê xabatê ku me di vê paragrafê de wê navê wê hilde wê çavkaniyên wê bi ferhengî weke ku em kifşdikin wê ji çanda şariştana urukê bin û wê di rengekê de wê weke gotinên ku ew di wê demê de di jiyanê de dibin ku ew bi wate bin û wê piştî wê demê jî wê di rengekê de wê di nava jiyanê de wê di rengekê de wê weke gotinên ku em dikakrin wan di rengekê de bi wê re fahmbikin û werênina ser ziman bin.

Di nava çavkaniyên şariştanî ên sumeran de wê di wê temenê de wê bi têtînek pîremidî a ku wê di rengekê de wê bi wê re wê were kifşkirin wê bibê. Di wê temenê de wê yekser wê ew pîremid wê weke zagoratan wê bibin û wê derkevina li pêş. Di rengekê de wê di wê nûqtayê de wê giringiya pîremidên misra kevn ku mirov bixwezê wan bi şûnpêya wan re wan fahmbikê wê pêşî wê kevneşopîya zagoratên sumerî û wateyên ku ew li wan dihatina kirin wê diserî de wê weke aliyekê ku ew wê pêwîst bin ku ew di şewayekê de ew werina fahmkirin wê bibin. Ev ali ku ew hatina fahmkirin wê, di wê temenê de wê hingê wê dinava fahmkirina pîremidên misra kevn de jî wê têtîliyê fahmkirinê a baştirin wê weke ku wê were fahmkirin.

Di pîremidên misra kevn de wê têtînek giring wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê bi nivîs û pirtûkên pîroz ên piştê de ku wê were ser ziman wê weke fîrawun xwe wê weke xwûdê dibînê û hwd ve wê girêdayî wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê nûqtayê de wê di wê temenê de wê, xwe weke xwûdê dîtina fîrawun û hebûna pîremidê wê bi morfolojikî wê weke du aliyên ku wê di çerçoveya kevneşopîya wê ya fahmkirinê de wê hev temem bikin bin. Di wê çerçoveyê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê pîremid wê weke deverna sermedî ku ew wê hebin û wê di wan de wê giyan û an hebûna mirov a sermed wê bijî wê di rengekê de wê bi wê re wê werina ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê ne tenê wê weke hinek avahiyên ku ew di rengekê de hema dihên çêkirin bin. Wê di serî de wê di awayekê de wê bi wateyên ku ew dihên çêkirin re wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Wê dema ku wê remsesê duyem wê hewjina wî nefertitî ku wê bimirê wê ji wê re wê pîremidekê wê bide çêkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke yazdanakê wê pîrozkirina wê bi wê re wê di rengekê de wê were pênasekirin. Di wê temenê de wê weke ku wê çawa wê di nava çanda sumerî a baweriyê ku wê pêşkeve de wê zagorat

wê deverên pîroz bin wê di renekê de wê piremid jî wê deverêmn ku ew bi wê dihên pîrozkirin û wê weke yazdan û an pîroz dayina nişandin bin. Di wê temenê de wê ji wê aliyê ve wê weke têtînekê piremid wê weke têtîhek ew ji wê aliyê ve weke ji sumeran hatî deynkirin wê li holê wê di renekê de wê were li holê wê di meji de wê bi fahmkirina wê re wê li holê wê bisekinê.

Di wê çerçoveyê de wê demên wên berê ku ew bi pêvajoyên şariştanî re wê were lê hizirkirin wê sumerî wê bi kifşkirinên weke zagoratan û pêşxistina wan weke 'malên pîroz' wê weke kifşek şariştanî a temenî a zêhnî wê bikin û wê di wê de wê kûrbûnên bi fahmkirinê wê di şewayekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku ew wê bikin. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê werin û wê bibin. Sumerî wê zagoratan wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke deverna giring a di wê temenê de wê weke navendî ku wê li wan bihizirin bin. Wê di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê mazinkirin, pîrozkirin û bi bandûra wê ya serwerî û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke bi wê re wê karibê were lê hizirkirin û ew bi wê re ew were fahmkirin.

Sumerî wê di wê temenê de wê weke bi têtîna pîroziya xwe re ku ew wê pêşbixin wê di wê temenê de wê bi wê re wê li deverên din wê weke çêkirina weke rewşên bi zagoratî û hwd wê weke ku wê pîrozyên xwe wê li wan wê were barkirin û an rewşên weke li mizra kevn ku wê piremid wê weke wan wê werina çêkirin wê weke ku ew pîrozî weke li wir hatiya barkirin wê di renekê de wê bi fêrsek fahmkirinê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têtîna serweriyê wê bi wê re wê di renekê de wê wer pênasekin. Serwerî û serdestî wê bi wê re wê bi têtînek pîroz re wê hevnasînê wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê bikê. Wê di wê rengê de ew wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Sumerîyan wê di demên çanda ubeydê de ku wê weke demên wê yên destpêkê û an li demên çanda sariştanî wê derbasbûnekê wê bi wê re wê werênê ser ziman wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi pêşxistina kultan wê di wê temenê de wê hin bi hin wê di jiyane de wê temenê wê were

çêkirin. Ew wê weke kultên diyar ên di jiyane de bin ku wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengê de wê were lê hizirkirin û ev wê werê fahmkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda urukê wê di wê temenê de wê weke çandek ku wê di demên xwe yê navîn de wê bi zêdeyî wê çanda pîroziyê wê bi hev ve wê girêbide. Wê sazûmanek cihanî a ku ew bi çandî wê bi bi pergal bikê û wê werênê li holê wê bi têkiliyek mitolojikî û hwd wê bi zêhnî wê têkiliya ku ew bi wê re wê bi hev re wê dênê re wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê zagorat wê di wê temenê de wê deverên weke dager ên ku ew wê di wê temenê de wê bi zêhnî wê werina fahmkirin bin.

Mijare têtîna zagoratan wê di rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê derkeve li pêş. Zagorat wê barkirina wan li hewirdorê wê weke bandûra çanda şariştanî a nava herdû çeman li deverên din jî wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di serdemên nagada yekem û duyem ên li misra kevn û herêma din ên asya de wê di dewama wê de wê hinekê jî wê bi bandûra wê re wê ne tenê wê li misra kevn wê heta indiya û çînê û hwd jî wê ev pêvajoyê wê di rengê de wê xwe di rengê de wê bi bandûra wê re wê bide diyarkirin. Pêşketinên weke bi serdemên çandî û şariştanî ên nagada û hwd re jî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê weke li rex wê ku wê di rengê de wê bibê. çavkaniyên şariştana nagada û demên wê yê çandî de wê deverên weke awadani(architecture)yên ku wê weke yê zagoratan wê werina pêşxistin û ew wê pîroziyên xwe bi wê re wê weke hin bi hin wê biafirênin. Ev wê di wê temenê de wê weke demên şariştani ên destpêkê ên giring bin ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Heta ku wê dem wê werina van demên bandûra sumer ya şariştanî pêşketinên dervî ên weke bi çanda nagada serdemên wê ên yekem û duyem jî wê di rengê de wê berî wê li mesopotamya wê pêwîst bê ku wê serdemna dirêj wê bi pêvajoyên jiyane şariştanî û sazûmana wê di wê temenê de wê pêdivî bi derbasbûna wan wê di rengê de wê weke ku wê hebin. Ev jî wê weke ku wê bibê. Ber vê yekê wê hizir û fêrsên fahmkirinê ên weke ya bi kevntirin çuyina pêvajoyên jiyane şariştanî ên sumer re wê di rengê de wê di serê mirov de wê bi rehetî wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê biafirin. Ev jî wê weke aliyên wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê bi wê bihizirê û wê di rengê de

wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Pêvajoyên çanda urukê wê di wê nûqteyê de wê çendî ku wê di derbarê kronolojiya wê de wê zêde ne diyarî wê hebin jî jî wê bi fêrsên fahmkirinê ên ku mirov bi wê li wan têdighijê wê têgihîştinek bi wê rengê wê bi xortî wê karibê di serê mirov de di dewama wê de biafirênê.

Di awayekê din de jî wê aliyekê din wê bi têngînek çandî a mesopotami wê di nava çanda urukê de wê were dîtin. Ev jî wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin wê têngînek di rengê nijadî de ku wê di şêwayekê de wê weke li ser nifştiya jiyane di dewama hev de wê weke ji bav li kur û hwd ku wê bibê bê. Ev wê di rengê de wê di rengê de wê di nava çanda urukê û herêmên din ên mesopotamiya de wê di rengê de wê bi awayekê de wê xort bê. Ev wê di şêwayekê de wê li ser wê re wê minaq ku ev têngî heta ku digihîjê misrê wê bi firawunan re wê di rengê de wê weke 'firawun ku ew weke bo ku ew bibê firawun ew hatiya dûnyê' wê di fêrsên weke yên fahmkirinê de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de ev têngî wê di têngînen baxtewarî û hwd re wê bi zêhnî wê di rengê de wê di dewama wê de wê fêrsên fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê biafirênin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Wê jî wê di wê nûqteyê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê gotinên weke 'ji tuxmê yazdanan hatinê' wê di wê temenê de wê bi fêrsên fahmkirinê ên bi wê rengê wê were dîtin ku wê werina ser ziman. Ev wê weke aliyekê ku wê di wê de wê hinek fêrsên zêhnî ên ku ew weke pêwîstin werina fahmkirinê wê di rengê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengê de wê biafirênin bin.

Di wê temenê de wê ev têngî wê di rengê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê di awayekê de wê bi têngîna serdestîyê re wê di rengê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ew wê weke ji tuxmê ku ew tenê bo ku ew bibê serdest wê di rengê de wê bibê. Wê weke ser yê din re bê. Ev fêrs wê di demên piştre wê di nava têngîhen bi fahmkirin de wê direngê de wê bicih bibin.

Ji aliyekê din ve wê mijare çanda vebûna urukî de wê karibê hinek gotinên din wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê ji temen ve wê di rengê de wê weke ku wê hebûnek xwe ya berdewamî ku wê di rengê de wê karibê bide

domandin wê di şewayekê de wê bibê. Di wê temenê de wê rewşên civakî û ramyarî wê ji hev cihê wê di rengekê de wê werina dîtî û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi encamên yên ramyarî li wê nerinê jî wê nikaribê rewşa ya civakî ew bi tememî di awayekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê rewşek ku wê di demên hemdem de wê li kurdistanê wê rûbide wê karibê wê werênê ser ziman. Wê weke çawa wê bakûrê kurdistanê di nava sînorê tirkîya iro de wê bibê û rojhilatê kurdistanê di nava sînorê irana roja me de wê bimênê. Wê ber ku wê bi ramyarî ew ne hatiya gihandin li rewşek statûyî wê êdî wê weke ew neyî wê di rengekê de wê were lê nerîn û wê weke 'ji nedîtî ve wê were dîtî'. Ew weke ji nedîtîve hatin weke 'ew nebê' wê di rengekê de wê were dîtî. Lê ev di rastiyê de wê ne rast bê û nikaribê weke rast wê bihasibênê. Di wê temenê de wê rewşên ramyarî wê statûqû bin. Lê wê rewşên civakî wê dervî wê bin. Di wê temenê de wê weke du rewşên ku wê hertimî wê dervî hev bin. Heta ku wê bi hev re wê di nava şer û tekoşînê de bin. Ji bin rewşên statûqûyî hewldanên rizgarkirinê wê bi wê dîrokê re wê heta roja me wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ev wê nişanaka wanherdû hebûnên weke ya civakî û ya zêhnî a ramyarî wê karibê wê werênê ser ziman bê. Rewşên piştî ku wê bibin weke yên bi destana kawa û hwd re ku wê werina ser ziman dikarê wê di wê rengê de ji aliyekê ve wê fahmbikê. Ev wê weke aliyekê ku wê di wê demê de jî wê bibê. Ber vê yekê ji aliyê serwerîyên ramyarî ve wê nerin wê nikaribê wê rewşa civakê wê bide fahmkirin. Heta ku wê karibê wê bi zanebûnî bê û an ne bi zanebûnî bê wê di wê temenê de ku ew bi wê li wê werê nerin wê weke rewşek sernûxûmandinê jî wê di her demê de wê bi rewşa civakî û heyina wê re wê weke weyneke wê di rengekê de wê bi wê re wê bileyzê.

Di demên urukê ên duyemin û an ya dawî a dereng de wê rewşên ramyarî wê derkevina li pêş. Ev wê weke rewşên serwerîyê ên hegomenikî bin û ev wê di awayekê de wê dem bi dem bi nav û têgînên cihê wê werina dîtî ku ew wê werina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ew wê tenê wê bi hinek rewşên weke yên deesthilatî û hwd re wê werina ser ziman. An jî wê weke ku wê piştî wê hamurabi wê bikê wê di rengekê de wê rêgezên xwe wê binivîsê weke di çermê yazdanekê de ku ew wê li gorî wê bide jiyankirin. Ev wê weke aliyên ku wê bibin. Di wê nûqtayê de wê ev rewş wê dervî rewşêmn civakî bin. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê şîroveyên li ser çanda ramyarî û an rewşên wê yên şariştanî ên demê wê zêde ne vegotinbar bin bo rewşên civakî ên herêmê

ku mirov wan karibê werênê ser ziman. Navê hamûrabî di kurdî de wê weke ' bi têtînek weke ya 'hemu ya ku ew ji rab' dihê û an hemû ya ku ew ji yazdan dihê' û hwd re wê di rengê de wê weke bi fêrsek fahmkirinê wê di şêwayekê de wê xwe di awayekê de wê bide diyarkirin.

Di nava têtîliyên şariştana uruk û hewirdora wê de wê têtîliyek weke bi hewirdorê a bazirganiyê wê di rengê de wê li wê were lê hizirkirin. Wê bi wê re wê bê gotin ku ev wê weke faktorek têtîliyê bê. Li rex têtîliyek weke ya bi gotina koloniyalismê re ku wê Guillermo wê werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê bahsa wê bikê. Her wusa butterlin jî wê di awayekê de wê di xabate xwe de wê di rengê de wê bahsa wê bikê. Wê di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya bingihê şîroveyê ê bo wê de wê, têtînek weke ya şariştanî û çerçoveya wê ya pêşketî ku Wê bi gotina 'cihane uruk' re wê di şêwayekê de wê were şîrovekirin re wê bi wê re wê bahsa wê were kirin.

Lê wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê cihane uruk wê wek gotinek pirr zêde bi çerçoveya wê re wê berfireh bê. Wê hinek jî wê bi çerçoveya wê ya ardnigari û derfetên wê yên pêşketinê û têtîliyên wê bi hewirdora wê û bandûra wê ya ku ew bii wê re wê bi pêşketina xwe ya ku ew dide diyarkirin re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê jî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Uruk wê şariştaniya wê di wê temenê de wê weke bi têtînek navendî wê derkeve li pêş û wê bi bandûra wê ya li ser hewirdora wê re wê bibê. Di wê temenê de wê têtîliyên wê yên bi demên şariştaniya nagada re ku wê bibê wê di wê temenê de wê weke têtîliyek fêrker bê. Wê di wê temenê de wê ji pêşketinên bi têtîliya wê ya li ser misra kevn re wê encamê wê mirov li wê digihijê û têtîhiştinê.

Wê jî wê di şêwayekê din de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser zian ku wê dema şariştaniya dema urukê wê di wê çerçoveyê de wê bi çandê wê ya pirr dîmenî a bi demê re ku wê pêşkeve û wê sazûmanak civakî wê biafirênê re wê were dîtin ku ew wê di rengê de wê bi wê re wê weke ku wê biafirênê.

Di çerçoveya cihane urukê de wê, di rengê de wê ku ez şibandinekê wê bi wê re wê bikim ez dikarim wê bişibênima rewşa serwerîya hêza amarika û a roja me weke hêza sereka a cihanê wê karibê wê di rengê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê di rengê û konseptekê de wê di şêwayekê de wê xwe di wê rengê de wê

weke ku wê bide dîyarkirin. Serwerîya urukê wê bi zêhnî wê bi zêdeyî wê kûr bê. Wê di wê temenê de wê bi têngînek zêhnî û sazûmana wê ku wê mirov wê li xwe hayirmayi wê bide hiştin wê di wê temenê de wê di rengê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de wê çerçoveta şariştaniya urukê wê di rengê de wê di şêwayekê de wê di nava demek dirêj a bi hezar salan de wê şîrove dikê. Lê ev dem wê weke pêwîstîya wê bi derxistina kronolojiya wê ya çandî, civakî, ramiyarî û hwd wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê ghiştina têngîna wê ya dîrokî wê giring bê. Di wê çerçoveyê de wê li gorî min wê ew jî wê giring bê wê kronolojiya sazûmana şariştana urukê bi dîrok û meju û pêşketina wê re wê fahmkirina wê di rengê de wê weke aliyekê wê ye giring ku wê çawa ku wê di şêwayekê de wê, xwediyê rewşek fahmker bo hewirdora wê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pîr zêde wê demên wê kevn herin berî ya dem û serdemên nagada û demên wê yên pêşketinê. Di wê temenê de wê, bandûra çanda urukê wê pêvajoyên wê yên hemdem wê ji demên qasîtî û hûrîyan û pê de wê weke ku wê dest pê bikê. Demên qasîttan wê weke demna bûhûrîner bin ji demên weke yên gûtîyan û heta demên piştî wê. Di wê temenê de wê di têngîhiştin û fahmkirinên wê de wê di wê rengê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Li rex hev wê hinek demên qasîtî û gûtîyî wê bibin. Yanî ev wê ne di temenekê wê weke di dewama hev de wê di rengê de wê weke ku wê werin. Demên wan ên li pey hev jî wê bêgûman wê hebin. Lê çavkaniyên dîrokî wê didina diyarkirin ku wê li rex hev wê di rengê de wê bibin. Qasîtî wê di rengê de wê quntarên zagrosan û heta başûr û rojhilatê kurdistana roja me wê ji xwe re wê bikina navend û wê bi ber herêmên urukê û ninowa û hwd ve wê vebin. Gûtîyî wê di rengê de wê herêmên cûdî û çîyayên sipî wê ji xwe re wê bikina navend û wê di wê temenê de wê herêmên weke botanê ku wê weke bi gotin û navên weke 'gerzûbaqarta' wê werina navkirin re wê di rengê de wê bibê. Ev wê weke navendekê navendî ê gûtîyan û dema wan bê. Wê di wê temenê de wê ji pêvajoyên şariştaniyê ên li dora diclê û herêmên wê li botanê û an cizirabota û hwd re wê di rengê de wê were gotin.

Heta van demên ku wê werina demên hemdem ku em di hasibênin wê pêvajoyên pêşketinê ên şariştanî wê bi zêdeyî wê li herêmê wê bi têngînek navendî a herêmê wê pêşkevin. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin. Ev jî wê weke

aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê pêvajoyên şariştaniya urukê û çanda wê di aslê xwe de wê pêwîstî ji gelek aliyan ve wê fahmkirina wê hebê. Ber ku wê bi zelalî em dikarin wê bibêjin ku wê pêvajoyên piştê wê weke pêvajoyên peresendinê ên li ser wê re bi jiyane civakî, rewşên zêhnî û statûqû û an rewşên ramiyê wê bibê. Çavkaniyên bi rewşa aborî wê didina diyarkirin ku wê di awayekê de wê çawa wê di jiyane bi xwezayê re wê pispor wê bibin û wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bibin û wê derkevina li pêş.

Wê jî wê di rengekê de wê, dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Wê dema ku em hinek rewşên çandî û vegotinên di derbarê serweriya hegomenikî a gûtiyan de ku em li berçav bigirin em dikarin hinek tiştên din di dewama wê de wê werênina ser ziman. Minaq wê di wê temenê de wê çendî ku wê di wê demê de wê qasîti wê li ser çavkaniyên çanda ubeydê û an şariştana urukê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê bi heman rengê wê, Gûtiyî jî wê di rengekê bi heman rengê wê weke çavkaniyên çanda tel-xalafê a herêmê û encamên wê yên civakî wê weke ku wê ji xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê çavkani. Wê di wê temenê de wê hinek têgînên ku em dikarin wê di rengek de wê bi wê re wê werênina ser ziman. Wekî din wê hinek têgînên bi wê rengê wê werina dîtin ku wê piştî wê di dema hûriyan de wê çendî ku wê weke ku wê di şewayekê de wê dema hûriyan wê di dewama wê de wê were jî wê weke demek ku wê bi hinek xosletên teybet wê pêşî wê pêwîst bin ku ew di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê fahmbikin. Minaq wê weke ji çanda wê ya yazdanî an kultên wan ên weke yên bi çanda "kumarwê" û hwd ve ku wê were ser ziman wê weke pêvajoyek peresendinê a di wê temenê de ku wê weke di bin bandûra çanda ubeyd-urukê de ku wê bibê û wê derkeve li pêş wê di dîmenekê de wê şewayekê pêşketinê û fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê çanda hûriyan û ya kultên wan wê giringê ku wê hinekê wê ji wê aliyê ve wê li wê binerê. Wê di awayekê herê hindik wê du dîmenî de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di destana kumarwê de wê çanda avê weke kult û çavkaniya jiyane wê bibê. Ev wê weke ku wê çavkaniya çanda abzu û di dewama wê de bi kulta Enki û hwd re wê weke ku wê bi hev re û an li hev hunandî wê di dîmenekê de wê weke ku wê ji xwe re wê bikê çavkani. Di

vegotina kumarwê de wê aferendiyê (creature) bi navê hedemo wê weke ji avê ku wê wer afirandin weke zindiyekê wê di wê temenê de wê were hanîn ser ziman. Di wê temenê de wê weke ku wê dualiteyek çandî wê ji du aliyên ve wê di nava bakûr û başûrê mesopotamya de wê hertimî wê bandûra xwe wê li hev wê di regekê de wê weke ku wê bi wê rengê wê bide dîyarkirin. Pêşketinên bi çandî û hwd ên bakûrê mesopotamya tevahî mirov nikarê wê tenê wê weke di bin têngîna bi bandûra çanda uybedurukê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Ji xwe wê bi wê rengê wê hanîna ser ziman jî wê di regekê de wê ne rast bê. Lê têkiliyek pirr zêde wê pirrali a li hev bi wê bandûrê li hev dikin jî wê di nava wan de wê hebê. Ji nivîsên bizmarî ên li deverên weke marî û hin deverên din ên herêmê ku ew dihên derxistin û wergerandin wê di wê warê de wê têgihiştinekê wê bi rehetî û bi zelalî wê bi wê rengê wê karibin biafirênin.

Pêşketinên dema çanda urukê wê pêşketinên weke yên ku em di dewama çanda ubeydê de wê karibê wan fahmbikê û bîrê ser ziman bê. Di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê pêşî wê weke aliyekê ku wê bi jiyane aborî re wê karibê wê li ser wê bisekinê wê têngîna çandiniyê û an jiyane cotkariyê û hwd bê. Di wê warê de wê di çanda samara û hasunna de wê werina kifşkirin ku wê di regekê de wê çandiniyê wê di şewayekê de wê li dora heşt-hezar berî zayinê wê nişanekên wê werina kifşkirin. Çavkaniyên di şikeşta hasunna de hatina din wê di wê warê de wê weke hinek çavkaniyên ku wê di regekê de wê werina esasgirtin bin.

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê hinekê wê fahmbikê.

Kifşkirinên bi jiyane çandiniyê re bê, rewşa jiyane xwezayê û ahlkirin û an kedikirina sawalan û ji wan sûdgirtinê û hwd bê wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê bibê bê. Heta ku wê ji demên çanda ubeydê wê dem wê werina demên pêşketina şariştaniya urukê û hwd wê pêşketinek zêde mazin wê bi çavkaniyên wê re wê were dîtin.

Di çandiniyê de di navbera dawîya serdema Ubeydî û serdema Êrûkê de gelek nûbûnên girîng hatin kirin û bi hev re wekî 'Şoreşa Çandiniyê' ya Duyemîn' û an wek 'yekem Şoreşa Neolîtîk' dihê binavkirin. Pêşketinên pêşîn di warê çandiniya dexl de pêkhatin, li pey kifşkirinên li ser ardê ku ji aliyê kedikirina sawalan weke ker, ga, çêlek, bizin, meh, hasp, ker, û gelek sawalên din wê were dîtin ku wê bibin. Di dawîya hezarsala 4an a berî zayinê de wê rewşên çandiniyê bi zanin ên cûrbêcûr wê were dîtin û kifşkirin. Wê wekî din wê kedikirina sawalên mazin û di karên weke yên çandiniyê de weke ardkolanê û hwd de bikarhanîna wan wê, bê sedema wê ku wê karê çandiniyê di demsala çandiniyê de ji berê hêsatir kir,

dema ku ev kar diviyabû bi destan bi amûrên wek bidestan ku ew werina bikarhanîn werina kirin. Di wê rewşê de wê kifşkirinên weke rewşên melhêb, das, destar û hwd wê werina kifşkirin. Bi pejirandina berbelav a tiştên ji axa piji ku wê werina çêkirin wê ew jî wê hin bi hin wê derkeve li pêş û wê di karekê zaanatî de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Di nava çanda ubeydê de wê karê zanaatê ê wê were dîtin ku wê pêşkeve.

Dihê dîtin ku di serdema Ûrûkê de jî teknîkên avdanê pêş ketine. Van kifşên cihêreng hişt ku pêşveçûna pêşketî ya peyzaja çandiniyê ya nû ya taybetmendiya Mezopotamyaya jêrîn a kevna bê. Wê rêyên avê wê werina çêkirin. Ew ji zeviyên dirêj ên çargoşeyî yên ku ji bo çandiniyê di nav ardên wê de wê were û bê kirin. Ku her yek bi rêyek û an kanalek piçûk a avdanê ve tê sînordar kirin, wê rêyên avê û ardê wê werina çêkirin. Li gorî M. Liveranî, van çanda avdanê wê bi zêdeyî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş ew wê di têgihek şoreşî de wê dixwezê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Keda bi destan dihatin avdan, guherandin. Ji bo dara xurmâyê, em ji vedîtînen erkeolojîk dizanin ku ev fêkî li Mezopotamya jêrîn di hezarsala 5-an a beri zayinê de hatine pêşxistin. Dîroka çandina wê ya yekem ji hêla mirov ve bi teqez nayê destnîşankirin. Bi gelemperî dihê zan kirin (texmîn kirin) ku çanda vê darê pêşketina xwe di serdema Ûrûkê a dereng de zêde pêşxistiya. Lê nivîsarên li ser vê mijarê ne zelal in. Vê pergale, ku di nav du hezar salan de hêdî hêdî pêşde çû, berên zêde hildiberand û ji berê zêdetir zêdebûnek ji kadkeran re hişt, ku rêjeyên wan bi piranî ji ceh pêk dihat. Çavkaniyên mirovî, madî û teknîkî niha ji bo çandiniyê li ser bingeha keda destî û teknîkî peyda bûn, lê çandiniya malbatî yekeya bingehîn wê, weke bi çandiniyê û li rex wê bi çanda kedikirinê û hwd re jî wê pêşkeve. Ev hemû bêguman bûne sedema zêdebûna nifûsê û ji ber vê yekê bajarîbûn û pêşveçûna pêkhateyên bajar dewletan (çav: Liverani, **Mario** (2006). **Uruk: The First City**. Translated by Zainab Bahrani; Marc Van de Mieroop. London:, p: 10-20) . . .

Aliyekê din jî wê dikarê wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê bi rewşa kedikirina heywanên mazin re wê weke heywanên barkirinê ku wê bi wan wê ji deverêkê li deverêkê wê tişt li ser piştê wan wê werina birin wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê di çandiniyê de jî wê weke bi karhanîna wan heywanan weke bi gêsנקirinê û kolandina ardê a bi wê di rengekê de wê bibê. Çandî ên civakî ê kurdistanê wê didina diyarkirin ku wê rewşên weke yên kifşkirina 'gêsnen ard kolanê' wê heta demên çanda ubeydê û tel-xalafê wê herin.

Di wê çerçoveyê de wê rewşa gêsî û amûrên wê yê cûr bi cûr wê di regekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê werina pêşxistin.

Pêşketina rewşek wek pîşesaziya bi rewşên weke yê hirîya heywanan wê were dîtin, Di hilberandina rewşên weke yê tekstîlê de her ku diçe şûna keda dest girt û pêşket. Lê ev wê weke rewşek bi destî a ku wê di wê de wê ji rewşên civakî ên kurdistanî mirov kifşdikê wê di wan de wê zêde pisporbûn ku wê bi wê re wê li demsalan wê werina pêşxistin wê bi zêdeyî wê were dîtin. Encamên aborî yê girîng hebûn. Ji xeynî berfirehbûna çandiniyê wê kedikirina pez, ev bi taybetî saz bûn, ku bû sedema guhertinên di pratîka çandiniyê de bi danasîna zeviyên ji bo van heywanan, wekî heywanên veguhêzbar, û mîrg (li dû şewazek veguherînê) li herêmên çiyayî li dora Mezopotamyayê. Pêşketina nisbeten di çandiniya sawalan û bikarhanîna erdê ji bo mezinbûna dexl û hem jî semyanîti pêşxist.

Dûvre, ev yek bû sedema pêşketina pîşesaziyek bi pêşketinên cihê ên weke hilberînê. Ev jî bi giranî pêşketineke sazûmanî bû, ji ber ku wê, rewşên weke bi sûdgirtinê wê pêşkeve. Rewşa bi keriyên sawalan û xwedikirina wan re wê ji gelek aliyan ve wê bibê. Wê weke ku wê çawa wê ji hirîya ku ew ji ser piştî heywanan digirin wê dilan wê ji xwe re wê bi wê çêbikin û wê, di nava çanda herêmê a kevî de wê ji zibil û an rêxa wan jî wê bi hişkirina wê weke 'ardû' bikarhanîna wê ku wê di zivistanan de wê bo germbûnê û amûrên şawate wê bikarbênin. Wekî din jî wê rewşên weke şîr û hwd wê ji wê bidest bidest xistina rûn, mast û hin awayên din ên weke panîr û hwd wê bikin. Ev wê rewşên malbatî ên herêmê wê zêdetirî wê bi temen bikê di nava xwe de. Mijarên çandiniyê ên weke ceh û hwd wê rewşa keriyên sawal û hwd ve wê zêde wê girêdayî wê bibê. Ber ku ew wê, di wê temenê de wê hem hinek cûreyên bi xwarinê wê bikarbênin û hem jî wê bidina sawalan. Rewşên weke bi pêşxistina çerxên weke ya hûnandinê û an teşiyê û hwd bo bikarhanîna hiriyê wê weke aliyên din weke bi kifşkarî ku wê werin û bibin bin.

Ji hêla Mario Liverani ve wê werê hanî ser ziman ku wê çanda bikarhanîna rewşên weke hirîya heywanan û an sawalan wê bisekinê û wê di wê çerçoveyê de wê bixwezê ku ew balê bikişênê li ser rewşên kifşkirinên ên bi wê. Ev wê weke rewşna hilberandinê ên ku wê di nava jiyana û çanda ubeydê-urukê de ku wê werina kifşkirin wê li ser wan bisekinê. Aboriya Mezopotamya ya kevî da du pîşesaziyên bingehî û bi pêşveçûna aborî ya pergala mezin bi wê derdikeve li pêş. Wekî din ev

wê weke rewş û amûrên pêşketinê û pêşxistinê jî wê bi teknikî û an weke rewşên teknikî wê were dîtîn ku wê derkevina li pêş.

Weki din di mijare ji axa piji çêkirinên weke çomlektiyê wê derkeve li pêş. Bi wê re ev wê weke rewşna teybet û mazin ên ku wê li dora hezarsalên 4' min de wê were dîtîn ku wê bi zêdeyî wê pêşkevin. Di warê kifşkirinên bi çomleki de wê sevil, çêrn, zerik, kevçî û gelek tiştên din wê bi wê re wê were dîtîn ku wê bibin. Weki din wê rewşên weke yên tanurê ên bo nanpijtinê wê di dewama wê de wê were dîtîn ku ew pêşkevin. Her wusa wê di çêkeriyên bi destî ên di wê warê de wê were dîtîn ku wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê bê. Ev rewş bi hev re wê dema ku wê werina hildan li dest wê çerçoveyek hilberîner a pêşasaziya civake xweza wê bi xwe re wê di demê de wê bidina diyarkirin. Di wê çerçoveya rewşa pêşasaziya herêmê wê pêşketinên wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê xwediyê aliyekê ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ev wê çendî ku wê weke rewşên çêkerî ên weke ji dil weke bi xweşikati dihên çêkirin jî lê wê rewşên weke cêrn weke hem bo avê û cemidandina wê bê, hem jî bo rûn û hilanndina wê bê û gelek rewşên din ên weke zad û rewşên weke yên dexl di wê de ku wê werê hilanin wê bibin. Di awayekê din de jî wê nişanakên wê weke ku wê di nava civake kurdistanî de wê were dîtîn wê tégînên weke 'kuwar' ku wê bo ceh û genim û hwd wê werina pêşxistin wê bibin û ev wê di wê demê de jî wê weke ku wê hebin wê hinek nişanakên wê li ser rewşên bi hilberînê ên van rewşan û hwd re wê weke ku wê hebê.

Gelek çavkaniyên weke bi çomlekî ku wê ji girsu wê werina derhanîn û wê li muzexaneya Louvre a firansa wê werina girtin de wê di wê temenê de wê di rengê de wê dema ku ew li wan dinerê û hinekê bi çavdêriyek hesan a bi lêkolînî li wan dinerê jî wê, di rengê de wê tégîhiştinek xort a di wê warê de wê karibin bidina mirov. Weki din wê gelek çavkaniyên ku wê di wê warê de wê werina kirin ji deverên weke rojavayê kurdistanê û ji habuba kabira ku wê weke yên dema çanda urukê wê werina pênasekirin û wê muzeya mainz a almanya wê werina girtin wê di derbarê çanda wê demê a urukê û hilberên wê yên di wê warê de wê téginekê wê bi xort wê bidina mirov.

Li gorî ku wê werina bi dîrokkirin ên li muzeya firansa a bi navê louvre û ya almanya a Mainzê jî wê li dora hezarsalên 4 û 3'yan de wê werina bi dîrokkirin. Di wê temenê de wê di wê tégînê de wê weke ku wê di wan deman de wê weke çandek afrînerî a xort wê di wê temenê de wê were

kirin. Wê di wê rengê de wê çêkirina amûrên bi wê rengê ên şariştanî wê bibin û ev wê weke demna ku wê bi kifşkirinên bi wê rengê wê gelek şoreşên çandî wê weke ku wê bi xwe re û di xwe de wê di rengê de wê bidina diyarkirin.

Bi têtînek metalurjîyî jî di vê serdemê de dixuye ku pêşde çûyin bûya. Di çikeriya bi tiştan a weke bi hev re werina kirin û di nava wan de wê weke bi hilberînê wê were kirin. Ev wê di çerçoveya têtînen bûjenî û hwd de wê bi pêvajoyek afrînerî bi têtîliya nava elementan û hwd re jî wê pêşçûyin wê bibê. Ev wê ne tenê di warê çekeriyên bi fizîkî ên di wê warê de wê wusa bê. Her wusa di warê çekeriyên weke yên xwarinê û hwd wê di wê rengê de wê bi tevlihevkirin û ji wê derxistina awayên din ên weke 'baştir' wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bibê.

Serdema Ubeydî ya pêşîn destpêka tiştê ku wekî serdema kalkolîtîk an 'serdema sifir' û an bafûnê û bikarhanîna wê û ji wê derhanîna tiştên bi wê rengê jî dihê zanîn, Weki din wê bi wê re wê hesin û kifşkirinên bi wê re wê were dîtin ku wê bibê. pêşxistina tiştan ji hesin û elementan hesin kifşkirin û çêkirinên ji wê weke kifşkirinek di wê warê de a dîrokî ku mirov weke şoreşek mirovatiyê a di wê demê de ku wê werê kirin jî wê pênasibikê. Di destpêka hilberîna tiştên sifir, bafûn û hesin re destnîşan dikê. Ji ber vê yekê tiştên metalî yên ku li deverên hezarsala 4-an hatine dîtin, bi giranî ji sifir, hesin û bafûnê ku ew dihêne çêkirin, digel ku hin di dawîya serdemê ubeydê de xuya dibin, yên herî gelemperî sifir û wê bi wê re rewşên weke pêşxistina arsenîk (sifira (bronze) arsenîk) in, lê alikariya sifirê jî dihê dîtin, sifir pêşxistina wê bi demê re wê zêdetirî wê weke çandekê bibê. Hesinkarî wê weke piştê wê bi pişeyî wê bibê. Ev di nava vegotinên piştî wan deman ên civakî ên herêmê de jî bi çîrokî û vegotinên civakî û hwd de jî ku ew dihê ser ziman wê weke têtînna ku ew wê rastiye wê di rengê de wê weke piştrast dikin bin. Heta hezarsala li dora 4'an dest bi belavbûnê neke. Dewra Êrûkê ya dereng wekî destpêka 'Serdema Bronz' dihê hesibandin. Pêşketina bindestiyê jî dihat wateya pêşxistina bazirganiya dûr û dirêj a metalan. Mezopotamya hewce dikir ku amûrên çêbikê wan di nava xwe de pêşî bikê temenekê jiyani û wê dikê. Piştî wê were dîtin ku ev wê barî derve li herêmên li dora wê werina kirin. Li hin çavkaniyên li deverên weke herêmên Anatolyayê û hwd wê were dîtin ku wê, bûhûrandina amûrên dema ubeydê-urukê wê li wê werina bûhûrandin. Li gorî hinek erkologên weke Butterlin û Algeze wê ev di encama bazirganiyekê de wê bibin. Lê ev rewşek ku wê hê jî wê weke ji wê re wê birhan weke pêwîst dibînin bê ku

ew dihênina ser ziman. Ev yek bi bûna wê re weke bûya sedema ku bazirganiya dûr û dirêj a ku em dibînin di hezarsala 4-an beriya zayinê de pêş dikeve û rave dike ku çima metalkerên Mezopotamyaya teknîkên ku di karhanîna metalên xav de pir aborî bûn tercîh dikirin. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê aqilê ku wê heta wê astê ku wê were ku ew êdî dikarê wê amûran çêbikê ji wan elementan û an bi kifşkirina wan elementan re wê weke aliyekê ku wê hê pêwîstîya fahmkirinek bi temen a ji xwe re pêwîst dibînê bê. Di wê temenê de wê ev wê di hemdemiya şariştana uruk û serdema wê de wê weke rewşek ku wê karibê weke nişanaka hinek pêşketinên dîrokî û kifşên wê yên dîrokî ên hê maztir ku ew werina kifşkirinî bê. Pêşketinên awadaniyê yên di serdema Êrûkê de jî hin bi hin hin diyar dibin. Ev yek bi avahîyên ku di serdema Êrûkê a dereng de li navçeyaya Eanna ya Êrûkê hatine çêkirin, teqandina nûjeniyên awadaniyên di nav rêze avahîyan de nîşan dide ku bi pîvan û rêbazên xwe nedîtî ye. Avakeran bikarhanîna kerpîçên qalibkirî wekî malzemeyaya avahîsaziyê tekûz kirin, û bikarhanîna kerpîçên ji axa pijî yên bihêztir gelemperî bû. Her weha dest bi bitûmê kerpîçan kirin û kirêçê jî wek pêvekirinê bikar hanîn. axa kîl ne tenê malzemeyaya avahîsaziyê bû: hin avahî ji kevir hatine çêkirin, di serî de kevirê reş û zaxm ku li dor 50 km rojavayê Urukê (ji kirêçê û kevirên qûmê jî tê de tene dîtin) hatine çêkirin. Di çêkirina mozaîkên taybetmendiya Eanna ya li Urukê de cureyên nû yên xemilandî dest bi kar kirin, wek mînaq bikaranîna kunçikên çomleki yên boyaxkirî, stûnên nîv-tevlîhev, û keviyên rastkirî bin. Di van avahîyan de ji Urukê du awayên standardîzekirî yên kerpîçên kirêç xuya dibin: kerpîçên piçûk ên ku bi hêsanî tene bikar hanîn û kerpîçên mezin ên ku ji bo çêkirina eywanan dihêne bikar hanîn. Ev li avahiyên giştî yên mezin, bi taybetî li Urukê dihatin bikarhanîn. Afirandina kerpîçên piçûktir derfeta afirandina nîş û pêşnûmayên xemilandî yên ku dê paşê bibin taybetmendiyeke awadaniyaya Mezopotamyayê bèn pêşxistin. Plansaziya avahîyan jî nû bû, ji ber ku wan neqşeyaya sêlî ya ku ji serdema Ubeyd re wek mîreta maye berdewam nekir: avahiyên li Eanna di vê serdemê de planên weke di rengê labîrentî bi salonên bi stûnên dirêj ên di nav avahiyek çargoşe de hebûn. Awadanî û pişekarên ku li van deveran dixebitin, firsend dîtin ku afirîneriyek bilind nîşan bidin(çav: Algaze, Guillermo (2008). Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape. Chicago: University of Chicago Press, p: 50-65).

Hinek mozaikên ku wê ji dema û herêma Eanna werina girtin wê weke mozaikên teybet bin. Hinek minaq wê ji wê di muzeya pergamon a li belinê wê werina ragirtin. Di wê nûqtayê de wê weke bi rengê naqşayî wê dîmenekê levhatî û ku wê bi kêrhatiyek û hostayiyek ku mirov li xwe hayirmayi dide hiştin wê werina çêkirin wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê ev çavkani wê di derbarê rengê awadaniyê û pêşketina wê û sazûmana wê û teknikên wê de jî wê di rengê de wê têgnekê wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin.

Pirsa minaqeşeyek di warê veguhestinê de ev e ku gelo çerx di serdema Ûrûkê de hatiye kifşkirin û an na bê. Ber bi dawiya serdema Ûrûkê ve, mohrên bangorî her ku diçe sîlwanan nîşan didin, ku heta niha herî zêde şiklê veguhestina bejahî dihê teswîrkirin. Ew dest pê dikin ku wesayîten yekem ên ku li ser tekeran xuya dibin nîşan bidin, lê ne diyar e ku ew bi rastî tekeran bixwe nîşan didin. Di her rewşê de, çerxek pir zû belav dibe, û dihêle ku wesayîten ku dihêlin barên pir mezin pir bi hêsanî werin veguhestin werin afirandin. Bê guman di destpêka hezarsala 3. berî zayînê de li başûrê Mezopotamyayê erebe hebûn. Tekerên wê blokên hişk bûn(çav: Algaze, Guillermo (2008). Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape. Chicago: University of Chicago Press, p: 50-65).

Xwedîkirina kerê jî pêşketinek girîng bû, ji ber ku berî kifşkirina çerxa qermiçî ew ji tekeran wek navgînek veguhestinê li herêmên çiyayî û ji bo rêwîtiya dûr û dirêj bikêrhatî bûn. Kerê pergala karwanê ku dê hezarsaliya pêş de li ser bazirganiya rojhilata nêzik serdest be, pêk hanî, û her çend ev pergala bi rastî di serdema Ûrûkê de wê wek ku wê hinek nîşanakên wê hebin jî lê ew hê bi wê demê û serdemê re nehatiye pejirandin ku ew di wê de bi wê rengê ew hebûya û an nebûya.

Ji bo veguhestina li ser asta herêmî û herêmî li Mezopotamyaya jêrîn, keştiyên ku ji qamiş û dar hatine çêkirin hebin, ji ber girîngiya çeman ji bo girêdana cîhan û rêwîtiya bi wan a hilgirtina barên pir mezintir ji veguhestina bejahiyê pir girîng bûn. Di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê dikarê wê bîrê ser ziman ku wê, têgînek weke ya bazirganiyê kku wê were hizirkirin ku ew li urukê û dema wê ya şariştani de wê were niqaşkirin ku ew wê hebê. Wê dema ku ew hebê û wê bi wê were ser ziman ku wê amûran wê li dora xwe bi wê vebê û wê berfirehbûna wê bi wê re wê werênê ser ziman wê demê em li ser wê esasê mecbûrin ku wê rastiye jî herê bikin ku ew dibê ku ew di wê demê de ew hebin. Lê ev pêşketin wê hinekê jî di warekê din de wê karibê tevliheviyekê di meji de

wê bi xwe re wê werênê. Ew jî wê ew bê ku wê dema ku ew hebê wê ew wê weke nişanaka demek di hemdemiya xwe de a pêşketî wê bikê û ev wê demên şariştaniya urukê wê kronolojiya wê bi dîrok û çanda wê û pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê karibê hê kevntir bi xwe re bide birin. Ber ku heta wê asta ku ew were wê astê ku ew dihên çêkirin wê ne tenê wê bi teknikî lê wê bi aqilî û hişmendiya wê jî wê fêrsek pêşketinê a bi pêşketina nirov û pîşesazi û rewşa fêrbûna bi karhanîna wê û serwerîya wê û hwd re wê weke ku wê pêwîst bê. Ev jî wê weke aliyna din ên bi fahmkirinê wê bi xwe re wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin. Ev ali jî wê di wê temenê de wê weke aliyên bi wê rengê ên bi pêşketina wê ya bi derfet a kevntir diçê re wê weke têkildar bê (çav: Algaze, Guillermo (2008). *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press, p: 50-65).

Beriya zayînê li dora di hezarsala 4an salan de qonaxeke nû di pêşketina ramyarî ya civaka rojhilata nêzîk de piştî Serdema Neolîtîk derbas bû: hêza ramyarî di bikarhanîna cîh û hunerê de bihêztir, birêxistintir, navendîtir û xuyangtir bû, û di encamê de bajar dewlet rast derketin holê. Ev pêşketin ligel guhertinên din ên mezin hat: derketina bajarên yekem û pergalên îdarî yên ku dikaribûn cûrbecûr çalakiyan organîze bikin. Sedem û rêgezên van geşedanan û têkiliyên wan ên bi hev re dibin mijara nîqaşên berfireh. Serdema Êrûkê nişaneyên herî pêşîn ên hebûna bajar dewletan li rojhilata nêzîk dide. awadaniya weke ya anitan ji serdema berê bi heybettir e; perestgeha Eanna qadek bi qasî 4600 m2 digire, perestgeha herî mezin a naskirî ya serdema Ubeydê bû, Perestgeha Eridu jî bi rûbera tenê 280 m2. Li gorî asta wê zêdebûnek girîng û dema ku avahiyên din ên kompleksa Eanna rûberek 1000 m2 dagir dikir, perestgeha Eridu avahiyek serbixwe bû. Guhertina mezinahiyê di heybeta desthilatdarên navendî de ji bo seferberkirina çavkaniyên mirovî û maddî de gavek guhertinek nîşan dida. Gor di heman demê de cihêbûna zêde ya dewlemendiyê nîşan didin û bi vî rengî elîtek her ku diçe bi hêztir dixwast ku xwe ji nifûsa mayî bi destxistina tiştên bi prestîj, bi bazirganiyê li kuderê gengaz be, û bi karkirina kergahan her ku diçe pîspor destnîşan bike. Hizra ku di serdema Êrûkê de bi derketina bajarên yekem re bajar dewletek rast peyda bûye, bi gelemperî di zanistê de dihê pejirandin. H her çend hin lêkolîner, bi taybetî di sedsala 24-an berî zayînê de, Împaratoriya Akadî wek yekem dewleta rastîn didin dîyarkirin lê ev hizir wê weke nikaribê bi wê rengê wê herê bikê bê.. Di derbarê bajar dewletên ubeydê de Gorden Childe balê dikişênê ser çanda civakî û

ya hiyararşikî ku wê di wê demê de wê pêşkeve. Bi vê yekê dihênê ser ziman ku serdema Urûkê a dereng tenê "bajar-dewletan" dizane tijî na. Ew ji hêla J. D. Forest ve hate rexne kirin. Tevî vê yekê, sazûmana pêkhatayên ramyarî yên dewletparêz bi gelek diyardeyên din ên serdema Urûkê re derbas dibe. Di wê temenê de wê dervî têtînek ramyarî a bi bajar-dewletan were ser ziman wê di rengekê de wê karibê bi civakî û çanda wê li wê bihizirê. Li ser wê temenê têtîna çandê ku wê ne kêmi rewşek bajardewletî ku wê di wê de wê mirov xwe weke di dewletekê de wê bibînê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş (çav: Forest, Jean-Daniel (1996). *Mésopotamie: L'apparition de l'État, VIIe-IIIe millénaires* (in French). Paris: Paris-Méditerranée, p: 160–161, 241–244).

Di serdema Urûkê de rêxistineke ramyarî çawa hebûye, cihê nîqaşê ye. Tu birhan tune ku piştgirî bide ramana ku di vê serdemê de pêşketina hin rengek 'proto-împaratorî' ku navenda wê Uruk e, wekî ku ji hêla Algaze û yên din ve hatî pêşniyar kirin, peyda kir. Belkî çêtir e ku mirov rêxistinek di 'bajar-dewletan' de mîna yên ku di hezarsala 3'mîn beriya zayinê de hebûn were fahm kirin. Wusa dixuye ku di serdema Jemdet Nasr de hebûna 'mohrên bangorî' ên ku wek dagerên bajarên Sumeran Uruk, Ur, Larsa û hwd, hebûn. Hevdîtina van dageran dibe ku nîşan bide cûreyek yekîti an jî konfederasyonek ku bajarên başûrê Mezopotamya dike yek, belkî ji bo armancên olî, belkî di bin desthilatdariya yek ji wan de, minaq weke Urukê (çav: Butterlin, Pascal (2003). *Les temps proto-urbains de Mésopotamie: Contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient*. Paris: CNRS Éditions, p: 92-95).

Li vir wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê fektora civakî wê di awayekê din de ku wê rewşên weke yên fektorên olî wê bi xwe re wê, di rengekê de wê bidina dîyarkirin wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê werina fahmkirin. Di wê nûqtayê de wê, ji aliyekê ve wê nişeya buttelin ku me li gor wê ji wî girt wê karibê di serê me de wê di dîmenekê din de jî wê têtînekê wê di serê mirov de wê bide çêkirin. Em dema ku em li wê demê dihizirin wê bi wê re wê dikarin wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirin ku wê têtîna civakî wê b rêgezên weke ku ew li dora wan dicivin wê pêşkeve. Ev wê di awayekê de wê karibê têtînek olî bê. An wê weke kesek weke keyek û an yazdanek bê. Lê di wê demê de wê weke ku wê di demên hûrîyan de wê were dîtin wê parastgeh wê bi serê xwe wê weke dîmenekê dewletî wê di çermê xwe de wê bidina dîyarkirin. Wê girêdanên kes weke jin û mêr bi wê ve wê bibin û ew wê, di wê de wê pêşkevin û wê dema ku ew çûn

deverek din wê bi wê were dîyarkirin ku ew bi kijan çandê yazdanî û hwd ew pêbawer in û an di nava de mazin bûna. Ev wê weke rewşek şagirtbûnê ku wê bi xwe re wê bi wê re wê bide dîyarkirin wê weke rewşek çandî û zêhnî wê di zikhev de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di rewşa dem û an serdema uruk de wê di wê nûqteyê de wê rast bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê di rengê imparatoriyek weke ya demên piştire ku wê pêşkeve wê nikaribê wê werênê ser ziman. Heta ku wê rewşa bajar dewletên ku me li jor wê hanî ser ziman ku wê zêde wê hebin wê di wê rengê de wê cihrengiyekê wê bide dîyarkirin. Lê di wê nûqteyê de wê tiştêkê din wê hebê. Wê çand û civaketî wê weke du fektorên ku wê di wê de wê ji temen ve wê weyn bileyizin. Wê di wê temenê de wê têkiliya nava bajar dewletan wê bibê. Wê di wê temen de wê ev wê, bi temenekê bi girêdana yazdanî û hwd re ku wê bi pejrênin û an wê weke bi wê ve wê were girêdan ku wê di dîmenekê koloni û ku mirov nikaribê wê weke bi têgînek kooloni wê fahmbikê wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin.

Eşkere dibê ku di vê serdemê de di rêxistina ramyarî ya civakê de guhertinên mezin bi wê çêbûne. Ne hêsan e ku mirov xwezaya xwediyên desthilatdariyê diyar bike, ji ber ku ew di çavkaniyên nivîskî de nayên nas kirin, û birhanên erkeolojîk jî ne pir agahdar in: tu qesrek an avahiyek din ji bo pêkhanîna hêzê bi teqez nehatine nas kirin. Wêneyên li ser pêjn, motivên li ser mohrên bangorî hinekî balkêştir in. Kesayetek navdar ku bi êskere xwedan darêjkek desthilatdariyê bû, demek dirêj bi wê dihê destnîşan kirin (..)Di heman demê de rewşên çandê yên navdar jî têne xuyang kirin, wekî li ser vazoyek ji Urukê ya ji serdema Jemdet Nasr ku nîşan dide ku wî rêveçûnek berbi xwedawendek ku hema bêje Înanna ye, dike. Di rewşên din de wek key bi xwedîkirina heywanan dihê xuyang kirin, ku ev ramana wî wekî şivanek ku gelê xwe digihîne hev, wan diparêze û hewcedariyên wan peyda dike, dewlemendiya key misoger dike bê. Ew wê weke di hin şîroveyan weke domuzi jî wê were diyarkirin. Van motîvan bi fonksiyonên keyên Sumerî yên paşîn re têkildar in: serokê şer, serokrêmildar û avaker bin. Zanyaran pêşniyar kirine ku ji vê demê wê rewşa wek ya remildar-key û an 'Kahîn-Qral' bê dîtîn. Dibe ku ev hukumdar di tabloyên Ûrûk III de bi sernavê "en" be. Dibe ku ew hêzek key numînêr bike ku dê paşê li Mezopotamyayê hebe(çav: Butterlin, Pascal (2003). Les temps proto-urbains de Mésopotamie: Contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient. Paris: CNRS Éditions, p: 92-95).

Di rewşa serdema ubeyd-urukê de wê di wê temen de wê, çendî ku wê gelek nediyarî wê hebin jî lê wê di rengekê de wê hinekê bi çavkaniyên ku ew dihên dîtî wê were dîtî ku wê di wê demê de wê çerçoveyek berfireh a şariştanî ku wê pêşkeve wê bibê. Bajardewletên demê ku ew çendî wê zêde pêşkevin jî em nikarin wan her yekê ji ya din cihê şîrovebikin û wan werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di wê nûqtayê de wê kifşkirin û fahmkirinên nû ên di derbarê serdema urukê de wê vê rengê wê teqez wê di rengekê de wê weke ku wê piştrast bikin. Di wê temenê de wê çanda urukê wê pêvajoyên wê yên ku wê were fahmkirin wê ji gelek aliyan ve wê zor bê ku mirov wê fahmbikê. Di awayekê de wê tenê bi têgînek ramyarî şîrovebikê wê zor bê. Wê tenê wê bi rewşek olî û hwd wê şîrovebikê wê zor bê. Di wê çerçoveyê de wê ev rewş wê, di rengekê de wê heta deverekê wê li gorî min wê karibin rastiye wê werênina ser ziman. Lê ji wê zêdetirî wê rewşek civakî ku wê di wê temenê de wê bi têkiliyên wê yên hebûnî ên demê wê karibê fahmbikê wê hebê. Wekî din wê çerçoveyek şariştani wê weke ku wê guillermo wê werênê ser ziman wê pêşkeve ku wê di rengekê de wê, dîmenekê navendî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Dîmenê ku wê buttelin ji wê gavê biavêjê û wê bahsa nediyariyekê di wê warê de bikê jî wê weke rewşên ku ew ne hatina kifşkirin û û fahmkirin ên di derbarê demê bixwe de bin.

Lê di rengekê de wê dîmenê wê di rengê imparatoriyeke jî wê şîrovebikê jî wê weke şîrove bi zorê hatibê kirin bê. Di wê temenê de wê hevgiretînek weke di rengê konfederasyonî wê weke di rengê demên pştre ên di demên med de wê li kurdistanê ku wê li ser heman herêmê û axê wê were kirin dibê ku wê di rengekê weke wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Ev dikarê weke rasttir bê. Di wê temenê de wê ji rewşek ramyarî û bi wê li derve vebûn ji wê zêdetirî jî wê li ser temenekê çandî û pêşketinên wê yên bi rêkûpêk re wê fahmbikê wê di zane min de wê weke rasttir bê. Ber vê yekê ez mecbûr dibînim ku ez balê bikişênima li ser rewşa civakî a wê demê ku wê ji demên çanda ubeydê û heta ya wê dema şariştanî a dema urukê ku wê di ahengekê û di dewama hev de wê fahmbikê de.

Lê ev jî raste ku wê rewşek bi wê rengê wê encamên weke yên di dema imparatoriyeke de ku wê werina bi dest xistin wê bide nişandin. Lê têgînek weke ya imparatori wê zêdetirî wê weke bi dîmenekê wê weke çerçoveyek hêza super a civakî wê xwe di dîmenekê de wê bi wê re wê weke bide dîyarkirin. Di awayekê de wê di rengekê wê weke modelek

hêzî a super de wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Ya ku wê Guillermo wê dibê ku wê bigihênê wê hizrê jî ev dîmenê wê yê ku ew wê weke li wê dihizirê bê. Wê dîmenê çandî-civakî ku ew wê bi pêvajoyek ramyarî-aborî wê bixwezê ku ew têkiliyek pêşketinê ku wê şîrovebikê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Li vir wê di awayekê de wê çendî ku wê têtînek hiyararşiyî wê hebê jî lê ew wê di warê têtîna rêveberiyê û rêzaniya wê de wê karibê wê di reng û rewşek adamiyî de wê xwe bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê nikaribê wê di renekê de wê bi têtînek û weke navendekê wê di renekê de wê fahmbikê. Lê di dîmenekê de jî wê bi çandî wê weke ku wê xwediyê şewayekê fahmkirinê bê.

Têgihên kultên di parastgehan de dihên û pêşdikevin wê weynek di wê rengê de wê bileyizin. Ew wê çendî ku wê li dora wan wê pêvajoyên jiyankirinê wê werina derbaskirin û pê de wê êdî wê bi wê re wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bide pêşxistin.

Di awayekê de wê bi wê re wê di nava jiyane civakî de wê aktiviteyên weke bi çejnê bê, û an festîwalên civakî û hwd bin wê di renekê de wê were dîtin ku wê werina kirin. Wê di wê temenê de wê ev wê li ser temenê watelêkirin, û hişmendiyeke wê were dîtin ku wê werin û pêşkevin. Gelek ritualên ku ew dihên kirin wê di wê rengê de wê awayekê du dîmenî wê bi xwe re wê wê bidina dîyarkirin. Wê weki din wê hişmendiyeke wê bi xwe re wê biafirênin. Wê navendek civaknasî wê biafirênin. Ji wê aliyê ve wê têtînen ku wê di wê çerçoveyê de wê werina dîtin wê dîmenekê civaknasî wê nekêmî ya ramyarî û encamên wê bi xwe re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê li gorî rengê fahmkirinê wê ew wê wer kirin. Têtînen bîrdozikî wê di renekê de wê hê di wê demê de wê di awayekê de wê were dîtin ku wê werin û pêşkevin. Mirov wê li gorî wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê ê ku mirov wê karibê di renekê de fahmbikê bê.

Di awayekê de wê dema ku em bahsa dema urukê wê bikin wê di aslê xwe de wê di dîmenekê têtîna positîvî de wê bi dîmenên zanyarî ên weke bi ramyarîyê, civaknasî, zanistên weke metamatîkê, mantiqê, geometri, astronomî û fizîkê û hwd wê were dîtin ku wê karibê bi wê re wê were lê hizirkirin. Her wusa kifşkirina rewşên weke bi elementên wek yên bafun, sifir, hesin, zêr û hwd û halandin û ji wan çêkirina tiştên cihê wê ne tenê têtînek kimyageriya demê re wê bide dîyarkirin wê her wusa wê weke rewşek şoreşî a bi pêşketina zanistiya demê û pêşveçûnên wê yên bi aqil

û asta wan jî wê bide diyarkirin **bê**. Rewşên weke karên destî û zanaatî wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê pêşkevin û wê li herêmê wê derkevina li pêş. Ev wê di rengekê de wê, minaq weke ji axa pijî çêkirina çomlekan, çîkirina ji rewşên weke daran heskan, zerik, kevçî û hwd wê weke kifşkirina di wê temenê de wê karibê balê bikişênê li ser wê bê. Rewşên weke bi kifşkirinên halanadina elementên weke yên ku me li jor bi navkirin jî wê weke aliyekê wê yê din bê ê giring û kifşkarî û şoreşî bê. Di destanên kurdan de wê minaq gotinên weke 'kawayê hesinkar' wê di wê warê de wê têtînek giring ku ew di farqê de bin û ne di farqê de jî bin wê bi wê re wê weke ku wê ji wê aliyê ve wê bînina ser ziman. Her wusa ev rewş wê weke rewşna giring û kifşkarî ku wê di pêvajoyên şariştanî de wê her yekê wê bi qasî kifşkirina nivîsandinê û hwd wê giring **bin**. Ji aliyê ve wê rewşên weke çêkirina şarabê, tûrşû çêkirinê, meyendina mast û çêkirinên di dewama wê de ên weke bi çêkirina panir û hwd wê weke aliyên din ên ku wê hebin û bibin û wê karibê di wê rengê de werina hanin li ser ziman bin. Wekî din wê aliyekê din ê bi çandî ku wê di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê karibê balê bikişênê ser wê wê, rewşên weke kifşkirina xosletên şeniyan û li gorî wê, bi hev ve tevlihevkin û ji wê çêkirina rewşên weke yên xwarinên bi şinayî û an rewşên din ên weke dermani û hwd wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê vewê gelek rewşên ku wê karibin werina kifşkirin û ji wê demê wê ji nava pêvajoyên şariştanî ên destpêkê ku wê werina kifşkirin û wê werina hanîn ser ziman wê karibin **bibin**. Kifşkirinên li ser esasê bafûnê, sifir û hesin de wê, di rengekê de wê bi têtînek fizikî re wê, weke aliyekê ku em bi têtîhên di rengê weke bi kifşkirinên kuantuma roja me de ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke rewşên zanistî şirove bikê jî wê bi wê re wê bibê.

Ji wê aliyê ve wê şariştaniya dema sumeriyana urukê wê bi pêşketinên wê yên çandî, wêjeyî û hwd re wê, di aslê xwe de wê ji têtînen olî û hwd wê cihêkirinekê wê bi têtîhên weke bi serboriyana û hwd re wê cihê bikê. Minaq wê dîmenê bi têtîna destana gilgamêş û nivîsandina wê û di wê de têtînen bi fêrsên baweriyê û hwd haninên ser ziman wê dualiteyek bi wê rengê wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, karibê wê ji aliyekê din ve jî wê di wê temenê de wê bi têtînek salnameyî wê hinekê wê çend gotinan bibêjê. Di nava kurdan de wê şewayên hasibandinê ên weke bi salê û hwd re wê, şewayekê teybet wê hebê. Minaq wê dema ku wê bahsa jiyane nebî nûh wê bikin wê bi gotinên weke '960 salê jiya' re wê bînina

ser ziman. Di wê demê de wê di nava têtînên wê demê de wê bi teybetî wê vegotinên mitolojikî ên di derbarê eridu de ku wê werina ser ziman wê mirov rastî şewayekê bi wê rengê wê werê. Di efsanayên di derbarê eridu de ên ku wê bahsa jiyane keyên wê ên weke Alulim û alager ku wê bahsa wan wê were kirin wê bi gotinên weke '50000 salî hukum kirin wê wê bahsa wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê vegotinên weke yên yazdan Nintur ên yazdana eridu wê di dîmenê ku ew dihên hanîn ser ziman de wê, bi têtînek weke ya bajarvani re wê were hanîn ser ziman. Minaq gotinên weke 'yazdan Nintur ferman li gelê xwe kir kue w parastgehan avabikin û ew êdî li çolê ne gerihin' wê werê hanîn li ser ziman. Ev gotin wê di rengekê de wê weke hin gotinên ku wê bi wê re wê çawa wê di rengekê de wê weke nişanaka têtîhên weke bi niştecihbûnê wê di şewayekê de wê bi fêrsên şariştani wê di fahmkirina xwe de wê werênin ser ziman bin.

Di wê nûqtayê de wê eridu û uruk wê teybetmendiya wan di rengekê de wê ew bê ku ew zêde kevn bin. Li gorî hinek şiroveyan wê weke bajardewletên pêşî ên ku ew hatina avakirin wê ji wan wê were bahskirin.

Di wê warê de uruk wê weke têtînek bi navendî wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê li wê pêşketinên ku ew dibin wê di rengekê de wê weke ku wê were ser ziman jî wê ji yên bajardewletên din wê zêdetir bê. Wê, di rengekê de wê, di warê têtînên ramiyarê, zanyarî, çandî û hwd de wê ji demê re wê weke bi têtînek navendî ku ew pêşavaniyê dikê wê di rengekê de wê weke ji wê were bahskirin.

Di wê çerçoveyê de wê cihane uruk wê weke cihanek şariştanî a teybet bê ku mirov wê bi teybetî wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê di wê nûqtayê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke pêwîst bê ku mirov wê hinek li ser têtîhên wê yên civaknasî bisekinê bê. Wê di urukê de wê gelheyên wê di rengekê de wê, demsal bi demsal wê cejnên wan û kombûnên wan ên weke bi rengên pîrozbahiyên û hwd re ku wê bibin wê di şewayekê de wê bi wê rengê wê bahsa wan wê were kirin. Di wê nûqtayê de wê dinava jiyane wê de wê, di rengekê de wê dema ku em navaroka minaq destanên weke destana gilgamêş ji dixwênin mirov wê dibîne ku wê di şewayekê de wê weke civaknasiyek civakî wê di rengekê de ku wê weke bi fêrs û morfolojiyên fahmkirinê ên jiyane civakî ku ew bi serwerî hena wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê fêrsên fahmkirinê ên weke karibin li hemberî yazdanan bertekên xwe bidina nişandin û an wê di rengekê de wê, di fêrsên weke bertekên yazdan ên li hemberî yazdanan de wê weke minaq wê bi têtînên weke Anu wê çawa

wê ga wê bişênê ser rûyê ardê ku ew li hemberî gilgamêş tê bikoşê ku wê bahsa wê bê kirin wê ji wê ev fêrs wê bi rehetî wê weke fêrsek fahmkirinê wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Di nava têkiliya yazdanan û mirovan de wê civaknasiyek wê weke ya têkiliya mirovan bi mirovan û hwd re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê werê dîtî û wê di wê nûqtayê de wê bi serê xwe bûyin û ne di temenekê iteatbûnê de tevgerihin wê bibê. Ev wê weke fêrsek fahmkirinê a ku mirov ji navaroka wê têngînên ku ew jiyane urukê dihênina ser ziman wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê di şewayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di nava pêvajoyên jiyankirinê de wê di wê temenê de wê jiyane ku wê di wê temenê de wê di nava xwezayê xwe de wê weke ku wê bi rêveherê wê di rengê de wê bi wê re wê were dîtî. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê hinek dîmenên dîtbar ku wê karibin bibina sedema şaş fahmkirinê wê bi dîmenê olî û yê ramyarî re wê cûda û cûda wê karibê bibê. Di wê temenê de wê, di rengê de wê di bermehiyên ku ew ji wan deman dihên kifşkirin wê di rengê de wê bi zêdeyî wê ji aliyê têngîna ramyarî û an olî û hwd ve wê bîn şirovekirin. Di wê çerçoveyê de wê xwediyê rewşna ramyarî û an olî ên çawa na wê bi wê re wê bikin ku ew wê rewşa wê bi wê re wê were salixkirin. Ev wê herdû ali jî wê nikaribin bi tememî rewşa civakî bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Weke ku wê çawa di demên hemdem de wê, mirov wê weke aîdî têngînek baweriyê wê were dîtî lê ew di hundurê xwe de wê karibê tiştê din bijî. Yan jî wê weke aîdî têngînek ramyarî bê dîtî û an wê karibê bi rewşê din a ramyarî re wê were dîtî. Ku gotin di cih de bê wê demê wê di wê temenê de wê, dikarê bi wê rengê wê werênê ser ziman ku wê rewşên ramyarî wê weke rewşên ku wê li gorî xwe wê di şewayekê de wê şirovebikin û wê weke wê bixwezin ku ew wê bidina diyarkirin û naskirin ku ew ne wusa jî bê. Di wê temenê de wê bi destûrê ên di demên hemdem de ku wê bê gotin di nava wê sînorê de hemû wê xwediyê wê hemwelatîyê û aidi wê bin û wê bi wê rengê wê werina naskirin. Lê rastiya wan cihê wê weke aliyekê din bê. Minaq wê li gorî destûra tirk wê herkesê li tirkiya dijî wê tirk bin. Lê ser 30 milyonî re kurd dijî û ew ne tirk bin. Zimanê wan ne tirki û kurdî ya. Lê ew derfet ji wan re nina ku ew bi wê rengê xwe bidina diyarkirin û werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di şirove û hanînen ser ziman wê ber ku wê li gorî destûrê û ramyariya wê werê ser ziman wê êdî ew rastî wê weke ji nedîtî ve wê werin. Ev rastî wê weke rastiyan pergalek ramyarî, olî û hwd bin. Di wê

temenê de wê ev wê dîmenekê cihê wê bi xwe re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ber vê yekê wê dema ku em li gorî wê rewşê li rewşên wê demê ên şariştana urukê jî binerin wê karibê me bikê nava şaşiyên mazin de. Di wê temenê de wê dema ku em dinerin wê di nava jiyane şariştanî, bi teybetî a herêmê de wê were dîtin ku wê dîmenekê civakî hertimî ku wê ji temen ve wê bi cihêyiya xwe ku wê xwe bide diyarkirin wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin wê hebê. Ev dîmen wê weke ku wê di demên piştê ên şariştanî de wê were dîtin ku wê carna wê, bi rewşên weke yên ramyarî û olî û hwd re wê bikeve nava nakokiyê û wê karibê mudahaleyên weke bi armanca gûharênê ku wê li wê bikê wê bibê. Di wê temenê de wê di dema gûtiyan de wê rewşên weke bi gûada-ensî re bê û an di demên weke bi vegotinî ên destpêka medan de wê weke bi rewşa destana kawayê hesinkar re wê were ser ziman wê rewşna bi wê rengê bin. Wê di wê temenê de wê rewşên din jî ên weke karibin werina kifşkirin wê hebin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa pêvajoyên şariştanî de wê tîkiliya tîgîna ramyarî û olî wê bi hev re wê bibê û wê diyarkirinên hev de wê weke ku wê were dîtin wê rol û weynek giring wê bileyizin. Di demên piştê wê zawaca di nava ol û ramyariyê de wê were kirin li herêmê wê bide çêkirin û heta roja me jî wê bi awayekê û hemû pîrsgirêkên civakî re wê xwe bide dîyarkirin û domandin jî wê weke hinekê wê çavkaniya wê ji wê nûqtayê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên ramyarî wê di wê temenê de wê weke aliyekê din ê ku wê, minaq di demên şariştana urukê de ku wê were dîtin wê piştî dema wê ya pêşketinê a duyem de wê hin bi hin wê di awayekê dîyar de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş.

Lê di demên berî wê de wê tîkiliya civakê û rewşên weke yên menewiyetê ku wê piştê wê rêgezên kevneşopî, mitolojîkî û an olî û hwd wê bi xwe re wê biafirênin wê werênin li holê wê bibin.

Di wê nûqtayê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê hebê ku wê karibê wê di rengekê de wê di çerçoveya fahmkirinên bi şariştana uruk re ku wê were dîti wê karibê wê werênê ser ziman. Aliyê pêşî wê bi cihêyekê ku wê di nava tîkiliya tîgînên bawerî û civakî de bê. Ev wê ji yên tîkiliya ramyarî û civakê wê cihê wê xwediyê dîmenekê bê û wê bi serê xwe wê weke ku wê pêwîst bê ku ew ji aliyekê ve wê, şîrovebikê û wê werênê ser

ziman. Ji wê aliyê ve wê ew wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê, minaq wê, ev ali wê bi xwe re wê di awayekê pirrdîmenî de wê, rewşên weke pîvanên sincî û an rewîstî û hwd jî wê bi xwe re wê biafirênin. Têkiliyên baviksaliyê wê di renekê de wê weke li ser temenekê nijadî û nifşê bi nifşê ku wê bibê re wê di renekê de wê di zikhev de wê bibê. Di wê temenê de wê ev pêvajoyên bi wê re wê weke li ser temenekê kokî ku ew wê weke 'ji kû dihê' re wê di renekê de wê weke bi wê were pênamekirin û wê di wê temenê de wê were dîtin. Ev çand û pêvajoyên wê yên fahmkirinê wê li mesopotamya û bi teybetî di nava çanda şariştana uruk û di demên piştê ên jiyane kurdistanî de wê bi zêdeyî û dîyarî wê xwe bidina dîyarkirin. Di nava jiyane civakî de wê weke çinek serdest kalên pîr ku wê derkevina li pêş wê hiinekê jî wê weke li ser wê temenê re wê bibê.

Wê dema ku em li nava bermehiyên ji demên şariştana urukê wê dinerin wê di wê temenê de wê çavkaniyên zort wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibin. Wekî din wê di nava rewşa ferhengî a weke ku wê bi nivîsên bizmarî ku wê ji herêmên weke marî werina derxistin ên weke bi navê "HURIANS AND HURRIAN NAMES IN THE MARI TEXTS" ku wê ji aliyê

Jack M. Sasson, Chapel Hill, North Carolina û hwd ve wê were weşandin de wê, di nava ferhengiya wê de wê morfolojiyek bi wê rengê a zêde xort wê xwe li ber çavan wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke hinek têtîngên ku wê di wê rengê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê were fahmkirin.

Minaq wê xabatên weke ji aliyê zanyarên wek Melchert, H. Craig ku wê li ser "Cuneiform Luvian Lexicon" û an "The Luwians" û hwd ve wê were kirin wê di wan de wê morfolojiyek ferhengî ku ew wê di wê temenê de wê bi çavkani û morfolojiya proto-hûrî û bi hinek bermehiyên ji çanda ubeyd-urukê ku wê di xwe de wê bidina dîyarkirin wê bêtê li holê. Di xabatên Melchert de wê bi zêdeyî wê aliyekê din jî wê bi têtîngên ferhengî ên bi çanda tel-xalafê û gotinên wê ên çanda civakî wê di renekê de wê bixwe re wê bidina dîyarkirin. Dema ku mirov hinekê bi nerinek kûr li navaroka xabatên Melchert dinerê ji wê aliyê ve wê fahmkirinek teybet wê bi gotinê wê bide mirov. Ji wê aliyê ve wê, di şewayekê de wê, bi têtîngê morfolojikî di dema nivîsandina vê xabatê de min ew jî li berçav derbaskirin û bi hinek aliyên çandî, ferhengî û hwd ve wê xwest ku wê bi çerçoveya pêvajoyên fahmkirina jiyane civakî û hwd

re wê fahmbikim. Di wê nûqteyê de encamên ku ez li wan gihiştim wê di wê temenê de wê, pêvajoyek hatî peresendin û bi gotin û zimankirin wê di morfolojiya wan têgihên ku ew dihênê ser ziman de wê bi rehetî wê were dîtin û kifşkirin.

Çanda luviani wê di rengê de wê aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê bi çavkaniyên wê yên bi sînor re wê di rengê de wê bide dîyarkirin ku wê ji hinek berhemiyên çanda ubeydê û tel-xalafê ku wê tevlihev bibin û li quntarên rêza çîyayên torosan û hwd re wê bijîn re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê karibê bi rengê çanda wê ya civakê re wê fahmbikê. Di çerçoveya fahmkirinên me yên ji bi encamî û morfolojiyî di derbarê luvian de ku em ji nava van xabatan di derbarê wan de gihiştinê de wê bi hezarsalan salan wê di rengê de wê weke ku wê li herêmê wê bijîn û di wê dema ku wê Melchert wê ew li ser wan bîne ser ziman de jî wê di rengê de wê weke ku ew weke di dewama çanda hûrîyan a hemdem a demê de wê weke tabîî pêvajoyek peresendinê û gûharênê ku ew di xwe de didina diyarkirin de wê werina dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê ev demên piştê ku wê di hemdemiya herêmê de wê piştê wê di dewama wê de wê li anatolya wê heta hittitian wê werin jî wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê. Li ser wê temenê wê têgînek ku wê di rengê weke ya hiyararşikî wê ne dûrî ya çanda ubeydî ya bi dîmenekê baviksaliyê ku ew bi hev re hatiya telihevkirin de wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê pêşbixin û wê bijin. Wê di dîmenên hemdem de wê têgînên weke yên nijadî û hwd wê bi girêdanên xwe re wê bidina dîyarkirin. Di nava wan de wê yazdanên huriyan ên demê wê serwer bin û wê kultên wan wê weke kultên baweriyê bin li rex hin kultên ku wan di nava xwe de hin bi hin pêşxistina.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda tel-xalaf wê di rengê de wê hinek xosletên wê yên ku ew dibê ku ew ji rewşa deverên ku ew li lê dijîn wê cihê wê hebin. Wê zêdeyî wê di ziman û têgînek weke ya dervî têgîhek hiyararşikî de wê li xwe wê weke ku wê werin û wê bixwezin bibina xwediyê jiyaneke. Di nava çanda pêvajoyên çanda Ubeydê de wê ev wê zêdeyî wê bi dîmenekê hiyararşikî wê bê dîtin. Ev dîtin û dîmenê nava çanda ubeydê wê di awayekê de wê weke dîmenekê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê weke encama pêvajoyên zêde dirêj jî wê di

rengê de wê şîrovebikê. Pêvajoyên demdirêj ên jiyankirinê wê bi wê re wê di rengê de wê di awayekê de wê bi wê re wê werina dîtin.

Di dîmenê jiyane û rewşên jiyane ku wê bi çerçoveya aborî de wê werê dîtin wê weke dîmenekê ku wê dervî dîmenê ramyarî û olî jî ê herêmê ku wê bi dîmenek civaknasî ê jiyane herêmê û rewşên çûn û hatinê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Li Uruk û eridu nişanakên xort ên masigirtinê wê di rengê de ku wê weke rewşek xwe bi wê dabarekirinê wê were dîtin. Wekê din wê li rex rewşên weke kedikirina keriyên sawalan wê ev jî wê bibê. Ev herêmên ku wê rêza çîyayên zagros wê ji wan re wê weke jî aliyekê ve wê bina navend heta deverên weke ava bahre urmiyê û hwd wê di rengê de wê, bibê. Wê çandek civakî wê li ser wê temenê wê bi jiyane xwezayê re wê were dîtin. Weke ku me li jor wê hinekê hanî ser ziman wê li van herêmên kurdistana roja me wê di rengê de wê, daristanên gûrr wê hebin û wê di wê temenê de wê ev wê ji aliyekê ve wê weke çavkaniyên jiyane bin. Wê bi têgînek weke ya simyayî wê pêşketinê weke kifşkirinê bi tîrşkirina tiştan, meyandin û hwd wê bibê. Ev wê di rengê de wê weke xosletên bingihin ên jiyane civakî ku wê li herêmê wê pêşkevin. Wê ji xwezayê xwe heta ku tû bêjê bes wê karibin sûdbigirin. Gelek agahiyên ku ew bi vegotinê û an ji bermehiyên ku wê werina kifşkirin ên wan demên berê wê bi wê rengê wê bidina diyarkirin ku wê kifşkirinê bi jiyane wan ên demê re wê bi zêdeyî wê di wê warê de wê bide nişandin ku ew wê xwediyê sazûmanek zêde pêşketî û bi fahm bin. Di wê warê de wê gelek rewşên weke bi cûreyên cihê ên meyandinê weke şîr weke mast û panir bê, û an çêkirinê weke ji ava tîrî û hwd çêkirina tiştên weke 'basiqê', 'halilê', 'kakilan' û hwd wê bibê. Ev wê weke rewşna bi kevneşopî wê piştê jî wê di temenê dewlemendiyek jiyane a malbatî û ya jiyane mirov de wê xwe di rengê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin û wê bibin bin.

Di wê nûqtayê de wê ev rewş wê di wê nûqtayê de wê hinek rewşên din bi morfolojikî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Minaq wê rewşên çandiniyê ku ew wê pirr zêde bi awayekê cihêrengî û zêde pêşketî û bi wê gihiştina encamên cûr bi cûr ên bi wê rengê weke bi rengê hilberênê û hwd re wê bibê. Di wê temenê de wê ev ali wê weke hinek aliyên ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê kifşbikê û wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rewşekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê, di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa jiyane civakê wê di wê temenê de wê bi wê re wê xweidyê aliyekê wê yê

din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Di wê nûqteyê de wê gelek nişanakên weke ji eridu, uruk, ur, girsu, lagaşê û hinek deverên din ênw eke bajar dewlet ku wê navê wan were qaydkirin de wê, di wê temenê de wê ji ya ku em fahmdikin û dizanin wê zêdetirî wê rewşek pêşketî a civakî wê li herêmê wê pêşketî wê hebê.

Piştî wê di rengekê de wê gûharînên weke bi erisyonê û an rewşên germehiyê û hwd re wê hinekê wê weke gûharin wê bibin. Çolbûn wê di rengekê de wê li hinek deveran wê pêşkeve. Minaq wê hinek deverên weke çolê ên sahara wê li wan wê hebin û wê werina dîtî ku wê weke di wê demê de wê weke deverna bi daristanî û şîn bin û wê li wan wê bajardewlet wê hebin û wê di dewama wê de wê rêyên avê û hwd wê di wan de wê werina kifşkirin.

Ev jî wê weke rewşên gûharînê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê nûqteyê de ev wê dide diyarkirin ku em nikaribin di dîmenê weke ya roja me de ku ew heya wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê werênina ser ziman bê.

Piştî serdema qeşayê ya dawî wê di rengekê de wê were dîtî ku wê hem bi wê rengê wê gûharînên jeolojîkî wê hebin û wê bi ardnigarî û hwd jî wê bi bilindbûna avê wê weke bi encama halina çîyayên dawî ên qaşayê bê wê herêmên weke ku wê di roja me de wê weke 'bahre reş' wê wer bi navkirin wê piştî wê hin bi hin wê biafirin. Nişanaka wê jî wê ew bê ku ew wê di binê wê avê de wê kifşkirinên deverên weke niştecih bê.

Hinek nişanakên wê di wê temenê de wê di çerçoveya herdû çemên mazin ên weke diclê û firatê de jî wê werina dîtî. Di hinek vegotinên di nava kurdan de wê ku wê bi çîrokî wê di derbarê wan deman de bê û an hinekê piştî bê wê bi têgînek afsûnî û hwd wê were ser ziman û wê bahsa zêde hebûna şaqên çemên avê li herêmê ku ew di roja me de nayêna dîtî û an weke nin in wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke morfolojîyek bi wê rengê ku wê di rastiye de wê kaeribê wê bi wê re wê werê fahmkirin. Di morfolojîya vegotina destana Nuh de jî ku wê bahsa dûnya hemû di bin avê de wê bimênê jî wê bi wê rengê wê hinek encamên jeolojîkî ku mirov wê karibê bi rewşem gûharînê ku mirov wê karibê ji wê derhênê wê karibê bibê. Minaq wê di wê temenê de wê 'bilindbûn û daketina avê' wê di rengekê de wê di wê temenê de wê morfolojîyekê wê bide me ku wê, weke ku wê dibê ku ew av bilind bûbê û piştî wê rêya xwe wê avê bi deverna din ve dîtîbê û ew daketîbê. Di wê nûqteyê de wê bi wê rengê jî wê di rengekê de wê karibê ji wê bigihijê encamekê. Lê ev encam wê çawa wê karibê rastiyeke ew

bide diyarkirin wê bi serê xwe wê pêwîstî fahmkirina wê bi teybetî wê hebê.

Di rengekê din de jî wê mijare rewşên weke yên bi fahmkirina rewşa gûharinên ardnigari û jeolojikî û hwd ên li herêmê ku em di wê çerçoveyê de wê bibêjin wê karibê wê jî wê werênê ser ziman ku wê weke piştî demekê û pê de wê zêde germbûn wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê hinek nişanakên wê hem bi lêkolînên ku ew li ser herêmê dihên kirin de wê, birhanên wê werina dîtî û hem jî wê di nava vegotinên herêmê ên weke ku me li jor bi lêvkir ên weke bi çîrokî û hwd re wê di şewayekê de wê di wê temenê de wê hinek têtîninên ku wê, weke hinek birhanên ku wê weke pêwîst in werina piştrastkirin wê werina ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê ev wê di wê temenê de wê di derbarê rewşa herêmê a wê demê û ya piştî de wê weke ku wê gûharinek wê bibê. Ev wê di wê temenê de wê bandûra wê li rewşên şariştanî û pêşketinên wan jî wê bibê. Gelek rewşên şariştanî ên herêmê wê di wê temenê de wê ber vê yekê wê dema ku wê bi rewşa aednigariya herêmê re wê li vê deverê ku wê çendî wê weke werê hanîn ser ziman wê weke ji deverê din a beyênî û ne diyar wê bahsa wê were kirin wê were dîtî. Di wê temenê de wê di meji de wê mirov wê ji ber gûharinan wê nikaribê di mejiyê xwe de wê têtîliyê wê bi wê re wê di şewayekê de wê dênê û wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa salixkirinên me yên ku em li ser pêvajoyên şariştanî re dikarin bikin wê weke hinek rewşên teybet wê bidina dîyarkirin. Hinek herêmên ku wê bikevina nava sînorê bajar dewletên eridu û an urukê de wê bi deverên weke girsû û hwd re ku wê çendî wê weke deverta ku wê bi ber çolbûnê ve diçin wê werina dîtî jî di roja me de lê wê di awayekê de wê di wê demê de wê weke bi dîmenekê din wê werina ser ziman. Minaq wê di rengekê de wê li eridu wê girtina masiyan û bi wê jiyankirinê wê di wê temenê de wê werê ser ziman. Gelek rewşên di nava çîrokên kurdan ên weke bi navê rêze çîrokên 'keçelok' de ku wê werina ser ziman wê di rewşên cûr bi cûr de ku wê weke bi cihane afsûnî a di wê de rêwîti dihê kirin de ku wê bahsa wê were kirin wê bahsa jiyane ser avê û ya bi girtina masiyan û dabarekirina xwe ya bi wê re wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Ev vegotin û gotinên ku ew dihên ser ziman wê di mejiyê mirov de ku mirov çendî weke ku mirov dikeve zorê de jî ku wê bi rewşek rastiyê re

wê têkiliya wê dênê jî lê fêrsek weke ku ew dide mirov weke rast a bê. Di wê temenê de wê têtînekê wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê ji aliyelê ve wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê, di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşa jiyankirinên li herêmê û gûharinên wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê di awayekê de wê bi kûrehi wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê gûharînên di hewayê de bê û an bi wê re li ser ardê bê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi morfolojiyekê di vegotinên herêmê de jî wê were dîtin.

Weki din ku em çavekê li rengê jiyane dema şariştana urukê didin wê di wê temenê de wê bi wê re wê dibînin ku wê çawa wê di rengê de wê rewşên aborî ên cihê wê di rengê de wê bi wê re wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê, rewşên kedikirin û ahlkirina sawalan wê di wê demê de wê bi keriyên wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Ev wê weke rewşên ku wê jiyane asayî a civakî ku wê li ser temenê xwe yê malbatî û hwd ku wê li cihekê wê bi mayinda wê bi wê re wê bibê re wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengê din de jî wê werênê ser ziman ku wê jiyane sawalgeriyê û ku me li deverekê li jor wê bahsa wê kir wê jiyane koçeriyê wê weke jiyane şivaniyê û hwd wê di wê temenê de wê weke xosletekê jiyane herêmê jî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê li ser rewşa sawal û heywanên mazin ên ku ew wê di rewşên weke yên çandiniyê barkirinê û hwd de wê werina bikarhanên jî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê di awayekê de wê bi wê re wê bibê. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ew wê bi wê re wê werê dîtin ku wê bikarhanêna heywanên weke ahlkirî ên weke hasp, kantir, ga, çêlek, ker, û hwd di rewşên weke yên çandiniyê û barkirinê û hwd de wê bibê. Ji deverekê li deverekê çuyina li ser piştê heywanekê wê bi wê re wê pêşkeve. Wê di dewama wê de wê karibê wê kifşbikê ku wê çawa wê di rengê de wê ev wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê pêşkeve.

Di wê nûqtayê de wê ji aliyekê din ve wê li rex wê weke nişanayeka din ku wê herêm wê zêde avî bê wê cûr bi cûr fêkiyên ku ew dihên çandin bê. Ew jî wê di rengê de wê were dîtin. Wekî din ji wan fêkiyan wê

xwarinên cûr bi cûr çêkirina wan jî wê weke aliyekê wê yê din ku em bi rewşên kifşkirina bi aqil û zanina jiyanê û rewşên bi ji wê sûdgirtinê û hwd re wê şîrove bikin. Wê çawa wê meyendinek wê bê kirin ji şîr û an şarabek wê were çêkirin û yan jî wê çawa wê tirsûyek wê bê çêkirin ev wê weke rewşên kifşkirinê bin. Yan jî wê bi hiriyê ji heywanê û an sawalê girtinê û bi teşiyê wê rêstina wê bikê û ji wê tayê hatî rêstin ku wê çawa wê cilan wê ji xwe re wê ji wê bi hûnê wê weke aliyên din ên ku wê bi wê re wê karibê bi têgînek aqilî û teknikî a ku mirov wê li xwe wê heyirmayi wê bide hiştin wê were dîtin ku wê bibê.

Di dewama wê de wê ev rewş wê di awayekê de wê nişanakên w hebin ku wê bibin. Weki din di warê avahisaziyê û lêkirina wê û naqşkirinên ku wê bi wê re wê werina kirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê balê bikişênê li ser wê bê. Parastgehên weke yên enlil bê, li Urukê ya Anu bê û an ya Îştâr û hwd bin û hinek deverên weke parastgehî li eridu û girsu û deverên din hatina dîtin wê di awadani û teknika wê avadaniyê ku ew bi wê dihê lêkirin wê têgihîştinek xort wê bi wê re wê, di rengekê de wê karibê bi xwe re ew bide mirov.

Di wê çerçoveyê de kifşkirinên ku wê di wê temenê de wê werina kirin wê di çerçoveyek şariştanî de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di parastgehan de wê têgînek civakî û bawerî wê dîmenê wê ê teybet wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê bi tîkiliya rêmildar, oldar û kalên pîr ên ji nava civakê wê bibin û ev wê weke komna bi çînî ên bi wê ku wê bi hêz û bandûra xwe re wê derkevina li pêş bin.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê cihê wê rewşên ramiyarî bê wê di wê temenê de wê rewşên ramiyarî wê bi rêveberên weke key, şewirmend, û hwd re wê di rengekê de wê bê dîtin ku wê bibin. Ev jî wê di rengekê de wê bi wan ve girêdayî wê kesên leşker û serleşker ku wê di destê wan de wê di rengekê de wê hêz berhev bibê û wê bi wê re wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev herdû kom wê ne komna ku wê di nava jiyanê de wê weke komna afrîner bin. Wê tenê wê li ser ya dihê afirandin ku wê bijên bin.

Weke aliyekê din ê sêyem wê rewşên civakê û aboriya wê bê û wê weke aliyekê wê yê din ê sêyem û teybet di temenê de wê şîrovebikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Rewşên weke yên ol û ramiyarî û di dewama wê de wê ramiyarî û aboriyê ku wê weke çendî wê bi hev ve girêdayî wê were dîtin û wê bê ser ziman jî wê hinek rewşem cihê wê werina dîtin. Di kevneşopî û çanda hilberinê a aborî û civakî de wê li herêmê wê hinek xosletên cihê wê hebin ku mirov wê karibê bi wê re kifşbikê bê. Wê jî wê

di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê karibê wê, di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê şiroveyên li ser encamên erkolojikî ên bi jiyane herêmê û rewşên wê yên aborî û hwd re wê were kirin wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê fektorên weke yên bazirganiyê wê di renekê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin. Wê bi wê re wê li ser wê temenê wê li dora xwe vebûn û berfirehbûna wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wê di renekê de wê were kirin û ew wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê were hanîn li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê ji aliyê pergale şariştanî a urukê ve ku mirov wê li wê dinerê wê bi têgînek pêşî di nava sêkika civakê, çandê, û rewşa pêşketinên weke bi kifşkirinên li ser temenê aborî ku mirov wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Ev ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Aliyê din wê di têkiliya rewşa olî û an baweriyê û çandê de wê dîmenekê duali wê derkeve li pêş. Di dîmenê pêşî de wê çand û bawerî wê di wê temenê de wê pêşî wê bi rewşên weke kevneşopî, restên sincî û an rewîstî û hwd re wê di renekê de wê di çerçoveya afirandina rêgezên jiyane û hwd re wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Ev wê weke rewşek şariştanî a serwerî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Bandûra wan kesan wê di renekê de wê bi olî wê ji ya ramyarî û hwd wê li pêştir bê. Wê keyek wê dema ku wê biryarek şer bide û hwd wê pêşî wê bi rêmildarekê û an oldarekê wê bi şewirê ku yazdan çî dibêjin di derbarê wê biryarê de û ew wê herê dikin û an nakin û hwd re wê di renekê de wê bixwezê ku ew pêşî wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di renekê de ew bi wê re wê li wê bihizirin.

Di wê nûqtayê de wê rewşên bi wê rengê wê di demên piştê ên nava pergale têkiliya ramyarî û olî a ku wê weke têkiliyek bi hev re wê bi wê were danin wê di wê rengê de wê were dîtin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê id şêwayekê de wê kifşbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê, bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rewşên weke yên olî û çandî wê zêdetirî wê weke ku wê di nava pêvajoyên çanda urukê a şariştanî de wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê rewşa ramyarî wê weke rewşek dervî wê di destpêkê de wê bimênê. Di wê çerçoveyê de wê weke kesne rêveber ên li bin oldaran û gotina wan re wê werina dîtin.

Di wê temenê de wê têkiliyek di nava wan de wê hebê. Di wê dîmenê de ku em empatiyekê bi wê re dênin wê karibê wê jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke karê rêveberî yê desthilatî û yê olî bi jiyane wê re wê weke ku wê ji hev cihê jî wê were kirin wê di rengekê de wê dîmenekê bi wê re wê were dîtin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijare çanda civakî de wê di nava wan herdû aliyan de wê rêve biçê. Di rengekê de wê bi çanda baweriya xwe ve wê girêdayî bê. Ji aliyê di ve jî wê, di bin hukmê key de wê bijî û ew wê zêde wê bahsa girêdanek weke di wê temenê wê weke bi ya olî û hwd ve wê girêdayî wê hebê wê newê kirin.

Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di mijare gotinên key ku wê weke rêgez û destûr bin wê di wê temenê de wê werina ser ziman û wê ev wê di rengekê de wê weke xatek hizirkirinê a cihê wê bi xwe re wê di rengek de wê biafirênê. Key wê li gorî xwe û xosletên xwe yên rêveberiyê wê bênê ser ziman û wê bixwezê ku ew were pêkhanin. Oldar wê li gorî rewşa ya yazdanî a ku ew pê bawer dikê wê di rengekê de wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ev herdû rewş wê weke du rewşên ku wê weke ku wê karibin bi hev re bikevina nava nakokiyê de. Di wê temenê de wê, karibê wê weke aliyekê wê yê din wê didewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têgîna ramiyarî û ya olî wê di rengekê de wê weke ku wê bi fêrsên fahmkirinê wê di rengekê de wê ji hev wê cihê were kirin. Ev wê di rengek de wê di mejiyên de wê weke ku wê zelal bê ku wê ya rêveberî û rêzani wê çî bê û ya olî û fahmkirin û bîr û baweriya wê cihê wê çî bê. Ev wê di rengekê de wê bi wê re wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were ji hev cihê kirin wê were dîtin. Di demên xanadana sêyem a Ur de wê hinek rewşên ku wê di rengê weke kominaliya civakî ku wê weke di rewşek komelî a jiyane civakê de ku wê derkeve li pêş wê di rengekê de wê bi hinek fêrsên fahmkirinê re wê were ser ziman. Di awayekê din de jî wê di şewayê fahmkirina ji nava destana gilgamêş de wê, weke ku wê di rengekê de wê weke jiyane civakî û ya di parastgehê de wê di rengekê de wê weke ji hev cihê bê. Rahibeyên inanna ku wê bahsa wan wê were kirin wê di wê fêrsa wê ya fahmkirinê de wê karibê wê bi rehetî wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wekê din wê di rengekê de wê fêrsên weke bi fahmkirina weke zanina yazdanî û ya

mirovî ji jiyane wê cihêbûnek wê weke di nava wê de wê hebê. Zanina pêbaweriyê wê zêdeyî wê xwe di nava hêtên zagoratan û an parastgehan de wê bide girtin. Lê ya rêveberî û an ramyarî wê dakeve nava jiyane bi rêzaniya ku ew dixwezê bikê. Di wê temenê de wê dîmenê serweriyê ên cihê jî wê di wê temenê de ku mirov wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê karibê bi hinek awayna wê bi wê re wê kifşbikê û wê werê ser ziman.

Di mijare fahmkirina jiyane civakî a li herêmê û di dema urukan û an dema şariştaniyan wan de wê di wê temenê de wê çavkaniyek zêde berfireh wê bide me. Di warê jiyane civaknasî de wê di rengekê de wê weke aliyên ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bibin û wê ji wê aliyê ve wê bi fahmkirinên demê re wê li ser wê karibê wê were sekinin.

Di aslê xwe de wê di nava têngînek civaknasî ku wê weke ji aliyekê ve wê, di xabate ya xwe bi navê bi navê «The Uruk Phenomenon: The role of social ideology in the expansion of the Uruk culture during the fourth millennium» de Thomas Paul Collins wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê ji aliyê têngînek civaknasî û têngihên weke diyarker ku ew wê di mejiyekê weke yê bîrdozi de wê li ser pêjn û têngîna dageran û hwd re wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê nûqtayê de wê, di nava rêzên xwe de wê, bixwezê ku ew wê balê bikişênê şewayekê jiyaniê e civaknasî ku wê di demê de wê li dora hinek dageran wê xwe bide diyarkirin û an dervî wê bi awayekê bi derfet ku ew wê karibê wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

«Mirov di warê ziman û sembolîzmê de ji heywanan cihê disekinin. Têngîna takekesî ya cîhana ku tê de dijîn hilberêk jêhatîbûna hilberandin û şîrovekirina dageran (sembolan), û afirandina wêneyek pir caran berfireh a dem û tîkiliyan e; dibe ku tevger ji hêla taybetî ve bi kûrahî bandûr bibe têngihîştina bûyerên rabirdû û niha yên ku beşek ji jiyana wan in. Ji ber ku ji bo takekes girîngiya îmajên dagerî, ligel her tevgerê li ser bîngeha wan, ne hêsan e ku bi zelalî asta takekesî ya mirovî ji cîhana civakî ya ku ew beşek jê ye, veqetîne. Civakek ne wekî berhevoka kesan, lê bêtir wekî berhevoka "rola(yên)" ya takekesî pênase bikê wê weke rast tir bê. Ji ber vê yekê dibe ku pergalek civakî wekî komek ji van rolan bi hev re û bi kanalên ragihandinê ve girêdayî were dîtin. Lêbelê, pêwendiya di navbera rola civakî û ferdî de nayê paşguh kirin, ji ber ku her têngihîştina rolê dê ji hêla kesên ku di paşerojê de ew dagir kirine bandûr bibe. Ji ber vê yekê, bîrdozî zimanek dageran û ramanan, ku pir caran nayê gotin, numinêr dike ku dikare hemî pergalek civakî an jî

berhevokek taybetî ya rolan di nav wê pergalê de îfade bike. Di warê civaknasiya kevneşopî de birdozî dikare wekî "raman an baweriyên hevpar were pênase kirin. Xizmeta rewakirina berjewendiyên komên serdest dike. Di hemû civakan de ku di navbera koman de newekhevî hene de birdozî dihêne dîtin. Têgîna bîrdoziyê ji nêz ve bi hêza desthilatdariyê ve girêdide, ji ber ku pergalên îdeolojîk ji bo rewakirina hêza cihêreng a ku koman di destê wan de ne, dike. Ji ber vê yekê desthilatdarî navgînek hevgirtinê ye û dibe ku ji kes an saziyên karîzmatîk ên ku ji hêla kesan ve wekî di key de dihêne veguheztin were destnîşankirin. Dibe ku ew ji bo kolektîfên nûner an berjewendiyên ku ji hêla komên cihêreng ên di nav civakê de têne girtin. Lêbelê, ev pênaseya klasîk a têgehê, tenê yek formek têgehê ronî dike - numinêrkirina rolên taybetî yên civakî. Wek têgînek cihê û alternatîf, birdozî dê ne komek raman an baweriyên ku bi awayekî fermî dihê fahmkirin, lê dê nerînek nepenî ya nîzama civakî numinêr bike. Pêdivî ye ku desthilatdarî ne tenê wekî şiyânê bi zorê yên kes, sazî an komên taybetî were hesibandin, lê dibe ku wekî rêgezêk berfirehtir û berfirehtir were hesibandin ku hem teng dike û hem jî darêjkên civakî çêdike, lê pir caran di bandûrên xwe de bi tundî standardîze dike. Dema ku mirov di civakekê de li hev dicivin, hebûnek nû ji lihevkerina wan a hevbeş derdikeve holê û ev pêkhate di encamê de xwezaya kesên ku wê pêk dihînin diguhere (çav: Collins, Thomas Paul (2001), Social Ideology and the Uruk Phenomenon, University College London, p: 11.12)»

Di wê çerçoveyê de wê têgîna civaknasî wê weke fenomen û an faktorekê wê di wê temenê de wê karibê wê ji aliyekê ve wê di dema wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di nava jiyane civake şariştana urukê de wê di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê li wê dihizirê wê di rengekê de wê rastî dîmenekê pîrr reng wê were. Ku em mijare dagaran wan bi wan hildina li dest wê di rengekê de wê di demên serdema pêşî û hinekê ya destpêkê a serdema duyem de wê bi wê re wê xwe di dîmenekê de wê bide dîyarkirin. Wê dema ku wê bi ber dema dereng a dawî ve wê herê jî wê pêvajoyên weke bi rewşên hiyararşiyê û hwd wê zêdetirî wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê karibin xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Collins wê di xabate xwe ya li dora rûpelên 14'an û wan de wê bahsa rewşek aktiv a bi jiyane mesopotamya a wê demê re wê bikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Collins wê di rengekê de wê ji herêmên

weke Mohenjo-Daro, Harappa, û Kalibangan ên hindistan û pakistanê wê di rengekê de wê lêkolîn bikê û wê di dewama wê de wê misra kevn û heta ku wê were mesopotamya wê li ser têngîhek bi çerçoveya gotina 'bîrdoziya civaknasî' re wê di wê temenê de ku wê bixwezê ku ew wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê di şewayên collins de ya ku wê bala mirov wê bikişênê jî wê şîroveyên wê yên ku ew wê di wê warê de wê li ser ya aliyê mesopotamya bin ku wê di wê çerçoveya wê şîroveya me ya di derbarê şariştana urukê û pêşketinên dema wê ên ku mirov ji aliyekê civakî û təkiliyên wê yên bi hiararşiyî ku ew diafirin wê çawa wê di nava təkiliya jêr û jorin de wê bikê ku ew di çerçoveyê de ku ew were fahmkirin.

Wê dema ku wê bahsa wan deverên ku ew wê me navê wan hanî ser ziman li jor wê bi wê rengê wê di dîmenekê ku mirov wê di rengê ku em bi urukê re wê kifş dikin wê werênê ser ziman. «Îro zêdetirî hezar şûnwarên ku bi pêşveçûna çanda Harappan ve girêdayî ne, têne zanîn her çend hindik ji hêla erkeolojîk ve hatine vekolîn. Sê cihên herî mezin ên ku bi hûrgulî hatine lêkolîn kirin hena. Ew Mohenjo-Daro, Harappa, û Kalibangan in. Tiştê ku wekî sêwirana 'tipik ya bajarê Harappan hatî binav kirin, destnîşan dikin, ew rojavayî ya veqetandî û bajarek jêrîn e ku taybetmendiya mîmarî ber bi xalên kardînal bi rêyên ku bi navber li bakur-başûr diçin. Mohenjo-Daro, ku hin birhanên çêtirîn peyda dike, dixuye ku wekî niştêcîhek bêkêmasî li ser platformek çêkirî wekî parastinek ji lehiyê di nav demek kurt de hatî çêkirin. Pêdivî ye ku avahî û sêwirana wê ji hêla avaker û rêvebirên serdest ên ku bi hûrguliyên çem bi tevahî nas bûn ve hatî çêkirin. Xaniyên taybet û her weha avahiyên bîrdariyê bi piranî ji kerpîçan hatine çêkirin. Gelek avahiyên navmalî bîrên xwe û serşokên bi qatên asfaltkirî hebûn. Bi lûleyên çomleki ava çopê dibirin zewiyên sergirtî yên bi kerpîç ên ku li ser kolanan diherikin (çav: Collins, Thomas Paul (2001), Social Ideology and the Uruk Phenomenon, University College London, p: 17).»

Di rewşa təkiliya nava şariştana urukê a bi dordora wê de wê di rengekê de wê di demên dawî ên wên dereng de wê rewşek weke bi vebûna wê ya derve wê bibê û wê di wê temenê de wê serweriya wê ya ramyarî bi temenekê çandî û kultên wê yên serenserî herêmê ku wê bi bandûr bibin re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Hin erkoloji wê vebûnê bi têngîna bazirganiyê a li derve wê bi temen dikin. Lê ji wê zêdetirî wê aliyên wê yên din wê, di rengekê de wê werênê ser ziman. Rewşên piştî dema şariştana urukê a dema dereng wê di rewşên ramyarî û yekkirinên

ku ew di bin destekê de wê bi wê re wê werina kirin re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bê kirin. Collins di rewşek weke ya ku ew li ser rewşa misrê re wê dihênê ser ziman wê, di zane min de wê di wê nûqteyê û serdema şariştana urukê de jî wê ji aliyekê ve wê di wê temenê de wê weke ku wê vegotinbar bê. «Rabûna dewleta Misrê ya yekbûyî mînaqek din a têkildar ji cîhana kevna e ku hêza afirîner a birdoziyê nîşan dide. Gelek hêmanên îkonografi û birdozîya Misrê ya navdar a demên dîrokî (mînaq, firewnê xwedayî dijminê xwe dixist) ji serdema Predînastîk û Zemîna Xanedaniya Destpêkê xilas bûne. Dema ku wateyê ku ew dibê ku ev dageran bi demê re hatine guherandin an jî guhertin, di naverok û şêwaza xwe de perçe berhema kodîkirina mezin a kevneşopîyan e ku yekser beriya destpêka Xanedaniya Iemîn pêk hatiye. Serwerên pêşîn ên Misrê ji seranserê welêt hizir û dageran pejirand, adapte kir û yek kir. Dewleta Misrê bi lez û bez li ser bingehên birdozîyeyek yekane ava bû ku, bi gelek adaptasyonên herêmî, pir hevgerî û serfiraz bû. (..) Firewn ji 'yekbûna herdu ardên' Misra jorîn û jêrîn encam bûye. Bi kevneşopî, welat li ser 3100 beri zayinê yek bû, dema ku Misrê jorîn Misrê jêrîn dagir kir. Îro, Misirolog nas dikin ku pêvajoya yekbûnê belkî diyardeyek hêdî bû ku heta dawîya serdema Arkaîk, nêzikî 2700 beri zayinê, neqediyabû. Welat ji çend serek û dewletên ku di serdema paşîn a rewşek bi dinamikî de ku navenda wan li Nagada û Hierakonpolis bû, ji hêla hevalbendî û şer ve hatine yek kirin. Eşkere ye ku konseptê hemdem a dewletê tenê dikare li ser van rêxistinên ramyarî yên destpêkê bi rengek pir nekêmasî were sepandin, ku fonksiyonên karakterîstîk ên desthilatdariya dewletê dibê ku di navberên nerêkûpêk de an jî bi cûdahiyek hindik êşkere di navbera rêxistina ramyarî û çalakiyên li ser bingeha xizm, ol de werin meşandin. , û statuya. Tevî pirsgerêkên danasîna dewleta Misrê ya destpêkê, piraniya şiroveyên rabûna Misrê ya Xanedanî birdozîyê hem di warê maskekirin û hem jî nîşankirina hêz û dewlemendiya elîtan de dibînin (çav: Collins, Thomas Paul (2001), Social Ideology and the Uruk Phenomenon, University College London, p: 18).»

Di wê nûqteyê de wê dîmenekê ku wê piştî wê di wê temenê de wê weke demên imparatoriyan û an dewletbûnên di bin destekê de ku wê bi têgînek bîrdozîkî wê bibin re wê di wê temenê de wê dîmenekê wê bi wê re wê were dîtin ku wê xwe bide diyarkirin. «Nebûna balkişandina li ser rola birdozîyê ya di nav lêkolînên Mezopotamyayê de xuya dike ku ji bertekek tund a dûrî modelên parastgehan ên dewleta Sumerî ya destpêkê

ye. Tenê li ser bingeha lêkolînek hûrgulî ya arşîva perestgeha Ba' li Lagash (sedsala bîst û çaran berî zayînê) ev model diyar dikê ku perestgeha bajêr, û bi hevalbendiya xweda, 'xwedî' hemû axê ye. Ji ber vê yekê niştecih ji hêla birdoziya olî ve hatin rêvebirin ku perestgeh hêza aborî û ramyarî ya serdest bû. Lêbelê, van demên dawîn, xeletiyên mezin di vê modelê de ji hêla xebata Diakonoff (1974; 1982) û Gelb (1979; û 1991) ve hatine destnîşan kirin ku nîşan didin ku mîqdarek berbiçav a axa di Sumera ya xanedaniya Destpêkê de (2800-2350 berîya zayînê) ne di perestgehan de lê di destê malbat û kesan de bû. Lêbelê, heybet û abîdeyên mayî yê Mezopotamyaya dîrokî birdozîyek (her çendî ku ji hêla tomarên erkeolojîk ve bi giranî alîgirê perestgehê ye) li ser bingeha girîngiya perestgehê, balê dikişîne ser serwerê tayînkirî yê xwedayî bi civatê re ku li ser xwedayek taybetî ye, û bi wî re tête nas kirin. Xwedawend, perestgeh û dagerên wan derkevina li pêş. Bandûra birdoziya ramyarî-olî ya bi vî rengî ya li Mezopotamyayê di demên sînda tacdayîne ya serê keyên navîn û Asûriyên Nû de dihê dîtin ku erka wan berfirekîrîna xaka axa xwedayê neteweyî Aşûr e. mînaqên Misir û Mezopotamya, bikarhanîna simbolîzmê, ku gelek caran di teolojî û rabirdûyê de cih girtiye, birdozîyek nîşan dide - wêneyek îdealîzekirî ya civakê ku cihê xwe di gerdûnê de diyar dike û her kiryarên civakê rewa dike. Diyardeyeke weha ji herêm û demên din jî dihê zanîn. Mînaqî, ji bo Yewnaniyên kevnar, her polis xwediyê efsaneyên leheng û xwedayên parêzger bû ku ji bo afirandina nasnameya ramyarî ya komê girîng bûn. Di heman demê de têngîna serdema zêrîn a yekîtîyê bi têngîna Helenîzmê vebêje jî hebû. Rêûresma gelemperî bûye û hîn jî rêbazek girîng e ku civakek yekgirtî û xurt dike. Bi vî rengî manîpulekirina derûniya civakê, dibe ku, wek nimûne, li ser pejiwandina heybet û sira elîtekê raweste, ku pir caran di teolojîyê de cih girtiye û di warên dagerî ên hêzdar de zêde dibe. Mînaqî, girîngiya birdoziya Maya di van demên dawî de ji hêla Scheie û Miler (1986) ve hatî pêşniyar kirin ku elîtan xwe bi rêzek tevlihev a rîtuêlên xwînrijandinê an jî, wekî di civaka Aztec de, pevguhertina tiştên prestîjê ji hêla elîtek li ser pîrfireh ve nas kiriye. Ev jî dibe ku nasnameya dijminek hevpar, çî rast be, çî xeyalî jî hebe. Tewra dewletên nûjen jî xwe dispêrin tiştên ku bi gelemperî anakronîk lê ji hêla ramyarî ve derbasdar in rîtuêl û dageran e ku pozîsyona aristokrasiya desthilatdar biparêzin. Ji ber vê yekê birdoziya civakê dikare "wek binesazîyek û hincet ji bo pêşxistina serdestiya ramyarî" bimîne (Earle 1991:1). Di darêjka xwe ya berfireh de, bidoziya civakî (û naskirina

ferdekî ku beşek ji wê civaka birdozi ye) jî wê weke hêzeke yekbûnê tevbigere. Şêweya wê birdoziiyê dê diyar bike ka ew çawa ji bo numinêrkirina komên taybetî yên civakî û ramyarî di nav civakê de dihê 'îstîsmarkirin' an pêşketina wê. Ev, di encamê de, dibe ku di dawiyê de biryar bide ka birdozî çiqas bimîne (çav: Collins, Thomas Paul (2001), Social Ideology and the Uruk Phenomenon, University College London, p: 18).»

Ev nişeya dawî a ji collins wê tiştêkê din jî wê di rengê ku wê Gullermo wê di xabate ya li ser 'cihane uruk'ê de ku wê bi têtînek hegomenikî a serwerîya dema xwe bi giştî re ku wê werênê ser ziman wê di ahengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê di warê serwerîya urukê û çanda wê de wê di wê paya astabilind de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Li vir wê têtîna birdoziyê wê di renekê di nava têtîhên urukê de wê bi awayekê wê weke ku collins jî wê diyarbikê wê weke mijare li ser ne hati sekin in lê ku ew serwerê dema xwe ya wê di renekê de wê bi wê re wê, xwe bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di çerçoveya sazûmana urukê de wê ya ku wê di wê temenê de wê bi serwerîya wê re wê xwe bide dîyarkirin wê weke butterlin wê bikirpênê wê di dîmenekê konfedereli de wê di şêwayekê giştî ku wê ne dîrî dîmenekê weke ya hegomeniya amarika roja me wê li giştîya cihane xwe û ya dora xwe wê di şêwayekê de wê weke ku wê serwer bê. Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê têra xwe temen û çavkaniyên bi fahmkirinên wê demê wê hebin ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi kirpênê û wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê cihane urukê wê, di wê temenê de wê di renekê de wê dîmenekê fahmkirinê ê giştî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Lê dîmenê giştî di fahmkirin û şiroveyan de wê weke u wê pêwîstîya di wê de a kûrbûnê wê weke ku wê hebê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Şariştana urukê wê dema ku em bahsa wê dikin wê di wê temenê de wê di renekê de wê, dîmenekê berfireh wê di wê de ku wê pêwîstîya fahmkirinên bi kûrbûnê wê hebê wê xwe bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve

wê hinekê wê dikarê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ev dîmenê wê, di wê de kirpendinên bi têtînen weke yên koloni jî wê dîmenekê ku wê zêde wê nikaribê wê li ser wê têtîne re wê fahmbikê Wê çerçoveya gotina 'cihane urukê' a Guillerno ku mirov wê bi têtînek kondefereli a weke ya gotina butterlin û jî têtîn û şiroveyên bi gotinên weke têtîna koloni dîr wê li wê bihizirê wê di zane min de wê baştirin wê dîmenekê fahmkirinê wê di wê warê de wê karibê rasttir biafirênê.

Di wê nûqteyê de wê di wê demê de wê, ev wê dîmen wê weke ku wê rasttir jî bê. Ber ku wê di wê temenê de wê di dîmenê rengê pêşketina wê de wê ji pêvajoyên çanda ubeydê û heta pêvajoyên şariştanî ên çanda urukê wê di wê çerçoveyê de wê têtîhiştinekê wê karibê bide dîyarkirin.

Em wê jî wê di dewama wê de wê dikarin wê fahmbikin û wê werênina ser ziman ku wê têtîna cihane uruk wê di renekê de dîmenê de wê bi çerçoveya wê ya hegomenikî a çandî û hwd re ku wê di wan çerçoveyên bi fektorên ku me hinekê wê li jor hanî ser ziman re wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin. Di demên weke yên dagirkirina bajar dewletên herêmê ji aliyên yên serwer bê ku ew bi dîmenê weke bindestkirnê a bi leşkerî bê û an dîmenên din ên çandî û hwd bê wê piştire wê weke di dîmenekê weke ya yekparetiya birdoziyî a li ser esasê weke ku wê collins bi têtîna asûrî û dema wê re wê werênê ser ziman ku wê 'axa yazdanê xwe wê berfireh bikê' wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke xwediyê dîmenekê fahmkirinê wê bide dîyarkirin. Ev dîmenê ku ew bi ramyarî çerçoveya wê dihê dîyarkirin wê weke dîmenekê ku wê di hemdemiya wê de wê karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê heta ku wê dem wê were wê demê wê hinek denên bi pêvajoyên pêşketinê û fahmkirinê ên kûr wê weke ku wê pêwîstin ku ew di renekê de weke ku ew pêwîstin ku ew werina derbaskirin. Uruk û çanda wê di wê temenê de wê di bin sê pêvajoyên giştî de ku wê weke dervî ya wan hersê serdemên weke ya wê ya destpêkê, navîn û dawîya wê re wê werênê ser ziman. Ew jî wê di renekê de wê bi demên wê yên bi çanda pêşî a ubeydê û pêvajoyên wê yên pêşî re ku wê karibê wê fahmbikê û ev dîmen wê zêdetirî wê dîmenekê bi ahengî wê civakbûnekê bi temen û rêgezên wê re wê biafirênê bê. Di wê temenê de wê ev di dema wê ya duyem de wê dema ku wê hiyararşiyekê wê pêşbixê wê ew bi bandûra wê çerçoveya civakî wê ji yên hewirdora wê weke ya misra kevn ku wê piştire bi rewşa firawunan wê xwe bide dîyarkirin û an di demên piştire ên bi serwerîya asûrî a di demên piştire ên mesopotamya ku wê bibê wê cihêbûnekê wê jî wê di wê temenê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin.

Ev dem wê di wê temenê de wê weke demna teybet ên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê bi xosletên wê re wê pêwîst bê ku ew were fahmkirin. Şariştaniya urukê wê xosletên wê yên çandî wê ne şibihina ya li misra kevn pêşketî na. Di wê de wê yazdaniyek zûwa a baviksalarî û hiş ku wê bi firawunan re wê were ser ziman wê nikaribê şibandinê bi çanda îştar û navende wê ya urukê ya wê bi wê re wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê teybetmendiyên çanda urukê wê di serî de wê tenê bi gotinên hegomenikî û fahmkirina wan jî wê di zane min de wê nikaribê zêde bi wan were fahmkiirn.

Ez dema ku li wê çerçoveyê bi gotinên aborî, ramiyarî û hwd ku ez dihizirim wê her çendî ku ew li wê dihê hizirkirin wê weke ku wê di wê hizirkirinê de wê aliyekê wê ji wê aliyê ve wê kêmbimênê wê fêrsekê bi mirov re wê bide çêkirin.

Di wê nûqtayê de wê, xosletên serwerîya şariştana urukê wê di bin ya dema elamî de jî û ya asûrî de jî û heta hinek ya aqadî û hwd de ku wê ji rengê xwe ve wê wînda bibê. Wê dîmenekê wê ji holê wê herê. Ev wê di wê temenê de wê were dîtin. Dîmenê pêşîî ê çanda urukê wê dîmenekê teybet bê.

Di zane min de wê ev dîmen wê bi çanda wê ya teybet a ku wê bi pêvajoyên çanda ubeydê ku wê hinek nûveyên çanda civakî a neolitikê ku wê bi şibihina wê di xwe de wê bihawênê wê hinekê bi wê ve wê girêdayî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê rêgezên lipit îştar ên hatina nivîsandin û hinek ji wan hate roja me ku ew hatina û gihiştina wê dema ku em li navaroka wan dinerin û hinekê di fahmkirina wan de dikin ku em hinekê kûr bibin wê di wê temenê de wê bi rehetî wê fêrsek fahmkirinê wê weke ku wê bi mirov re wê karibê bide çêkirin.

Di wê çerçoveyê de wê ev dîmenê wê di rengek de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê, di rengekê û awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê xosletên çanda urukê a bi wê rengê ku wê di hinek pêvajoyên peresandinê de wê derbas bibê wê di rengekê de wê li ser wê temenê ku ew dibê wê di şewayekê de wê xwediyê wê çihêkariyê bê. Di nava wê çandê de wê dualiyên weke bi ya baviksalarî û dayiksalarî wê hebê û ev wê weke du aliyên ku wê di demên piştê ên şariştaniyê de wê hertimî wê di nava tekoşîn û şerê bi hev re bin. Di wê temenê de wê, ev wê di wê demê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê bide dîyarkirin.

Ji wê aliyê ve ku e, cardin li gotina collins a birdoziya civaknasî vegehihin û jiv ê nûqteyê gavê biavêjin û gotinekê bibêjin wê hingê ew gotina me ne tenê wê di rengekê de de wê dîmenê xwe yê serwerîya serdestîya têgînekê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ew dûalîteyên ku wê piştî wê di aslê xwe de wê heta zerdeşt wê werin bi dualismekê û giyanên wê re ku ew wê çendî bi du giyanên nêr re jî wê werênê ser ziman jî wê di morfolojiya wê de wê şer û tekoşînek li ser rengê wê têgîne jî wê weke ku wê di şêwayekê de wê di xwe de wê bihawênê ku mirov wê fahmbikê. Mani wê di dewama wê de wê hinekê wê dîmenê wê bi kiryar û gotinên xwe re wê weke li ser wê xatê wê weke ku wê hinekê zelaltir bikê. Ew wê li rex ya nêr wê xwezayê û ya mê bi hev re wê dênê û wê bi wê re wê di ahengekê de wê bixwezê ku wê aheng û ankû balanse nava wê di wê temenê de bi wê dualîteya wê re wê bide çêkirin û wê bi wê re wê di rengekê de ku ew wê werênê ser ziman. Ev dîmen wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê din ê teybet wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin ku em wê hinekê li ser wê bisekin in û wê fahmbikin û wê werênina ser ziman. Sariştaniya urukê wê di wê rengê de wê dîmenekê teybet wê bi xwe re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Em wê jî wê divê ku wê bi teybetî wê dîmenê wê kifşbikin û wê fahmbikin û wê derxina li pêş. Bo ku ew di demên piştî jî wê di rastiya wê de ev rastiya wê ya şariştanî a ku wê di demên wê yên piştî wê bi **tengezeriyan** wê hebûna xwe bide dîyarkirin ji wê xate tengezerî derkeve û di temenekê baştirin û rast de hebûna xwe bide dîyarkirin û domandin. Ber vê yekê wê çanda urukê a şariştani wê hinek numineyên teybet ku wê di wê nûqteyê de wê bi wê re wê karibin werina kifşkirin wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê rastiya herêmê a bi têgînen weke birdozi ku wê weke ser wê ji aliyekê ve wê weke were ser nûxûmandin jî wê ji aliyekê ve wê ev rast bê. Wê di wê temen de wê bi rastiya wê re wê kifşbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê çanda ubeydê-urukê li rex ya tel-xalafê û hwd re wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bafirênê û wê bide dîyarkirin. Em ji wê aliyê ve wê hinekê din wê di dewama wê de wê bi rastiya wê re wê di wê temenê de wê karibin wê fahmbikin.

Di wê nûqteyê de wê, dîmenên çandî ên urukê wê di wê temenê de wê dîmenê wê tenê di dîmenên weke yên teolojikî û hwd de wê hepskirin jî wê di zane min de wê ne rast bê. Di wê nûqteyê de wê dervî wê di

têgînek civakî û çanda wê de wê bi wê pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê fahmkiirina wê ji hinek aliyan ve jê wê karibê rastiya wê baştirin wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê di dîmenê weke yê serwerîya mitolojikî û hwd de wê bi temenî wê bi wê rengê wê fahmkiirina wê karibê di temenê xwe de hinek şaşîyan jî bi wê rengê fahmkiirinê bihawênê. Di wê temenê de ev wê weke renekê dîmenî ê ideayî ku wê bi wê re wê di awayekê darêjkî de wê weke ku wê were fahmkiirin bê. Lê ev bi tememî di renekê de wê, ne weke dîmenekê ku wê karibê bi tememî wê rastiye werênê ser ziman.

Bineterên di derbarê mezopotamyayê de di sedsala borî de, gelek hewldan ji bo têgihîştina ramanên spekulatîf û pergalên baweriyê yên niştecihên kevnar hatine meşandin. Lêbelê, pir caran, lêkolînên weha ji hêla "xwezaya berhanên berdest, û pirsgirêkên têgihîştinê di nav astengên şertkirina têgînê de" wê çawa wê were fahmkiirin wê weke aliyekê ku wê pêwîstxelet in. Encamên ku li ser xebatên raveker ên zanyarên Mezopotamyayê, û her weha xwe dispêrin efsane û efsaneyên ku di metnên serdemên cihêreng de hatine parastin, meyl dike ku xeyala çarçoveyek olî û ramiyarî ya standard 'Mezopotamya' biafirîne, ku xuya ye ku ji guhertinên civakî bê bandûr nabe. Lêkolînên girîng, wekî yên Henri Frankfort û Thorkild Jacobsen, hewl didin ku dîrokên têgîna olî ya Mezopotamyayê pêşkêş bikin ku li ser guherîn û her weha berdewamiyê teqez dikin, lê her çend kêmasiya nêzîkatiyên weha berfireh ji ramana spekulatîf re di dema dîrok nivîsandinê de ku ew hebê jî lê wê, serdemên ku ji hêla nivîskaran ve hatine nas kirin, pir caran bi gelemperî di rabirdûya pêşdîrokî de hatine pêşandan. Dema ku hewl dihê dayin ku ramanên pêşdîrokî tomar bikin, pir hêsan e ku mirov pêşdîrokê bi yek çavî li dîrokê şîrove bike.

Mînaqî, lêkolînên Mezopotamyayê bi rîtûelên 'zewaca pîroz' tijî ne, ku wekî ravekirina hunera girîng û peykersaziyê ya hezarsala çaremîn a berî zayin dihê bikar hanîn, her çend birhanên yekem ji bo pratîkên weha di dawiya hezarsala sêyemîn a beri zayinê de ne. Daxuyaniyên pêbawer ên di warê baweriyên pêşdîrokî de dikarin digihîjin wê astê ku pêjnên çandî ên dema çomlekî a şariştaniya sumerî yên ji pîrozgehên gengaz ên ku ew dihên zanin. Di wê temenê de wê weke aliyekê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev rewşên bi wê rengê ên ku ew dihên dîtin re wê li ser mijare fahmkiirinê a bi wê re wê were li ser sekin in.

Herêkirina ku têngînekê dikare wekî hêzek ajotinê were dîtin, ku civakek ber bi rêgezêk taybetî ve bimeşe (tevî ku ew bi rawestan ve were nûminêr kirin) û her weha baweriyên heyî yên civatek ronî bike, bêguman pîrsgirêka çawaniya naskirina têkiliyek wusa ji nêz ve dihêle. Pergala sedem û encamê di nav qeydên erkeolojîk de li ser wê dihê sekin in. Dema ku bihizirin li demên pêşdîrokî, û li berçavgirtina xetereyên bikarhanîna ramanên paşerojê yên ku ji hêla nivîsandinê ve hatine parastin, dibe ku kêrhatî be ku ji hêla teorîkî ve qadek lîstîkê ya ku nûnertiya têngîştina civakî dike ku jê re têngihên wek ramyarî, aborî, olî û hwd bi wê re were ser wê sekin in. Ji ber vê yekê dihê pêşniyar kirin ku têngîştinî an hişmendî, wekî hêzek yekgirtî ya di navbera kes an komên mirovan de, dibe ku ji hêla yek, an jî bi îhtîmalek pirtir, têkeliyek ji baweriyên kûr ên ku li ser bingeha çend pîvanên hevpar têne çêkirin, pêk were:

Jîngeha fîzîkî

Rêxistina civakî

Agahdarîyê

Tevger û/an mezinbûna gelheyê (nifûsê)

Ji bilî ve çend faktorên girîng hene ku dikarin guheztina hişmendiyek weke ya bi pêjnên olî û hwd teşwîq bikin, lê di heman demê de faktorên girîng in ji bo destnîşankirina pêşketin û darêjka wê û ev dê wê çawa wê di dewama wê de wê were pênasekirin û li ser wê pênasekirinê re gihiştina şewayên fahmkirinê weke li ser rewşên:

Rêveberî, rêveberî û aborî

Bazirganî û aborî

Bajarvanî û çand

Şer û sazûmana wê bi teknikên wê re

Weke hinek rewşên ku wê di demên şariştaniyê ên piştê ku wê derkevina li pêş bin. Bêguman pîvanên din hene ku dibe ku wekî hêzek ajotinê berbi neqşeye têngînek zêhnî/hişmendî hevbeş tevbigerin, lê ev navnîşa sade dê ji bo destpêkirina dahûrê xizmet bike. Pîr caran zor e ku mirov cûdahiyên di navbera van faktorên de ji hevderxîne li holê. Mînaqî, cûdahiya di navbera aborî de wekî têgehek ji bazirganiyê veqetandî, an ramyarî li hember dilsoziya olî, û rewşa ku civak di cîhana şariştanî de wê bi cûdahiyê naxin navbera têngînek weke ya 'ruhanî' û 'laîk'. Divê mirov hay ji ferzkirina têngînen hemdem li ser civakên ku cihêtiyên bi vî rengî tunebûn be.

Pirsên civakî wê di renekê de wê di wê temenê de wê bi mijare hevgirtinê û hwd re wê di renekê de wê xwe di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê din ê şariştaniyê wê li ser wan ali û têngnan û têngiliya wan a weke bi diyardeyî û fenomenî a bi hev re ku wê çawa wê bingihê fahmkirinê a giştî wê biafirênin wê werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di nava têngihên civakî de wê weke ku wê durkheim wê bi tênginên xwe yên li ser civaknasîyê û dîrokê re wê werênê ser ziman ku wê bi nixên hevbeş û hevgiertinê ên civakî wê çî û çawa bin ku ew werina fahmkirin wê bi wê re wê di renekê de ku wê li ser wê bisekinê.

Di pêvajoyên şariştana urukê de wê di dewama wê de wê bi pêvajoyên wê yên hinekê piştî wê jî ku em di renekê de bêxina nava wê de wê di renekê de wê weke hinek aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Hevgirtin û di wê de wê kûrbûna weke ku me hinekê li jor bi têngîna zêhnî û hwd li ser têngihên olî û an weke yên olî û hwd re wê hanî ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê biafirênê. Di pêvajoyên şariştaniya urukê de wê weke ku wê bi têngîna parastgahan û hwd re wê were dîtin ku wê çawa wê di renekê de wê pêşî wê bingihê hevgirtinekê û temenê bi hev re jiyankirinê wê di renekê de wê bi wê re wê biafirênê bê, Ev wê di dewama wê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin. Ev wê weke hinek aliyên ku wê bi çerçoveya fahmkirinê a weke ya girêdanê û hwd re wê di renekê de wê bibê. Di renekê de wê peymanî zêhnî a nava mirov û baweriya wan ku wê pêşkeve wê li ser têngihîştina yazdanê wan a wê demê de wê di wê warê de wê weke ku wê weynekê wê di jiyane wan û mejiyê wan de wê bi pêşketina re wê bileyizê.

Ber vê yekê wê di temenê fahmkirina şariştana urukê de wê fenomenên wê yên fahmkirinê wê ji wê aliyê ve wê bi giringiyekê wê derkevina li pêş. Wekî din wê sazûmana ku wê Guillermo wê bi wê cihane uruk wê bi gelemperî wê bi gotin bikê wê di wê çerçoveyê de wê bingihê wê di renekê de wê weke ku wê biafirê. Di awayekê de wê, di renekê de wê hinekê wê ji gûndîtîyên neolitikî bi ber bajarbûnên demê ve çûyinê û pêşketina têngîna dewletî li ser wê têngîha bajariyê re wê bi serê xwe wê hinek ji wan fêrsên fahmkirinê wê di xwe de wê bi têngihîştin, hişmendî û zêhnî wê bihawênê.

Têngihên weke bi rituel, parastgeh û pîrozkirinan bi hev re ku mirov wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê wê di wê çerçoveyê de wê

weke aliyekê wê yê ku wê mirov wê karibê wê di renekê de wê bi kirpênê bê. Pîrozbahiyên ku ew di parastgehan de bi têtînekê ew dihên kirin wê weke rewşên hevbeş bin. Wê di wê temenê de wê li ser wê jiyankirinê û hwd re wê hevbeşiyên hev wê biafirênê. Wekî din wê di dewama wê de wê zimanê wan ê hev fahmkirinê hem bi gotinê û hem bi têtînekê wele bi zêhnê û hişmendî û hwd wê biafirê. Ev wê ji xwe wê weke aliyekê ku wê yekser di temenê pêşketina hişmendiya şariştanî de wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Nivîs û rewşên ferhengî ên ku ew di renekê de wê, ji wan deman wê werina kifşkirin wê gelek aliyên fahmkirinê bi fêrsên xwe yê têtîhiştî û yê ku ew bi me didina têtîhiştin wê ji wê aliyê ve wê me bigihênina fahmkirinek tam.

Wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê wê di renekê de wê bi awayekê wê, li ser wê temenê wê di renekê de wê pêşkevin. Ew gotin wê her yekê wê bi ya ku ew weke bi hiş û fêrsek fahmkirinê ew dihê ser ziman wê aliyekê wê têtîgîna hevbeş a ku ew bi wê dihê hanîn ser ziman jî bê.

Di mijare aqilê şariştanî de wê xwediyê fahmkirineka ku mirov wê kaeribê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di nava kifşkirinê ji wan deman wê di renekê de wê ji nava nivîsarên mesopotamikî ên demên şariştaniyê û hwd wê di awayekê de wê yekser wê têtîgîna weke bi pêjnê û dagerê ku wê karibê wan bi kirpênê jî bin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê ev wê weke aliyê ku wê bi wan re wê di aqilekê hevbeş de wê were lê hizirkirin. Salixkirinê weke bi zêhnê di rewşên weke yê mitolojikî ên demê re bi têtîgîna wê ji wê aliyê ve wê mirov wê bigihênina awayekê fahmkirinê. Wê her rewşa fahmkirinê wê weke salixkirinek ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê keribê wê di renekê de wê bi fahmkirina wê re wê werênê ser ziman bê.

Rewşên weke di wê de wê werina ser ziman ku wê weke rewşên jiyaniyê ên weke bi siyanê bin, başî û nebaşî bin, şer bin, dînya ku em bi fizikî di wê de dijîn bin, dînya me ya menewî û hwd bin wê bi wê ve wê girêdayî bin. Di wê temenê de wê ev pêvajoyên afirîna wan aliyan wê di wê temenê de wê bi têtîgîna dihên afirandin re wê di wê temenê de wê di meji de wê di awayekê de wê pêşî wê weke ku wê temenê wê were afirandin.

Di wê çerçoveyê de wê di mijare salixkirinên bi fahmkirinê û hwd de wê ev wê bi wê re wê di rewş û rengê de wê weke ku wê derkevina li pêş. Pêjnên yazdanî wê bi serê xwe wê, di wê temenê de wê weke rewşên pîr wateyî ku wê bi wan wê bi hişmendiyek afrîner wê were hizirkirin bê. Wê weke ku me hinekê li jor li deverê wê kirpend wê rewşên weke yên parastgahên bi heybet ku ew dihên çêkirin wê di wê çerçoveyê de wê, ew parastgah wê çendî wê mazin bê wê weke bi wê re wê rewşek zêhnî/hişmendî wê weke ku wê bi wê mazinahiya wê re wê di rengê de wê were hanîn li ser ziman. Ji pîremidên dema şariştanî a ubeyd-urukê û heta yên demên piştê li misra kevn a ku ew dihên çêkirin wê di wê temenê de wê xwediyê rewşek fahmkirinê bin. Yên mesopotamikî wê xosleta wan ya sereka wê di destpêkê de wê ew bê ku ew di encama tênginek yazdanî ku ew bi wê were were diyarkirin û ew di wê de were bi cihkirin ew ew dihên çêkirin. Di demên piştê ên weke li misra kevn jî wê çawa wê ew têngîna yazdanî wê bê pêşxistin wê weke hildana wê parastgehê û an pîremidê û weke wê li wê deverê wê çêkirina wê di rengê de wê bo ghiştina wê têngîna yazdanî û an xwe weke wê çêbikê û biafirênê û weke yazdan bide nişandin bê. Yanî wê ya misra kevn wê li şûn wê were. Wê afirandinek ku ew dixwezê di xwe de ew bicih bikê û an bi encama wê bijî wê di kirasê firawuntiyê de wê di rengê de wê weke ku wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Çanda yazdaniyê wê di wê nûqtayê de wê weke aliyekê ku wê weke pêwîst bê ku ew were lêpirsîn. Ber ku wê ji wê aliyê ve wê di serî de wê bi wê yekê ev wê were lê hizirkirin û hewldanên bi armanca bûna xwediyê wê di wê temenê de wê ew kirin wê bînin kirin. An jî ew avahiyên weke pîremidan ên bi heybet wê werina çêkirin.

Di aslê xwe de wê weke aliyekê ku wê di serî de wê ji wê aliyê ve wê weke pêwîst bê ku ew ji hev were derxistin wê di wê temenê de wê ev bê. Wê tenê hema weke rewşek mitolojikî wê pênasekiriin wê zêde wê ne têngnek ku wê weke ji wê encam derxistinek bê. Di wê nûqtayê de wê aliyên wê yên ku ew wê çawa wê bi pêvajoya jiyankirina wê û weke xiyaletekê de wê têngîna yazdanî wê di wê demê de wê bi wê rengê wê xwe li deverên din wê biafirênê û an wê bi wê temenê wê demezrendinên xwe wê bikê wê di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Li mesopotamya di demên çanda ubeyd-urukê a şariştanî û pêvajoyên wê yên pêşketinê de wê ji têngnek weke ya bi demê re ku ew diafirê û li wê dihê têngiştin wê bibê. di aslê xwe de wê ya ku wê di demên piştî

demên van demên şariştaniya civakî û piştire wê demek weke ya ku wê di kirasê mitolojiyê de wê bahsa wê were kirin wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê çawa wê bi têgîna yazdanî û şerê wê were kirin wê bibê. Ne tenê wê misra kevn wê bi çêkirina piremidên heybet wê bixwezê ku ew bibê xwediyê wê çanda yazdanî bixwe. Her wusa wê piştî wê bajar dewletên mesopotami û rewşên desthilatî ên weke ya babil, aqad, asûr, elami û gelek rewşên din wê li ser wê têgîna yazdanî wê şerên ku ew bi bajar dewletî wê bi hev re wê bikin jî wê bibê. Minaq wê dagirkirina dewletek bajarî û hildana peykelên yazdanên wê di wê temenê de wê weke ku ew bibê xwediyê wê kultê. An jî wê dema ku ew wê peykelê ji holê rabikê wê weke ku ew wê kultê wê ji holê radikê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê şerê pêvajoyên şariştanî ku wê bi temenekê olî û ramyarî wê li ser kultan re wê were kirin re wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê bibê.

Di pêvajoyên piştire ên weke yên di dema hûrî û hittitan de ku wê bi hev re wê şer bikin jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi hev re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bikin bê.

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê di rengekê de wê weke çerçoveyek pêşketina demên şariştanî jî wê fahmbikê. Şerên di dema şariştanî de wê weke şerê kultan jî bê. Di wê temenê de wê, minaq wê yazdana urukê bi navê inanna weke yazdana evîn hêskirinê bê. Lê piştire bi navê îştare ku wê weke yazdana şer wê were diyarkirin wê bibê. Di wê temenê de wê têgîna gotina starê û an îştare wê di rengekê de wê weke têgînek ku wê çendî wê weke ya 'stêrê' di kurdî de wê werênê ser ziman wê di rengekê din de jî wê azwerîyek bi têgîna şer re jî wê bi gotinê wê di xwe de wê bide diyarkirin. Weki din morfolojiya gotinê de 'tîrbûn', 'dûrbûn', û hwd jî wê werina fahmkiirn.

Di mijare şerê kurdan û an li ser kultan re şerên têgînan wê di wê temenê de wê weke rewşên di dewama pêvajoyên piştire ku wê werin û bibin. Minaq wê, bi kultên yazdanê têgîna hegomenîkî wê di rengekê de wê bi serwerî û serdestîya wê re wê bi fêrsên weke yê li ser û li asta bilind û weke 'ên'ek li herî ser wê bi wê temenê wê di rengekê de wê weke ku wê were salixkirin

Di mijare têgîna pêvajoyên şariştaniyê ên piştire ku wê piştî demên pêşketina misra kevn li wê, di rengekê de wê, ew pêşketina wê rastî demên şerê kultan bi têgînan yazdanan wê were. Di wê nûqtayê de wê têgîna çanda nagada a serdema pêşî û ya duyem jî wê di rengekê de wê, weke pêvajoyek temenî a li asya dûr û nêz ku wê di rengekê de wê bi

encamên wê yên civakî re wê bibê. Lê têngîna yazdanî wê wek têngînek di rengkê zêhnî/bîrdoziyî de ku wê weke ji wê rastiya civakî a demên berê wê dûrketinê jî wê di rengkê de wê bix we re wê weke wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê li mesopotamya wê demên wê yên piştre ku wê di wê çerçoveyê de wê rewşek di rengkê şerê kultan de wê bibê jî lê wê bandûra çanda demên pêşî ên civake xwezayî wê bandûra wê hertimî wê xwe di rengkê de wê bide dîyarkirin. Wê sedema wê jî wê ber ku ew wê ji temen ve wê ev pêvajo jinkirina. Çendî ku wê li misrê wê pêvajoyek bi çanda nagada wê bibê jî lê wê xwe dîtina wê ya bi têngîna demên şariştanî ên piştre wê weke bi têngîne yazdanî ku wê barî nava xwe bikê wê di wê temenê de wê ev wê hem di temenekê rast de wê bi temenê xwe û hem jî bi yên dora xwe re wê di rengkê rast de wê bihêlê ku ew hevdiştinê û hevnasinekê bi wê re bide çêkirin.

Di wê temenê de ev pêvajo wê weke pêvajoyina ku wê piştre wê di rengkê de wê karibê ji gelek ali û awayan ve wê karibin werina şirovekirin bin. Minaq wê rewşên weke yên şer wê çawa wê pêşkevin û wê çavkaniya wan wê çawa wê pêşkeve wê karibê wê ji wê aliyê ve wê li ser wê bisekinê.

Pêvajoyên piştre ên bi şerê kultan wê weke pêvajoyên bi temenekê hegomenikî ku wê ji aliyê têngînek temenî a civakî ve wê weke ku wê bêbinî bin û wê bi wê kultê û wê kirina weke ya xwe re wê bi wê re wê bixwezê ku ew wê valahiya bi wê nebûna temenê civakî re wê tişî bikê. Di vê dema şerê kultan de wê civakbûn jî wê êdî wê hêdî hêdî bimirê. Ev rewş di demên hemdem de wê bi desthilatîyên herêmê ên weke ya tirk re ku wê di wê temenê de wê temenê wê nebê wê çawa wê li ser têngînen olî re wê xwe di demên hemdem de wê bi wê salixbikê û wê bikê serdest wê hinekê wê bi wê têngîna şerê kultan ve wê weke qariqaturekê wê di rengkê de wê salixbikê.

Di mijare civake kurdistanî de wê aliyekê wê yê civakî ku wê ji yekê wê weke xwe dûrgirtî jî wê hebê. Ew wê bi awayekê wê li hevîyên têngîna şariştaniyê wê bisekin in û wê zêde wê xwe tevli nava wê nekin. Ew wê di rengkê de wê bi wê re wê bijin. Wê li ser wê temenê wê dervî têngîna desthilatî û hegomenikî wê hertimî wê bi xwezaiya xwe ya civakî û an civake ya xwe ya xwezayî/çîyayî û hwd re wê di rengkê de wê bi wê re wê bixwezê ku ew bi wê bijî.

Di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê hertimî wê di wê temenê de wê ji temen ve wê di nava tekoşînekê de bê bi ya serdest re. Ev dibê û çavkaniya wê pêvajoyên civake xwezayî û neolitikî ber ku wê

bermehiyên wê yên zêhnî û hwd ku ew karina xwe bi awayekê biparêzên wê ber wê bê. Di wê temenê de wê, di wê temen de wê, di rengê de wê li ser wê xwe wê bide dîyarkirin.

Lê wê weke ku wê çawa wê, li urukê wê inanna wê weke yazdana evîn û hêskirinê bê û wê ji wê derkeve wê navê bigûharê weke îştar û wê bibê yazdana şer û hwd wê di dîmenekê de wê ev rewşa wê di aslê xwe de wê fereset û rengê pêşketina zêhnî a bi têgîna şariştanî re ji wê xwe di rengê de wê biwê re wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê bi wê rewşê re wê bi têgîna inanna û ya îştarê re wê di aslê xwe de wê têgînek civakî û ya hegomenikî û hwd wê di şêwayekê de wê di cewherê wê de wê bi gotinên wê re wê werina hemberî hev. Wê di wê çerçoveyê de wê dikarê wê li ser pêvajoyên wê yên pêşketinê û hwd re wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê li ser têgîna îştar re wê inanna wê di têgînek weke ya deformakirî ku wê di rengê de wê bawermendên wê yên jin ji ku wê weke 'fahişeyên parastgehê' wê werina pênasekirin wê vê rastiye wê pirr zelal û bi awayekê vekirî wê di cewherê xwe de wê bide dîyarkirin.

Di wê têgînê de wê mijare jinûve şirovekirina wê weke bi têgînek gûharandinê a vaji rastiya wê di cewherê têgîna zêhnî a şariştanî de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Weke gotinek acêb gotina 'fahişeyên parastgehê' wê karibê wê hinekê di wê çerçoveyê de wê li ser wê bisekinê. Di wê gotinekê de hanina ba hev a peyva 'fehîşeyê' û ya 'parastgehê' wê weke aliyekê wê yê ku mirov bi temenekê zêhnî wê li ser wê bisekinê û wê di rengê de wê bikê ku wê fahmbikê. Têgînek fehîşeyî ku wê bi gotina pîroziyê were dîtîn û pîroziyek ku wê bi wê were weke fehîşetiyekê bê dîyarkirin wê bê dîtîn. Bi wê rengê ev gotin dibê weke gotinek ku wê rewşek çandî, civakî û serdemekê bi hemû nixên wê re wê di rengê de ku wê weke bi wê were mehkumkirin **ji**. Ev gotin wê weke gotinek ku wê di xwe de wê hinek kirdeyên bi hêrîşî ên demên şariştani û di çerçoveya têgîna wê ya hegomenikî de ku wê li ya demên wê yên berê a civaketiya wê û dayiksaleriya wê jî bê. Di wê temenê de wê piştî çanda inanna, wê fêrsên fahmkirin bi çanda îştar re ku wê were afirandin weke yazdana şer wê nikaribê ji rewşa lenetkirina lilith cihê wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê bi ji îştar welidandina yazdanek

mêr ê şer bi navê 'şara' jî wê di wê pêvajoya gûhartinê de wê weke asta dawî ku wê bi mitolojikî jî wê were salixkirin bê. Bi inanna û çanda ne dikarî yazdanek mêr ê şer were ji wê welidandin. Piştî bi gûharandina wê ya li fêrsên bi fahmkirina îştar û pê de wê, û gûharinên ku ew wê bi wê têgîna hegomenikî wê were çêkirin ku wê, di rengê pêjna kuştina abzu a bi destê şamaş were dîyarkirin de wê bibê re wê, di şewayekê de wê îştar jî wê bi wê rengê gûharandina li rewşa vaji xwe re wê, kuştina wê bi awayekê wê li ser têgîna inanna re wê weke ku wê were kirin. Pêjnên fahmkirina bi gotina 'fehişeya parastgehê' li ser inanna û çanda wê re hanina ser ziman jî wê rastîyê ji aliyê ve misoger dikin. Di wê temenê de wê îştar wê bi çanda kuştina inanna wê di fêrsek fahmkirinê re wê weke were dîtin. Ankû bi xwe bixwe kuştinê re. Di çanda inanna de wê pêvajoya ji ya dema çanda innan û bûhûrîna li ya dema çanda bi gotina îştar re jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di dîmenekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê îştar wê weke çanda inanna ku ew li gorî zihniyeta hegomenikî ku ew hatî ahlkirin û di renekê de wê weke hati gûharandin li wê astê û awayê ku ew dikarê li demên piştre jî were herê kirin.

Di wê nûqtayê de wê demê wê ji vê gotinê wê hinek fêrsên fahmkirinê ên weke di çerçoveya fahmkirina çanda ubeyd-urukê û piştî wê bi pêvajoyên şariştaniyê ên piştre ku wê li ser temenê têgîna hegomenikî wê were ser ziman re wê çawa wê gûhartinek û an pêvajoyek gûharinê jî wê bibê ev pêvajoya bi gotinkirina ji gotina inanna li ya îştarê wê di renekê û awayekê de wê weke ku wê di wê de wê karibê hinek fêrsên fahmkirinê wê li ser wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda ubeyd-urukê wê bi wê gûharinê wê weke qûtbûnek radikal wê ji hev wê weke wê bijî. Wê di wê temenê de wê bi tememî wê çanda ubeyd-urukê a şariştanî wê di renekê de wê weke li şûn wê were hiştin. Di nava çandên piştre ên şariştanî de ku wê tenê wê, li ser esasê têgînek hegomenikî re wê rêvebirin wê bibê û wê salixkirin wê werinekirin û di wê salixkirinê de wê ti fêrsên weke di rengên civakî û çanda wê de wê nebin jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov dikarê wê di wê çerçoveya wê pêvajoya gûharinê a ji gotinna inanna bi ber ya îştar ve ku wê bibê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê ev wê bi wê re wê were dîtin ku wê çanda dema şariştana uruk û cihane wê piştî wê di wê temenê de wê weke ku wê di rengê de wê, rastî dagirkirinan wê were. Ew gotina Guillermo a di çerçoveya têngîna koloniyên şariştana urukê wê di aslê xwe de wê di wê rengê de wê ne weke koloniyên ku wê çanda uruk wê çêbikê bê wê karibê fahmbikê. Wê di wê temenê de wê weke gotinên ku wê piştî wê di wê çerçoveya gûharinê de wê weke koloniyên bi temen û têngînek metingerî ku wê li ser ya çanda ubeyd-urukê a şariştanî re wê ji derve bi hatinên li herêmê û dagirkirinên ku ew dibin û bi wê ku ew koloni li ser serê civakên çanda urukî û hwd ku weke ku ew dihên pêşxistin wê dîmenek wê di wê rengê de wê bi xwezayî wê di encama wê fahmkirinê de wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê bi kuştina çanda inanna re û dîmenê wergerandina yê îştar li vaji wê di temenê wê têngîna kolonizekirinê û an bindestkirina pêvajoyek serdestiyê a li ser serê ubeyd-urukê û pêvajoyên wê yên şariştaniyê ku ew weke pêşdikevin jî bi xwe re weke didin diyarkirin. Ku em gotinên kolonyalismê ên Guillermo di awayekê de herê bikin wê demê wê di wê temenê de wê bi rengê wê weke pêwîst bin ku em wan herê bikin. Di encama pêşketinek bi wê rengê a li serê şariştana urukê bi şêwayê bindestkirina wê û hwd re wê herê bikê. Ne ji wê lê li ser wê ku ew pêşdikeve êdî wê herê bikê. Ber ku têngîna kolonyalismê wê li ser rewşek çandî re wê herêkirina wê û an li ser belevbûn û firehbûna wê re wê hanina ser ziman wê, têngînek kirdeyî a mêtîngerî wê li gotinê wê bide barkirin. An jî wê bi fizikî bindest kirinekê wê di gotinê de wê ferzbikê ku ew bi wê were fahmkirin. Ji wê aliyê ve wê, rastî wê di wê rengê de wê xwe di awayekê de wê karibê weke li ser serê urukê û cihane wê dide diyarkirin re wê bi awayekê wê karibê were fahmkirin. Li ser wê encama gûharandina têngîni û pergale şariştani ji ya çanda inanna li ya îştare û ji wê welidandina yazdanê şer 'şara' re wê dikarê bi temen bikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çanda şariştanî a piştî wê di wê temenê de wê zêdetirî wê ber vê yekê wê fêrsên bi teolojîyek yazdanî re wê pêşbixin. Wê keyê aqadî ê sargon wê bi derbekirina li desthilatê di qasrê de wê were ser desthilatê. Di wê temenê de wê êdî wê weke demek tengezerî a şariştanî wê di wê temenê de ku wê tenê wê her tişt wê ji qasrê û ji nava wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê bibê û wê derkeve li pêş. Di dewama

wê de wê diakrê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşên bi wê rengê wê zêdetirî wê piştî wê bibin. Di qasrê de derbekirin û bi wê bidest xistina desthilatê wê weke kevneşopîyek şariştanî a demên piştî ku wê di wê temenê de wê di rengê de êdî wê pêşkeve. Kê demê desthilat û key hena ku ew bi ecelî xwe mirina wê dema ku mirov li dîoka wan a herêmê dinerê.

Di wê temenê de wê di rengê de wê ev kevneşopî wê weke kevneşopîyek ku wê xwe li ser têgîna hevbeşîya hêzê û têgîna hegomenîkî wê avabikê bê. Di wê çerçoveyê mijare hêzê wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê, di rengê de wê êdî wê di şewayekê de wê, ev rewşa derbekirina di qasrê de wê piştî wê di wan demên piştî wê weke rewşên derbekirinê ên di zagoratan de jî wê di heman rengê û dîmenê de wê di dewama wê de wê weke xwe bide dîyarkirin. Ber ku ew jî wê li ser temenekê hêzdariyê û hewldana bidest xistina hêzê wê di şewayekê de wê xwe di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di demên piştî wê, zagorat wê weke deverên weke pejirendinê ku wê çawa wê têgînên bi kiryarên key û yên serdest re wê ji wan re meşrûiyetekê wê bide dîtin. Wê di wê çerçoveyê de wê weke temenekê wê yê meşrûiyetê wê xwe di şewayekê de wê bide dîyarkirin. Ev kevneşopî wê bi demê re wê ji ya ku em dikarin wê kifşbikin wê zêdetirî wê pêşkeve û wê çerçoveya xwe ya hizrî a kûr bi zêhnî wê biafirênê.

Di wê çerçoveyê de wê jî wê dikarê wê ji aliyekê din ve wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa zagoratan wê di wê temenê de wê piştî pêvajoya duyem a inanna ku wê bi navê îştar re wê were bi navkirin re wê êdî ew jî wê weke ku wê di wê temenê de wê werina bidest xistin. Wê zagorat wê êdî wê ne weke deverna ku wê di wê temenê de wê çandek destpêkê a weke ya civakî ku wê li dora wê li ser temenê nîrxekê bicivin bin. Wê weke deverna ku wê li ser temenê li dora desthilatê bi iteatkirina wê re wê êdî wê bibin û wê bi wê re wê di şêwa û rengê de wê bi wê re wê weke ku wê êdî wê derkevina li pêş.

Çanda şariştanî a demên piştî demên ubeyd û urukê û demên wê yên şariştaniyê wê di wê temenê de wê ji rewşek şariştanî wê weke dîrkeve. Wê di aslê xwe de wê rewşên ku wê piştî wê weke rewşên şariştanî wê werina pênasekirin wê ji rewşên şariştanî zêdetirî wê weke hinek rewşên bi wê rengê ên di bin gotina şariştaniyê de dihên bicihkirin û dixwezin ku ew werina fahmkirin bin. Lê mirov nikaribê zêde di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê berjêrçûyina şariştana sûmer wê

pêvajoya wê piştî wê êdî wê di wê temenê de wê bi encamên bi wê rengê ên ku wê bi awayekê qariqatûrî wê bibin wê bi wê re wê ti carî bi wê dawî li wê berjêrçûyinê wê êdî wê newê. Wê hertimî wê bibê û ev wê heta demên hemdem ên roja me wê di renekê de wê xwe di dewama wê de wê bibê.

Pêvajoyên derbekariyê, dagirkirinê, metingeriyê, bindestiyê, ji têgîna civaketiye dûrbûnê û hwd wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyên ku wê pêşkevin. Wê êdî wê di wê temenê de wê çolbûnek wê li ser wê temenê şariştanî wê di wê temenê de wê di çerçoveya jiyane mesopotamikî de wê weke ku wê bibê. Wê çolbûna ku wê bi ardnigarî wê li herême piştî demên sûmeran wê rûbide wê di aslê xwe de wê pêşî wê, di renekê de wê di rewşa zêhnî de wê di wê temenê de wê bi awayekê wê weke pêwîst bê ku mirov wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên şariştaniyê ên piştê wê ji mirov wê pirr zêde wê zor wê were ku mirov wê karibê bahsa têgînek şariştanî a bi wê re wê bikê. Ji xwe wê gelek dîrokzan û erkolog wê dema ku wê pêvajoyên demê şirove dikin ên piştê wê ji wê aliyê ve ku wê bikevina zorbûnekê di salixkirişên piştê wê hinekê jî wê sedemek wê ya di wê temenê de wê hebê. Wê sedemek wê ya bi vê aliyê û rewşa rengê pêşketinê a weke bi tûnabûna wê ve girêdayê ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di rewşên weke yên ku wê piştî wê bi rewşa şerê qadeşê û ê di nava hattuşîlê hittî û Remsesê duyem ê firewunê misrê de wê bibê ku wê çawa ku wê her yekê wê ji aliyê ve wê di nivîsarên xwe de wê xwe serkevtî wê bide hanin ser ziman wê rewşek bi wê rengê lê bi awayekê cihê wê li mesopotamya wê rêveberiyên ku wê li dûv ya din dihên wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê çawa ku wê xwe di nivîsên dihên nivîsandin de wê serkevtî wê bide diyarkirin wê yên din jî wê tûna bikê. Ev wê weke çanda tûnakirinê a ya li ser esasê ya demên berê xwe a rêveberiyên mesopotamikî wê di renekê de wê di her demên piştê de jî wê hem bi encamên wê yên civakî û hem jî bi aliyên din ên hizrî re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê. Ku em bahsa dîrokek bi hezaran salan a dîroka şariştaniya sumeran bikin ku wê bê jinkirin lê ku em nikaribin ji bilî hinek nivîsên bizmarî ên ji bin axê hatina derxistin û pê de ku em rastî wan werin wê hinekê jî ev wê bi rewşek weke ya vê ve wê girêdayî bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di

wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê mijare salixkirinên ramyarî û civakî wê hertimî wê bi xosletên wan re wê li ser axa mesopotamya wê cihê bê. Wê nikaribê wê di wê temenê de wê hev dihênina ser ziman wê werênê ser ziman. Wê çanda ramyarî wê têgînek yazdanî ku wê piştî wê li gorî olê û teolojiya wê xwe saz bikê wê di rengekê de wê bi wê were ser ziman û wê were hanîn ser ziman wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê ramyarî wê di rengekê de wê ber ku wê bi ramyariya hegomenikî a serwerîyê wê tevbigirihê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li ser wê esasê wê xwe bide dîyarkirin. Rewşên weke yên spartakuswarî wê di demên kevnera ên mesopotamya de wê weke bi rewşên xwenûkirinê û an reformê li ser temenekê adilanê û civakî wê bibin wê ji ya rewşên weke ya 'gûada-ensî' û heta rewşên weke ya di destana kurd a destana kawa û hwd de wê hinek rewşên bi wê rengê wê bin. Lê wê zêde ew jî wê zêde encamên wan ne mayinda bin. Li ser wê temenê têgihên weke ya mitra, zerdeşt û heta Mani wê di rengekê de wê bi wê dîmenê wê weke dîmenekê civakî ê xwenûkirinê wê li ser temenekê civakî wê bi wê rengê wê bixwezînin ku wê kifş bikin û wê werênina ser ziman. Wê dîmenê mitra, zerdeşt, Mani û hin şopdarên wan ku wê li herêmê wê werênina ser ziman û ew temenê ku ew li ser wê dihênina ser ziman wê wilqasî temenekê weke ji ya rewşa herêmê û ya civakî wê beyenî bibê wê dema ku wê mitra, zerdeşt û Mani û hin şopdarên wan ên piştî wan bi hizrên xwe yên ku ew dihênina ser ziman wê hizrên wan wê weke ji gerdûnek din, û an cihanek din û yan jî rewşek jîyanî a hîç weke li herêmê û an li ser rûyê ardê neyî ku ew dihênina ser ziman wê di dîmenekê de wê were dîtin. Di hin şîroveyên piştî ên li ser van hersê zanyarên herêmê re ku wê werîna ser ziman wê lêgerîna bi kifşkirina çavkaniyên hizrên wan li dervî herêmê, minaq di demên hemdem de wê weke li hindiya lêgerîna wê temenê û hwd wê hinekê jî wê wê bi wê beyenibûnê ku ew çendî kûr çûya û çendî civakbûn di jêr de li binî maya û hwd wê karibê wê tenê wê bi wê ve girêdayî wê ji aliyekê ve wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşên şariştani ên berê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê xwe di dîmenekê de wê bidina dîyarkirin. Wê weke ku em li kurdistanê bi civake kurd û hwd re wê weke bi hinek dîmenên wê kifş bikin wê bi rewşên weke yên ramyarî-desthilatî re ku wê çawa wê di nava vajibûnekê de wê

bi fêrsek fahmkirinê wê xwe bide dîyarkirin wê hinekê wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî wê ji aliyekê ve wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê rewşa civakî wê ber ku wê li jêr mabê û wê di nava têgihên ku ew dihên ser ziman de wê newê dîtin û hîskirin wê êdî wê di wê temenê de wê ji binî ve wê weke di halê xwe de wê weke bimênê. Wê weke di temenê têgîna iteatê de wê hertimî wê li wê were nerin. Wê di wê temenê de wê yan bi têgînek baweri a iteatê bê û an jî bi ya ramyarî ku wê bi referansên ya baweriyê wê tevbigirihê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li ser wê temenê wê li lê binerê. Lê ew ti carî wê civakê wê bi wîn û îrede wê nabînê. Ew hertimî wê weke ku ew tenê bi serdestîya xwe dikarê bibê wîna wê û ku ew nebê wîna wê ew wê êdî wê weke bêwîn wê bimênê wê tefkir bikê û wê li wê binerê. Di wê temenê de wê di wê têgîn û rengê fahmkirinê de wê weke di nava mitolojiya sumer a efsanaya Enki de ku wê çawa wê aqil wê were dayin li mirov ku ew tevbigirihê wê weke ku wê rêveber û an desthilat wê xwe bikina yazdna û an xwûdayna vaji wê ku ew dikarin wê aqilê cardin ji mejiyê mirov derxin û mirov cardin bi xwe ve weke hebûnek bêwîn bikin û girêbidin li ser temenê iteatê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di mejiyekê yazdanî de wê tevbigirihin. Rêveberiyên herêmê heta roja me ku wê bi teoloji û aqilê xwe yê ramyarî ku wê weke di mitolojiyekê de bijin ku ew xwediyê tevgerinek ku ew jî carna ne di farqe wê de na tevbigirihin wê hinekê jî wê encama rengekê pêşketinê ê bi wê rengê bê.

Di wê çerçoveyê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê pêvajoyên tangezerîya herêmê a şariştanî ku wê gelek dîrokzan û lêkolinvan wê balê bikişênina li ser wê di wê temenê de wê bi çavkaniya wê rengê ramyarî ê kirdeya navaroka wê ya yazdanî ku ew xwe bi wê bi wê rengê weke aqil û wîna her tiştê dibînê wê karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê û wê di awayekê de wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê bi wê ve wê girêdayî wê karibê wê werênê ser ziman. Ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijare rewşa civakê ku wê, di wê temenê de wê di nava rewşek cihê de wê tevbigirihê bê. Wê di wê temenê de wê dualiteya zerdeşt ku wê bi giyane qanc û neqanc re wê werênê ser ziman wê ji aliyekê ve wê bi fêrsekê wê dikarê wê ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê bi wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di awayekê de wê, aliyekê wê dualiteyê wê civak û hebûna wê

bê. Aliyê din jî wê rêveberî-ramyarî û zêhniyeta wê ya hegomenikî bê. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê weke du giyanên vaji hev wê di wê temenê de wê bibê û wê di sentezkirina wê û an yekitiyek bi dijberî jî wê di nava wê de wê nebê ku em karibin bi wê werênina ser ziman ku wê rêveberî û an ramyarî wê car bi car bi fêrsên civakî wê tevbigirihê.

Di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa ramyariyek dijber a civakê a hişk ku wê li herêmê wê demên wê pêşkevin wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ew wê vaji ya civakê wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di awayekê û rengê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa civakê wê, di wê nûqtayê de wê hertimî wê weke keriya bêxwedî wê di rewşekê de wê li holê wê bimênê. Wê bi serê xwe bê. Lê di wê bi serê xwe bûnê de jî wê di rengê de wê dema ku wê derketina dervî sînorê rêveberiyê wê di rengê de wê rastî hêrîşên wê were. Lê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê.

Rêveberî wê ti carî ne xwediyê plansaziyên civakî ên pêşketinê bin. Wê hemû wê bo wê û temenê û xwe bi çekkirina wê bê. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê di awayekê de wê weke ku wê bibê. Ev wê weke rastiya wê xwe di rengê de wê di dewama wê de wê bi awayekê wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di rengê din de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa civakê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ku ew wê hertimî wê weke ji nedîtinê ve wê were dîtin wê karibê wê pênasebikê. Ronasanse bi pêşketina civakê a herêmên mesopotamî wê piştî demên çanda ubeyd-urukê û têkçûna wan û pê de wê bi tememî wê ji holê wê herê. Êdî piştî wê nikaribê wê di rengê de wê bahsa civakbûnekê wê li herêmê wê bikê..

Di wê çerçoveyê de wê, dîrokek ku wê di wê de wê bahsa civakê wê were kirin wê nebê. Vegotinên weke yên çîrokî ên civakî wê civak wê bi hinek hişmendiyên xwe wê xwe di wê de wê biji. Ji bilî wê vegotinên bi çîrokên giştî ên weke mitolojîkî û hwd wê di hemuyan de jî wê rêveber wê hebê. Wê serdestîya wê bahsa wê bikê û wê çawa wê iteatê wê civak wê ji wê re wê bikê wê bi fêrs û referansên wê bin.

Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê werênê werênê ser ziman ku wê pêwîst bê ku wê bi şûnketin û têkçûna civakê wê bo ku mirov wê

fahmbikê wê hinekê din wê pêwîst bê ku em li şûn vegehin. Di awayekê de wê pêjna ji çanda inanna li ya îstarê wê tenê wê bi demê re wê nikaribê wê tenê wê weke navlêkirinekê bi sînor re wê fahmbikê. Ber ku wê ji wê zêdetirî wê weke rewşên ku wê di wê de wê hebin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê, di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di zane min de wê ev rewşa gûharinê a ji inanna û li gotina îstar wê weke 'girêka gordionê' a çanda herêmê jî wê di renekê de wê karibê wê, di rewşekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di destpêkê de wê weke derbeyekê li parastgehê ku wê were kirin wê hemû xosletên inanna ên civakî wê weke bi xosletên 'fahişeya parastgehê' re wê di mejiyê wê de wê werê mehkum kirin. Di wê temenê de wê kirdeya gotina fahişetiyê wê di wê temenê de wê mahkumkirinekê wê di mejiyê xwe de wê bi wê rengê wê weke ku wê bihawênê. Di wê çerçoveyê de wê di wê çerçoveyê de wê gûharîna ji inanna li îstar wê di aslê xwe de wê weke pêvajoya duyem a kuştina abzu wê karibê wê di renekê de wê şirovîkê û wê bi wê fêrsa wê ya fahmkirinê re wê di renekê de wê werênê ser ziman. Wê di dewama wê çandê de wê pêjnên weke ya lilith û hwd wê werina afirandin. Nexwe berî wê demê wê rastî fêrsên bi wê rengê ên lenetkirinê li ser jinek yazdanî re wê newê.

Di wê nûqtayê de wê kirdeya gotina 'fahişeya parastgehê' wê weke dagirkirina navaroka parastgehê jî wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Ew wê êdî wê weke mala xwûdê û an weke mala yazdanekê zêdetirî wê weke male fahişeyekê wê di renekê de wê werê ser ziman. Di wê temenê de wê li gotina gotina male fahişeyê gotina parastgeha fahişeyê wê, di renekê de wê bi kirdeya renekê hêrîşê a li wê pîrozkirina wê yekser wê bi xwe re wê di renekê û awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Kî wê fahişeyê di parastgehê de diafirênê? An jî wê çavkaniya wê çoi bê? Wê weke aliyên wê yên din jî ên ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqtayê de wê têgînek serdestî ku wê ne tenê wê jinekê wê bi wê rengê wê bikê fahişê ji xwe re ku wê hemû civake wê ji xwe re wê bi wê rengê wê bikê fahişê wê di mejiyê wê de wê tevbigerihê. Di kirdeya dana iteatkirinê wê di renekê de wê ev têgîna fahişekirina

civakê wê di rengê de wê di mejiyê wê de wê bi mejuya wê re wê hebê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê direngê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê, di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê fahmbikê ku wê inanna wê çanda wê bi wê rengê re wê bi pêvajoya dûyem a îstar re wê bi têngîna wê ya fehişekirina wê re wê di rengê de wê di parastgeha wê de wê were hiştin. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê newê hiştin ku ew fahişê ji wir derkeve. Her ku ew di wir de girtî ma jî wê li wê destavêtin wê bi zêhnî wê hertimî û dayimî wê bibê. Di wê temenê de wê di fêrse girtinbûnê de wê ev têngîna destavêtinê wê bi zêdeyî wê hebê. Wê ev hem di têngîna malê de bê û hem jî wê di têngîna csazyîyên rêveberiyê û hwd de bê wê bibê. Ew wê di wê temenê de wê dîmenê wê weke yê 'civakê' ku ew wê nikaribê derkeve li nava wê bi rû û hebûna xwe ya vekirî wê weke civakek ku wê di wê temenê de wê di wê temenê de a dikê fahişê wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Îstar wê çanda wê ku wê di wê temenê de wê were ser ziman wê di bin gotina îstarê de wê weke bi wê rengê wê bingihê nivîsandina rêgezên nû ji yên çanda inanna a dema ubeyd-urukê wê cihê wê bi wê re wê were ser ziman. Bi çanda inanna ji jiyanê dûrketinê û pê de wê bêhêvîbûna zayendekê wê bi wê re wê bi tememî wê temenê wê bibê û ev wê di mejiyê şariştanî ê piştê wê weke serkevînekê jî wê di rengê de wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê ev serkevîna sefelatê a şariştanî bê.

Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê têkçûna şariştana sumer û pêvajoyên wê yên mesopotamikî ên piştê wê di wê temenê de wê ne di reng û awayekê bi şer ku ew wê were tûnakirin wê were ji holê rakirin. Di aslê xwe de wê wê di rengê de wê ev têngîna û rengê hizirkirinê û serweriya wê ya ku ew dihê pêşxistin bi hegomenikî wê di rengê de wê bi tememî wê têkçûnê û bi gotinek din wê ji holê rakirina şariştaniya sumerê û encamên wê yên civakî wê bi xwe re wê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên wê yên piştê wê di wê temenê de wê, di rengê de wê li ser wê temenê wê di awayekê de wê weke hinek aliyên wê yên ji temen ve wê hebin ku ew di rengê de ew werina

fahmkirin wê hebin. Ev aliyên wê yên piştire heta ku ew bi zimanekê baş newê fahmkirin wê nikaribê rastiya wê werê ser ziman jî. Nivîsên piştire ên di demên hemdem de ku wê bi dîroka mesopotamya û hwd wê werina nivîsandin jî wê bi giştî wê çanda dema inanna ku wê weke bi yazdana weke fehişeya parastgehê ku wê were dîtî wê çawa wê ser wê bi nûxûmênê û wê li şûna wê çawa wê çanda dema piştire ku wê piştî dem û serdema bi têngîna têngîna îstarê re wê di rengê de wê were hanîn ser ziman wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê li gorî wê bê. Wê di wê temenê de wê ne weke nivîsên fahmkirinê ên wê demê û an demên şariştanî bin. Wê weke nivîsên ku wê çawa wê li gorî wê zihniyetê werina nivîsandin û wê di wê temenê de wê çanda hegomenikî ku wê inanna di parastgeha wê de kir fahişe wê li ser serwerkirin û misogerkirina wê temenê re wê weke nivîsên ku ew dihên nivîsandin bin. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê ev wê weke rengê hizirkirinê ku wê çanda civakê a herêmê wê bi her awayê wê ji nedîtî ve wê were. Wê li sser esas û rastiya wê newênê ser ziman. Wê vaji wê li ser esas û temenê wê rengê têngîna hegomenikî û serwerîya wê ya ku ew bi desthilatî-yazdanî û an olî û hwd re ku wê bi wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê destavêtin ku wê di nava têngîna olên piştire jî wê weke fêrsekê wê were pêşxistin û wê 'meşrû' wê were dîtî wê di rengê de wê karibê wê bi wê çerçoveya ramyarîya ramyarî-olê a ku wê xwe heta demên hemdem re ku wê bide hanin û ku ew dihê dayin domandin re wê fahmbikê.

Mejiyê dikê fahişe ew bi ramyarî û serwerîya wê jî wê pêwîst bê ku ew weke pêzewenk bê. Di wê temenê de wê beremberê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê werênê ser ziman. Zihniyeta pêzewenkî wê di wê temenê de wê çawa wê herkesekê wê bo şikandina wî nê bi ramyarî wê tabii iteatê wê bikê û bi wê armancê wê destavêtinê wê bikê bê. Wê di wê temenê de wê bi şikandina wî nê re wê di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ramyarîya serwerîyê û serdestîyê wê bi desthilatî wê bimeşênê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda bindestiyê wê di wê temenê de wê karibê wê were pêşxistin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê mejiyê pêşxistina bindestiyê bê. Di wê rengê de wê ev meji wê bi ramyarî-olî wê çerçoveya wê pêşî wê were pêşxistin. Zawaca nava ramyarî-olî jî wê hinekê wê li ser wê temenê wê di rengê de wê weke ku wê bibê. Wê li ser wê temenê û bi

armanca şikandina wî nê û civaketiya wê ya bi serê xwe bê. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Çanda inanna wê di renekê de wê demeke şariştanî bê. Wê di wê temenê de wê bo ku em demên wê yên piştire wê di renekê de wê, fahmbikin û wê derbas bikin jî wê di aslê xwe de wê çanda ubeyd-urukê û cihane urukê a bi serwerîya wê ya civakî ku wê bi têgihên weke ya inanna re wê bibê û wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê re wê derxê ser rû. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê. Ev wê weke aliyê ku ew hatî gorkirin û an kirin goristanekê. Wê pêwîstî wê hebê ku ew giyana inanna ji wê goristana bi navê 'fahiseya parastgehê' wê pêşî wê pêwîst bê ku ew ji wê were derhanîn. Heta ku ew ji wê newê derhanîn jî wê li herêmê wê nikaribê wê jinûve pêvajoyek şariştanî a baş û layiqî wê were jiyankirin.

Ev wê weke rewşek zêhnî bê û wê dema ku ew were kifşkirin wê di renekê de wê di awayekê de wê weke li hemberê wê ya serwer jî wê weke têginekê wê xwe bi xwezayî wê bide dîyarkirin. Ber ku wê ya serwer bo ku ew wê, serwerîyê bide kirin û wê iteatê wê bide çêkirin wê destavêtinê û kirina fehişeyê dikê. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê ew wê di hundurê wê parastgeha wê de ku wê weke goristane wê ya ku ew di wê de wê weke hati kirin fehişe wê were hiştin.

Di wê çerçoveyê de wê derketina wê ya ji wir wê ne tenê wê weke fêrsek civakî û şariştanî a wê bê. Wê weki din wê weke aliyekê din ê fahmkirinê ku wê çawa wê, di renekê û awayekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê, li hemberî wê çanda iteatê wê derkeve. Iteat û fehişeti wê di wê nûqteyê de wê xwediyê heman cewherê û kirdeya fahmkirinê û hişmendiyê bê di cewherê têginek desthilatî de. Wê pêvajoya ji inanna li îştâr wê bo wê yekê wê were pêşxistin û wê li mitolojiya sumerê jî wê rengê wê were dayin dakû ew bi wê were dayin herêkirin. Ew wê weke çandek ku ew ti carî newê lêpirsîn bê. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê ev meji wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare fahmkiriinên çanda inanna a li şûn mayî de wê, dema ku wê li wê were lê hizirkirin wê ne tenê wê ew wê li şûn wê were hiştin. Ew wê weke pêjnekê wê bimênê. Wê di dewama wê de wê pêvajouya wê ya

civakî wê bi tememî wê dawî li wê were hanin. Wê inanna wê weke îştar wê ji wê çanda wê ya civakî wê were dûrkin û wê li ser temenekê çanda dijber wê weke yazdana şer wê were salixkirin. Wê bi wê re wê pêvajoyên şer ên şariştaniyê wê bi wê re wê werina pêşxistin. Wê kurekê bi navê 'şara' ku wê were wateya şer û an wê weke yazdanekê mê ê bi nav şer wê ji wê were welidandin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê welidandina şara wê weke yazdanê şer jî ji îştar wê di wê temenê de wê karibê bi xwe re wê li ser wê temenê û esasê wê gelek fahmkirinên teybet û sergirtî di xwe de bide dîyarkirin. Wê gelek fahmkirinên ku wê ji wê werina girtin wê di destpêkê de wê bi wê ve wê girêdayî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê, di serî de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê temenê de wê welidandina yazdanekê bi navê şara ji îştar wê bi serê xwe wê weke rewşek teybet û ku mirov wê ji gelek aliyên ve wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê nûqteyê de wê ji wê derhanîna şer wê weke pêvajoya wê ya fahmkirinê bê. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê ne tenê wê bi wê têngîna şara ji îştarê welidandinê wê di rengekê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê xwe bi xwe tûnakirinê wê di mejiyê wê de wê weke ku wê were afirandin. Wê di wê temenê de wê şara wê bi wê şûnpeya bi fahmkirina fêrsên îştarî ku ew dihê afirandin re wê di rengekê de wê hêrişî çanda inanna wê were kirin. Di rêgezên inanna de wê li ser navê îştar wê were gûharandin û wê gotina fahişetiyê wê bi xwe wê di nava rêgezên wê de wê li rex ya malbatê, û a jinek zewicî wê were bicihkirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê ew wê were ser ziman.

Di çanda inanna de wê gûhartinên ku ew wê werina kirin wê bi wê re wê weke qariqatûrê ku wê ji wê bi desthilatî wê ji parastgehê wê bi navê wê were derhanîn wê bi wê êdî wê ew civaketî wê bi demê re wê êdî wê were ji holê rakirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di rengekê de wê weke fêrsek fahmkirinê a mitolojikî wê weke wê dayina bi mitolojikî a li mirov ku ew çawa bi destê mirov wê weke ji mirov wê were ji mirov girtin. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê were tefsirkirin û wê mitolojiya wê bi awayekê wê were pêşxistin.

Di awayekê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare fêrsa civaketiya inanna wê ne tenê wê bi wê re wê were

mahkumkirin. Her wusa wê fêrsên bi fahmkirna lilith re wê hemû wê werina tûnakirin. Wê tenê wê hinek şîrove û pêjnên ku wê weke iblisekê wê didina diyarkirin wê di wê temenê de wê werina ser ziman. Di iblistiya ku wê li lilith wê were baxşkirin û fehişetiya ku wê li inanna wê were baxşkirin wê di renekê de wê weke fêrsên ku wê piştî wê di pêjnên fahmkirinê ên li ser wê re wê mayinda bibin û wê werina domandin. Ev wê di wê temenê de wê weke du fêrsên ku wê di renekê de wê hev wê temem bikin. Piştî wê, jina ku wê bi rehetî wê weke bibê fehişe û wê fêrs û têtînen weke 'bi gotina 'jin şeytan a' û hwd wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê karibê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di cihê xamginiyê ya ku ev gotinkirin wê bi têtîna olî ku wê weke bixwezî di demên hemdem de jî wê bi fêrsên 'baş'iyê ku ew werê ser ziman re wê were ser ziman. Yanî ew bi lêvkirina bi wê rengê wê weke bi fêrsek 'başdîtinê' wê di renekê de wê têtînek bi fahmkirinê wê jî wê ji xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bistênê. Wê di wê temenê de wê kurnaziya Enki a bi aqil wê di wê temenê de wê weke ku mirovan wê ji wî dizî bê û wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê bi wê re ew wê di wê temenê de wê di wê rengê û awayekê de wê ew bi wê êdî wê bikin, weke çawa ku wê preumethus wê aqir ji yazdana wê bizê wê di wê rengê de wê weke mirovan jî aqilê Enki bi heman rengê jî jê dîzin û ew di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê rengê wê bikarbênin. Lê ne bo afirandineê wê bo rûxandin, tûnekirin û ji holê rakirinekê û hwd ew wê bikin. Ya ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi pêvajoyên şariştani re wê di renekê de wê weke ku wê were kirin jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di nava têtîna inanna û îştar de wê cihêbûnek bi têtîna û serdema şariştanî û şewayên wan ên fahmkirinê ên cihê wê hebê. Di wê temenê de wê çendî ku wê di ahengekê de wê weke heman kesê di şewayekê de wê were pênasekirin jî lê wê di demê de wê ew cihêbûnên bi wê re wê bibê. Mirov dikarê wê jî wê ji aliyekê din ve jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman pêvajoyên serdema ubeydê û urukê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi têtîna çanda inanna re wê were ser ziman.

Di kurdî de navê inanna wê bi wateyek bi nerîna dayikê û hwd re wê di şêwayekê de wê wateyekê bide mirov. Wekî din wê li ser wê temenê wê wateyên din ên weke hatina wê, têtîna ji wê demê, weke wê, pê bawerkirin, salixkirinê, bi wê fahmkirinê û hwd re wê di rengekê de wê hinek têtîhên din wê karibê ew bi xwe re ew di rengekê de weke ku ew bi hiş bikê. Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirina demê û rengê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê.

Li ser gotinên Guillermo ên ku ew di 'cihane urukê' de dihênê ser ziman de di wê çerçoveyê de ez dixwezim têtînekê di dewama wê de wê bi wê re bibêjim. Minaq wê dema ku wê, guillermo ew wê şîrove dikê wê bi têtînek wê weke ya koloni a dema berfirehbûna wê re ku wê tefkir bikê wê di rengekê de wê weke di mejiyê xwe de wê bi têtînek imparatori wê weke ku wê bihizirê. Di wê nûqteyê de wê bo wê dema ku wê uruk wê bi çanda xwe wê serwer bê wê nikaribê wê bi wê rengê wê fahmbikê. Lê di dema urukê de wê di dîmenekê wê weke butterlin wê dihênê ser ziman ê di rengê têtînek konfedereli de ku ew dihênê ser ziman wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê weke 'di çerçvoeya konfederesyona welatîyan' û an têtînek weke ya di awayekê û ahengî a bi çandî ku wê bi hev re wê di şêwayekê de wê bibin wê kaeribê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê temenê de wê têtîna serwerîya inanna wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê nûqteyê de w, çerçoveyek civakî ku wê çendî wê dîmenekê weke yê bi pêşketina qatmanên nava wê re wê dîmenekê hiyararşikî wê hin bi hin wê weke di xwe de wê biafirênê jî lê wê di şêwayekê de wê ji wê cihê wê weke ku wê xwediyê şêwayekê fahmkirinê ku ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê, dema cihane urukê wê weke cihanek bi têtînî bê û berfireh bê. Wê dikarê wê di wê temenê de wê bi çerçoveya wê re wê fahmbikê. Wê di nava xwezayê de wê bi encamên wê û hwd re wê di nava jiyane xwe de wê bijin. Di wê çerçoveyê de wê, di wê rengê de wê çendî ku wê hiyararşiyek wê hebê jî lê wê temenekê wê yê civakî ku wê li ser wê re wê karibê wê bahsa wê bikê wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê hebê.

Di demên piştî wê re wê ev rastî wê bi gûharê. Di rengê de wê, di rengê de wê bi tememî wê weke ku me li jor wê li çend deveran wê hanî ser ziman wê têngîna civakî wê di rengê de wê bi wê re wê bigûharê. Pêvajoyên gûharinê wê di wê rengê de wê, dîmenên wê di têngînên weke yên ku ew dibin de wê bi dîmenê şariştanî re wê biafirê. Di aslê xwe de wê piştî derketin û serwerîya imparatoriyan li mesopotamya wê weke ku wê çanda ubeyd-urukê a şariştanî wê di dîmenekê de wê weke ku wê hin bi hin wê ji berçav wê winda bê. Ev wê weke dîmenekê ku wê xwe bi wê re wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê di rengê de wê bi wê re wê werêênê ser ziman ku wê têngîna imparatoriye wê di wê temenê de wê bo herêmê wê çî wateya wê hebê? Di wê temenê de wê dikarê wê di rengê de wê wateyek hegomenikî wê di xwe de wê di rengê de wê weke ku wê bihawênê.. Lê ev wê, di şewayekê de wê ne weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê, bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de dihê li holê û diyar dibê ku di vê serdemê de di rêxistina ramyarî ya civakê de guhertinên mezin çêbûne. Ne hêsan e ku mirov xwezaya xwediyên desthilatdariyê zêde diyar bike, ji ber ku ew di çavkaniyên nivîskî de nayên nas kirin, û çavkaniyên erkeolojîk jî ne pir agahdar in: tu qesrek an avahiyek din ji bo pêkhanîna hêzê bi teqez nehatine nas kirin, û ne girîng e. Tirba ji bo serwerekî jî hatiye dîtin. Di çavkaniyên demê de wê bi wê re wê were dîtin û dîyar bibê ku wê çanda inanna wê li pêş bê û wê ritualên ku ew li dar dixê wê bi wê re wê bibin. Minaq di heman demê de çalakiyên çandê yên navdar jî têne xuyang kirin, wekî li ser vazoyek ji Urukê ya ji serdema Jemdet Nasr ku nîşan dide ku wî rêveçûnek berbi xwedawendek ku hema bêje Inanna ye, dike. Di nava jîyanê de wê hin çavkaniyên bi sînor wê bidina diyarkirin ku wê key wê di nava jîyane asayi de wê weke bi keriyê sawalan ve alaquadar dibê wê were dîtin. Wekî din di wê demê de wê, zanyariyên ku ew dihên li holê wê di wan de wê bahsa hin bi hin wê derketina li holê a remildaran weke kesna serwer. Di awayekê de wê, li ser wê temenê de wê, têngîna remildar-key ku wê bahsa wê were kirin wê di wê temenê de wê, ne di darêjkek weke keyek ku ew hem remildarek bê û an keyek bê. Di rengê de wê weke gotinek ku wê bi wê bal were kişandin li ser rewşa du koman du keseyetan ku wê di wê temenê de wê biafirin û wê derkevina li pêş wê bikê.

Lê di gelek çavkaniyan de wê mijare pêşketina dema urukê wê bi zêdeyî wê bal wê li wê were kişandin. Di hinek nivîsên bizmarî ên ji wê demê ku wê werina kifşkirin de wê bal were kişandin li ser jiyane civakî û ya aborî ku wê çawa wê pêşkevin. Di nava jiyane civakê de wê hinek kifşkirinên ku wê weke bi parastgehan ve girêdayî wê werina ser ziman wê bîn dîyarkirin. Minaq bahsa sazîyên ku wê di wê temenê de wê bahsa rêvebirina rewşên aboriyê wê were kirin. Di wê temenê de wê di rewşa idereya wê de ku ev kes wê weke 'nun' wê werina bi navkirin wê di serkêşîya kesên weke serok remildar ên bi navê "sanga" de bin. Weki din ev wê di rengê de wê weke ku wê were ser ziman wê di bin serokatiya wan de wê komêmn xabatê wê biafirênin û ew wê dema ku ew kar dikin wê karên wan wê sehêt bikin. Wê çawa wê kar wê were kirin ew wê di rengê de wê rê şanî wan bidin.

Weki din wê hin dokumanên ku wê di wan de wê bahsa belavkirina axê wê di wê demê de wê bikin jî wê di wan de wê were kirin. Ji wê rewşê wê ya ku ew dihê fahmkirin wê kesna ku wê bi axê ve wê bi çandiniyê ve wê mijul bibin. Ew wê, di rengê de wê, çawa wê, ew karê wan wê rêve herê wê li ser wê bisekin in.

Di dema cemdê nasr de wê were ragihandin ku wê komek serek, rêveber û katip ên nivisandinê, rêveberîya axê û hwd wê bibin wê bahsa wan wê were kirin. Di awayekê de wê bahsa hin kesên ku ew weke 'kole' dixabitin jî wê di rengê de wê weke bahsa wê were kirin. Ev kes wê kole bin û an ne kole bin ku ew çendî ne diyar jî bê lê wê weke kesna ku wê girêdayê bin û ew di bin gotinê de ew kar dikin wê di rengê de wê ji wan wê were bahskirin. Di çavkaniyên cemdê nasr û yê li herêmên mesopotamya jêrên ku wê werina dîtin de wê bahsa sazîyên abori ku ew wê di wê temenê de wê rêvebiriya civakî a aborî bi jiyane wê re rêvebiriya wê were kirin. Çendî ku wê li deverên weke Susa, habuba kabira û girê aruda bi kolanên ku ew dihên kirin wê di derbarê rewşên aborî de wê rewşek weke ya di rengê ku wê rewşek seretayî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin jî lê wê di çavkaniyên li herêma 'abu salabikh'ê ku wê werina kirin de ku ev herêm dikeve dahma herêma nippur û ku wê weke bi tîkiliya wê ya bi kiş ve wê were ji wê bahskirin re wê weke bi nişanakên aborî ên pêşketî re wê di rengê de wê bahsa wê were kirin.

Li ser rewşa pêşketina tîgîna jiyane civakî de wê di wê warê de ku wê bahsa dema urukê wê werê kirin wê di wê warê de wê hin teori jî wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê bahsa rewşek civakî a xwezayî ku ew wê weke ji ya rewşa gunditiya neolitikî ber ya bajarbûnê ve diçê wê

di şewayekê de wê bahsa wê were kirin. Di renekê de wê, mijare bajarbûnê ji hêla kesên wek Robert McCormick Adams ve wê bi têgîna pêşketina bajarbûnê wê weke pêş-pêşketina dewletekê û an bajar dewletitîyekê ku wê şîrovebikê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman.

Di serdema urukê de wê hebûna gelheyê wê weke ku wê were ser ziman wê zêdebûna wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di awayekê din de jî ku wê di awayekê bi sazûmanî ê bi aborî û hwd de wê pêşvebiçê û ku wê rewşa jiyane wê bi awayek baştirin wê pêşve herê wê bibê. Ev wê weke ji ya rewşa qada bejî bi ber ya bajarî de wê, çawa wê, çuyinek bi rengê pêşketina mirov re bibê wê balê li wê were kişandin. Di wê temenê de wê weke k uwê çawa wê, di renekê de wê dema neolitikê wê pêşketina wê bi gunditîyê û jiyane wê ve wê ji aliyê şîrovevanên weke Gordon Childe ve wê weke şoreşa neolitik' wê were bi navkirin wê di heman rengê de wê bi wergerîna li bajarvaniyê û pêşketina wê re wê weke di çerçoveya pêşketina bi têgînek şoreşî a bajaerverniyê ve wê were salixkirin. Li ser wê temenê wê bi têgîna bajarvaniyê û pêşketina wê re wê weke ku me li jor wê hanî ser ziman wê şîrovevanên weke Robert McCormick Adams wê bi wê balê bikişênê ser derketina li holê a bajaran û bi wê re pêşketina dewlemendîyekê ku wê bi wê re wê pêşkeve wê bikê. Robert McCormick Adams ve hatî pêşve xistin, ku derketina bajaran wekî encama derketina dewlet û saziyên wê ye. vê yekê dewlemendî û mirov ber bi niştecihên navendî ve kişand û niştecihan teşwîq kir ku her ku diçe pişpor bibin. Bi vî awayî ev teorî pirsra koka bajaran vedigerîne pirsgirêka koka dewletê û newekheviyê (çav: M. **Van** de Mieroop(1997), *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, p. 23–28). Di kifşkirinên ku wê di dema urukê a dereng de wê werina kirin de wê di wan de wê were ser ziman ku wê asta wê derkeve ser astak weke ya bi nirxên bajarvaniyê. Wê rewşên weke malên mazin, deverên weke anit û hwd wê derkevin. Wê rêveberiyên bajarî wê derkevina li holê. Di wê temenê de wê di rewşa bajarên dema urukê de wê sazûmana bajarvaniyê wê di renekê de ku ew wê çawa wê pêşketî bê wê bal li wê were kişandin.

Li gorî çavkaniyên li rojhilatê kurdistanê ê roja me weke li deverên li dora kirmaşanê û deverên ên weke dervî wê ên weke coga mişê' û hwd wê li wan wê bide dîyarkirin ku wê di wê warê de wê rewşa bajarvaniyê wê, li dora pênc û çar hezar salan a berî zayinê de wê di renekê de wê di demên ubeyd-urukê de wê hin bi hin temenê wê bê avêtin û wê pêşkevin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê mijare bajarvaniyê wê hinekê

din wê bi xosletîn girseyî û sazûmana bajarvani wê di rengekê de wê bibê.

Di wê nûqtayê de wê dema ku mirov li rewşa sazûmana bajarên ku wê ji wê demê dihên kifşkirin dinerê wê dibîne ku wê di şewayekê de wê, sazûmana bingihîn a bajarî wê ya civakî wê çerçoveya parastgehê re wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibê. Di rengekê de wê di wê temenê de wê bi xosletên ku ew wê bi wê re wê bikê re wê pêşî wê bigihijê têgînek hevbeşî. Di wê nûqtayê de wê di şerî de wê di awayekê wê weke bi hev re çêkirina karekê bê û an zadekê ku ew bidest xistin wê hevpar bikê û hwd wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di çavkaniyên li habuba kabira û hin deverên ên li herêmên urukê wê bide dîyarkirin ku wê, bajarên dorgirtî û an bi hêtên bilind kiu wê werina çêkirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bîn çêkirin. Di wê temenê de wê dûrhêtkirina bajarekê wê di wê temenê de wê weke destpêka pêşî a bajarî bê ku wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin bê. Li mesopotamya wê ev pêvajoya dorgirtina bi hêtan wê weke pêvajoyek ku wê piştî demên urukê ên navîn ku wê di rengekê de wê pêşkeve bê. Ev wê, di mantiqê wê weke li dora têgînek weke ya parastgehê wê bibê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin.

Lê wê jî wê dikarin wê bibêjin ku wê bajarvani wê di hemû herêmên bi çanda urukê ku ew li wan digihijê û pêşdikeve wê nebê. Di wê temenê de wê rewşek weke ya ji gûndîtîyê bi ber bajarbûnê ve wê bibê. Hin herêmên weke eridu, nippur, arapha, girsu lagaş û hwd wê di rengekê de wê navendîtîyek bajarî ku wê li wan pêşkeve wê weke pêvajoyek bajarvaniyê a di pêvajoyek peresendinê de wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di şewayekê din de jî wê di rewşa bajarvaniyê de wê tiştêkê din jî wê karibê wê bibêjê. Ew jî wê ew bê ku wê li ser temenê xwe wê pêşkeve û wê pêvajoyên xwe wê heta astekê wê bijî. Piştî ku ew dîmenê kombûnê mazin da nişandin û pê de wê weke ku wê li xwe bide vekişandin. Êdî wê ji deverên ên weke bejê ên çolê û hwd wê mirov wê weke qastî nave wê bikin.

Di wê temenê de wê di rengekê din de jî wê gûndîtî wê weke di demên urukê de wê ji demên wê yên pêşî û heta demek zêde dirêj a serdema wê ya navîn jî wê serwer bê. Ev wê weke nişanaka wê bê ku wê nîv bi niv wê weke bi jiyane neolitikî û nirxên wê re wê di rengekê de wê bi awayekê pêşketî wê di wê rewşê de wê bijî.

Di rewşa bajarvaniyê de wê hinekê jî wê weke ku wê were dîtin wê bi teybetî wê deverên ku wê li wan wê parastgeh wê pêşkevin wê zêdetirî

wê di rengê de wê pêşkeve û parastgeh wê weke rewşek motorize a di pêşketina wê de wê di wê temenê de wê weke bileyizê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê, di rengê de wê were kifşkirin.

Urukî wê ber vê yekê wê çanda wan ya ku ew pêşdikeve wê di rengê de wê di rewşek hiyararşiyî a zêde xort de wê di demên wê de wê zêde nikaribê wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê. Wê ber ku wê di rengê de wê, di şewayekê de wê, mijare çanda civakî a demên berê wê bi xwezayî wê li wê serwer bin. Wê di wê temenê de wê pêvajoya jiyane gunditiyê û serweriya wê heta demên wê yên dawî jî wê serweriya wan wê nişanaka wê bê. Di wê temenê de wê ev wê ji aliyekê din ve jî wê karibê wê fahmbikê. Ew jî wê di wê çerçoveyê de wê civaketiya neolitikî ku wê weke bi pêvajoyên wê yên ku wê bi wê re wê pêşkevin wê bibin. Di rengê de wê di wê demê de wê yazdanên jin wê derkevina li pêş. Li urukê inanna, li lagaşê yazdana Ba û ku heta demên qasîttan wê bandûra wê bi zêdeyî wê bi diyarî wê xwe bide dîyarkirin wê yazdana bi navê Gulla wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Di nivîsên bizmarî ên gudurru de wê bahsa wê were kirin û wê weke piştî inanna wê yazdana herî zêde mazin wê bahsa wê were kirin. Wê weke 'yazdana bereketê', 'yazdana şifayê', 'yazdana dana tendurustê' û hwd re wê bahsa wê were kirin. Ji van fêrsên fahmkirinê ên di derbarê wê ku wê were fahmkirin wê weke yazdanek bi zanina tendurustî a xort bê wê karibê were pênasekirin. Li herêmên ku wê bi zêde çanda inanna wê serwer bê wê di şewayekê de wê were û diyar bibê.

MInaq Ninnibru, ku bi darêjka wekî Bêlet-Nippuri jî dihê zanîn, xwedawendek bû û wek "xanima Nippur", jina Ninurta, û yekem car di navnîsên pêşkêşkirina serdema Ur III de xuya dike, dihê û diyar dibê. Ew di dawiyê de wekî rengê Gulla hate fahm kirin û bi vî rengî wekî xwedawendek cihêreng ma. Naha ne diyar e ka Ninurta hîn jî wekî xwedayekî cihê di serdema Kassîtan de, dema ku ew bi Gulla re heval bû, û an weke pêjnek wê bixwe bû. Weke Ninnibru, Gulla li Eşumeşa, perestgehe Ninurta ya li Nippurê, ku baş hatî pejirandin, dihat perizîn. Navnava Ninnibru carinan ji Ninimma re, ku bi gelemperî ne jina Ninurta bû, di hate bikarhanîn, lê îstîsnayek dikare di vegotina pîroz a Ninimma de ji bo Nanne, ji di Nivîsara Tummal de hatî behs kirin wê, were dîtin. Divê Ninnibru bi navê heman Ungal-Nibru/Şarrat-Nippuri, "banuya Nippur" re neyê tevlihev kirin, ji ber ku van her du navan dikarin di heman nivîsan de ji bo xwedawendên cûda werin bikar hanîn, ya paşîn. Şeklê gulla wek inanna wê zêde bi navderketî wê were naskirin û ji wê

bahskirin(çav:Beaulieu, Paul-Alain (1995). "The Brewers of Nippur". Journal of Cuneiform Studies. 47. American Schools of Oriental Research: 85–96.).

Navê Gula bi eslê xwe Sumerî ye û bi giştî wekî "mezin" dihê fahmkirin. Li gorî, peyva gula ya hevpar dikare bi wateya "mezintir", "mezintirîn", "kevn", û "sereke" be. Di çavkaniyên ji serdema Ur III de, peyva "gula" carinan wekî rengdêrek li navên xwedayên cûrbecûr hate zêdekirin: referansên "Inanna-gula", "Ninhursag-gula" û heta "Alla-gula" dihêne zanîn. Di heman demê de ew li ser xwedawenda derman, Ninisina, hate sepandin, wek nimûne di navnîşek pêşkêşî ya Lagash de û di stranek ji serdestiya Ishbi-Erta de. Dihê pêşniyar kirin ku Xwedawend Gula di eslê xwe de sernavek bû, lê hêdî hêdî di nav xwedawendek cûda de pêş ket. Nimûneyek berawirdî ya naskirî ya xwedawendek Mezopotamya ku bi vî rengî pêşkêtiye, Annunitum e, ku bi eslê xwe navê inanna û ankû Îştar bû. .

Di nava demên dawî a urukê de wê navê gulla wê bi wê rengê wê were dîtîn û di gelek nivîsarên ji nava qasîtîyan de wê diyar bibê. Di wê temenê de wê ji nav wan nivîsan wê were fahmkirin ku wê weke pêjnek yazdanî a zêde xort û serwer wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê bandûra yazdana gulla wê di rengê de wê di dema dereng a urukê de wê ji mesopotamya jêrîn bi ber ya jorin ve wê bi hesanî wê were kifşkirin ku wê biçê û wê weke yazdanek ku wê li dora wê ji wê re berg dihên kirin û parastgeh dihên çêkirin bin. Lê di demên qasîttan de wê di nava kabileyên qasîtî de wê di rengê de wê were dîtîn ku ew wê bi zêdeyî wê weke yazdanek serwer wê were dîtîn. Di wê temenê de wê di demên qasîttan de wê di wê demê de wê demek ku ew wê di demên dereng ên dawî de wê li giştîya urukê wê bi çanda xwe wê serwer bibin û wê ji qontarên zagrosan wê bi ber herêmên din ên dicê û firatê ve wê were dîtîn ku wê pêşkevin û wê xwediyê bandûrek bi serwerî û zêdebûna xwe re bibin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengê de wê, bandûra wan wê li pêşketina babilê jî wê bi zêdeyî wê karibê bi rehetî wê kifşbikê. Di awayekê de wê, dema qasîttan wê weke dema bajarvaniyê a pêşketî wê di rengê de wê were dîtîn. Wê ber ku wê di hin nivîsên di derbarê demê de wê bi gotinên weke ku ew ji qontatên zagrosan dihên binî û ber bajaerên weke babilê ve diçin û ew li wan deveran wê bi hunera xwe ya destî a weke naqşkirinê û hwd ku ew di wê de wê pîr zêde wê pispor û xort bin wê bi karkirinên bi wê re wê navê xwe bidina dîyarkirin û wê ji xwe wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê argûmanên di derbarê

wan de wê bi wê rengê wê, di renekê de wê bi wan re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, çanda gulla wê weke ya yazdanî a jinê ku wê li ser ya inanna-îştar wê direnekê de wê weke tênginek çandî a xort a vê demê ku wê bi serwerîya wê ya li jiyânê û baş re wê derkeve li pêş. Weke di renekê 'kevirê felsefeyê' de wê 'kevirê gudurru' wê hebê ku wê li ser wê rêgezên başkirinê ên şifayê ên gulla wê bîn nivîsandin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê di renekê de wê bahsa gulla wê di temenekê ê pêşketitir de wê xwe bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê çanda gulla wê weke pêvajoya çanda îştar ku wê piştî ya inanna wê were wê di renekê de wê, çanda bajarvaniyê wê bide dîyarkirin.

Minaq wê di çanda inanna de jî wê di renekê de wê çanda demên berî bajarvaniyê wê bide dîyarkirin. An jî wê çanda demên weke demek ber bi ya bajarbûnê ve çûyinê wê bi xwe re wê di renekê de wê weke bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, çanda wê zêdetirî wê civakparêzî bê. Lê ku îştar jî ew bixwe bê. Wê di pêvajoya têngîna inanna a îştarbûnê de wê zêdeyî wê bajarbûnekê û çanda wê ya tekûz û tam wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê çanda dema bajarbûnê a îştar û ya gulla wê di renekê de wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê çerçoveyek çandî a şariştanî wê di wê warê de wê bi xwe re wê biafirênin.

Çanda gulla wê weke aliyekê wê yê din ê ji wê aliyê ve wê weke çanda bajarbûnê a ku wê li ser nixên îştar re wê were ser ziman wê di şewayekê de wê weke ku wê were tememkirin. Di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê de wê dîmenekê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda gulla ya bajarvaniyê wê di renekê de wê weke ya inanna ku wê çawa bi ber ya îştar ve wê herê wê, nişanakên demên berî wê ya jiyane civake neolitik wê hinek xosletên fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di reng û şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bide dîyarkirin bê. Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çanda gulla wê bi hinek fêrsên fahmkirinê ên

teybet wê di wê rengê de wê xwe bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Bajarbûna demê wê di wê rengê de wê weke ku wê bi pêjnên ji nava çanda gulla û ya îştar wê karibê were fahmkirin wê di renekê de wê zêdeyî wê xwezayî-civakî bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê di şewayekê de wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê çanda gulla wê di wê temenê de wê pêvajoyek ya bajarî ku wê weke ku wê bi xosletên peresendinê ku ew hê dijî jî wê dîmenekê wê bi xwe re wê di pêvajoyên pêşketinê ku ew di wê temenê de dibin wê, di wê şewayê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di çanda gulle de wê weke ku wê were kifşkirin wê li gelek bajarên demê ên pêşdikevin de wê di nivîsarên wan de wê di şewayekê de wê rastî nişanakên wê werin.

Gulla di destpêkê de wek nezewicî dihat hesabandin, di serdema Kassîtan de ew bi Ninurta re têkildar bû. Li Babîlê, dibe ku rola wê ji hêla Mandanu ve jî were cîbicîkirin, dema ku navnîşa yazdan An = Anum Gula bi Pabilsag û Abu re têkildar dike. Di nav xelega yazdanên ku ji nêz ve bi wî ve girêdayî ne, Damu û Gunura, yên ku di dawiyê de wekî zarokên wê hatin dîtin, û hem jî sukka (xulamê yazdanan) Urmaşum, ku dikare wekî hebûnek mîna kûçik were xeyal kirin, di hewîne. Di nav pêvajoyên cûrbecûr yê hevdemî de, Ninisina dikaribû bi yazdanên din ên bi karakterê heman rengî re, di nav de Ninkarrak, Nintinugga, Bau, û Meme, were wekhev kirin, lê hemî di eslê xwe de ji hev cihê bûn û, ji bilî ya paşîn, bi tevahî dev ji berga cuda bernedan, her çend wan meylên takekesî kê mî bûbûn. Berhevokek naskirî ya ku ji bo danasîna têgînên hevdemî yê Gulla hatiye veqetandin, Gula Hîmna Bulluţsa-rabi ye, ku bi eşkere ji hêla bijîjkên Mezopotamya ve di dema perwerdehiya xwe temenî de ew hewl hatiye dayin ku ew were fahmkirin. Ji wê yekê wê bi têgîna wê ya bijîşkîtiyê wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê. Wê weke yazdana şifayê dide û dermankirinê pêşdixê wê di şewayekê de wê bi fêrsên fahmkirinê re wê derkeve li pêş û wê di wê warê de wê gelek salixkirinên ku wê li ser wê re wê li deverên cûr bê cûr ku wê werina kirin wê werina kifşkirin.

Bi kevneşopî dihê zankirin (texmîn kirin) ku Gulla ji Umma hatîye û di serdema Ur III de li wir baş dihê pejirandin, her çend referansên kevntir dikarin di metnên ji Adab de hebin. Di sedsalên paşerojê de, baweriya wê di dawiyê de li bajarên din belav bû, di nav de Nippur, ku navenda kultê ya bingehîn dihat hesabandin, û hem jî Uruk, Babîl, Ur û Lagash. Piştî

fethên Hammurabî, Larsa jî bi Sippar û Îsîn re hat nasîn. Di serdema Kassite de, barga li bajarê keyeniyê yê nû-damezrandî Dur-Kurigalzu dest pê kir. Gula yekem car di serdema Babîliya Navîn de li Asûriyê jî derdikeve holê. Li Asur, Kalhu, Tabetu û Mardaman perestgehên wan hebûn. Û di wan de wê nişanakên kulta gulla wê di wan de wê were kifşkirin. Kifşkirinên ji derveyê Mezopotamyayê, wek nimûne ji Emar û Ugarit, bi piranî bi metnên zanistî ve dihêne sînorkirin(çav:Beaulieu, Paul-Alain (1995). "The Brewers of Nippur". Journal of Cuneiform Studies. 47. American Schools of Oriental Research: 85–96.).

Mîna yazdanên din yên Mezopotamyayê, Gula jî bijîjkek îlahî dihat hesibandin. Her çend çavkaniyên pêşîn rasterast behsa wê yekê nakin ku ew bi vî rengî hate dîtin, lê pêwendiyek bi saxbûnê re heye, wek nimûne, ji hêla Nawir-ilum, Şu-kabta û Ubartum ve ji wî re diyarî hatine kirin. Rayedarên tesdîqkirî yên asû (bijîjk) ji serdema Ûr III-ê dihê gotin. Nebûna referansên destpêkê yên karakterê wî dibe ku destnîşan bike ku ew di destpêkê de di serî de wekî yazdanek dermanker di nav deverên navmalî de dihat perizîn. Çîrokek paşê jê re dibêje "bijîşkê mezin". Dermanên cûrbecûr yên nebatî yên ku ji hêla bijîjkan ve li Mezopotamyaya kevnar hatine bikar hanîn wekî ku bi cûrbecûr amûran ve têne binav kirin, di nav wan de roviyek, skalpel, û hejmarek lûle an şelpên din hene. Wek xwedawendên din ên derman, dihat bawer kirin ku Gula dikare nexweşiyên derman bike û hem jî wan wekî (nexweşiyê) ceza bikar bîne. Lêbelê, berevajî Ninkarrak, nifir bi taybetî ji bo armancên weha nehatine gazî kirin(çav: Sibbing-Plantholt, Irene (2022). The Image of Mesopotamian Divine Healers. Healing Goddesses and the Legitimization of Professional Asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace. p: 155-159, Boston: Brill).

Gula jixwe di efsûnek ji heyama Uruk û Ur III de xuya dike ku bi tevliheviyên ji zayînê ve mijûl dibe, diyar dike ku ew ji birrîna rewşên bencê berpirsiyar e. Di heman demê de dibe ku ji bo destnîşankirina çarenûsek guncaw ji bo nûbûyî were gazî kirin. Wekî dirêjkirina van rolan, ew wekî xwedan şiyana dermankirina nexweşiyên pitikan hate hesibandin û wekî dijminê şeytan Lamashtu xebitî. Weki din wê weke bi rewşek 'dijber wek wêne Gula bi nav dihê binavkirin jî, li ser bingeha rolên wê yên berevajî wekî cinek kujerê pitikan û pîrikek xwedayî, bi rêzê ve dibê Dibe ku fonksiyonên parastinê yên din jî ji Gula re bêne destnîşankirin, mînaqî efsûnek Namburbi wê li dijî bandûra xirab a fungus (katarru) di çarçoveyek navmalî de vedixwîne. Ew jî carinan bi

cîhana jêrîn re heya radeyekê hate girêdan. Strana Gula ya bi navê 'awrên rabî vedigere cem xwedê û dibêje: "Ez miriyan ji welatê miriyan radikim." Di efsûnekê de, ew ji bo berevajîkirina bandûra zirarê ya Allatum (li vir navek Ereshkigal ne ji xwedawendek cûda) li ser nexweşek dihê gotin wê bi wê were ser ziman(çav:Wasserman, Nathan (2008). "On Leeches, Dogs, and Gods in Old Babylonian Medical Incantations". Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale. 102. Presses Universitaires de France: 71–88).

Li ser tevfsîrên li ser gulla ku wê werina ser ziman wê karibê çerçoveyek cihêreng a ku wê bi wê re wê, di rengekê de k uwê were ser ziman wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Gulla wê di hinekan de wê weke yazdanekê di hinekan de wê weke jinek weke bi afsûn û ku hêzên wê yên başkirin û dana şifayê wê hebê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di hinek rewşên vegotinî de jî wê bahsa vergerendina mirovan ji dûnya binî û ankû dûnya mirina li dûnya saxan wê bahsa wê were kirin. Di awayekê din de jî wê, di hinek vegotinan de wê di nava malê de wê jinên ku ew nûka ji wan re zaro dibin ew bo ku ew zaroyên wan ti tişt biwan newê wê di rengekê de wê weke ku ew wê haware xwe wê bigihênina gulla. Di wê temenêde wê weke bi têgînek 'parastvan' wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bahsa wê were kirin.

Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê gûlla wê hinek fêrsên din ên fahmkirinê di çerçoveya mijare me ya bi rewşa weke ya pêşketina rewşa bajarvaniyê ve girêdayî wê hinek aliyên ku ew wê bi wê ve girêdayê ku wê were ser ziman wê bibê bê.

Di awayekê de wê tiştêkê din kuem dikarin wê di wê temenêde wê werênê ser ziman ku wê banûdra Gulla û ya hêzên wê ji sînorê xwe wê derbas bibin. Ew wê di nava bajarên sumerî ên demê de wê were dîtin ku wê were nasin û ev wê ne tenê li bajarekê wê weke ku em li jor navê wan hatî ser ziman wê di gelek bajaran de wê were dîtin ku ew di rengekê de wê di dewama wê de wê bahsa wê were kirin.

Li ser dora hezar salên sêyem û hinekê bi vir de wê were dîtin ku ew wê zêdeyî wê navê wê derkeve li pêş. Di hin şîroveyna de wê bi Ninhursag re wê di rengekê de wê were dayin ber hev.

Di wê demê de wê dema ku wê bahsa ninhursag wê were kirin wê di rengekê de wê weke 'yazdana welidandinê' û an ya bûyinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin û wê weke ya ku ev karên bûyinê wê hemû wê weke ji wê werina pirsin wê di rengekê de wê ji wê were bahskirin. Di penteona sumer de wê di wê çerçoveyê de wê

weke yazdana ji bûyinê berpirsiya ku wê were naskirin. Di awayekê de wê dema ku wê gulla wê bi wê re wê, di rengekê de wê were pênasekirin û an wê were dana berhev bi wê re wê di şêwayekê de wê weke erk û fêrsên bi hêza bûyinê ên di wê warê de ku wê di rengekê de wê bi wê re jî wê di wê temenê de wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê di demê de wê weke 'yazdana mazin' û an weke bi navê 'ninmeh' ku wê were wateya xanima mazin' wê di rengekê de ew wê di şêwayekê de wê wer pênasekirin û wê ji wê were bahskirin.

Fonksiyona Ninhursag di baweriya mitolojikî a dema sumer de wê, bi gelek aliyên cihêreng were ser ziman û bi demê re pir cihêreng bibê, wekî ku ji hêla pir nav, nav û cihên perestgehê ve girêdayî baweriya bi wê diyar dibe. Ninhursag ne yazdana parêzgerê tu bajarekî mezin bû, hebûna wê ya mazin yekem car li bajarok û gundên piçûktir dihê pejirandin. BI derfet e ku ew di destpêkê de wekî yazdanek ji dayikbûnê bêtir berpirsiyar were dîtin. Teoriyeke din jî destnîşan dikin ku ew bi yazdan Nintur re wek yazdana jidayikbûna mirov, heywanên kovî û hwd bûye. Dihê guman kirin ku girêdana wê bi pêvajoya zayîna biolojikî ya di demên paşê yê pêşketiye ku wê bi 'yazdanên jidayikbûnê' yê din re de dest pê kir û navê Bêlet-îlî girt. Di vî warî de jidayikbûnê, ew ji hêla keyên Lagash ve wekî "pîrka ku wan şîr dide" dihê binav kirin. Ji dema destpêka Xanedana sêyem û pê ve, sernavên herî gelemperî yê Ninhursag wê wekî "dayika cîhanê" ya herî bilind destnîşan dikin. Julia Asher-Greve û Joan Westenholz amaje dikin ku ev têngîna dayikê dişibihe 'bav' a gelemperî ku ji bo yazdanên wekî Anu û Enki dihê bikar hanîn, û bi vî rengî têgeha dayikbûna biolojikî derbas dike. Paşê, di Serdema Neo-Sumerî de, ew bêtir bi pêvajoya fizîkî ya zayînê re têkildar bû. Di Serdema Babilê ya Kevin de hin kes kêmbûna pêbaweri û dev bergkirina ji wê re wê pêşniyar dikin. Ev wê weke windakirina statûya xwe ya bilind wekî beşek ji çar yazdanên herî bilind ên pantheonê sumerê ku ew winda dikê rew wê bi wê were ser ziman. Lêbelê, Westenholz pêşniyar dike ku kulta wê têkildar maye lê fonksiyona wê guherî dema ku ew bû Bêlet-îlî (çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, Joan G. (2013). *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, p: 140-145).

Di têngîna keyên Sumeran de xwedî roleke giring bû. Yekemîn diyariya dengbêjiya key a naskirî ya ku ji Kiş hatî peyda kirin ji hêla keyek ku ji xwe re digot 'kurê delal yê Ninħursağa' hate dayîn. Tiştên dengbêjî yê ku ji bo Diğirmağ hatine veqetandin ku vedigerin Serdema Xanedaniyê

ya destpêkê li Adab hatine bidestxistin(çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, Joan G. (2013). Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources, p: 138-139). Di wê temenê de wê fêrsên bi bandûra ninhûrsag re wê were ser ziman. Di awayekê de wê jî wê weke ku mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di zimanê sumerî de wê 'nin ..' ku wê li pêşîya kijan navê wê were danin wê pîroziyekê wê weke li wê navê wê baxşbikê bê. Ev wê bi teybetî wê li ser navê jinan û an yazdanên jinan re wê were bikarhanîn.

Li rex navê gulla wê navê ninhûrsag jî wê di wê temenê de wê bi fêrs û têtîgînên xwe yê pêşketinê wê di rengê de wê were dîtin ku ew wê pêşkeve. Wê serwerîya wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, di wê demê de wê di çerçoveya penteona yazdanên sumerî ên vê dema ku wê bi wê re wê hinbi hin wê bajarvani wê pêşkeve û wê bi wê re wê çandek gelemper wê êdî wê pêşkeve wê bi zêdeyî wê pêjnên bi yazdanên jin re wê xwe bidina dîyarkirin. Minaq ku wê li Eridu ku wê bi navên 'bad-tibira, laarak, sippa û shurupak re wê weke navê herî mazin ku wê di nava mitoloji û efsanayên wan ên yazdanî de wê bi wê rengê wê navê wê derkeve li pêş wê 'Nintur' bê. Ew wê, dema ku wê kale wê were kirin wê bê gotin ku ew bangê xalkê xwe bikê ku ew dawiyê li çolê gerinê bikin û ew li deverêkê bi cih bibin û parastgehan ava bikin wê ji wan re wê werênê ser ziman. Piştî wê bahsa meju û dîroka eridu a bûyina wê ya bi bajarî wê were kirin. Di wê temenê de wê, piştî wê, êdî wê were gotin ku ew wê bibê.

Di wê rengê vegotinî û bi rengê mazinbûnên jinên yazdanî ên weke wan de wê di rengê de wê di dîmenekê ku wê ne weke yazdanên bajarekê lê wê weke yê gelek bajarani û serdemekê wê ji wan wê were bahskirin.

Di awayekê din de wê weke ku wê ninhursag, ninter û an Gulle û hwd re wê were dîtin ku wê di rengê de wê, têtîgînek hişmendî a demên keyaniyên demên sumerîyê jî wê di rengê de wê bi wê re wê werenina ser ziman. Minaq bi ninhursag re wê bê gotin ku ew ne tenê çîyayan ew ardê û an axê ew weke bi keseyet dikê wê ji wê were bahskirin. Wê di rengê de wê, di rewşa ninhursag de wê weke ku wê di nava çîrokên kurdan ên weke yê keçelok de ku wê were gotin û wê bahsa jinek weke dibê xezelek. Û an bi wê rengê wê pazkvoyiyên ku ew dibin wê di rengê de wê bi wan re wê têtîkiliya wê were danin. Ew wê di rengê de wê weke ku ew bi wan re dibê û an ew ji wê dihên pirsin û yan jî ew

berpirsiyariya wê de na wê di şêwayekê wê ji wan wê bi wê rengê wê bahsa wê were kirin. Wekî din wê hemû heywan û sawaêlên li çolê wê bi wê rengê wê zêdebûna wan û bûyina wan û hwd wê weke ku wê ji wê were pirsin ew wê di rengekê de wê were ji wê pirsin.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê, di şêwayekê de me li jor wê hanî ser ziman ku wê, minaq wê çawa wê keyê kiş'ê ku wê xwe weke '**kûrê delal** ê ninhursagê' ku wê bi nav bikê wê di rengekê de wê ev pêjn ku ew wê di nava key û yazdanan de wê di wê temenê de wê weke pêjne fahmkirinê a gelemper wê rûbide. Di wê çerçoveyê de wê têkiliya key-**yazdan** wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li ser rûyê ardê wê were dîtin ku ew wê were danin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê dema ku wê zarok wê nûka wê bibin wê çawa ku ew wê bo ku ew ji iblisan û an giyanên xirab ew werina parastin ku ew newina kuştin û an xirab nebin wê di wê temenê de wê nişanaka ninhûrsag wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê ve wê were kirin. Heman tiştê wê were dîtin ku wê weke wasif wê bi navê nintur weke yazdana avaker a eridu re jî wê were dîtin ku ew wê were ser ziman. Ev xosletên weke yên başkirinê û an weke dana şifayê wê berê wê bii Enki re jî wê were dîtin ku ew wê werina ser ziman. Di dewama wê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di şêwaayekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare dayina şifayê wê, bi şêwayên cihê wê direngê de wê bi rewşên yazdanî re wê were ser ziman. Di rengekê de wê ev xosletên weke ji nexweşiyê başkirin wê weke qudret û siyane wê were dayin li gulle. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê bahsa kevirê gudurru wê were kirin ku ew wê weke kevirê ku wê li ser wê rewşên başkirinê ên wê li ser wê werina nivîsin. Di wê temenê de wê yan kesên nexweş wê li ser û an li ser wê were dirêjkirin. Yan jî wê devere nexweş û an bi bîrrin wê bê dayin li kevir. Di awayekê din de jî wê di hinek vegotinan de wê bahsa li dora kevir danina xwarinê û hwd wê were kirin. Di wê temenê de wê bi kevir re wê hinek şîroveyên weke di rengê rêgezên gerdûnî de ku wê were ji wan bahskirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê were hanîn li ser ziman.

Di hin çavkaniyên ji Kiş'ê ku wê di wan de wê bahsa têkiliya ninhursag û Şulpae wê weke jin û mêt wê were kirin wê di wê temenê de wê were

ser ziman. Wê di wê de wê bahsa zaroyên wê were kirin. Li gorî wê, yazdan-zarokên ku wekî zarokên Ninhursag û Sulpae dihêne hesibandin ev in Ashgi, Paniîngarra, Lisin, Egime û Lillu ku dibe ku ew wek Ashgi jî ye. Marcos Such-Gutiérrez dide diyarkirin ku Ashgi bi eslê xwe mêrê wê yê li Adab bû, ji ber ku Şulpae di çavkaniyên ji wî bajarî de ji hezarsala sêyem berîya zayinê û vir ve kêr dihê pejirandin, û di demên paşîn de ew tenê wekî kurê wê dihê dîtin. Paniîngarra dibe ku bi diya xwe re di çavkaniyên wekî formulên pîrozkirinê yên di nameyan de xuya bibe. Her çend Nînhûrsag bi gelemperî wekî diya Lîsînê dihê binavkirin jî, bi kêmanî yek nivîsê ew bi hevûdu re wekhev kirin. Li gorî navnîşa yazdanan An = Anum, Lisin (li vir zayend guherî) kurê Belet-Ili bû. Egime li perestgeha diya xwe Emaḥ li Adab rûdinişt, û li kêleka Ninhursag di şîna Lulîl û xwişka wê de xuya bû, li wir herdu şîna mirina Ashgî kirin (di nivîsê de wekî Lulîl dihê binavkirin, tê wateya "giyane mirov" û an weke 'mirovêkê weke giyan' û yan wek "mirov=giyan". Di şîrovekirinê de wê mirov weke bi giyan bê ku wê bahsê ji jê were kirin û an weke mirovek ku ew ne weke ji heriyê çêbûya û ew weke xiyelekê tenê bi giyanî di wê dîmenê mirov de bahs ji jê dihê kirin wê weke du aliyên ku wê rengê wan di wê de weke zêde ne diyar bê.).

Li vir ji aliyekê din ve jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di awayekê de wê cihê şîrovekirin û an wê di hin nivisandinan de wê weke zayend wê cihê gûharandi weke hati nivîsandin wê di wê temenê de wê çavkaniya wê çî bê wê ew wê zêde ne dîyar bê. Yan jî wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din jî ew wê di dewama wê de wê were dîtin ku ew wê, di şêwayekê de wê weke di demên ber bi bajarbûnê ve çûyinê wê rast wê dema wê werin. Di wê demê de wê di awayekê de wê di parastgehê de wê bi zêdeyî wê berg wê werina kirin û wê ritual wê werina li dar xistin. Di wê çerçoveyê de wê di şêwayekê de wê ev wê di dewama wê de wê bi wê were wê di şêwayekê de wê weke ku wê werina dîtin.

Di mitolojiya sumer de wê di wê temenê de wê ji wê aliyê ve wê ji me re wê temenê serî lêdanê wê di rengekê de wê derfetê wê ji me re wê bide çêkirin ku ew wê zêde wê di dîmenekê rasyonal de wê di şêwayekê de wê were ser ziman. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku wê di rastiyê de ew hati jiyankirin û di demên qaydkirinê ên bi nivîsandinê de wê weke bi wasifkirinê û hwd re wê di şêwayekê de wê were ser ziman. Lê di wê nûqteyê de wê di hinek demên wê de wê weke ku wê gûharin wê di wê temenê de wê karibin bibin.

Di demên li dora hezarsalên 4 û 3'an de wê di şewayekê de wê were dîtî ku wê nîrxek wê tenê wê bi deverekê ve wê bi sînor nebê. Di wê temenê de wê bi zêdeyî wê gelemperbûna nîrxên wan û an fêrsên wan ên weke xosletên wan wê bibê. Di awayekê de wê, di rengekê din de jî wê nînaq wê navê nintur wê çendî ku wê li eridu wê were dîtî wê li deverên din ên weke kiş, lagaş û li deverên weke girsu û hwd ên li dora urukê û hwd jî wê werina dîtî. Di wê temenê de wê gelemperiyek yazdanî wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bibê.

Du xosletên giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di şewayekê de wê were dîtî ku wê bi wan wê werina ser ziman. Ew jî wê bi wan re wê ew bê ku wê çendî ku wê dem di wê temenê de wê pêde herê wê li gelek deveran wê bi wê rengê wê werina ser ziman. Ev wê weke aliyek bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê bi morfolojiya fahmkirinê re wê hebûna yazdanî wê dema ku wê ji devera ku ew li wê bûya û an ji wê deverê zêdetirî li çend deverên din zêdetirî dibê wê di mejîyan de wê bi fahmkirina wê re wê çendî bi wê devera ew ji wê were fahmkirin jî lê wê bi demê re ew devera ew ji wê weke di mejîyan de wê weke ku wê hin bi hin wê ji hişan wê herê. Wê weke tenê ew yazdan wê di temenê razberiyekê wê di mejîyan de wê bimênê û di wê çerçoveyê de wê razberiya yazdanî a ku wê di mejîyan de wê biafirê ev wê hêdî hêdî wê di rengekê de wê êdî wê di awayekê de wê bibê. Wê weke yazdanek weke dayikek menewî û an bavikek menewî û hwd re wê di wê temenê de wê bibê. Key wê xwe weke zaroyê wê menewiyetê wê bibînin. Di wê çerçoveyê de wê êdî wê bi wê re wê bibê. Ev rewş wê weke dema ku ew bixwe li jîyanê nebê û wê bi wê re wê ew nav û dengê wê hebê re wê di şewayekê de wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke rewşek ku wê ew wê razberiyê wê zêdetirî wê xwedîbikê û an wê weke malzaroka wê di wê temenê de ku wê bibê bê.

Wê jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev rewş wê di rengekê de wê nişanaka tiştêkê din jî bê. Ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke nişanaka wê bê ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwediyê wê rewşa bi wê re bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dema bajarbûnê û

pêşketina wê û weke afirîna rêgez, çand, û rêgezên wê û hwd re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê xwediyê wê temenê û rengê û awayê ê bi wê re bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê ku wê têgîna yazdanî û afirina wê di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên afirînê wê bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê di nava têgîna bajarbûnê de wê weke têgînek bîrdozikî a hevgirtinê jî wê di wê temenê de wê weke ku wê weyn bileyizê. Ew wê bi wê re wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Aliyekê din jî wê bi têgîna yazdantiyê re wê aliyekê wê yê din jî wê di mejîyan de wê xwe bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê were dîtin û wê were ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê xwediyê şêwayekê fahmkirinê bê. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê rêgezên menewî ên bajarvaniyê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Ji aliyekê din ve jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê fêrsên fahmkirinê, bi xosletkirinê û jinûve salixkirinê bi şêwa û nitelikên cihê û hwd re wê bibê. Minaq wê ji bajarekê heta bajarên din wê ne tenê wê weke hev wê were dîtin ku wê were salixkirin. Bi xosletên din jî ku wê di wê ahenge de wê bi wê re wê were salixkirin û carna wê ne di wê ahengekê de wê cihê wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were salixkirin. Ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê ji aliyekê din ve wê, bi wê re wê karibê wê fahmbikê bê.

Di vê nûqteyê de wê di rewşa vegûhartinên li ser esasê nav û xosletan wê di nava vegotinên demê de wê bi awayekê jî wê were dîtin ku wê were ser ziman. Wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê minaq wê di vegotina efsanaya Enki û ninhursag de wê weke jin û mêr wê di rengekê de wê were ser ziman. Lê di vegotina Enki û ninmeh de wê weke xwûşk wê di rengekê de wê werina pênasekirin.

Weki din wê, ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê were ji wê bahskirin wê di vegotinên ji Lagaşê wê, ew bi Enlil re wekî jina wî û diya Ningirsu ve girêdayî wê bê hanîn li ser ziman. Hin çavkaniyên Sumerî wê hem wekî jina Enlil û hem jî xwûşka Enlil binav dikin, dibe ku ji bo rastkirina

kevneşopiyên berê yên ku tê de ew jina Enlil bû, berî ku di kevneşopiyên pašîn de wekî jina xwedawenda Ninlil were dîtin. Piştî vê guherînê, Ninhursag wekî xwûşka Enlil ya mezin hat tayîn kirin. Enkî di efsaneya Enkî û Ninhursag de wekî hevjinê Ninhursag hate teswîr kirin, ku li wir xwedawenda nenas wekî xwedawendek wekî Damgalnuna, jina adetî ya Enkî, hate hesibandin. Lêbelê, Dina Katz destnîşan dike ku xwedawend pir caran ji hev cuda bûn. Di Enki û Ninmah de, Enkî li şûna Ninmah wekî xwûşka xwe binav dike(çav: Lambert, W. G. (2013). Babylonian creation myths. Winona Lake, p: 340-243, Indiana)..

Di warê dayika wan/jidayikbûnê de, Ninhursag bi komek heft yazdanên piçûk ên ku bi navê Şassūrātu, dihê zanîn û wê bi wê ve girêdayî bê ji wê bahskirin. Şassūrātu alîkarên xwedawendên dayikê bûn. Bi wê rengê di vegotina ninmeh de wê werina ji wan bahskirin. Ew wê zaroyê ê di zikê dayikê de wê weke ku wê bipolarizên hate ku ew were dûnyê. Ev heft di Enki û Ninmah de, ligel yazdanên ku ew li ber destê wan dibin ên ku ew weke mîrze ne ji wan re wê, xuya bibin, da ku bibin alîkar ku mirovê ji heriyê çêbibe, û wekî Ninimma, Shuzianna, Ninmada, Ninşar, Ninmug, Mumudu, û Ninniginna dihêne navnîş kirin. Ev di wê temenê de wê weke di hinek vegotinên sumerî ên di çerçoveya vegotina Enki û ninhursag û an Enki û ninmeh de wê were ser ziman de ku ew wê weke berdestkên yazdanan ku wê weke navbeynkariya wan û mirovên ku ew ji heriyê hatina çêkirin wê bikin. Di mirovan de wê, giyane xwûdayî wê hebê û ew wê bi wê ve wê girêdayî bin li gorî wê. Di şîroveyan ku ew dihên kirin de wê bi wê rengê ew wê werina hanîn ser ziman.

Ninhursag gelek caran li ser çiyayan an li nêzî çiyayan rûniştî hatiye teswîrkirin, bi porê wê carna dişibin tayrekê, û carna jî bi qiloçên serê xwe û qûntarên qatkirî dihê dîyarkirin.. Di çerçoveyek çargoşe ya Girsûya beriya Sargonî de, wek yazdana ku li çiyayan "wek pîvan" rûniştiye, wekî Ninhursag hatiye nasîn. Li vir ew tacek bê û wê di wê tacê de wê weke çiyayekê wê li ser çiyayê din rûniştî bê. wê weke pove wê bi wê rengê wê weke were bi rengkirin wê bê diyarkirin. Di wêneyekî din de, ew li ser çiyayan rûniştiye û di taca wê ya birûskê ji çiyayekê heya bê dîtin. Li vir ew cilekî qatî li xwe dike. Ew wekî pêjnek jin a ku li pişt kurê xwe Ninurta li ser qat erzêl radiweste hate nas kirin.

Dagera wê ya din jî weke xezalek hem nêr û hem mê bû. Lêkolînên ji Mari diyar dikin ku wê kevirek nûneriya wê bê. Bi wê hem wê weke bi dagerî weke hem rû û hem jî darêjka jinê ya tazî nûminêr bike. Di tefsirên ku wê bi wê kevîrê re wê werina kirin wê weke ew weke xezalek

di çêrê û berê pozê wê li ardê wê bi wê rengê sekiniya dide diyarkirin. Weki din ku wê were hizirkirin ku ew tayrin û wê ji pênc heywanan wê pêk were wê komek din wê were dîtin. Di tefsîrek ji mari wê weke ku wê du xezal ku wê weke dagera kûrê wê ninurta ku wê baz bê û wê li lê xwe dorpêçbikin wê were dîtin. Weke heywanên ku wê ninhuesag wê numinêr bikin wê xezal, bizina kovi û baz wê, werê dîtin ku wê werina dîyarkirin.

Li gorî Johanna Stuckey, dagera wê, ku dişibihe tîpa girêkî omega Ω , di hunerê de ji dor 3000 beriya zayinê hat dîtin. her çend bi gelemperî ji destpêka hezarsala duyemîn a beri zayinê ve hatî xuya kirin. Di tebeqeya jorîn de di hinek kevirên sînor (kodurru) de dihê dîtin ku girîngiya wê nîşan dide. Ev degera Omega bi yazdana jin a Misrê Hathor re jî têkildar e û dibe ku malzarokek hatî bi awakirin wê numinêr dikê Weki din Joan Goodnick Westenholz û Julia M. Asher-Greve amaje dikin ku divê ev dager ne wekî şeklê 'uterus', wekî numinêra şematîkî ya porê jinê were şîrove kirin. Ew bi demkî nasnameyek bi Nanaya re ji Ninhursag re pêşniyar dikin(çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, Joan G. (2013). *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, p: 247).

Di derbarê ninhursag de em tiştêkê din jî di dewama wê de wê bibêjin û derbas bibin. Wê weke ku wê were dîtin wê ew wê, li Nippurê û Ur'ê wê were dîtin ku wê di parastgehê de wê di derbarê wê de wê nivisar wê were dîtin. Wê wekî din wê weke ku me li jor wê hanî ser ziman wê li Mari wê di derbarê wê de wê nivisar wê were dîtin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, li Adab'ê wê di parastgehê de wê bi navê "digirmah" wê were dîtin. Wekî din li Girsu weke 'e-mah' wê di derbarê wê de wê têtîn wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê weke bi navekê mazin ê serwer li giştî wê were dîtin û wê di çerçoveyê de wê bi kifşkirinên ku ew dihê dîtin re wê weke yazdanek di demên bi ber bajarbûnê ve çuyinê ên demên şariştaniya demê de wê weke çandek berhevker a giştî wê were dîtin ku wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê gelek şîrove û salixkirinên ku wê li deverên cihê wê bi wê re wê werina kifşkirin wê werin û bibin.

Di wê nûqtayê de wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, bi şîrove, salixkirin û têtînên weke wasif ku wê li wê werina baxşkirin re wê di rengekê de wê were dîyarkirin.

Lê di wê demê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê di nava pêjnek dijber wê were û pêşketin wê bibê. Di wê temenê de wê li ser temenê

bûyinê û parastinê wê weke Ninhursag wê Gulla wê derkeve li pêş. Gulle wê, di hinek şîroveyan de ku wê keça Anu wê weke bi xirabî wê were pênasekirin a bi navê 'lamashtu' ku ew zaroyên ber singa dayikê ku ew dihên şîrdan ew wan didizê û dibê û hwd re wê were salixkirin. Wekî din ew wê, di dewama wê de wê weke 'iblisekê' di rengê de wê were salixkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, pêjnên ku wê bi lamashtu re wê werina ser ziman wê hinek ji wan wê bi şibihina yên Lilith. Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê were şîrovekirin. Lê di derbarê lilith de wê zêde wê bahsa wê newê kirin û an ne dîyar bê ku ew weke yazdanek ku ew wê di wê temenê de wê xwediyê çi wasifiyê bê. Di wê rengê de wê ew wê bi wê re wê ne dîyar bê û wê zêde di demên navîn ên serdema şariştanî ku wê di wê de wê zêde wê bi bar bajarbûnê ve wê çûyin wê bibê de wê newê dîtin. Di wê temenê de wê weke ku wê çanda lilith wê zêde wê, ji deverên çiyayî wê danekeve li jêr û an jî wê dema ku ew da dikeve li jêr wê weke bi xirabî wê di rengê de wê weke ku wê di wê temenê de wê ji wê were bahskirin.

Di hinek şîroveyan bi lamashtu re ku wê werina bahsa wan kirin û wê di wan de wê, ew wê weke li deverên bilind û sergirtî ku wê ti kesek wê nikaribê wan kifşbikê wê xwediyê male xwe ya mazin bê û wê zaroyên ku ew didizê wê di wan de wê were berhevkirin ku wê were bahskirin jî wê di rengê de wê bahsa wê were kirin. Lê ji aliyekê din ve jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di pêjna salixkirina wê de wê di şewayekê de wê weke ne dûrî wê di şewayekê de wê were salixkirin.

Di wê temenê de wê, salixkirinên weke bi 'xirabî' ku wê werina ser ziman wê di dîmenekê wê li ser têngînek xosletî re wê were salixkirin û ev wê di rengê de wê nivîsarvanên sumerî ku ew nivisandinê dikin wê di wê karê de wê zêde pispor û bi zane bin ku ew wê çawa wê bikin.

Di awayekê de wê di şewayekê de wê, kevirê bi çav ku wê weke çav wê li ser wê bibê wê weke di nava kevirên gudurru ên dihên xamilandin ên gulla de jî wê dîmenekê wan hebê. Di wê nûqtayê de wê ev pêjn û dager wê weke ku wê bi çavê ser kevir ew wê yê wê bê û an wê weke di demên wê de wê li wê were baxşkirin bê wê ew wê hinek ne diyariyan wê di xwe de wê bihawênê.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di şewayekê de wê, gulla wê di wê demê de wê çanda wê ne kêmi ya ninhursag wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, ev wê xwe di rengê de wê

bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dibê ku em weke rewşek peresendinê a ji demên neolitik û civakatiya wê ya pêşî a wê bi peresendinê ku ew hata wê demê hatiya wê fahmbikin wê çanda dayiksalariyê wê di rengê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ya ku wê xwe di wê rengê de wê weke yazdanên serwer wê derkevina li pêş wê yazdanên jin bin wê ne rasthatin bê. Di wê temenê de wê pêjnên başî û xirabiyê ku wê weke rewşek ji hev cihêkirinê wê di rengê de wê bi wan re wê di wê temenê de wê were kirin jî wê weke aliyekê bi aqilê piştîre ku wê pêşkeve û wê bi wê re wê êdî wê di rengê de wê xwe di şêwayekê de wê bide dîyarkirin. Lê wê dikarê wê bi rehetî bibê ku ew wê di wê demê de wê ji yazdaniyekê wê zêdetirî wê weke fêrsna fahmkirinê, ên bi wan yên fêrbûnê, perwerde dîtinê, û bi zanebûnê û hwd re wê di rengê de wê bibin û wê di wê rewşê de wê were dîtin ku ew wê derkevina li pêş. Çanda Gulla de wê nişanakên zêde yên ji demên çanda civakî a berê wê hebin. Wê di wê temenê de ew pêjn, dager û têtîgînên weke bi kevirên gudurru û xamilandina wan re wê di wê temenê de wê di dîmenekê çanda animist û an ya toteman a berî wê demê wê bi zêdeyî wê bi xwe re wê di dîmenekê de wê were dîtin ku ew wê bide dîyarkirin.

Di rewşa têtîgîna gulla de wê hinekê din wê weke pêwîst bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ev rewş û rengê weke bi têtîgîna civake animist û toteman ku wê çawa wê dîmenên wê bi wê re wê hebin û an di nava têtîgîna çanda wê û hişmendiya wê de wê werina dîtin em li jêr hinekê wê werina ser wê. Lê di wê nûqtayê de wê şêwayekê din ê ku wê weke heta roja me wê di nava kurdan de wê xwe di dîmenekê de wê weke bide dîyarkirin û domandin wê karibê wê di rengê de wê karibê wê bi wê re wê li ser wê bisekinê. Ew jî wê weke ku wê di nava kurdan de wê heta îro wê hebê wê têtîgiştina ”nivîstê” bê. Ev wê di rengê de wê weke têtîgîna ku wê di hundure bineterekê û an tiştê weke ku wê li ser wê gotinên pîroz wê werina nivîsandin û wê di encama wê de wê weke têtîgînek afsûnî a parastinê bê û an wê bi wê weke ku wê were xwestin ku ew tiştê wê were hanîn li serê hinekan weke bi girêdanê û hwd re wê, di şêwayekê de wê bibê. Di wê temenê de wê bi aliyê dawî ê gotinê re wê weke ku wê dema ku wê afsûnek bi nivîstê ew kir wê heta ku ew newê xirakirin wê weke nikaribê ew bandûra wê bi xirabî û hwd were ji holê rakiirn. An jî wê tiştê wê weke hertimî wê afsûna baş ew heta ku hebê ku ew nikaribê tiştê xirab were li serê wê kesê û hwd. Di

wê temenê de wê bo ku ew tişteke xirab were serê wê pêwîsta ew nivîşt were ji holê rakirin û an windakirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ew wê bi wê re wê werê hanîn li ser ziman. Ev wê di nava têngîna gulla wê de wê bi gotina "namburbî" wê were bi navkirin. Di nivîsarên bizmarî de wê bi rengê "nam-bur-bi" wê di rengekê de wê ev wê were nivîsandin û wê were kifşkirin.

Di wê nûqtayê de wê beremberê wê têngîna afsûnî wê gelek tiştên din ên ku wê werîna ser ziman wê hebin. Di wê temenê de wê di şîroveya xwe ya ser gulla de wê di rengekê de wê **Barbara Bock** wê di xabate xwe ya bi navê "The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine. Culture and History of the Ancient Near East" de ku wê di **sale 2013** an de wê bi nivîsê de wê ji wê aliyê ve wê çanda Gulla wê xwe re wê bikê mijar û wê li ser wê bisekinê. Ev pirtûk ku wek vekolînek berfireh a taybetmendî û warên desthilatdariyê yê Babîloniyên Kevnar ên ku ji yazdana wan a dermanker re dihêne veguheztin peyda dike, ev pirtûk xwe dispêre çavkaniyên pîrfireh ên sûmerî-akadî, di nav de lîsteyên yazdanan, berhevokên edebî, lîsteyên ferhengî, metnên prognostîk, biwêj û pêşniyaran, di wê de dihên ser ziman. . Bi dahûrkirina karhanîna metaforên bijartî yê ku bi yazdana jin Gulla re têkildar in, perspektîfek nû li ser ravekirina nexweşiyê û her weha motîvasyonê ji bo dermankirinê taybetî dihê pêşkêş kirin. Di beşên taybetî de bi destana bi tîpên teybet ên li ser pêşbînîkirin û teşhîsa nexweşiyên, şîretên bijîjkî yê ku gazî yazdana bo şîfayê dikin, û nebatên derman ên ku jê re hatine veqetandin ve mijûl dibin. Cara yekem e ku wê wek birhanekê ji bo karhanîna dermanê hêsan dihêne berhev kirin, ku li ser profilên nebatên taybetî dihêne hûr kirin. Encam cildek e ku di derheqê wêjeya bijîjkî ya pispor a nivîsên bizmarî de gelek texmînên dûr û dirêj bikarhanîna û nihêrîna wan a ji xwezaya bi wê dihê ser ziman. Wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser zimanku wê, Gulla w di wê warê de wê weke bi çandek teybet a ku mirov wê karibê wê li ser wê bisekinê a başkirina nexweşiyên wê bi wê re wê were dîtin. Di wê warê de biqasî ku mirov fahmdikê wê çanda gulla an tendurustiyê wê dikarê di sê pêvajoyên an qonaxan de wê werênê ser ziman. Ya pêşî wê, di demên wê yê pêş de wê, bi têngînen gotinê ên weke bi afsûnî, û bangên li yazdanan û gazin û zarînen bo armanca başkirinê bin. Ya duyem wê li ser esasê çêkirina bi gotinên yazdanan û nivîsandina wan weke bi nivîştan û hwd wê di rengekê de ku wê kes wê weke bo xwe ji giyanên xirab biparêzê, ji nexweşiyên ku ew weke bi hebûne ontolojîkî dihên tefkirkirin

ku pêşîya wan were girtin ku ew werin û bikevina hundurê û di dewama wê de wê weke encama van herdû pêvajoyê û qonaxan wê di rengekê de wê hin bi hin wê bi temenekê simyawî û an kimyewî wê pêşxistina dermanan ji şînayiyên xwezayê bo hundurê laş û dervî laş û wê zanina wê ya ku ew pêşdikeve û ew dihê qaydkirin û an nivîsandin bê. Di wê warê de wê were dîtîna ku wê di çanda gulla a başkirinê de wê di rengekê de wê weke bi wê re wê çerçoveyek zêde berfireh a bi zanina tendurustê û şewayên wê yê fahmkirinê wê di wê warê de wê were dîtîna ku wê were û bibê.

Wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di parastgehên bi navê gulla de wê di wan de wê zanina di derbarê başkirinê û xwe hawandin û an parastina ji nexweşîyan û weke ji giyanên nebaş û her wusa wê bi wê re wê weke jinên ku ew wê li ser zanina xwezayê ku wê bi zêdeyî wê pîspor bin di derbarê çêkirina dermanan ji nava şînayiyên xwezayê ku wê were çêkirin bê. Di wê çerçoveyê de wê zanina gulla wê di rengekê de wê weke çerçoveyek wê ya bi zaninê wê hebê ku wê di derbarê zaninên xwezayê ên başkirinê de bê. Wê weke yazdana wê bê. Wê weke bijîşka wê bê. Wê weke parastvana wê bê û wê di wê temenê û rengê de wê were dîtîna û li wê nerin. Zaninên gulla wê di wê warê de wê çerçoveyê zanina tibbî û an tendurustî a xwezayî wê bi xwe re wê di wê rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev çanda gulla a bi zaninên xwezayî ku wê di roja me de wê li kurdistanê di nava civakê de wê weke 'têgîna tendurustê a artarnatîv' ku wê karibê were bi navkirin wê di rengekê de wê hê jî wê di rengekê de wê bi awayekê were jiyankirin. Wekî din wê, di rengekê de wê nexweşiyên weke di hundurê laş de bin. Nexweşiyên weke di encama tiştê de wê pêketinê bê. Şikeştin û birîndarbûnên di laş de wê weke karê wan ê teybet ku ew wê di dermankirin û başkirina wê de wê xwediyê zanina wê bin.

Di wê rengê de wê zaninên civakî ji wê heta roja me pîrebiyên kurd wê di rengekê de wê di malên xwe de wê bikin û wê weke xwediyê zanina wê bibin bi pîrbûna xwe re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke ku wê bi çandekê wê karibê wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve wê çanda gulla wê weke ku wê gelek bermehiyên wê yê di nava civakê de wê li kurdistanê wê kurd wê di nava civaketiya xwe û zanina xwe ya civakî de wê bê ku ew di farq û hişê wê de bin wê di rengekê de wê weke ku wê bikarbênin.

Wekî din wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê warê de wê gulla wê di rewşên weke xamilandina daran bi tarişên ji paçan, dermanên

weke bi çêkirina ji şîniyan bo başkirinê û an di wê temenê de ku wê çi şîni wê ji çi re wê kêr wê were wê di derbarê wê de wê xwediyê zaninek kûr bin. Wekî din wê fêrsên weke bikarhanîna xatên bi têgihîştina rengê ên weke sipî, sor, zer, şîn, kesk û hwd ku wê bi wê re wê, pêşîya rewşên nebaş bigirin wê were fahmkirin. Wê di têgîna rengan de wê fêrsek fahmkirinê a di wê temenê de ku wê bi wê re wê li wê were hizirkirin wê bibê û wê ji wê were fahmkirin. Wekî din wê di rengê din de jî wê, rewşên başkirinê û zanina wê ya tendurustî wê pêşketina wê, weke çerçoveya zanina gulla re wê, li herêmê bi mejuya wê re wê heta roja me wê karibê wê kifşbikê ku wê di reng û awayekê de wê hebê.

Ji wê aliyê ve wê di derbarê çanda tendurustiyê û ya bi wê pêşxistina şifayê a gulla de wê, dikarê wê di wê nûqtayê de wê bi du aliyan de wê fahmbikê. Yekê wê bi zanina nava civakê û ji kesên navserî xwe ên weke pîrebiyên jin bê û ev wê di rengê de wê di her demê û deverê de wê karibê rast wê were. Aliyê din jî wê weke aliyekê ku wê, ser rewşa nivîsên bizmarî ku wê di wê warê de wê werina pêşxistin û ev wê dem bi dem wê di rengê de wê were dîtin ku ew di şewayekê de wê were jiyankirin bê. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqtayê de wê di dîmenekê perwerdekirinê de wê weke di parastgehê û hwd de wê, li ser zaninên wê bi wê were sekin in wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de ku em gotina weke perwerdeya destpêkê a zanina tibbi û an ya tendurustê wê di wê warê de wê di parastgehên gulla û an bi navê wê di her deverê de wê were pêşxistin ku em bi wê re wê bibêjin wê di rengê de wê weke aliyekê wê ku em dikarin wê bi teybetî wê di şewayekê de wê bahsa wê bikin. Mijare zanina tendurustê û ya başkirinê wê di wê rengê de wê pêşî wê bi zaninên weke ji zarinên ji yazdanan wê bi xwestina wê bi başkirinê wê bibê.. Di dewama wê de wê bi gotinên weke yên ku wê heta roja me wê weke yên bi nivîştî ku wê heta roja me wê di rengê de wê di nava kurdan de wê were ser ziman wê weke têgîna nivîstê bi gotina 'namburbi' ku wê were bi navkirin wê di wê temenê de wê karibê ew bahsa wê were kirin. Nivîstên bi navê namburbi wê di rengê de wê di wan de wê weke têgînên ku wê weke di roja me de wê bi têgîna bi 'gotinên weke ji qaza û belayan xilas dikin' û hwd re wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di awayekê din de jî ev wê ji du aliyan ve wê bibê. Wê aliyekê wê bi nexweşiyên weke bi fizikî nişanaka wan nayê dîtîna ên weke serêşê, zikêşê, û an deverek ku ew diêşê lê rengê êşê ew diyar nabê wê bi wê re wê bibê. Di awayê din de jî wê bi rewşên derûnî û hwd wê weke bi têtîninê weke giyanî û hwd ku ew wê di şewayê de wê were hizirkirin wê weke 'tiştê ketibê hundurê mirov' de ku wê were ser ziman wê di wê temenê de wê karibê wê di wê rewşê û awayê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman.

Çanda gulla wê di wê rengê de wê, jialiyekê ve wê aliyê wê yê din jî wê weke bi başkirina deverên şikeştî ên weke hastuyan û an reşwên weke bi çêkirina dermanan weke bi têtînek simyewî/kimyewî û hwd ve ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çanda gulla wê di wê rewşê û rengê de wê taqabûlî rewş û demek şariştanî a bi bajarî ku ew pêşdikeve û têtîhiştin û hişmendiya wê di wê warê de di renekê de wê weke ku wê di runihê. Di awayekê din de jî wê rewşên weke bi pêjnên fahmkirinê ên bi perwerdekirinê û hwd ku wê pêşkevin. Di wê nûqtayê de wê, zanina gulla a bijîşkî a perwerdekirinê wê di wê rengê de wê bi wê re wê di renekê de wê were dîtîna ku ew wê pêşkeve.

Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku gulla wê di renekê de wê li ser wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Gulla wê di wê temenê de wê bi zanina xwe ya tendurustî re wê di dîmenekê pîrrali de wê xwe bide dîyarkirin. Di nava gelek nivisêmn bizmarî ên di wê warê de ku wê çanda zanina tendurustê a gulla wê werênina ser ziman wê rastî formulên çêkirina dermanan ên weke ji şênîyan û hwd wê were. Di wê rengê de wê di wê rengê de wê ew wê were diyarkirin ku wê di wê warê de wê pêşketinek li berçav a ji nava xwezayê û bi fêrbûnên xwezayê û hwd re ku wê di renekê de wê bi wê re wê bibê wê di şewayekê de wê were dîtîna ku ew wê bibê. Zaninên ku wê Barbara Bock wê bide me wê di wê warê de wê di wê çerçoveyê de wê hinekê din wê li ser demên piştê ên weke taqabûlî demên şariştana urukê ên dawî dikin ku wê di wan de wê çawa wê zaninên di wê warê de ên bi fêrbûnê wê pêşkevin wê di derbarê wê de wê agahiyên baş wê karibê bide me.

Di wê rengê de wê ji navaroka vegotinên wê yên wê demê wê li ser wê temenê wê di renekê de wê di awayekê de wê were dîtîna û diyarkirin ku wê çawa wê bi wê re wê derkevina li pêş. Gulla wê di wê nûqtayê de wê

weke destpêkek zanina xwezayê wê di xwe de wê bi zanina xwe re wê di renekê de wê bi wê awayê wê bihawênê û biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê zanina xwezayê wê di wê çerçoveyê de wê, bi wê re wê, bi awayekê ku wê ghiştina zanina ku wê çî şênî wê kêrî çî were di başkirinê de wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê li ser wê bisekinê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê, di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Zanina başkirinê wê weke aliyekê zanin û fahmkirinên bi jiyane civakî û bi hev re jiyankirinê jî bin. Wê di temenê de wê alikari dana hev jî wê bi têngnekê û morfolojiyekê wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê. Ev wê bi wê re wê di renekê de wê derkeve li pêş. Wê təkiliya nava hev wê bi wê re wê, di renekê de wê derkeve li pêş. Di têngîna zanina bawermendên gula de wê, du ali wê derkevina li pêş. Yek wê weke pîrebiyên nava civakê ku ew bi serê xwe dijin û derdikevina li pêş û zanina wan nayê lêpîrsîn bin. Aliyê din jî wê kesên di parastgehê de wê perwerde wê bi fahmkirinên ji nava xwezayê û li ser temenekê fîzîkî û hwd ku wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê fêrbûna wê bikin û wê fêrbûna wê pêşbixin wê bi wê re wê derkeve li pêş bin. Aliyê duyem wê weke bi kesên bi zane ên ji xwezayê bin. Ev kes wê weke hem xwediyê zanina tendurustî a ji nava xwezayê bin û wê ji aliyekê din ve jî wê weke kesna ku wê bi wê zaninê wê weke kesna pîroz ku ew dihên dîtî bin. Ew wê weke kesna ku wê bi rûhanî wê karibin təkiliyê dênin û ew wê karibin wê bingihê baştirkirinê bikin bin. Wê bi wê rengê wê li wan wê were nerin.

Aliyekê din jî wê bi têngîna tendurustî a gulle ku wê weke di xabate Barbara Bock wê weke bi 'imaja vaji' wê imaja xwe ya baş û başkirinê û hwd ku wê were ser ziman bê. Di wê temenê de wê ev wê dîsa wê temenê wê di wê têngîna afsûnî a *namburbi* û an weke ku wê kurd wê heta roja me wê bi nav bikin wê di nivîştê û têngîna wê de wê bi diyarî wê hebê bê. Têngîna di gotina nivîştê de ku wê çawa ku wê bi fêrsên fahmkirinê ji nav û hişmendîya 'nava hiş' ku wê were fahmkirin wê ya 'namburbi' jî wê di kurdî de wê karibê wateyên weke têngîna dema bûrî, 'ji navika bûyî', 'bi aliyê wê ve dayinê', 'ya di navê de bûyî', 'ji nav bûyî', 'ya di

min de bi bîrbûyî' û ankû 'nam(in) bîr bûyî' û hwd de wê hinek wateyna wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê têtîne de wê weke ku wê nivîstek û an afsûna wê karibê wê bi aliyê baş ve wê were pêşxistin û bi aliyê baş were çekirin û diyarkirin wê bi heman rengê wê bi aliyê wê yê nebaş û xirab jî wê karibê rabê. Ev herdû ali jî wê bi wê ve wê girêdayê wê karibê bi têtîna gulla re wê werina ser ziman. Ev wê newê wê wateyê ku wê gulla wê di renekê de wê weke xirab bê. Wê têtîne wê dikarê wê bi gotinek ku wê di demên hemdem de wê were ser ziman wê bilêvbikê û wê werênê ser ziman. Ew jî wê weke bi têtîna 'zanina xwe bi armancên baş bi karnehanina wê' re wê di renekê de wê karibê wê bi lêvbikê û wê werênê ser ziman. Ne xwe wê weke aligirên gulle wê weke ku wê karibin baş bikin wê bi wê rengê wê weke karibin nexweş jî bin. Wê weke ku wê karibin şifayê bidin wê bi heman rengê wê karibin belayekê jî bi nexweşî bidina mirov. Di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê di renekê de wê dema ku em li wê dihizirin wê hinek fêrsên bi vê rengê ên fahmkirin wê bi têtîna yazdana weke keça Anu a bi navê lamashtu re jî wê were ser ziman. Bi awayekê bi derfet û an mihtemel wê rewşna bi wê rengê wê li ser wê re jî wê hebin ku ew wê weke bi wan re wê weke bê gotin ku ew di rabê û tiştên xirab dihênê serê mirovan.

Bêgûman wê dikarê wê bi rehetî wê bibêjê ku wê çanda gulla a fêrbûnê ya bi zanina bijîşkîtiyê û hwd re wê karibê ew bi serê xwe di çerçoveya têtînek xwezayî de ew bê kirin mijare fêrbûnê. Gelek tiştên ku wê di nivîsên bizmarê de wê bi renekê wê werina ser ziman wê hebin. Weki din jî li kurdistanê wê bi têtînek di wê rengê û çerçoveyê û ahenge de ku wê karibê wê werenê ser ziman wê di şewayekê de wê were dîtîna ku wê çawa wê di renekê de wê, zaninên ji nava civakê ên kevn û weke di bin navê şewayên dermankirinê ên kevn', 'şewayên başkirinê ên kevn', 'şewayên zanina demên kevn' û hwd de ku wê were ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê zaninên ku ew dikarin werina ser ziman wê pirr zêde wê hebin.

Di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê, care pêşî wê weke ku wê di dîrokê de wê mijare zanina başkirinê, dermankirinê û şifayê wê bi zanina gulle re wê di parastgehan de wê weke bibê mijare perwerdeyê. Di wê temenê de wê weke perwerdeya tibbi û an ya zanina tendurustê a xwezayî jî wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji xwe wê di renekê de wê were dîtîna ku wê ji du aliyên ve wê di wê temenê de wê were dîtîna ku wê were ser ziman. Yek wê bi têtînên simyewî/kimyewî û ji aliyê din ve wê bi rewşên weke yên bi fêrbûnên

derûnî û hwd re wê di rengekê de wê bi têngîna weke ya gotinên bi afsûnî, weke nivîştî û hwd re wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê bibê. Ev wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê were dîtî ku ew wê derkeve li pêş.

Ji wê aliyê ve wê berheviyek zêde berfireh wê çerçoveya wê xwe bide dîyarkirin. Di parastgehên demên şariştanî ên kevnera ên demên sumerî de wê were dîtî ku wê fêrbûnên bi tiştên weke hatina ceribandî jî wê di wê temenê de wê bi têngînek kimyewî û hwd wê di wê temenê de wê temenê wê were avêtin. Çêkirinên weke bi wê rengê ên ji şênîyan û bi zanîna xosletên wan û hwd re wê bikarhanîna wan wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di wê rengê de wê, di demên piştî de wê hin bi hin wê di wê şewayê zanînen bîjîşkî ên gulla de wê dualiteyek ku wê bi wê jî hev cihê bibê wê were dîtî ku wê bibê. Yek wê weke ya bi aliyên giyanî û hwd ve wê bi têngînen afsûnî wê bi aliyekê wê bimênê. Aliyê din ê duyem jî wê bi rewşên weke ceribandî, û hwd re wê di şewayê de wê, ji nava xwezayê wê bi xosletên şênîyan û jî wan derhanîna rewşên weke yên dermanê û hwd ku ew wê bikarbênî û hwd re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku ew wê bibê.

Ev wê weke aliyekê xwezayî ê şenber û hwd wê bimênê û wê di wê warê de wê minaqên şenber û li berçav ên bi ceribandî ku wê werina bi dest xistin wê were dîtî ku wê werina pêşxistin.

Di wê çerçoveyê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê were fahmkirin bê. Weki din wê aliyekê din jî wê bi demê re wê bi kiryarên pîrebiyên kurdistanî ku wê weke di wê çerçoveyê de wê bikin wê li wê zêde bibê. Ew jî wê bi zanînen weke yên li ser rewşa jîna ên welindandinê bê û an zanînen ku wê bikevîna çerçoveya têngînek hemdem a jinekolojiyî de wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê werina pêşxistin. Di wê çerçoveyê de wê gelek nişanak wê di wê warê de wê hebin ku wê di demên şariştanî ên kevnera de jî wê li ser wê çerçoveyê re wê were dîtî ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê were pêşxistin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê teybet bê ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê were dîtî ku wê bi demê re wê şaxên cihê ên bi wê rengê ên ku wê pêşkevin û an wê werin û pêşkevin wê werina dîtî ku wê bibin û wê bi wê re wê bînen kifşkirin. Minaq wê rewşên ku wê weke bi têngînen weke di hebûna mirov de ketîna giyanên xirab û hwd wê di wê temenê de wê were jî wê bahskirin. Ev wê di çerçoveyên têngînen derûnî

de wê li gorî wê rêyên derxistinê û hwd wê were dîtin ku wê werina pêşxistin. Di wê rengê de wê ev wê bê dîtin ku wê di nava şewayên şifakirinê û an gihandina rewşek şifayî de wê di nava zaninên gulla de jî wê were li ser wê sekin in.

Di renekê din de jî wê zaninên rewşên mazinkirina zaroyê wê di renekê de wê were dîtin ku wê derkevina li pêş. Rewşên weke bûyina zaroyê ji dayika xwe re û wê piştî wê çawa wê, di renekê de wê bibê wê bi wê re wê were ser ziman. Minaq wê piştî bûyina zaroyê ku wê kurd wê weke kevneşopîyek wan a zêde ew bi wê ve hê jî girêdayî na weke piştî welidandina dayikekê ku wê 40-roji wê dayik wê ji malê dernekeve û an wê zaro wê newê diyarkirin û wê hertimî wê bo pêşketin û karina li berxwe bide wê rewşa 'pêçekê a li zaroyê' ku wê were pêşxistin wê weke kevneşopîyek ku wê di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî wê di renekê de wê karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Girêdana zaroyê di nava pêçekê de wê heta sê-heyvên wê yên pêşî wê bi wê ve girêdayî wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê bi wê re wê bibê.

Weki din wê hinek rewşên weke yên bi zayendî wê tenê bi jinê ve girêdayî wê werina ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê hê weke sergirtî û vêşarî wê werina hiştin. Ew wê tenê wê hinek pîrebiyên kurd ku wê li hev wê ragihênin û wê bi wê demê wê bidina domandin wê di nava wan de wê hebê. Weki din wê rewşên weke daqan **li binê zeniya xwe** û an pişta destê xwe wê çêbikin wê ne tenê wê weke rewşek bo xweşikkirina xwe bê. Wê her wusa wê weke rewşên mayinda ên li ser bedenê ku wê werina çêkirin wê di wê temenê de wê weke rewşên xwe parastinê û hemandinê û hwd bin. Wê di wê temenê de wê ev rewşên weke yên bi daqên taniya reş wê werina çêkirin wê di wê temenê de wê hinek wate wê bi wê taniya ku ew wê çêdikin jî wê hebê. Ew wê di renekê de wê hemû rewşên taniyê wê bikarnehaniyan. Wê hinek rewşên weke yên taniyê wê li ser minesebetên baş û bi wê armancê wê hinek tiştên bibaşî û niyetek baş ku wê agir pêxistan wê ji wê tişta ku ew dihat çêkirin wê bi taniya wê biheta çêkirin. Di wê temenê de wê ev wê tiştên din ên ku wê tevli wê taniyê bikiran wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê bihate bikarhanîn. Ew tani wê bo ku wê tiştên xirab ên weke iblisan xwe xwe di wê de neveşêrên wê di wê rengê de wê di temenekê têgînek weke ya di şibiha rituelekê de wê biheta kirin û wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de ew wê biheta kirin. Û tiştên nebaş ku wê werina serê wan ku ew karibin xwe bihawênin û biparêzên. Ev wê heta demên dawî de jî wê di nava kurdan de wê dema ku wê

dayikên pîr ên kurd ew çê dikirin wê bi wê rengê û renekê weke wê çêbikiran. Wê li ser wê temenê çêbikiran ku ew hêzek vejenî a ji bedenê wan bi pîrbûna wan re kêmbûnê û ew bê wê nikaribin xwe biparêzên. Wê ew daq wê dewsa wê bigirê. Wê bi wê rengê wê bingihê wê xwe parastina wê bigirin di demên xwe yên pîr û kal de. Di wê çerçoveyê de ew bi wê rengê ew dihat kirin.

Çanda gulle wê li gorî ku wê were şîrovekirin wê pêjnên ji çanda inanna, ya pêvajoyên piştî wê ên dema îştar, ereskigal û ninhursag wê di xwe de wê sentezbikê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê di aslê xwe de wê çanda gulla wê giring bê ku wê bi awayekê rast û baş wê fahmbikê û şîroveya wê ya rastî wê bikê û wê werênê ser ziman.

Di nava civakê de wê, çandên ku ew dibin ên yazdanî wê, di renekê de wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, di wê warê de wê pêşkeve. Di nava şîroveyan Barbara bock de wê aliyên ku wê werênê ser ziman wê di wê tevsirkirinên li ser wê re wê bide diyarkirin ku wê çawa wê ji çanda ninhursag a pêşketî û di wê demê de wê ji gelek alî û awayan ve wê li serdemê wê serwer bê wê ji wê jî wê derbas bibê. Di wê temenê de wê di renekê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Çanda gulle wê weke ku me li jor li deverekê wê hanî ser ziman ku wê çawa wê pêjnên ji demên toteman û an animismê wê di xwe de wê bihawênê. Li vir dikarê ev pirs were kirin ku ew di demek şariştanî a bi ber pêşketina bajarvaniyê de diçê û di wê de her ku ew diçê û kûrtir dibê bi zanin û fêresata xwe ya fahmkirinê wê çawa wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Li vir di serî de wê weke aliyna ku mirov dikarê wê weke bersivên wê pirsê bide wê di wê temenê de bin ku ev wê weke çandek wê weke ya bi demên inanna û hwd ve wê demên wê yên pêşî ku em zêde hê di derbarê wê de weke ku em ne xwediyê zaninê ku ew di wê de wê weke ku ew wê hebin. Lê di demên xwe yên piştê wê weke çandaka yazdanî a tendurustî û bijîşkî wê di wê çerçoveyê de wê derkeve li pêş. Wê pêşkeve û wê bigihîjê asta herî bilind. Wê saziyên perwerdeyê wê di wê warê de wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê bi perwerdekirinên ku ew dihat kirin re wê di wê de wê di renekê de wê weke ku wê di wê de wê kûr bibin. Di renekê de wê çanda Gulla wê di renekê de wê heta demên hemdem de jî wê ji nişanakên weke xamilandinên bi daqên laş bê û an zanina ku wê di şibihê wê rengê wê yê hanîna ser ziman bê û an di warê çêkeriyên

bi rewşa dermanî û armanca dayina şifakirinê bi kimyewî û hwd ku wê werina pêşxistin wê ji wan wê were fahmkirin wê zêdeyî wê li herêmên botanê û bi ber rojavayê kurdistana roja me ve wê çûyinê ve wê di rengê de wê were dîtin ku wê li wê zêde bi serdestî wê weke ku wê hebê.

Di awayekê de wê nişanakên ji herêma marî ku wê di derbarê wê de wê werina derxistin û an wê werina kifşkirin wê di wê çerçoveyê de jî wê ve rastiyê wê weke ku wê piştrastbikin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê wernê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê, di rewşa wê rewşa çanda daqên laş de wê weke civaketiya wê hebê wê dîmenekê wê di wê temenê de wê ji van herêman wê bi zêdeyî û awayekê zelal wê bide mirov.

Di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek mirovê xwe bi her awayê wê weke bi zêhnî û hişmendî gihandî mirtalên parastinê bi wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê bide dîyarkirin.

Civak û civaketiya ku wê bi demê re wê pêşkeve wan aliyan wê bi awayekê bi sazûman wê di zêhn û hişmendîya wan de wê were dîtin ku wê weke wan wê bikarbênê. Wê di wê temenê de wê di çî şêwayê û rengê û awayê de wê were bikarhanîn wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û awayê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê rengê de wê ji aliyê têgîna tendurustî ve wê çanda gulla a zanin û hişmendîya wê, di wê warê de wê çerçoveyek civakî a bi sazûman wê bi xwe re wê bide me. Wê di wê rengê de wê, hemû tiştê wê di nava xwezayê de wê direngê de wê bixwezê ku ew wê bijî. Wê bi xwezayê re wê tevbigerihê û wê xwezayê wê fahmbikê. Wê di nava xwezayê de wê zanin û têgîna tendurustî a başkirinê û çekirina derman û dayina şifayê û hwd wê bi wê re wê li wê bê ghiştin. Di wê warê de wê çanda gulla wê di rengê de wê ji gelek aliyan ve wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê hê aliyên wê yên weke bi pêvajoyên civakî û demên şariştanî ên demên piştre ku wê çawa wê werina fahmkirin wê hebin. Wê di rengê de wê ew fêrsên bi têgînek animist wê çawa wê bi wê re wê werina fahmkirin wê ew jî wê di rengê de wê mihtacê ji aliyekê ve wê di dewama wê de ên fahmkirinê bin.

Ji aliyê pêvajoyên civakî ve fahmkirina çanda gulla wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li ser wê bisekinê bê. Di wê nûqtayê de wê ya ku wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê dinê giring wê, karibê xwe di wê temenê de wê di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman û wê hilde li dest ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê xwe bide dîyarkirin bê.

Çanda gulla wê nişanakên wê li kurdistanê wê heta roja me wê li ser temenekê çanda civakî re wê karibê bi gelek minaqên wê yên ku mirov wê karibê kifşbikê wê bi wê re wê were dîtî ku wê hebê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê kariibê wê di wê temenê û awayê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda civakî wê, di wê temenê de wê di renekê de wê xwe bi awayekê wê bide dîyarkirin. Ji du aliyan ve wê, dikarê wê di destpêkê de wê kifşbikê. Aliyê pêşî wê bi giştîbûna wê ya di nava civakê de wê li ser bajaran re wê weke çandakê wê bibê bê. Aliyê din jî wê bi şewayên wê yên dermankirinê û hwd ku wê di renekê de wê çawa wê rêyên xwe parastinê û an hemandinê wê di renekê de wê pêşbixê wê bi wê ve wê girêdayî wê karibê kifşbikê bê.

Çavkaniyên çanda gulla wê bi zêdeyî wê di demên gûttî-qasîttan de wê werê dîtî ku wê çawa wê serwer bin. Di dema gûtiyan de wê weke çandek giştî a ku wê di wê temenê de wê di awayekê de wê derkeve li pêş bê. Piştî wê di renekê û awayekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê bi awayekê wê piştî wê demê wê di nava civakê de wê weke çandeka rûniştî a civakî a bi awayê tendurustî û têngînên wê re wê were dîtî. Di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê her bawermendekê gulla wê weke bijîşkekê xwezayî wê di renekê de wê di nava civakê de wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê ji du aliyan ve wê karibê wê di wê nûqtayê de wê bi kirpênê. Yek wê şewayên weke bi dermankirinê û an çêkirina dermana û pêşxistina başkirinê û hwd bê. Aliyê din jî wê di renekê de wê bi têngînek wê weke bi mantiqê bê ku wê di nava xwe de wê çawa wê li ser rêyên hizirkirinê û hwd ê weke aqılmeşandinê û hwd re wê bi awayekê û şewayekê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de ku mirov bahsa şewayê wê yê bi zanina tendurustî û hwd re wê bahsa wê bikê wê ne şaş bê. Wê di wê temenê de

wê xwediyê çerçoveyek zêde berfireh bê. Wê di nava civakê de wê weke têtînek bi fêrbûnê a ji nava xwezayê û di parastgehên wê de wê weke bi perwerdekirinê û hwd re wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê derkeve li pêş bê.

Ev wê weke aliyekê wê bê. Aliyê din jî wê di rengekê de wê weke ku me li jor wê kirpend wê bi têtîna namburbi 'û an ya nivîstê bê. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê ev wê bi wê re wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê derkeve li pêş. Çanda nivîstê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke çandeka ku wê li ser têtînên bi gotinê û bandûra wê re wê ji du aliyan ve wê dikarê wê di wê çerçoveyê de wê li wê bihizirê. Aliyê pêşî wê weke ku wê bi xwezayî wê bi wê re wê were kifşkirin ê bi têtîna afsûnê û hwd re ku wê derkeve li pêş bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ji qaza û belayan wê xwe parastinê wê bikê ku ew wê bikê. An jî wê nivîst wê ne tenê wê bo wê bê. Wê wekî din wê nexweşîyek ku ew ketî laş de wê bo wê jî wê were çêkirin ku ew di rengekê de ew bi wê baş bibê. Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê bibê. Wê weke ku wê di têtînên animist de wê were dîtîn wê tiştên weke maharkan bin û an rengereng tiştên ku ew wê bi rengîni wê werina çêkirin wê çawa wê di rengekê de wê werina çêkirin wê bi mirov ve bi armançekê wê werina pêvekirin bin.

Di wê nûqtayê de wê, dema ku em bi awayekê din jî bi morfolojikî wê li wê bihizirin wê di wê temenê de wê di temenê hêvîya başbûnê bê û an wê pêbaweriyê bê ku ew mirov wê di xwe de wê bijî wê weke derûniyekê wê bi mirov re wê biafirênê û ev derûnî wê bi başî wê dema ku ew li mirov serwer bê wê çawa wê karibê wê ji hinek aliyan ve wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê r wê li wê bihizirê bê.

Ev rewş wê di rengekê de wê di nava têtîliya bandûrî a di nava laş û rewşek zêhnî û hwd de wê weke rewşekê wê bi wê re wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê di nava têtîna gulla a tefkirkirin û hizirkirinên wê de wê ev wê weke aliyekê wê yê teybet wê xwe di rengekê de wê bi xwezayî wê bide dîyarkirin ku em weke encamekê wê bi wê re wê li wê bigihjin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têtîna çandî a dermankirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtîn ku wê bi hinek xosletên levkîrinê re wê were kirin. Minaq wê çanda

çêkirina tevliheviyên ji nava şîniyan ku wê werina çêkirin wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û awayê de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê fahmbikê bê.

Dermanek wê di wê temenê de wê ji çî re wê kêr were wê dema ku wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê, ev wê di nava çanda gulla wê de wê bi şîniyên xwezayê re wê têgînek fenomenî a teybet wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin ku ew wê bi zanyarî wê karibê wê bi wê re wê kifşbikê ku ew wê bi wê re wê bibê. Di wê nûqteyê de wê di nava rewşa êşbûnê û an nexweşiyê û ya wê çêkirinê de wê têkiliye levkirinê wê weke were li wê lê gerin. Ew ya ku weke derman hat çêkirin wê çawa wê nexweşiyê wê ji holê wê rabikê. Di dewama wê de wê başbûnê wê bi wê re wê werênê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di mijare çandiniyê de wê di wê temenê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di şewa û renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqteyê de wê weke hinek têgînên bi fenomenî ku ew wê di wê çerçoveyê de wê bi têgîna ahengê, levkirinê û bandûrê û hwd de wê bi wê re wê werina fahmkirin wê hebin. Wê di wê nûqteyê de wê di nava têkiliyên fîzîkî de wê di renekê de wê di şewayekê de wê pêşî wê di renekê weke bi du ali wê bi wê were lê hizirkirin. Aliyê pêşî wê di nava şîniyan de wê çî wê lev wê were û wê di dewama wê de wê ew wê di awayekê de wê karibê rewşek ku ew dikarê bandûrê bi herênî li wê bikê wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Hizirkirin wê di wê temenê de wê pêşî wê were kirin. Di dewama wê de wê êdî di nava rewşa nexweşiyê û hwd de wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Şewayên başkirinê ên li gorî rewşa nexweşiyê wê bi wê re wê were kifşkirin ku wê li ser temenekê fîzîkî û bi aliyên weke ahengê, bandûrê û levkirinê û hwd wê çawa wê were kirin li ser temenê çêkeriya dermanî û bi wê başkirinê ku wê were kirin.

Di awayekê din de jî wê di çerçoveya têgîna gulla de wê hinek aliyên ku wê bi têgînek felsefeyî wê karibin werina fahmkirin jî wê di wê nûqtayê de wê werina dîtin. Minaq wê dema ku ew li yazdana di hizirê wê bi xosletên antropomorfîkî wê di renekê de wê bihizirê.

Li ser Kudurru (kevîrên xemilandî) Gula bi renekî antropomorfîk, li ser text rûniştî ye, ne bi renekî dagerî mîna pîraniya yazdanên din xwe dide diyarkirin. Nanaya (yazdana evînê) û Lamma (yazdanên parêzgerên biçûk) dihenê cem yazdanên jin ên din ên bi heman rengî hatine teswîr kirin. Her çend Gula ji wan bi gelemperî di kudurru de hate nûminêr kirin lê bi xosletên wê yê fizîkî re ew wê zêdeyî li ser yê ne fizîkî re wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Gelek teswîrên wê yê bi pêjnî ji wê çerçoveyê wek ku ew dihen zanin dibin.

Gula bi kûçikan re têkildar dihat hizirkirin. Û di hunerê de bi van heywanan re dihatin girêdan, lê teswîrên wê ji wê aliyê ve kêmtir in. Koka pêwendîya kûçikan û yazdana dermankirinê û an bijîşk ya Mezopotamyayê ne diyar e, lê dihat digotin ku ew bi derfeta ku ew an encama dîtina ku tifa kûçikan xwediyê taybetmendiyên dermankirinê ye, an jî dirêjkirina wê baweriyê bû ku nexweşî dikare. bi efsûnî ji heywanekî re were veguheztin. Birhanên pêşîn bi belgeyên ku behsa pêşkêşiyên ji Gula re û hem jî goştê ku ji kûçikan re hatî amadekirin ve girêdayî ne. Jixwe pêwendîya di serdema Ur III de hatî piştrastkirin bi hinek kifşkirinan. Weki din di demên urukê de jî wê li deverên weke Uruk, girsu û deverên li dora wê jî wê rastî minaqên bi wê rengê ên weke piştrastkirinê wê were.

Teswîrên kûçikên Gula çavkaniyên nivîsê diyar dikin ku ew dikarin di sond de werin gazîkirin, û dihat bawer kirin ku di şerê li dijî Lamashtû de alîkariya wê dikin. Yek ji efsûnên li dijî cinan formula "Em ne kûçikna ji rêzê na, em, amade ne ku çermê rûyê xwe ji ser kin, pişta xwe perçe bikin û guzekên pîyên xwe ji hev bikin weke kuçikên gulla amede na' re wê bê ser ziman. Weki din li gorî hin vegotina jî wê kuçik wê weke nûçegihanek wê bê. Nivîsek ku behsa Gula dike ku ji hêla "kuçikên cewrik" ve hatî dorpêç kirin û vedîtinên arkeolojîk destnîşan dikin ku ew ne tenê bi heywanên mezin, lê di heman demê de bi kûçikên ciwan re jî dikare were girêdan. Ev têkilî bi navê teophorîk Mûrānu-Gula (mîrānu, "kuçikê ciwan"), ku di serdema Neo-Babilonî de jî dihat diyarkirin û wek piştrastkirin(çav: Sibbing-Plantholt, **Irene (2022)**. The Image of Mesopotamian Divine Healers. Healing Goddesses and the

Legitimization of Professional Asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace. p: 121-124, Boston: Brill.).

Di awayekê din de jî wê, di nava çanda gulla de wê têtîna heywanên din jî wê di rengekê de wê bi xosletên wan re wê were salixkirin. Minaq wê 'zîro (worm)' ku wê weke xwûn mijtinê wê derkeve li pêş re wê bibê. Di şewayekê de wê bajhsa zîroyekê ku wê weke 'zaroya gulla' wê were jê bahskirin wê were hanîn li ser ziman.

Di rituelekê de, ji kurmê zîro re, jê re "keça Gula" dihê gotin. Ma ev ji bo bilindkirina wê di asta eferendiyekê wek cinan de hate kirin (wek ku Lamaştû bi gelemperî wekî "keça Anu" û Namtar carinan bi têtîna zayend gûharandinê wekî "kurê Enlîl" dihê gotin) an jî dibe ku Mezopotamya. Lê ev ne diyar e gelo ev rasterast nîşana karhanîna dermanî ya nepejirî ya ku ew weke bi karhanînek weke bo tendurusti dide an na. Lêbelê, birhanek rasterast tune ku ew bo çî dihê kirin.

Lê di rewşekê de wê ev zîro wê weke kurmekê ku ew wê bi wê weke xwûna nebaş wê çawa wê di demên hemdem de wê li deverên kurdistanî ên weke 'germav'ê ku wê li wan wê hê were bikarhanîn wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were bikarhanîn. Di wê temenê de ew wê weke xwûna ne paqij ku ew ji laş dikişênê û wê weke bi xwûna baştirin dihêlê û wê baştir dikê re wê were ji wê bahskirin. Di wê temenê de wê ev wê weke hinek têtînen ku em bi çavkaniyên ji nava civake kurd ku ew wê di wê temenê de wê hê werina bikarhanîn wê dihênina ser ziman bin.

Teswîra heywanên din wekî "kûçik" di nivîsarên din ên efsûnî yên Mezopotamyayê de ne diyar e, ji ber ku ji heywanên cûrbecûr ên zeviyê (di nav wan de kuleh, çûkên piçûk û tirtirk) "kûçikên Ninkilim" dihêne binav kirin, lê ji vê yekê re têtîldar bi Gula re nayê bikar hanîn. Jimareya axaftinê dihê zanîn. Li ser bingeha van referansên belavbûyî, Nathan Wasserman pêşniyar dike ku, ji bilî têtîliya çêtirîn naskirî ya bi kûçikan re, kurmikê zîro, dibe ku ew bi derfet wek taybetmendîya Gula hate hesibandin. Ev têtîn jî ji aliyê Barbara Böck ve dihê piştgirî kirin.

Li vir tiştêkê giring wê bi wê re wê were dîtin ku wê bi rewşa heywanan re wê çawa wê di rengekê de wê bi wê rengê wê werina bikarhanîn di rewşên nexweşiyê û hwd de wê li ser wê were sekin in. Lê ev wê weke bi xosletên cihê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê werina lê hizirkirin û gelek ji wan xosletan ew di roja me de wê weke bi tememî newina zanin.

Ji hinek ji wan yên ku ew heta roja me di nava kurdan de li kurdistanê dihên em ji wan bi wê rengê di şîrovekirina wan de dixwezin bigihijina encamekê bi fahmkirinê. Di hinek şîroveyên di wê warê de ku wê di nava civake kurd de wê werina dîtin de wê bahsa têngîna kucikê wê bi rengê ew nexweşiyekê hîs dikê û an di wê temenê de wê, giyanên xirab wê bi wê re wê, newina nêz. Ev wê bi heman rengê wê bo pisikê û an kitikê jî wê di renekê de wê were vegotin.

Weke din wê bi têngîna gulla re wê bahsa têngînek din a weke ya tabûyê (ikkibu) ku wê di renekê de wê çawa wê mirinên xwe wê ne vêşerên re wê bahsa wê were kirin. Di awayekê de wê di nava têngîna gulla û têkiliya wê ya bi kitik û an kucikê re ku wê were lê hizirkirin wê di renekê de wê bi wê re wê, weke aliyekê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê were li lê hizirkirin bê.

Di çavkaniyên mitolojikî ên di derbarê gulla de wê bahsa zawaca wê newê kirin. Wê weke yazdanak ne zewîcî wê ji wê were bahskirin. Lê di nava nivîsarên dema qasîttan de wê bi hevîna Ninurta wê li wê were bakirin. Di nava têngînen urukê de jî wê di wê temenê de wê weke di şêwayekê de wê bahsa wê were kirin û wê di hevîyekê a bi ninurta re wê di şêwayekê de wê were hanîn li ser ziman. Ankû wê jî wê were bahskirin.

Gulla wê bi şîroveyên bi navê wê bê û an bi rewşa wê di nava demên zanistî de wê bi têngînek zanyarî wê di derbarê wê niqaşên ku ew dihên kirin wê bibê. Ew jî wê li ser têngînen wê yên tendurustî û an rewşa bijîşkîtiya wê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Di warê têngînen gulla de wê ya ku wê were ser ziman wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê, weke yazdanaka ku wê di wê warê de wê weke destpêkek ku wê ti mînaqa wê tûnaya wê bi wê re wê ji wê were bahskirin.

Di demên hemdem de wê têngînen tendurustî û an tibbi wê dema ku wê pêşkevin wê çavkaniyên wê binerê wê di renekê de wê têngîna xwezayî a tendurustî ên demên kevnera wê di renekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di renekê de wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê karibê wê bahsa wê were kirin. Di demên sumeran de wê di renekê de wê di nava têngînen gulla de ku wê bahsa wê were kirin wê ji dualiyan ve wê were kirin. Yek wê bi têngînek afsûnî weke bi ya namburbi û hwd re ku wê were ser ziman bê. Ev wê weke aliyekê irrasyonel wê were dîtin. Lê aliyekê wê yê din jî ku wê bi kirinên tendurustî ên xwezayî re wê were li wê hizirkirin û wê di demên hemdem de jî wê weke bibê mijare niqaşan

wê aliyên weke yên rasyonaliteyek ku wê bi temenekê xwezayî û an simyewî/kimyewî ku wê di rengekê de wê were hanîn li ser ziman bê.

Gulla wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi dualiteyek weke ya realist û surrealist re wê di dîmenekê de wê were dîtin. Di warê têtîngên wên başkirinê û dermankirinê de wê di demên berî demên kevnera ên şariştaniyê de jî wê were dîtin ku ew wê were li ser wan were sekin in. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê têtîngên gulla wê, çerçoveya hizirkirinê wê di demên kevnera de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê ji têtîngên tendurustî û an tîbbî ên ku wê pêşkevin re jî wê weke ku wê bibê peyxam. Di demên felsefeyê de wê hin bi hin wê ji aliyekê ve wê were dîtin ku wê di wê temenê de wê bi rengekê wê ya xweza û an rasyonal wê ji ya aliyê ne xwezayî û an surrealist û hwd wê were cihê kirin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê, bi wê re wê were dîtin ku wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê di mijare têtîngên tendurustî a xwezayî de wê hem di çerçoveya têtîngên xwezaya rastîn a fizîkî û weke ya bi şîniyan ku ew dermankirinê pêşbixê û ya ji aliyê têtîngî weke bi hişmendî, zêhnî û hwd re ku wê di şewayekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê mijarên ku wê di wê temenê de wê weke ku wê bibin wê karibê di rengekê de di nava çerçoveya têtîngên tendurustî a mesopotamya û an piştî wê bi ya demên felsefeyê û hwd re wê bi temenê hizirkirinê wê û ên li ser wê re rastî wan were.

Damu û Gunura ku diya wan bi eslê xwe Nînisîna bû, carinan wek zarokên Gula dihatin hesabandin. Di çavkaniyên sedema Ur a sêyem de Gula li kêleka her duyan xuya dike, her çend di heman serdemê de ev her du yazdan bi Ninisîna li Isin û Nintinugga li Nippur re têtîkildar bûn. Li gorî Irene Sibbing-Plantholt, birhanên têtîkiliyek malbatî ya di navbera Damu û Gula de hîn di tu nivîsek Babîloniya Kevin de tune. Îdiaya ku Nînazû wekî kurê Gula dihat dîtin, niha jî bêbingeh dihê dîtin, her çendî di weşanên Asûriolojî de di salên 1990î de dubare bû (çav: George, Andrew R. (1993). *House most high: the temples of ancient Mesopotamia*. Winona Lake: Eisenbrauns).

Li gorî lîsteya xwedayê An = Anum, sukkalên Gula (xulamên îlahî) Urmaşum (Urmaş di pêşiyê Babîloniya Kevin de), dUR (wek yên berê) û Urşabiduga bûn. Urmaşum di nivîseke stêrnasî ya dereng de jî di vê rolê de dihê birhan kirin, ku ew bi stêrka mul Lam-mu re, ku nûnerê xulamê yazdan yê Bau ye, dihê hev kirin. Di çavkaniyên berê de rola ya yazdan Lammaşaga bû. Ev laşê astral jî wekî Lamma dihat zanîn û bi ihtîmalek mezin bi Vega re têtîkildar bû. Tesdîqeke din a Urmaşumê di nav têtîngenek

din a Babîloniya Kevin de jî hatiye naskirin. Andrew R. George jî dibêje ku parestgehek ku ji wê re hatî veqetandin dibe ku di beşek netemam a lîsteya Perestgehê ya kanonik de ku ji Gula û dîwana wê re hatî veqetandin de hatî destnîşan kirin. Dihê pêşniyar kirin ku Urmaşum hebûneke kûçik e ku navê wî bi nîşana Ur dest pê dike, ku di peyvên urgî (kûçik), urmaḥ (şêr) û urbarra (gur) de jî dihên dîtin. Manfred Krebernik diyar dike ku sukkalên Gula dibe ku wekî cotek kûçikan hatibin dîtin, belkî ji hêla cotek pêjnên ku derî diparêzin dihêne nunimêr kirin, ji ber ku navê wê di heman demê de elementa maš, "duçik" jî heye. Jeremiah Peterson destnîşan dike ku çend mînaqên gengaz ên ku Urmaşum jin dihêne hesibandin û dihêne zanîn. Yazdanek ku bi navê Urmaşum, ku dibe ku bi cîhana jêr ve girêdayî be, di lîsteya yazdanên binardê de ligel giyan û Laş wek bi têkiliyek ku wê xwediyê kombinyonekê bê xuya dike, lê têkiliya wî bi sukkalê Gula re ne diyar e. Lатарак wekî dergevanê Gula dihat hesibandin, dibe ku ji ber şiyana wê ya ku ji nexweşiyên ku jê re hatine veqetandin dûr bixe. Lатарак wê weke yazdanekê û an eferendiyekê ku ew di çermê şêr de weke mazin bûya wê were pênasekirin û ew wê, weke xwediyê qudret û siyane ku ew dikarî xosletên yazdanê weke Gulla a dana şifayê û hwd ji wan dûrbikê jî dihê diyarkirin ku ew xwediyê wê ya. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di hinek tefsiran de wê weke li hemberî kiryarên gulla têdikoşê ku ew weke bi xirabî û ne qancî jî di wê temenê de ew dihê pênasekirin wê were dîyarkirin (çav: Sibbing-Plantholt, Irene (2022). *The Image of Mesopotamian Divine Healers. Healing Goddesses and the Legitimization of Professional Asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace.* p: 239, Boston: Brill.).

Di heman demê de dihat bawer kirin ku Gula dikare bi Mardûk, yazdanê bajarê Babîlê re, li ser navê mirovên duakar navbeynkariyê bike. Odette Bovin bi demkî dide diyarkirin ku kevneşopiya herêmî ya ji Sealand Marduk û jina wî Zarpanit di nav yazdanên dora xwe de wê vedihewîne. Têkiliya Gula û Adad jî wê di awayekê de hatiya diyarkirin. Nivîsareke Nebukadnezar I wê wekî ummetuya van her du yazdanan bi nav dike, lê wateya vê têgehê ne diyar e. Wergerên pêşniyarkirî di nav xwe de "zewicandin" an "endamê komek ji wê kultê" hene ser ziman. Heta dawiya serdema medan, Gula li Sippar bi Adad û jina wî Şala re pêşkêşî wergirt. Di wê demê de wê weke ku wê were dîtin wê gulla wê bi çanda wê re wê zêdeyî wê derkeve li pêş û wê serwerîya wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di warê salixkirinên li ser

gulla de wê di awayekê zelal de wê didina dîyarkirin ku ew wê li herême wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Lê di nava têgihên weke yên babilê û an vegotinên bi marduk û hwd re ku wê werina ser ziman de wê di temenekê têtikilyek mirovî de wê di şêwayekê de wê weke wê were dîtin û wê di awayekê de wê were ji wê were bahskirin. Yan jî di nava têtikilye mirov û yazdanan de wê weke girêdanekê teybet wê di wê temenê de wê were dîyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, di çerçoyea têtînen bi nabê gulla de wê, di renekê de wê zêdetîrî wê di renekê din de wê di nava kurdan de wê weke bi dijberîya lатарak re wê li ser têtînek afsûnî re wê di şêwayekê de wê were ser ziman.

Di nava şîroveyên lêpîrsîner ên zanyarî û demên zanyarî de wê zêdeyî wê li ser têtîha "Urmaşum" re wê werina meşandin. Ev têtî wê di hinek vegotinên mitolojikî ên demê de wê weke jinê û hwd jî wê were şîrovekirin.

Di têtînen weke yên bi 'urmaşum' wê, du tişt wê di destpêkê de wê di nava şîroveyên bi têtîna gulla re wê derkevina li pêş. Yek wê di renekê de wê weke gotinek yazdanî ku ew di wê de dihê dîyarkirin bê. Di awayekê din de jî wê li ser wê têtîna wê bi wê re wê bi têtîna a weke jinê re wê, di renekê de wê were ser ziman. Lê ji aliyê din ve jî wê weke xosletekê bi têtîna bûyinê a weke bi fêrsên weke xoslet ya ku wê weke xosletên gulla ku wê werina ser ziman wê, di wê temenê de wê were ser ziman. Mînaq wê têtîna dayîna şîfayê wê bi wê re wê di renekê de wê were ser ziman. Ev wê ji aliyekê ve wê weke têtînek ku wê karibê di çerçoveya gotîna 'urmaşum' ku wê karibê wê were fahmkirin bê.

Ji aliyê din ve jî wê bi xosletek din re jî wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman. Ew jî wê bi xosletê parastîna wan teybetiyên ku ew xwediyê wan bê. Mînaq wê dema ku wê bahsa karîna ji destgirtîna wan teybetî û an xosletan ve ji aliyê lатарak re ku wê were kirin wê di wê temenê de wê bi têtînek parastîne wê di wê de wê bi fêrsek fahmkirinê wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman.

Di kurdî de wê wateya wê gotîne wê dikarê beremberê têtîna 'ya ku ew di me de heya û an bûya re wê, di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wekî din bi xosletên weke aliyekê wê yê din bi têtîna heyinabi xosletî weke bi têtînek fenomenî ku ew bi hiş hatîkirin re wê di şêwayekê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Yazdan Ninîgaga, "weke serekê parastgehê' wê were ser ziman wê di hinek şîroveyan de wê weke ku wê çawa bi inanna re wê weke gotîna

‘fahişeya parastgehê’ wê were ser ziman wê bo wê jî wê bi têngînek di wê rengê de wê bi wê jî wê were hanîn li ser ziman. Di lîsteyek ferhengî ya tîpîk de bi Gula re dihê wekhev kirin. Ningâgia di navnîşên serdema urukê de wê li rex inanna wê di hinek şîroveyan de wê ji wê were bahskirin. Wekî din wê di bajar dewletên ên weke girsu û xanadana Ur a sêyem de dihê gotin, û dîyar kirin ku wê di vê heyamê de parestgeha xwe ya li Nippurê hebû. Lêbelê, ne bi derfet e ku yazdanek bi navê Ningâgia, ku di sirûda parestgehê de wekî "serkarê sereke" (agrig-mah) ku ew dihê binav kirin, di şûna wê de keça Nanshe Nin-MAR.KI bihêlê. Carinan, wek hevjiña Ninazu Ningirida dibe ku wekî aliyek Gula were dîtin, wekî jina Lugal-Marada Imzuanna jî di nava tefsiran de hatiya ser ziman. Têkiliyek bi heman rengî di navbera Gulla û Ninsun de jî hatiye danin û dibe ku bibe sedem ku Ninurta bi Lugalbanda re were hevber kirin, lê li gorî Alhena Gadotti ev pêşketina paşîn duyemîn e û Gilgamesh, kurê Ninsun û Lugalbanda, her dem zarokek Gula dihê hesibandin. Û Ninurta ne maqûl e ku mirov texmîn bike ku ew hatiye dîtin (çav: Gadotti, Alhena (2014). Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian **Gilgamesh** Cycle. p; 32-45, De Gruyer.).

Di wê nûqtayê de wê ji çerçoveya wê şîroveyê de wê ew wê karibê were fahmkirin û dîtin ku wê çawa wê di rengê de wê têngîna gulla wê weke di kirdeyek razber de wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê weke ku wê were dîtin wê were bikarhanîn. Ev jî wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke di rengê kesekê ku ew wê weke xwediyê wê xosletê û qudretê wê di rengê de wê weke ku wê were dîyarkirin. Lê ev wê têngîliya wê di wê demê de wê di rengê weke ku wê bi inanna re wê hanîna ser ziman wê, dîyarkirina wê weke wê di rengê de ku wê li ser ‘ningâgia’ re wê were ser ziman wê bi heman rengê wê di rengê de wê bi gulla û navê were kirin û wê li wê were malkirin.

Weki din em dikarin wê di rengê din de jî wê werênina ser ziman ku wê di nava qasittiyên de wê di rengê de wê, çanda gulla wê di rengê de wê, di şêwayekê de wê, bi kûrayiya wê re wê were dîtin. Wekî wê di wê temenê de wê li rex çanda gulla wê çanda ‘hala’ jî ku wê weke yazdanaka jin a qasitti bê wê di heman rengê de wê derkeve li pêş. Di awayekê de wê hinek pêjnên bi başiyê û têngînên weke bereketê û hwd wê, di rengê de wê bi hala re jî wê werina ser ziman.

Di rengê de wê çanda gulla wê weke çerçoveyek berfireh ku wê ji nava sînorê wê derbas bibê wê di rengê de wê, were dîtin ku wê derbas bibê. Li dora hezar salên 4’an û hwd de wê, li kevîyên torosan û heta ku

wê bigihijê ber quntarên zagrosan wê di renekê de wê, çanda Kamruşepa' wê serdest bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê têngînên weke yên başiyê û şifayê jî wê were dîtin ku wê serwer bê. Di awayekê de wê piştî wê çanda Kamruşepa' ji rojavayê kurdistana roja me heta herêmên ber bahre reş a roja me wê, di renekê de wê li wê serwer bê. Li gorî Piotr Taracha wê çanda Kamruşepa wê li dora 3500 salên berî zayinê wê li herêmên anatolya jî wê belav bibê. Di wê temenê de wê, di renekê de wê di rengê de wê Kamruşepa wê weke yazdana Luviyan jî wê di renekê de wê pênamebikê. Luviyî wê di renekê de wê li herêmên anatolya wê di demên xwe de wê serwer bibin û wê heta demên serwerîya hûrîyan ku wê li wan herêman wê serwerîya xwe bide dîyarkirin wê di şewayekê de wê, ew serwer bin (çav:Taracha, Piotr (2009). Religions of Second Millennium Anatolia. P; 145-150, Harrassowitz).

Çanda Kamruşepa wê bi heman rengê wê weke çanda afsûn û tîbbê û an tendurustê bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê li ser têngînek tendurustî wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê xwe bide dîyarkirin.

Berevajî yazdanên din ên Anatolyayê ku bi afsûnkariyê ve girêdayî ne, ew niştecihê bihuştê dihat hesibandin. Dihê dîyar kirin ku ew bi ewran an dûmanê ve girêdayî ye, li gorî eslê gengaz a navê wê. Dihê bawer kirin ku ew bi erebeyek hespê xêzkirî digere, şewazek tevgerê jî ji yazdanê rojê yê Luwian Tiwad re, yê ku ew pê re têkildar bû, tê hesibandin. Tevî ku ew bi yazdana Hattîk û Palaîk Katahzipuri ve girêdayî bûn û di nivîsên duzimanî yên Hîtît-Hatî de bi hev re têkildar bûn, navên wan ji hêla etîmolojîk ve ne girêdayî bûn. Kamruşepa belkî dihê wateya "giyanê ewran" an "giyanê dûmanê" di heman demê de girêdana di navbera nivê yekem ê navê wê û peyva Hîtît kammara ("duman" ") dibe ku tenê etîmolojiya gelerî be. Navê Katahzipuri etîmolojiya Hattîkî ya negirêdayî bû û dihê maneya "şahîna axê". Piotr Taracha pêşniyar kiriye ku di çavkaniyên Palaîk de Katahzipuri dibe ku wekî epîteta Kamruşepa xebitiye, ji ber têkiliya wî bi civakên Hattîk re li ser wî hatî sepanandin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev zimanê ku wê mijare gotinê bê wê bi zêdeyî wê weke xwediyê çavkaniyek zimanî weke ya dema hûrîyan. Di morfoloji, fonoloji û hwd de wê şibandîne dide diyarkirin.

Kamruşepa jixwe di nivîsarên pêşîn ên Kanesh de hatî dîtin. Paşê rîtuêlên Hîtît têkiliya di navbera wê û vî bajarî de diparêzin. Cihekî din ê pê re têkildar bû, li gorî duayek ku pêşî li belavbûna belayê bigire,

Taniwanda bû. Tevî cihê wê di pantheonê de û girîngiya wê di efsaneyan de, dema ku ew dihê ser rîtuêlên taybetî an cejnên ku bi wê ve girêdayî ne agahdarî hindik peyda dibin.

Di baweriya Luwî de jî xwedî statuyeke bilind bû. Piotr Taracha diyar dike ku bi îhtîmaleke mezin pantheona Luwian ya yekreng tunebû, lê hin xwedawend, di nav de Kamruşepa û her weha Tarhunt, Tiwad, Maliya, Arma, Iyarri, Santa Claus, û yazdanên parêzger ên cihêreng ên ku ji hêla logograma LAMMA ve têne numinêr kirin, bûn. Luwian ev nîşan dida ku ew ji aliyê civaka xwe dipêzînin. Ev bi taybetî di rastnivîsên Luwian de ji Kizzuwatna hatina dide diyarkirin û birhankirin (çav: Frantz-Szabó, Gabrielle (1980), "Kamruşepa", Reallexikon der Assyriologie (in German), p; 350-352.)

Di mijare têkiliya luwian û Kizzuwatna de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê li wê bihizirê. Ji wê xate ji Kizzuwatna û heta herêma luwian wê di rengekê de wê weke xatek ku wê di nava xwe de wê herêmên anatolya wê bigirê û wê temenê de wê bandûra wê bi pêşketinên bi demê re wê li pêşveçûnên wê yên ku ew li wê herêmê rûbidin wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê minaq hittitîyan û pêvajoyên wan ên pêşketinê wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Ji wê rewşa luwian ji wan bi şûn ve bi ber Kizzuwatna û ji Kizzuwatna jî bi ber hûrîyan û herêmên van ve ku mirov wê herê wê di rengekê de wê weke naqşaya pêşketinê a ku wê bi demê re wê di rengekê de wê heta wê herêmê wê çawa wê biafirê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Aliyekê din jî wê bandûr û nîşanakên çanda ubeyd-urukê û hwd wê di wê temenê de wê di wê xatê de wê di rengekê de wê weke ku wê heta wê demê wê çawa wê bibê û wê xwe bi pêşketinên xwe yên dibin re wê bide dîyarkirin wê karibê wê fahmbikê. Di pêvajoyên çanda Kamruşepa ku mirov wê dubare wê were ser wê di wê nûqtayê de wê karibê wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê. Nîşanakên çandî ên weke yên di rengê gullaya wê herêmê de wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Wê weke çawa ku wê ji hebeda hûrîyan û heta kibeleya hittitî wê weke dîyalektîkek û xate pêşketinê a bi demê û pêvajoyên fahmkirin û pêşketinê ên bi demê re wê xwe bide dîyarkirin wê weke ku wê di wê temenê de wê ji têngîna gulla û heta Kamruşepa wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên çanda urukê wê weke ku mirov wê karibê wê bi rehetî wê kifşikê wê pêşveçûnên wê mejuya wan wê pirr zêde wê kevntir wê herê.

Kamrušepa di gelek efsaneyên Hîtît de xuya dike. Di windabûna Telipinu de, ew yazdanên din hîn dike ku çawa vegerandina yazdanê nebatê yê binavûdeng piştî ku hewildana yekem têk çû, misoger bikin. Ev efsûna ku wê di wê de wê were dîyarkirin ew diwanzdeh pezên ku ji keriyên yazdanê rojê hatine derxistin û van pez birin cem yazdana şivana Luwî Hapantali. Formulek bi vî rengî ji efsaneya li ser windabûna xwedayê tofanê dihê zanîn. Dîsa parçeyek din diyar dike ku xwedayê rojê û Kamrušepa pez hanîne cem hev û bi hev re nîqaş dikin heta ku aramî cardin bû (çav: Archi, Alfonso (1993). "Kamrušepa and the Sheep of the Sun-God". *Orientalia*. 62 (4). GBPress - Gregorian Biblical Press: 404–409).

Ji vê nişeya ku em ji xabate Alfonso Archi girt de wê dîmenên weke di şibihina ên di demên piştî çanda urukê û di wê temenê de wê weke ku wê di destana gilgamêş de wê bi morfolojiyekê û an fonolojyeyekê wê werina ser ziman wê têgînekê wê weke ku wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin.

Di vegotinên ser têgîna çanda Kamrušepa de wê weke ku wê ji nava xabate Alfonso archi ku wê were fahmkirin wê di renekê de wê bi demê re wê li wê zêdekirin wê bibê. Wê hinek erk û xosletên weke ku wê çawa wê di destana Enki de wê di mitolojiya de wê bi renekê de wê were ser ziman wê di wê de wê were dîyarkirin ku wê bide dîyarkirin. Enki jî wê piştî wê rewşê wê di renekê de wê piştî wê weke ku wê were bi erkkirin. Wê erkên nû wê piştî kuştina abzu û hwd wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê bidest bixê.

Di vegotinên ku wê di nava çanda luwîyan de wê bibê û wê piştî wê weke ku wê di nava hittitîyan de jî wê bicih bibê weke vegotinek bingihîn a telepinu dikarê wê di wê nûqtayê de wê ji aliyekê ve wê balê bikişênê ser wê. Di renekê de wê di şewayekê de wê di destpêkê de wê bahsa windabûna wî bikê. Di wê nûqtayê de wê, di şewayekê de wê, çawa wê weke dûnya wê weke bi xirabî û kaosan re wê rûbirû wê were wê bi wê re wê were ser ziman.

Bi kortasî wê bi wê rengê wê bahsa efsanaya telepinu wê were kirin. Piştî ku ew winda bû wê, yazda li Telipinu digerin ku wêranî û wêrankirinê rawestîne, lê ew nikarin wî bibînin. Dayika yazdan jin Hannahanna ya hingivçêker şand ku wî bibîne; Dema ku hingiv ev yek kir, Telipinu lêxist û mûm lê kir, yazdan ji wê hêrs bû û dest bi xerakirina dinyayê kir. Di dawiyê de, Kamrušepa, wek yazdana afsûnê û başiyê, Telipinu aram kir û hêrsa xwe li ser dergevanê cîhana bin jê derxist. Di referansên din de, ew kahînek mirî ye ku dua dike ku hemî hêrsa Telipinu

li cîhana binerdê bi keştiyên tûncê ve were şandin, ku tişteke jê xilas nabe. Di her du rewşan de, dijwar e ku mirov ji vê efsaneyê di derheqê xwezaya Telipinu de tişteke diyar bike, ji ber ku efsaneyên heman şewazê di nav yazdanên negirêdayî Anzili û Zukki de jî hatine dîtin.

Ev vegotina efsanaya telepinu wê di aslê xwe de wê dema ku em li wê dinerin wê di renekê de wê dîmenekê weke ya destana gilgamêş wê weke waryantekê wê di renekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wê weke windabûna telepinu ku wê bişibînê şandina enkido a li dînya binî û gilgamêş ji wê pirr zêde nexweş, aciz û bêzar dibê wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têgînên di nava efsanayî telepinu de wê werina ser ziman. Di wê nûqtîyê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di şewayekê de wê şibandinên weke şandina telepinu weke li dînya binardê û ku wê ev wê weke ji rewşa keça Anu ku wê ga wê berdê û wê ew wê, bo tola xwe ew hilde wê karibê wê di renekê de wê bi rewşa yazdana mazin Kamruşepa re wê fahmbikê.

Di wê nûqtîyê de wê rewşa çanda mitolojiya luwîyan wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke di dîmenekê ku wê weke ji hev derhanîne wê, di dîmenekê de wê were dîtin ku wê were dîyarkirin. Ji xwe wê dema ku em di demên piştî li nava nivîsên bizmarî ên ji marî û hwd ku wê werina derhanîn li ferhangîya wan dinerê wê di nava wan de wê gotina gilgamêş wê di renekê de wê were û rastî wê were. Di wê nûqtîyê de wê dîmenekê gilgamêş ê cihê wê di nava wan nivîsaran de wê karibê rastî wê were.

Mînaq wê hinek nivîsar wê di wan de wê gilgamêş wê weke ku ew wê dema ku ew çawa ku ew hatiya binê ardê wê weke ku ew êdî ji wê neçûya wê di renekê de wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di dewama vegotina destana gilgamêş de wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê werê hanîn li ser ziman. Di awayekê din de jî wê hinek gotinên weke ku wê gilgamêş wê li dînya binardê wê weke darazvanekê ku wê kesên ku ew mirin û giyane wan çû dînya binardê ku wê di renekê de wê di wê koma ku ew darizandinê dikê wê ew jî wê di nava wan de wê weke cihgirtî wê ji jê wê were bahskirin.

Ev rengên vegotinê ên weke ku wê yan wê di dewama wê de wê werina pêşxistin û an wê di dîmenekê vegotinê ên gûharîne û hwd de wê werina pêşxistin wê di wê temenê de wê weke bi şewayekê ve gotinê ê pêşxistinê

wê di wê temenê de wê di vegotinên weke yên nava hittitan û di dewama wan de jî wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê, mitolojiya Kamruşepa û efsanaya telepinu wê jî xwe wê di rengê de wê têtikiliyek mitolojiyî ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê di şewayekê de wê were dîtin ku ew wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin ku wê were pêşxistin.

Ev wê çî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin? Ev wê di pêvajoyên fahmkirinê de wê weke bi heman morfolojiyê wê pêşxistinên ku wê di dewama wê de wê bi awayekê wê di dewama wê de wê werina pêşxistin wê di rengê de wê weke nişanaka wê jî bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di dîmenekê de wê fêrsên weke xosletên Kamruşepa wê di rengê de wê weke yazdana afsûn û dana şifayê wê di rengê de wê were pêşxistin û wê di demên piştê wê weke ku wê xosletên afirandinê û hwd jî wê di rengê de wê weke ku wê li wê werina baxşkirin.

Di rengê de wê vegotinên weke yên bi Kamruşepa re wê werina ser ziman wê di dîmenekê de wê weke bi dîmenekê gulla re wê bînin kirin wê di awayekê de wê werina dîtin. Di awayekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çerçoveya têtîgîma yazdani a gulla ku mirov wê li wê bihizirê wê di dîmenê wê de wê li mesopotamya wê karibê bê gotin ku wê mirov wê rastî gelek navên din ên bi heman xosletê ku wê di rengê de wê werina ser ziman wê bibin. Minaq weke Gulla wê karibê rastî navên weke Ninisina, Ninkarrak, Nintinugga, Bau, Meme û hwd jî wê were ku ev wê di wê temenê û rengê de wê xwediyê xosletên yazdanî ku wê weke wê werina ser ziman bin. Di dewama wê de wê bi wê çerçoveyê û heman awayê hinek li ser wê çerçoveya penteona yazdani sekinî û bi xosletên wan re hinekê fahmkirina wan bikê jî wê di wê çerçoveyê de wê hinek fahmkirinên din ên teybet bi xwe re bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê ev yazdanên ku me navê wan hanî ser ziman wê hinekê li ser xosletên wan bisekinê. Wê di dewama wê de wê ev wê bi xosletên wan re wê hinek xosletên rengê pêşketina demê wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wan re wê di rengê de wê bibin. Wekî din têtikiliyên ramyarî, çandî û hwd jî wê di derbarê wan ên demê de wê weke karibê têtîhiştinekî û têtînekê di derbarê wê serdemê de bide me. Di wê nûqtayê de dema ku em pêşî bahsa ninisina bikin wê giring bê. Di serî de wê di rengê de wê, weke ku wê were kifşkirin wê, navê 'isinê' wê di

wê temenê de wê bi navê wê re wê were bi navkirin. Di her tîpên destpêkê ên weke 'nin ..' jî wê di rengekê de wê, di nava zimanê berfiratê ê demê de wê di wateya dayina pîroziyekê weke di rengekê unwanekê de wê xwediyê têgînekê bê. Ya ku ew nav bi navê wê ve hat kirin wê weke bi pîrozi wê were hasibandin û wê di wê temenê de wê were dîyarkirin. Di wê demê de wê weke ku wê were dîtîn wê ev bi wê rengê bi navê xwe ve kirina wê yazdana isinê wê weke ku wê têkiliya wê hinekê jî wê bi armancên wê yê serweriya li navenda şariştana urukê û herêmên li dora wê ve wê weke ku wê girêdayî bê. Di wê demê de wê herêmên urukê wê di nava çanda inanna de wê weke herêmên kûr û pêşketî û bi wê rewşa xwe ku wê weke pêşketinekê wê ji demên xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bikin jî wê di dîmenekê de wê werina dîtîn.

Nînisîna yazdaneke Mezopotamyayê bû ku wê wek yazdana bajarê Îsînê bû. Ew yazdanekê şîfayê dihat hesibandin. Dihê bawer kirin ku ew di hunerên bijîjkî de jêhatî bû û dikare wekî bijîjkek xwedayî an pîrik were binav kirin. Wekî dirêjkirina rola wî ya bijîjkî, di heman demê de hate bawer kirin ku ew xwediyê şiyana derxistina cinan e. Dagerên wê kûçikan wê wek ya gulla, yê ku li Mezopotamyayê bi gelemperî bi yazdanên qencbûnê re têkildar bûn, û her weha amûr û cil û bergên ku bi bijîjkî re têkildar bûn.

Nînisîna di destpêkê de yazdanek nezewicî û bêzarok dihat hesibandin, yazdan Pabilsag di dawiyê de wekî mêrê wê hate dîtîn. Zarokên wî Damu û Gunura bûn, yê ku, mîna wî, yazdanên saxkirinê dihatin hesibandin, û Şumaḥ, ku ew jî wekî sukka, û an xizmetkarê yazdanî xizmet dikir. Endamên dîwana wê Ninarali bû ku wek yazdanek ku bi cîhana jêr ve girêdayî ye, wek wê yazdanê harpê û an amûrên wek tambûrê ku ew di nava kurdan de dengbêjên wan bi wê dibêjin jî bê Ninigizibara û Ninḥinuna, û carinan jî Ninshubur bûn. Nînisîna di heman demê de têkiliyên bi yazdanên cûda yê din ên karaktera wekhev re, di nav de Ninkarrak, Gula, û Nintinugga jî pêşxist. Lêbelê, her çend ew bi gelemperî wekî hev têne hesibandin jî, ew ji herêmên cûda yê Mezopotamyayê derketine û taybetmendiyên wan ên kesane ji hev cûda bûne. Xwedawendek din a ku bi wê re têkildar bû Bau bû, ku dibe ku ji ber têkiliya wan bibe xwedawendek dermanker. Ji ber sedemên siyasî, Nînisîna hin taybetmendiyên ku bi eslê xwe yê Inanna ne, dema ku keyên Îsîn di xwest ku ew kontrola navenda çanda xwedawenda duyemîn Uruk bidest bixin. Her çendî ku wê di wê hewldana xwe de wê bisernekevin jî lê wê di hinek nivîsaran de wê bê gotin ku ew wê, di

awayekê de wê li herê mê wê serwer bibin. Lê di kirdeya wê gotina serwerîyê de wê serwerîya nava urukê wê di wê de wê hebê û an nebê jî ew jî wê weke têgînek ne diyar bimênê. Çanda inanna wê bicih bê û hemûyan xwe dixwest ku ew li wê bigirin û keyên Isinê jî weke yên larsa û hwd dixwestin ku ew xwe nêzî wê bikin û li dora urukê digihandin hev. Bi wê yekê çanda inanna wê di wê demê de wê weke çandak berhevker jî wê weke weyekê û an rolekê giring wê bileyizê.

Birhanên herî pêşîn ên perestina Nînisîna ji Îsînê dihên dîtî, ku ji serdema Xanedana isinê de dihên dîtî. Ew di çend nivîsarên serdema Sargonî de jî dihê dîtî û diyarkirin , di nav de nivîsek bi navê maniştushu di wê de wê jê were bahskirin. Di arşîvên xanedaniya sêyem a Êrê de gelek behsa wê dihê kirin. Di van deman de ji bilî Îsan li Larak, Nîpûr û Laçikê jî dihat dîyarkirin. Di serdema paşerojê ya Isin-Larsa de, ew wekî yazdana key a xanedana Isin xizmet kir û di sernavên keyên wê de hate gazî kirin. Wan perestgehên ku ji wî re hatine veqetandin jî piştgirî kirin. Her weha, di vê demê de, Larsa bi Uruk û Ur ve hatî nas kirin. Di serdema Babîliya Kevin de, avakirina perestgehên ku ji bo wî hatine veqetandin, di nivîsarên ku ji keyên Babîl û Kîş re hatine veqetandin de tê gotin. Lêbelê, Isin di dawiyê de di dema serweriya Samsu-iluna de hate terikandin û tenê ji hêla Kurigalzu I ve hate çêkirin. Li ser hurmeta Nînisîna piştî vê yekê pir nayê zanîn, her çend ew di nivîsarên Adad-apla-iddina de xuya dike û heya heyama Neo-Babîlonî berdewam kir. Gelek berhemên wêjeya Mezopotamyayê behsa Nînisînayê dikin. Yek ji van, Rêwîtiya Nînisîna ya ber bi Nîppurê ve, ji ber danasîna wê ya berfireh a pêvajoyek Xwedayî, ku hem di guhertoyên yekzimanî û hem jî duzimanî (Sumerî-Akadî) de heye, bêhempa dihê hesibandin. Gelek sirûd jê re hatin terxankirin, di nav de yên ku bi serwerên taybetî yên wekî Îşbî-Erra yê Îsîn ve girêdayî ne. Gelek nalîn jî têne zanîn ku tê de ew şîna windakirina bajarê xwe, kurê xwe Damu, an jî herduyan digire. Di heman demê de di nivîsarên din de, wekî dua û navnîşên xweda, ev jî tê pejirandin (çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, Joan G. (2013). *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, p: 56, Academic Press Fribourg).

Demekê wê weke ku wê dema ku wê weke yazdanên isinê bi wê pîroziya xwe ya ku ew wê bi demê re wê qizinc bikin re wê bi larsa re wê di yekitiyekê de wê tevbigirihîn. Ev wê li herê mê wê weke serwerîyekê wê bi wan bide qizinc kirin. Lê ev serwerî wê ne weke serwerîyek ku wê

weke ku me li jor wê han ser ziman ku wê xwediyê kirdeyek weke ya bi serwerîya navenda şariştanî a urukê bê. Di wê temenê de ew wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê bi navendîtîya urukê wê tevbigerihi. Di wê demê de wê weke demên urukê û şariştana wê û çanda wê ya zêrên bin û di wê temenê de wê cihane urukê wê weke cihanek mazin a herêmê a şariştanî wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê weynek xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin.

Ninisina dikare wekî din wek "Qralîçeya Îsîn" an "banuya Îsîn"ê were pênamekirin. yazdanên Sumerî yên herî kevn ên ku hatine birhankirin navên ku li gorî ve şewazê hatine çekirin hilgirtine. Gava ku "nin" bi gelemperî wekî sernavek esilzade ya mê dihê wergerandin, ew ji hêla rêzimanî ve bêalî bû û di navên yazdanên mêr de jî dihê dîtin, mînaqî Ningirsu, Ninazu û Ningublaga, di ve rewşê de ew di şûna wê de dihê wateya "yazdaniyê". Gelek guhertoyên hêmana duyemîn a navê Nînisîna hatine birhankirin, ku ji bilî yên fonetîk ên wekî Nin-i-si-na, rênivîsên wekî Nin-ezen(ki) an 'nin-in' (logografîyî) dihêne pejiwandin. Ku di hemû rewşan de behsa bajarê Îsînê dike. Weke ku navê wê jî diyar dibe, wê weke yazdana parêzgerê vî bajarî xizmet kiriye. Di hin rewşan de, ev rol dikare fonksiyonên wê yên din diyar bike. Nivîseke keyê Îsînê, bi îhtimaleke mezin Enlîl-banî, ku li Nîppurê hatiye dîtin jî Îsînê re wekî "bajarê ku yazdanên An û Enlîl û yazdana Nînisîna" dihê gotin. Fonksiyonek wê ku di gelek rengên din de ji yên yazdanên mezin dihatin hasibandin. Nanna an Inanna li Ur û li Ur. Serdema III, Îştâr li Mari di serdema Zimrî-Lim de, an jî Shamash di çavkaniyên serdema Hammurabî de bi wan hin çavkani hatina dîtin. Girîngiya wê ne girêdayî girêdana bi yazdanekî din de bû. Di şûna wê de, mezinbûna wê ya navdar bi bilindbûna Îsîn wekî navendek ramiyarî a demê ve girêdayî bû.

Ninisina bi saxbûnê ve girêdayî bû, û dihê bawer kirin ku di gelek pratîkên bijîjkî de jêhatî bû. Ew dikare wekî "asu" were binav kirin. Ev peyv bi gelemperî wekî "bijîjk" dihê wergerandin. An ji wek di kurdî de di roja me de di wateyên weke pêşdîtinê û an direjeyiya pêşdîtinê û hwd de wê were bikarhanin. Pêvajoyên neştergerî yên ku jê re hatine kirin, wek mînaq paqîjkirina birînan û danîna benderan, di wêjeya Mezopotamyayê de hatine vegotin. Li gorî çavkaniyên nivîsê, wê "cilek mezin" (tug gal) li xwe kiriye, dibe ku cilê parastinê ku bi bijîşkîtiya re têkildar e. Wekî din, rewşên weke yên çekirna neşterê û hwd ku wê bi wê birin werina vekirin wê bi wê re wê biawayekê wê werina kifşkirin.

Himnek rasterast diyar dike ku wê hem bi vê amûrê hem jî rewşê di dermankirina birînekê de bikar tîne. Destên wê wek "êşkêş" dihatin binavkirin. Wê dikare were gotin şuhalbi, ku wê were wateya "destê sar," an "ama şuhalbi, ku wê were wateya dayika bi "dayika destê nerm." wek hêmaneke sereke ya saxkirina wê dihat dîtin û bi navkirin. Di heman demê de dihê bawer kirin ku wê bi nebatên derman û her weha bi efsanewî "raweya jîyanê", ku ji destana gilgamêş dihê zanîn, nas dikir. Ew bi zayînê re jî têkildar bû, û nivîsarên cihêreng jê lava dikin ku rola pîrikekê bigire, bi yek sirûdê re ew wekî "jina bilind, pîrika erd û ezmanan" binav dike. Lêbelê, rola wê ev bû, ji ya yazdana jidayikbûnê cuda ye, ji ber ku li Mezopotamyayê yazdanên ku di vê kategoriyê de bûn, tenê dihat bawer kirin ku şekil didin fetusê, ku bi awayên cûrbecûr ên di nav de dihat berawirdkirin. Peyva 'ama', "dayik" bû û ji bo Ninisina wekî sernavek di yek ji Perestgehê de dihê bikaranîn. Lêbelê, Julia M. Asher-Greve destnîşan dike ku dema ku mirov eslê van destanan dinirxîne, hişyarî hewce ye, ji ber ku ew ne hewceyî zimanekê zikmakî di wateya biolojîkî de, lê belkî li ser desthilatdariya yazdanekî diyarkirî û pozîsyona bilind, wekî mîna yên bi têgînek analogî bê. Li gorî Manuel Ceccarelli, di rewşa Ninisina de ew bi mecazî rola wê ya wekî pîrikek xwedayî nîşan dide. Nivîsarên ji hezarsala sêyemîn wê wekî ama arhuş, "dayika dilovan" bi nav dikin, ku li gorî Irene Sibbing-Plantholt jî pêwendiya bi pîriktiyê re destnîşan dike. Ev hevok di heman demê de wekî rengdêra Gula, Ninkarrak û Bau ya jî û wekî navê yazdaneke cihê ku li Ûrûka Selûkîdî dihê diyarkirin. Sibbing-Plantholt encam dide ku Ninisina wekî "dermankerek dayikê" dihat dîtin. Ji ber girêdana wê ya bi pitikan re bi çalakiya wê ve girêdayî ye. Li gorî Irene Sibbing-Plantholt, berfirehkirina karektera Ninisina ya wekî yazdana şîfayê, têkiliya wê ya bi zargotinan re û destnîşankirina şiyana derxistina cinan ji wê re bû. Himnek diyar dike ku wê karîbû li hember bandûra cewherên ciyawaz ên mîna Dimme, Dimmea, Asag û Namtar bisekinin. Barbara Bock ya dawîn bi taybetî wekî dijberê xwe yê pir caran di çavkaniyên nivîsê de destnîşan dike. Nivîsarek "lammaya xerab", dlama hul, di nav cinan de ku dihê bawer kirin ku ew derdixê de, navnîş dike. Lamma bi gelemperî wekî miya parastinê ya xêrxwaz hate fahm kirin (çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, Joan G. (2013). *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*, p: 131, Academic Press Fribourg)

Di awayekî din de jî wê dikarê wê balê bikişênê li ser wê hinekê rewşên weke ku wê Julia M. Asher-Greve di xabate xwe de wê balê bikişênê li ser wê weke bi têngîna funksiyona pîrikê pîr re bê û an bi rewşa alikariya zayina bi zarokan, parastina wan û di awayekê din de têtîliya wan bi rewşek weke ya zargotinî re daninê re wê weke hinek rewşên ku wê heta roja me jî wê di nava kurdan de wê di renekê de wê weke ku wê bi pîrikên wan ên pîr re wê di renekê de wê werin û bibin bin. Ev wê di wê temenê de wê weke sê funksiyonên ku ew hêjî wê di renekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê were dîyarkirin bê. Jinên pîrikên pîr wê di wê wateyê de wê li wan wê were lê hizirkirin.

Weki din wê pîrik wê di wateya xwe de wê di kurdî de wê hê jî wê hinek wateyên weke ji ya pîrbûnê cihê ku wê çendî ew wê jî di xwe de wê bi kirdeyê bihawênê jî wê cihêbûnekê wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Pîrik bi teybetî wê rewşek tendurustî û ya weke alikariya tendurustî dide wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev pîrik wê di awayekê de wê ji wê jî wê weke ku wê 'pîspor' bin ku ew wê çawa wê zaroyê ji giyanên xirab û an weke ku wê hê jî kurd di nava xwe de wê bahsa wê bikin wê bi têngînên weke 'yên aciniyan' û hwd wê biparêzên. Di nava destnivîsên bizmarî ên sumerî de wê ev wê bi tlgînên weke 'dimme', dimme, 'asag', û hwd re wê weke ku wê Julia M. Asher-Greve wê werênê ser ziman wê bibê. Navê namtar wê hinekê wê cihê bê. Ew wê weke parastvanê dînya binê ardê bê. Di wê temenê de wê hemû deriyên wê yên ku ew vebin û bèn girtin û di wir de werina girtin wê weke ji wî werina pîrsin bin. Di wê temenê de wê direnekê de ew wê ji wê were pîrsîn.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke di rewşa gulla de wê were dîtin wê di rewşa ninisinê de jî wê ya ku wê were dîtin wê ew bê ku wê rewşek tendurustî û an tîbbî ku wê bi fizikî û rê û rêbazên xwezayê wê bê kirin û wê ji aliyekê din ve wê weke 'pîrikek ku ew ji 'dimme'yan ew diparêzê. Ankû ew weke ji 'aciniyên xirab' ew wan di parêzê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna cinên xirab wê di vegotinên gulla de wê bi wê rengê wê bi lamashu re wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman û ew wê di awayekê de wê karibê bi hinek fêrsên fahmkirinê ên cihê were dîyarkirin. Di hinek şîroveyan de wê weke di wê temenê de wê bi giyanên xirab re wê çendî ku wê were pênasekirin wê ji

aliyekê din ve jî wê di şewayekê de wê weke ku wê bi awayekê wê weke yazdanekê û an yazdanek weke keça Anu û hwd re wê di şewayekê de wê ji wê were bahskirin.

Di wê temenê de wê ev wê di wê temenê de wê ev têtîna weke ya aciniyan û hwd ku wê bi wê re wê were ser ziman wê di wê nûqteyê de wê dikarê wê hinek tiştan wê li ser wê bibêjê. Pêşî vegotin û têtîhên ku ew heta roja me di nava kurdan de wê bi wê dihêna gotin wê di wê temenê û rengê de bin ku wê çawa ku ew wê di renekê de wê bi dualiteyek hem wê weke yên xirab û weke nebaş û ne qanc wê hebin wê werê dîtîn û hem jî wê di wan de wê yên baş û weke qanc û di awayekê de wê bi qanciyan xwe wê hertimî wê li cem mirovan û alikariyê wê bidina wan jî wê di renekê de wê bahsa wan bikin. Di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê bahsa wê were kirin.

Di hinek vegotinên gulla ên ku wê di nava kurdan de wê bi wê û navê wê ve wê girêdayî ku wê werina ser ziman wê di renekê de wê di wê temenê de wê weke ku wê yên aliyê xirab bi aliyê din ê ne xirab û ê baş re wê di şewayekê de wê karibê were bi sînorkirin. Li gorî wan vegotinan wê hêza mirov a afsûnî û qudreta wan nebê ku ew karibin ew bidina sekinandin. Lê ew tenê dikarin wan bidina sekinandin. Di wê temenê de wê bi gotinên weke minaq ”wê dema ku ew agirekê pêbixin jî mirov wê nikaribin wê agirê bi vemirênin, tenê wê ew karibin wê agirê ku wan pêxistiya vemirênin” re wê di renekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê were hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku ew wê di dewama wê de wê bi wê re wê were ser ziman. Wê dema ku em li navaroka nivîsarên li ser Ninîsinê jî dînerin wê di wê rengê de wê di awayekê de wê rastî hinek fêrsên fahmkirinê û morfolojîya wan were. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê parastina canekê wê di renekê de wê di şewayek de wê bi rewşê fizikî wê li ser fizika wê re wê bibê. Lê di vegotinên gulla de ên di nava kurdan de wê bê gotin ku wê, karibê giyan jî wê weke ku wê çawa wê, laş bi birîn bibê û birindar bibê wê giyan jî wê bi wê rengê wê bibê û heta ku wê di hinek fêrsên fahmkirinê de wê bi sedemekê ku ew wê ji wê re wê rûdide û an hêrîşek bi wê li wê dibê re wê karibê ew jî bimirê.

Di wê temenê de wê gulla wê di têtîna xwe ya giyanî de wê weke ku wê xwediyê tefkirkirinek cihê bê. Wê mirina giyanê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di şewayekê de wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Lê hinek giyanên ku ew namirin ên weke yazdanî û hinek aliyên din wê bi wê re wê hebin. Yenê di derbarê wê de em zêde weke li fahmkirinên wê bi tememî ne serwaxt in. Lê bi kortasî di wê rengê de wê hinek vegotin wê di wê rengê de wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê werênina ser ziman ku ew jî wê bi têtîna gotina giyanî a aciniyan re wê were ser ziman ku wê çawa ku wê di renekê de wê weke ku wê mirin wê li pêşîya wan jî wê hebê wê di renekê de wê ji wan wê were bahskirin. Lê ew li gorî mirovan wê zêdetirî wê xwediyê temenekê jiyani bin ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayek de wê bi wê re wê karibê wê bahsa wê bikê bê.

Wê jî wê di renekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, acini wê karibin jiyane xwe dirêj bikin. Ew fêrs û qdureta wan wê hebê. Wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Ew jî wê weke me di nava jiyane de wê bijin û wê xwediyê sazûmana xwe ya civakî û hwd bin. Wê bi şewayekê wê weke şibandina ya mirovî wê renekê cihanî ku ew xwediyê wê bin wê bahsa wan wê were kirin. Lê wê tenê çavên wan wê weke yê kitikê wê bi jêr û jor ve newê miçûbalkirin wê bi çap û rastê ve wê were vebûn û girtin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê bahsa wan wê were kirin. Wekin wê ji ya mirovan cihêtirî wê reşika çavên miovan wê reş bê. Lê ya wan wê weke sor bê. Di wê temenê de wê bahsa wê were kirin.

Di wê warê de wê aliyekê din wê bi xosletên kucikan û ku wê weke bi gulla re wê bibê wê bi heman rengê wê bi çanda Ninisine re jî wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê çendî ku wê weke fektor û diyardeyek zêde di nava vegotinên wê de dihê dîtin jî lê wê di derbarê wê de ku wê, didina diyarkirin û funksiyonên wê çî na û bi çî çî na wê zêde wê di renekê de wê bi wê re wê, newê dîyarkirin.

Di hunera xwe de Nînisîna bi hebûna kûçikê bi wê re dihê dîyarkirin ku ji nêz ve dişibihe Gulla dihê nasîn û di hin rewşan de teswîra yazdanan bi vî heywanî re dibe ku yek ji van her du yazdanan nûminêr bike. Dihê dîyar kirin ku têtîliya di navbera yazdanên şîfa yê Mezopotamya û kûçikan de li ser bingeha baweriya bi taybetmendiyên saxkirin û salixdana van heywanan bû. Lêbelê, ji sala 2022-an vir ve, ti referansek rasterast li ser hebûna kûçikan di ti rîtuêlên dermankirinê de

nayê zanîn, û ne jî birhanek tekstî ji bo baweriyên ku taybetmendiyên dermankirinê ji wan re vedibêje bi wê çerçoveyê re tune na. Bi derfet alternatîv ev e ku kûçik wekî hebûnên **lîmînal** dihêne hesabandin ku dikarin hem bi zindî û hem jî bi mirî re têkilî daynin, ku dê bi yazdanên saxbûnê re bibin xwediyê hevpar. Kûçikên ku ji Ninisina re xizmet dikin, dibe ku were bawer kirin ku cinên nexweşiyê ku bi prosedurên ku ji hêla xwedawend ve têne kirin ve diparêzin (çav:Peterson, Jeremiah (2020). "A Poetic Description of Surgery and Disease Snatching Dogs? A Collective of Sumerian Hymns to Healing Deities From Old Babylonian Nippur". p: 148-149, Oriens Antiquvs. Series Nova. 2. Istituti editoriali e poligrafici internazionali).

Di wê temenê de wê di nava yazdanên ku ew bi teybetî wê, bi şifayê ve wê alaquadar bibin wê kucik wê di rengê de wê bi wan re wê weke dagerekê wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê hinek rewşên weke hîskirinê û an weke kifşkirina tîkiliya bi giyanî û hwd ve wê girêdayî ew dibê ku weke bi hinek aliyên ew li wê dihê hizirkirin. Di wê temenê de wê bi temenê bigirêdana ku ew bi wê re çêdibê û ew zû kedî û an ahl dibê de wê ev fêrsa fahmkirinê wê weke ku wê were bi wê lêgerîn û were fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê di hinek fêrsên fahmkirinê ku wê were ser ziman wê bi tîgîna ninisine re wê weke ku wê tîkiliyê bi laşê mirî re dênê jî wê di rengê de wê weke hinek fêrsên fahmkirinê re wê were dîtin ku wê were ser ziman. Ev wê di rengê de wê di nava çanda Gulla a piştê wê were dîtin û wê hinek pîrikên kurd ên ku ew di welidendina zaroyan de wê bizane bûn û wê weke jinekologên civakî kar dikin wê li rex wan wê carna wê kucik wê were dîtin ku wê hebê. Ew jinên kurd wê kucikan wê bi wê armancê wê li cem xwe wê bigirin di dema karê xwe de. Yek wê dema ku wê zaro hat dînyê ku ew nehêlê giyanên xirab ên weke di nivîsên sumerî de bi navê dimme û hwd wê werina bi navkirin nêz bibin. Aliyê din jî wê hinek gotin min xwe di dema vê nivîsandinê de ji wan bihîst ku wê di wê rengê de bin ku "wê, dema ku zaro hê nûka ji diya xwe re dibê wê bi girêdana wê ya navikê re wê hê bi giyanî wê bi tîkiliya wê ya aliyê din ve girêdayê bê. Heta ku ew girêdan newê qûtkirin wê nikaribê bê gotin ku ew zaro bûya. Ber vê yekê wê di wê demê de wê karibê hemû tişt were serê zaro. Di wê kêliya ku ew bû de ew girêdan wê zaro wê bihêlê ku ew çawa bijî. Wê rengê jiyankirina wê ya piştê jî wê diyarîkê." Wekî din wê gotinek din jî wê di dewama wê de wê dayikên kurd ên pîrikên pîr wê bibêjin ku "wê, dema ku ew girêdan hê bi dayikê

ve girêdayî ya bi zaro ve ya wê, ew wê weke tişî xwûna ku wê zaro bi wê bijî bê. Ev xwûn jiyane dide giyanê. Wê demê ew dihê wê xwûna wan dixwezî vexwûn ku ew wê dikarê wê bi tememî jiyane zaro ku ew bi wê bijî wê ji destê wê bigirê û ew mirî were dûnyê.” Di wê temenê de wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bahsa wê rewşê wê were kirin û wê têkiliyek bi wê û jiyane wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were danin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare kucikê wê bi weke bi fêrs û hîsîyetên xwe yên heywanî ên xesas re wê di wê farqbûnê de bê wê weke ku wê di rengekê de wê ji wê were bahskirin.

Di wê temenê de wê di awayek de wê bahsa wê were kirin ku wê zaro wê di wê dema xwe de wê bi wê rengê wê were parastin. Yanî di rengekê de wê kucik wê weke parastinek giyanî ku wê bi wê re wê were pêşxistin wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê li wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê were li lê hizirkirin

Di wê nûqtayê de wê jî dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa kucikê wê di wê temenê de wê bi hinek rewşên teybet re wê girêdayî wê were dîyarkirin. Dibê ku ew ji ber rewşek weke vê yekê bê ku wê hem di nava çanda ninisine û ya Gulla de ku wê kucik wê herdemê wê bi wan re û li rex wan hebin û wê ji wê bahs wê were kirin. Wê weke parastvanne giyanî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke çavên heywanan û bi teybetî wan heywanan wê ya ku mirov wê nabîne ew dibînin. Dihê gotin gotin ”perdeyek bi ser çavên mirov de hatiya danin ku em nikaribin bibînin. Lê ew dibînin” re wê di rengekê de wê bi wê re wê, di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê were hanin ser ziman.

Di mijare yazdanên dana şifayê de wê çerçoveyek zêde berfireh wê bi çanda yazdanên şifayê ên demên şariştana sumerî û hwd de wê were dîtin ku wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke ku wê gulla wê serhemûyan re wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew wê di wê temenê de wê di temenekê de wê li parastgahê wê vê rewşê wê derxê li asta perwerdekirinê. Di wê nûqtayê de wê têkiliya ninisine ku wê bi têngîna urukê wê bide dîyarkirin û wê serwerîya çanda urukê li isinê wê bîne ser ziman wê di wê temenê de wê hin nivîsên bizmarî ên li ser çanda inanna ku wê bi temenê wê çerçoveyê

dihên fahmkirin wê bibin. Di wan de wê bahsa Damu û gunura û çavkaniya wan ku ew ji ku dihên wê bê **kirin**.

Damu, û Gunura, Şumaḡ zarokên Ninisina dihatin hesibandin. Koka Damu û Gunura ne diyar e, lê dihê zankirin (texmîn kirin) ku ew bi eslê xwe ne ji panteona Isîn in. Dina Katz diyar dike ku dibe ku ew ji niştecihek wêrankirî ya ku berê wekî navendek çandê kar dikir ber bi vî bajarî ve hatine veguheztin. Ew her weha destnîşan dike ku Damu ji ber statuya xwe ya nû wekî kurê Ninisina karaktera xwe ya wekî yazdanekî dermanker bi dest xistiye, û ku rola wî ya bingehîn di destpêkê de wekî yazdanekî mirinê bû ku bi Dumuzi û Ningishzida re hate berhev kirin. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê li ser temenê çavkaniya niştecihiyê wê bibêjê ku wê dumuzî û ningishzida wê biqasî ku mirov ji navaroka deestana gilgamêş fahmdikê wê di nava çanda urukê de wê diyar bin û wê werina ser ziman. Lêbelê, Irene Sibbing-Plantholt diyar dike ku hem ew û hem jî Gunura dibe ku berî ku bi Ninisina re têkildar bibin wekî yazdanên dermankirinê bi serê xwe derketine. Di stranekê de Damu wekî şagirtek Ninisina dihê destnîşan kirin, ku ji wê hunerên dermankirinê fêr dibe.

Şumaḡ, ku navê wî dihê wateya "yekî bi destê hêzdar", di heman demê de wekî sukkalê diya xwe (wezîrê îlahî) jî kar dikir, û li gorî lîsteya yazdanan, An = Anum wekî yek ji pênc udûg (di vê çarçoveyê de: giyanên parêzger) kar dikir di perestgeha Egalmaḡ de. Rêwîtiya Ninisina bo Nippur diyar dike ku peywira wê paqijkirina kolanên Isînê ji bo diya xwe bû. Nabe ku bi yazdanaa bi heman navî Ama-şumaḡ, "berdestkê Ekur" re were tevlihev kirin, her çend ew jî bi Ninisina re têkildar bû. Endamekî din ê dîwana wê Ninarayi bû, ku navê wî "xanima Arayî" wek bi têngîneke helbestî ji bo cîhana bindest heye, û li gorî Barbara Bock, ev dibe ku tékiliya Ninisina bi vê deverê re nîşan bide. Li gorî Antonie Cavigneaux û Manfred Krebernik, bi derfet e ku ew yazdanekî mîna Nina-ra (+) (nîşana dawîn nehatiye parastin) ji An = Anum (tabela VI, rêz 24), ku dibe keça Îşûmê bûne û gilovera di yek nivîsê de nîşan dide ku nîşana NIN ya di navê wê de divê bi fonetîk ne wekî nin lê wekî ereş an égi were xwendin. Di demekê de Nînsûbûr ji hêla kevneşopiyek herêmî ya ji Isin ve di nav çembera Nînisîna de bû. Lêbelê, ev xwedawend pir caran bi Înanna re têkildar bû. Barbara Bock diyar dike ku derdorên van her du xwedawendan li hev kirine û hebûna Ninigizibara di dadgehên herduyan de wek mînaq dide. . Ev yazdan wekî çengvanekî îlahî dihat hesibandin. Di Rêwîtiya Ninisina ya ji bo Nippurê de, xwedawenda

Ninħinuna li ŝûna wê wekî "çenga evîndar" dihê binav kirin. Navê wê dikare wekî "xanima pirê" an "xanima pîrbûnê" were wergerandin û li kêleka Înanna û Gula jî hatiye tesdîqkirin. Di zankirin ku kevneşopiya duyemîn bi teswîra wî wekî dîwanê Nînisîna ve girêdayî ye. Hem Ningizibara û hem jî Ninħinuna bi Ninmeurur re dihêne kom kirin, "xanima ku hemî min dicivîne" (an "xanima perestgeha Meurur", perestgehek Nanaya li Urukê bû, û xizmetkara Înanna a li Isinê dihê dest nişankirin (çav: Cavigneaux, Antoine; Krebernik, Manfred (1998b), "Nin-me-urur", p: 470-471, Reallexikon der Assyriologie (in German)..

Di wê nûqtayê de wê di nivîsên ku wê di wê demê de wê dihên ser ziman wê Gulla wê li rex inanna wê weke bi têtînekê wê were bicihkirin û wê di wê temenê de wê weke çerçoveyek giştî de wê bahsa wan û serwerî û çand û hişmendîya wan wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê di dawîya nivîsê de wê bahsa têtîna 'parastgeha inanna li isinê' wê di wê temenê de wê karibê weke fêrsek fahmkiirînê a bi serwerîya urukê a li wê û hewirdorê jî wê di renekê de wê bide dîyarkirin.

Tiştêkê din jî ku wê weke bi çavkaniya destana gilgamêş wê were ser ziman wê pêşketina çanda tendurustê ku wê di renekê de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş bê. Wê dema ku wê bahsa rêwîtiya gilgamêş bixwe jî wê were kirin ew wê weke ku wê bikeve pey şînayiyê ku wê ji wî re wê nemiriyê wê werênê û ku ew di dest zane û pîrekê weke utnapîştîm de bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê di wê temenê de wê ew wê herê cem û wê heft roj û şevan bi şîyatbûna wî re wê ew wê were azmûnkirin. Wê bê gotin ku wê piştî ku ew derbasnekirinê wê azmûnê wê piştî wê mar wê ew wê şînayiyê wê bixwe û wê piştî wê di gelek vegotinên kurdistanî û herêmî de wê bahsa nemirîya mar wê bi wê re wê were kirin. Ji aliyekê din ve jî wê di nava kurdan de ku wê weke çandake xas a kurdan bê wê têtîna şahmaran wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê li vir wê bibîrbikê û wê werênê ser ziman. Şahmaran wê di renekê de wê bi pêjna jinek yazdan û tac li ser serê wê û bi rengên weke kesk, sor û zer dibê û wê mar weke nişanaka pîrozi û nemiriyê wê di renekê de wê bi wê ve wê weke aliyê wê yê din bê wê karibê wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê fêrsa şahmaran de wê hinek fêrsên din jî wê di renekê de wê weke ku wê hebin. Ew jî wê di wê temenê de wê karibin wê di renekê de werina hanîn li ser ziman ku ew wê çawa wê di renek de wê, bi

fêrsên yazdani ên jinê, rewşa dayina şifayê, têgihiştina nemiriyê, bi têngnek sermedi û nemirî bi zane xwediyê hebûnekê bê wê di wê de wê di renekê de wê were ser ziman. Di wê temenê de wê gelek fêrsên ku wê di wê temenê de wê di çerçoveya çand û kevneşopîya wê de wê di renekê de ku wê werina ser ziman wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê çanda inanna wê di renekê de wê piştî wê ya gulla wê di awayekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di salixkirina têngnên din ên çandî wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê di renekê de wê bibin û wê weke ku wê werina hanîn li ser ziman. Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê təkiliya jiyane û şinayiya nemiriyê wê di renekê de wê bi têngîna gilgamêş re ku wê were ser ziman wê di xwe de wê hinek fêrsên giring ên fahmkirinê wê weke ku wê bihawênê. Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Di mijare têngîna gilgamêş de wê têngîna tendurustê wê di wê temenê de wê ji du aliyan ve wê bi wê ve wê girêdayî wê karibê wê fahmbikê. Yek wê bi temenê rêwîtiya gilgamêş ve girêdayî ku ew wê bixwezê bikeve pey şinîyê nemiriyê ku ew wê bi wê li wê bigihijê bê. Ya din jî wê di wê temenê de wê ev fêrs wê bide dîyarkirin ku wê di êminbûnekê de wê çawa ku ew bi wê di derbare têgihiştin û hişmendîya şinayiyê a di tendurustê de wê têgihiştinekê jî wê bide me. Çendî ku wê bi têngnek mitolojikî û wê təkiliyek bi wê rewşa xwezayî a şinayiyê re wê were danin jî lê di aslê xwe de wê weke rewşek ku mirov wê karibê wê bi zêdeyî wê di wê temenê de wê fahmbikê bê. Ji xwe di azmûnên xwe yê ne gihiştin û bi serneketina wî ya li berdestê pîrê utnapistim jî wê di renekê de wê weke fêrsek fahmkirinê a realist wê di renekê de wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bihawênê û wê di reng û awayekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê jî dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têngîna xwezayiyê û zanina wê di wê temenê de wê were dîtin û bi wê weke ku wê diyar bibê ku wê çawa û çendî wê xwediyê zanina wê bin. Wê bi wê re wê ji şinayiyên xwezayî wê bi

têgînek simyayi/kimyayî wê çawa wê di renekê de wê karibê xwe bigihênina dermanekê wê bi wê re wê di fêrsek fahmkirinê a ku mirov bi wê xwe bigihênîyê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têgîna şînayîyê û ya tendurustê wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê bi têkiliyek xwezayî a xort re wê di renekê de wê were dîtin ku wê karibê were fahmkirin û were ser ziman.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda şîfayê û an dayina şîfayê wê di wê temenê de wê weke aliyek pêşketê çanda urukê û şariştaniya wê jî wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Di destana gilgamêş de wê zêde wê bahsa rewşên weke yên tendurustî ên şenber wê newê kirin. Yên ku ew dihên kirin jî wê di wê rengê de wê bi awayekê sernûxûmandî wê bi rêya kirinên û rêwîtyên xwe ku ew dikin re wê di renekê de wê bahsa wê were kirin. Wekî din wê di parastgehên inanna de wê gelek tişt wê bi hev re wê werina kirin. Wê temenê destpêka kevneşopîyên weke evînê, zawacê û hwd wê bi wê re wê di renekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bibê û wê bi wê re wê weke ku wê bê dayin destpê kirin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê were dîtin.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê çanda inanna wê di wê temenê de wê weke çandek serwerî a yazdanî a demê wê xwe di demên navîn ên çanda urukê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê û awaye de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda urukê wê di wê nûqtayê de wê ji wan aliyan ve wê weke ku wê bi fêrsên fahmkirinên bi gulla û ninisine û hwd re wê were dîtin re wê di renekê de wê di temenê perwerde dayina li ser rewşên têgîna tendurustê de wê bê diyarkirin. Wê damu ku wê weke zaroyê Ninisine wê were dîyarkirin wê weke 'zaroyê berdestê wê ku ew perwerdeya şîfayê digirê' wê ji jê were bahskirin û wê di wê temenê de wê were dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê ev fêrs wê bi xwe re wê li rex ya gulla wê têgîna perwerdeyê wê di renekê de wê di wê warê de wê bi zêdeyî wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê derxê li pêş. Di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de

wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare fêrbûnên di parastgehê ên di wê temenê de bê. Li jor li hin deverna min berê hanî ser ziman. Lê li vir dîsa pêwîst bi wê dibê ku mirov wê balê bikişênê li ser wê ku wê têgîna fêrbûnê wê bi dîmenekê xwezayî ve wê bi ber wê ve wê çawa wê herê wê di rengê de wê di rengê de wê bi zêdeyî wê xwe bide dîyarkirin. Wê di dewama wê de wê, ne zor bê ku mirov wê kifşbikê ku wê bi dualiteya surealist û realist de wê ya xwezayê û serxwezayê wê bi têgîna tendurustê wê pêşkeve û wê piştî wê di demên felsefeyê û pêşketina wê de ku wê aliyê serxwezayî wê li şûn wê were hiştin û wê bi filosofan re wê zanina xwezayî wê bi zêdeyî wê di temenekê şenber de wê bi wê re wê bi zêdeyî wê bê derxistin li pêş û wê li ser wê re wê were dayin domandin.

Mijare fahmkirinên çanda tendurustê a di demên çanda urukê û inanna de wê bi zêdeyî wê hinek aliyên wê yên din jî wê hebin ku mirov wê karibê wan di dewama wê de wê werênê ser ziman. Em divê ku wan jî hinekê din werênina ser ziman di dewama wê de.

Di awayekê de wê weke ku wê mijare panteona yazdanên mesopotamîkî were ser ziman de wê gelek tevlihevi wê di rengê de wê karibê xwe bide dîyarkirin. Di awayekê de wê bi xosletên cihê wê hanîna ser ziman wê bibê. Ev wê di rengê de wê hinek sedemên wê hebin. Yek wê bi emên dirêj ên ku em hê nizanin re ku wê çawa wê li ser re wê werina derbaskirin bin. Di hundurê wê demê de wê bi wasif û xosletên cihê salixkirina wan ku wê were kirin bê. Wekî din jî wê ji aliyekê din ve jî wê li deverên cihê wê belavbûna wan bi parastgehî ku wê di rengê de wê bibê û wê di wê temenê de wê bendewarîyên cihê wê bi wan û ji wan wê werina ser ziman û wê di rengê de wê li ser xwestekên mirovan ên ku wê dem bi dem wê pêşkevin re ku wê jinûve jinûve ku wê werina salixkirin bin.

Saxkirina panteona yazdanên Mezopotamyayê ku wê çendî wê di awayekê de wê ne hesan jî bê lê wê li gorî kifşkirinên dawî wê di rengê de wêbi rengê weke Ninisina, Nintinugga (bi Nippur ve girêdayî bê), Ninkarrak (bi taybetî li Terqa û Sippar weke diperizîn), Gula (dibe ku bi eslê xwe ji Umma bê lê ew li urukê û gelek deverên mesopotamya jorin a herêmên çanda tel-xalafê lê bi zêdeyî pêşketîya wê weke ku wê bicih bê. Dagerên wê weke şewayên dermankirinê, bi dagerî weke daqan û hwd wê tenê wê li van herêmên kurdîstana roja me wê diyar bin.) Meme û Bau ku wê bi eslê xwe ji yazdanên ji hev cihê bê, û ew carinan bi qismî tevlihev dibûn an jî wekî hevwateryên hev dihatin hesibandin ku ew dihên

diyarkirin wê, bi hebûna yazdanên şîfa û dermanê yên pirjimar vê rastiye nîşan dide ku di destpêkê de bi bajarî an herêmên ferdî xwediyê panteonên herêmî yên cihê bûn. Rastiya ku Ninisina, Gula û Ninkarrak ji hev cuda di navnîşa xwedaya weke rastiya wan zêde nediyar de xuya dibin, wekî birhan dihê hesibandin ku dihê zan kirin ku ew di dema afirandinê de tevlihev nebûne. Dihê zanîn ku her çend dişibin hev, karaktera yazdanên şîfa yên takekesî jî ji hev cihê ye. Bi derfeteke mezin, pêvajoya senkretîzmê di navbera wan de dihenê piştî dawiya hezarsala sêyemîn a berî zayînê dest pê kir. Di zanistiya nûjen de, yazdanên dermanên ên Mezopotamya carinan bi tevahî dihêne guhezitin û dihêne diyarkirin, teonîme Gula ji bo ku wan bi hev re binav dike, dihê bikar hanîn, lê wekî ku Irene Sibbing-Plantholt destnîşan dike, ev nêzîkatî ji "karakterên cihêreng ên cihê ên weke kêrî tiştî newê û tiştêkê nema êdî werênê li cih di rengekê de wê were dîyarkirin (çav: Sibbing-Plantholt, **Irene (2022)**. The Image of Mesopotamian Divine Healers. Healing Goddesses and the Legitimization of Professional Asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace. p; 3-5, Boston: Brill).

Di dewama wê de wê icab bikê ku em hinekê din di wê temenê de wê bahsa wê bikê wê weke ku wê Irene Sibbing-Plantholt wê destnîşan bikê wê çawa wê di rengekê de wê, gulla wê bi xosletên gelek yazdanan re wê karibê were wasifkirin û an wê di wê temenê de wê di çerçoveya wê de wê karibê wê bi teonimek berfireh re ew were salixkirin wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku ew bi wê re wê were salixkirin.

Têgîna teonim bi lêkolîna navên xwerû yên pîroz-yazdanî, şaxekî onomastîkî ye, lêkolîna etîmolojî, dîrok û bikaranîna navên xwerû dikê. Theonim alîkariya pêşxistina têgihîştina fonksiyon û nêrînen civakê yên yazdanên taybetî dike û dibe alîkar ku jêderên zimanê civakê were fahm kirin. Têgînek teonîmî dikare bibe bingeş ji bo teoriyên eslê wê yên dîrokî, û wateya metafîzîkî û mîstîk jî di nav teonîm de, wekî di fêrsên bi kucik ên bi yazdaniya gulla re ku ew minaq dihên dîtin. Theonîm jî dikarin wekî hemî an beşek navek ji bo mirov, heywan, nebat, tişt an cîhek xuya bibin.

Di nava têgînen fahmkirinê de wê bi mijare xosletên wê re wê di rengekê de wê bi demê re wê çawa wê pêşkevin û an wê ji wê derhanin wê bibin û yan wê di rengekê de wê çawa ku wê şewayên din ên weke bi fahmkirinê di wê ahengek û an ne di wê ahengê de wê bi wê re wê li ser temenê têgîna etimolojiyê û morfoloji û hwd wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bîne ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê şêwayên fahmkirinê ên bi têngîna yazdanên demên mesopotamiyi re wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê. Pêvajoyên çanda yazdanî wê di renekê de wê duali wê xwe bide dîyarkirin. Wê li ser temen û çavkaniyek xwezayî û salixkirina wê di renekê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Minaq wê dema ku wê di mitolojiya sumer de wê weke di her tiştê ku ew zindî û an ne zindî ku wê di wê temenê de wê ji wan wê bê ghiştin fêrsek ku ew di wê de tişteke weke bi giyanî û an weke wê di wê de heya ku wê bê hasibandin û ew çi ya wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê di renekê de wê miajre fahmkirina pêvajoyên pêşketina têngîna mesopotamikî wê weke aliyekê wê yê giring wê çanda yazdanî wê di wê rengê de wê ji aliyekê ve wê weke bi fêrsên fahmkirinê ên jiyânê ku ew dihilde li nava xwe re wê pêşkeve. Wê weke bi pêvajoyek ji ya şenber bi ber ya razber ve ku ew pêşdikeve û wê piştî wê razberbûnê û pêşketinê ku wê ji wê bi nerinek ku ew li bin xwe dinerê û ew çawa dibînê û hwd re wê bi têngîna weke ji ya giştî bi nerinê û hwd re wê dîmenekê fahmkirinê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Bi gotinek felsefeyê ku em wê rewşê di çerçoveya pêvajoyên wê yên fahmkirinê û bi pêvajoyên wê yên fahmkiriinê re wê werênê ser ziman wê aliyê wê yê pêşî wê bi têngînek enduktivê wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin ku wê ji ya hesan bi ber ya giştî ve wê bide wê bide dîyarkirin. Aliyê din ê weke ji ya giştî û an razber bi nerina li jêr ku em wê werênina ser ziman wê jî wê dikarê bi gotina deduktivê re wê di renekê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê di dîmenekê de wê pêvajoya ghiştina aliyê duyem ê weke ya bi aqil giştî ê weke yê deduktivî wê di wê temenê de wê weke pêvajoyek derbaskirinê a bi fahmkirin û pêşketinê re wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê bide derbaskirin û dîyarkirin. Di pêvajoyên fahmkirina çanda gulla de wê di wê temenê de wê têngînek giştî û ya teybet wê di zikhev de wê di dîmenê pêvajoyên fahmkirinê de wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Şîroveyan Irene Sibbing-Plantholt ji wê aliyê ve wê dîmenekê fahmkirinê wê dema ku ez xabate wê dixwênim di serê mirov de weke ku ew dide çêkirin. An jî şîroveyan Barbara Bock de jî wê dema ku mirov wê dixwênê wê karibê ji wê bigihijê dîmenekê bi wê rengê ê fahmkirinê. Di zane min de ev dîmenê fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê bi xwe re ew di wê temenê de ew bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê bi dîmenekê

fahmkirinê û wê weke di dîmenekê teonimî ku wê weke bi têngîna fêrsên fahmkirinê ên yazdanî ew dihê kirin re wê weke li ser aqil û zanina demê re bi nerinekê wê weke li ya wê demê bi nerina li wê re wê weke dîmenekê wê yê bi fahmkirinê bi aqilê hemdem ê wê re wê weke ku wê were pêşxistin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di wê temenê de wê weke ku wê bale mirov wê karibê bikişênê û wê di wê temenê de wê kkaribê wê di rengekê û şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê çerçoveyê û awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bi wê re bigihijê li fahmkirinekê. W dema ku wê Irene Sibbing-Plantholt ku ew li ser gulla re ew dibêjê û bi têngîna weke "teonîme Gulla ji bo ku wan bi hev re binav dike" re wê bi hev re di dîmenekê de dihênê ser ziman re ku ew dihênê ser ziman wê dîmenekê fahmkirinê ê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê bi wê re wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê salixkirina fahmkirinên bi teonima gulla ên di wê temenê de ku wê werina ser ziman re wê di wê çerçoveyê de wê bi bi wateya xosletên cihê ku ew bi xwe re wan dihênê ser ziman û bi wan yê din dihilde li nava xwe û hwd re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di mijare çavkaniyên dema şariştana uruk di dewama wê de di aslê xwe de wê weke ku wê karibê wê di wê nûqtayê de wê bi rewşa wê ya ramyarî-çandî û hwd re wê caerdin bibîr bixê. Ber ku wê di wê nûqtayê de wê hinek nişanakên wê hebin. Di rengekê de wê di wê temenê de wê li ser rewşa ninisinê re wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hinek teybetmendiyên bi wê ku ew dide diyarkirin ku ev wê bi urukê û çanda wê ve girêdayî bin û wê di bin serwerîya wê de ku wê çendî wê weke bi hêza xwe wê derkevina li pêş jî lê wê ne di wê rewşa ku wê weke navenda derkevina li ser ya uruk re.

Nişanayak din jî ku wê ev bajar û hwd ku wê di rengekê de wê weke eridu bê, girsu bê û an isin bê wê weke bajarên ku wê piştî wê hatina avakirin bin. Di wê temenê de wê di dewama pêşketina wê de wê weke ku wê werina. Di wê temenê de wê nişanaka wê jî wê di wê rengê de wê karibê were piştrastkirin ku wê bi têngîna 'nin' ve girêdayî wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê navê girsu wê weke navê yazdanê wê demê ê ku wê piştî wê weke 'ningirsu' wê were bi navkirin bê. Di wê temenê de wê piştî ku wê navenda parastgeha nin-girsu wê li wê bibê wê piştî wê bajarê girsû wê li wê dûrê wê bibê. Heman tiştê dikarê bi wê şêwayê bo isinê jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê

de wê dîsa wê bi têngîna 'nin' ve wê girêdayî wê navê yazdana 'ninisine' wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê weke ya serwerîya parasvanê parastgeha isinê bê û ew wê di wê temenê de wê piştî wê bi wê pîroziya ku wê bi têngîna 'nin' wê bistênê wê êdî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê diwê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di heman awayê de wê navê erdiu jî jî wê bi navê yazdanî bê û wê di wê temenê de wê mejuyek wê ya ku ew were kifşkirin wê hebê.

Di wê temenê de lê wê, wê piştî wê were dîtî ku wê təkiliya nava wan wê piştî wê jî wê di rengekê de wê were dîtî ku ew wê xwe bide diyarkirin û domandin. Minaq wê di wê temenê de wê bahsa yazdanê urukî bau ku wê bi təkiliya wê ya bi ninisine re bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê weke rewşek di wê çerçoveyê de bi wê rewşa təkiliyê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Wek yazdanekî ku wê bi Ninisina ve girêdayî ye Bau bû. Ew bi eslê xwe yazdanê Girsu bû û li deverê din li parêzgeha Lagash jî dihat perizîn. Di stranan de, ew dikare bi sernavên ku bi eslê xwe bi yazdana Îsîn re təkildar in, were vegotin. Lêbelê, di çavkaniyên pêşîn ên wekî nivîsarên Uru'inimgina de, ew hîn ne wek yazdanekî dermanker e, lê ji ber vê yekê "hejmarek jîndar, zikmakî" ye, û gengaz e ku wê rola berê tenê ji ber senkretîzmê bi dest xistibe bi Ninisina. Manuel **Ceccarelli** diyar dike ku pêwendîya di navbera Bau û Ninisina de paralelî pêwendîya di navbera mêrên wan ên təkildarî Ningirsu (wek Ninurta) û Pabilsag de pêşve çû. Ew diyar dike ku ev yek dikare nîşan bide ku ew wekhev bûn, da ku wan ji nêz ve bi xelesa Enlîl ve girêbide. Ew amaje dike ku keyên Îsîn, ji Îşme-dagan dest pê kirine, dest bi eleqeya Nîppur û yazdanê wê kirine, û li ser vê bingehê amaje bi wê yekê dike ku sedema geşepêdana tora komeleyên senkretîkî di vê rewşê de bi motîvekirina ramyarî bû. Derfetek mazin a wek alternatîv ev e ku tevliheviya Bau bi Ninisina re dibe ku were vê wateyê ku paşketina Lagash hema hema di heman demê de bi bilindbûna Isin re çêbûye, ku bibe sedema kêmbûna kulta wê ya kesane. Berevajî Ninisina, Bau bi gelemperî di afsûna de nehat gazî kirin, û nîşanek tune ku ew dijminê cinek taybetî ye. Ew bi kûçikan re jî ne girêdayî bû.

Manuel Ceccarelli wê, di şîroveyên xwe yên li ser bau û təkiliya wî ya bi ninisine re wê di rengekê de wê di temenê mazinbûyina wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Lê têngînek din jî wê di nava zaninên

xwe de wê di regekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa ku wê ev təkili wê weke təkiliyek weke têrzanin, pêşketî û rengê wê bi temenekê ramyarî û çandî wê dîyar bê wê werênê ser ziman. Wê bi gotina 'di asta xwe de gihiştina asta enlil' û an di wê temenê de wê, di dewama wê de wê ew mazinbûn û an bilinbûn wê weke nişanaka dema bilindbûna weke navenndekê a isinê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev wê weke demek ku wê taqabûlî wê bikê û wê weke ku wê Manuel Ceccarelli wê herê bikê ku ev wê ninisine wê weke kulturekê wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê êdî wê bi fêrs û xosletên xwe re wê bê nasin û wê di regekê de wê weke ku wê êdî wê derkeve li pêş bê.

Di wê temenê de ew wê di wê renngê de wê di şewayekê de wê weke ku ew wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman ku wê têngîna çandî wê di wê temenê de wê di temenê wê de wê hebê ku ew wê di dewama pêşketina urukê de wê were. Di wê temenê de wê, di regekê de wê dihê dîtin ku wê di dema şariştana urukê de wê ev dîmen wê weke bi isinê, larsa, lagash, girsu, eridu, Ur û gelek deverên din weke bi bajarî û hwd re wê di wê temenê de wê di çerçoveyek konfedereli wê rewşek wê hin bi hin wê weke bi ramyarî wê biafirê.

Di wê çerçoveyê de wê rewşa ramyarî ku wê êdî wê rengê pêşveçûnên çandî û hwd wê bide dîyarkirin êdî wê weke ku wê bê ketin li dema wê de. Ev wê weke aliyekê wê yê din wê êdî wê derkeve li pêş. Navenditi û pêşbaziya nava wan wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Piştî uruk wê di wê temenê de wê bi çanda xwe ya yazdanî a xwestina bi serdestiya xwe bide diyarkirin wê deverên bajarî ên weke isine, girsu, eridu, larsa, lagash û hwd bin. LLê deverên weke bi ramyarî ku wê li rex wê têngîna çanda ya yazdanî wê bi çerçoveyek navendî wê hin bi hin wê rengên xwe wê di wê demê de wê bidina dîyarkirin wê deverên weke Ur û serdemên wê bin. Piştî wê li mesopotamya jorin wê deverên weke mari û hwd wê di wê temenê de wê werina dîtin ku wê derkevina li pêş.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê bibê. Bajar dewletê **Umma** ku wê di hin nivisna bizmarî de wê weke bajar-dewletê gulla jî wê were dîyarkirin wê weke bajarekê bi çanda gulla-qasîtî re wê di regekê de wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê rengê xwe wê di wê temenê de wê bi navendî wê bide dîyarkirin. Hinek çavkani jî herêmên wek urukê û hwd didina dîyarkirin. Herêmên weke Ur'ê jî weke qadên wê yên pêşketinê didina dîyarkirin. Di çerçoveya təkiliya ramyarî a qaasîtî û gûttîyan de ev çandên wan ên yazdanî wê di demên serwerîya wan de wê li giştîya

mesopotamya wê bi alikariya wan a ji hev re ku ew didina diyarkirin re wê weke ku wê belav bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, piştî hezarsalaên duyemin ên berî zayinê û pê de wê çanda Gulla wê li giştîya mesopotamya wê bi wê sayê wê belav bibê û wê ji wê demê û pê de wê herêmên kurdistana roja me ên rojavayê kurdistanê wê ji xwe re wê bikê navend. Di wê temenê de wê herêmên botanê ên roja me wê ji wê re wê weke navend wê derkevina li pêş. Ev herêm wê weke herêmên weke qada serwerîya gûtîyan ku wê li wê zêde xort bê bin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di dîmen û awayekê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê diwê temenê de wê bi wê re wê were dîtin.

Minaq çanda ningirsu wê ji sînorê bajarê ku ew li wê serwer bû ê girsu wê weke zêde derbas nebê ku wê çendî li wê li deverên din wê bahsa wê were kirin jî. Hinekê wê isinê û sînorê ku wê derbas bikê wê çanda yazdana Ninisine wê bibê û ev wê di rengekê de wê weke ku wê li ser şopa gulla re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke ku wê bimeşê. Ev wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, heta ku wê dem wê werina li dora hezarsalên sêyem û hinekê bi ber ya duyem ve wê çanda gulla ku wê pêşve wê çanda gulla û inanna û an îştar wê bi serwerîya xwe ya yazdanî û çandî wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Di demên şariştana Urukê de wê, bi çanda inanna-gulla û di demên piştre wê bi çanda îştar-gulla re wê di dîmenekê de wê hinek xosletên ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Ev dîmen wê fêrsê û dîmenê fahmkirinê di serê mirov de dide çêkirin ku wê, çanda gulla wê çendî wê demdirêj û xwediyê dîmenekê ku ew pêşdikeve bê. Anjî wê çendî wê kevn bê. Weke ku me li jor li çend deveran wê hanî ser ziman wê di nava pêvajoyên çanda gulla de wê nişanakên çanda animist wê di rengekê de wê bi wê re wê rastî wan wê mirov were. Di wê temenê de wê ev wê ji aliyekê din ve jî wê çanda gulla wê di rengekê de wê di aslê xwe wê li ser fêrsên wê yên fêrkirinê û an fêrbûyî ên li ser esasê dana şifayê û çanda dermankirinê û an ya bijîşkîtiya demê û hwd re wê weke ku wê kevntir wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê hinek nişanakên wê hebin ku wê di demên serwerîya imparatoriya gûtîyan de wê li hemû herêmên wê çanda gulla wê di rengekê de wê bi fêrbûnên wê yên li ser temenekê tendurustî ê bi rêkûpêk wê were dîtin ku wê li wê were fêrbûn û hizirkirin. Di wê

temenê de wê weke referansekingiring a fêrbûnê a ji wê aliyê ve wê biafirênê.

Di wê nûqtayê de wê dema ku em bi çanda gulla re wê diyardeyên bi fahmkirina wê ên ji nava civake kurd ku ew hê di awayekê de dijin û yên ku ew ji nava nivîsên wê demê dihên xwendin ku em didina berhev wê demê dîmenekê wusa di serê mirov de diafirê ku ew wê weke ji ya ku em dizanin wê zêdetirî wê di reng û awayekê de wê weke ku ew bi wê dijî wê hebê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di regek de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Çanda gulla wê çandî ku wê di warê têtîn û zanina tendurustê de wê di wê rengê de wê xwediyê zaninek bi rêkûpêk bê wê bi heman rengê wê di warê têtînê çandî ên weke yên hêskirinê, fêrbûnê, wekheviyên bi têtînê çandî ên civakî û hwd re wê inanna-îştar wê weke ku wê xwediyê wê bê. Di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê de wê xwediyê dîmenekê fahmkirinê bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê ku wê di demên ku min dest binivîsandina wê xabatê kir bi teybetî li ser çanda herêmê bi gelek mirovên bizane ên civakî ku ew hîç ji kurdî û pê de ti zimanên din nizanin bi wan re axiftim û ji zanina wan ku ez bi êmin bûn wê, bahsa çanda gulla û serwerîya wê ku wê di regekê de wê weke perwerdeyek hişmendiyê ku ew hê çawa mejiyê mirovên herêmê heta roja me jî di regekê de wê dihilde li nava xwe û ser wan digirê û xwe di regekê xort de digihênê wan û di wan de dijî wê rastî nişanakên wê bi xortî wê were. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di regekê de wê bi wê re wê di serî de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê çanda gulla wê ne weke ya inanna-îştar wê li şûn bimênê. Piştî inanna wê pêvajoya piştî wê bi têtîn û çandê vegûharî û serdema xwe ya nû a bi navê îştar re wê di regekê de wê bijî. Di nava têtînê nivîskî ên nivîsên bizmarî de ev bi têtînek weke bi navê "lipit ishtar" re dihê bi navkirin.

Di wê temenê de lê wê, ev wê di regekê de wê bi gûharînê civakî re wê xwe di regekê de wê li şûn wê bide hiştin. Lê çanda gulla wê di regekê de ku wê gelek wariantên wê bênav û weke bêî ku ew navê wê werina ser ziman wê piştî wê bijîn wê bii wan re wê xwe di regekê de wê bide domandin. Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda gulla wê demên xwe yên hemdem wê di

dewam hev de wê di awayekê de wê li ser jiyane civakî a herêmê re wê were dîtin ku wê bijî. Wê ev wê bi referansên ji ya inanna-îştar xortti wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û domandin. Di wê temenê de wê, ev mijare afirandina hemdemiya xwe dibê ku ew sedema wê hinekê jî bi funksiyon û xosletên ku ew bi wan dihê hizirkirinên weke yên tendurustê û hwd bin. Ev wê weke xosletna ku wê gelemperî bin û wê ji civakekê li civakekê wê bi nûansên wan re wê çendî ku wê hinek gûharin wê bibin jî lê wê tendurust wê ne gûharê û wê ne weke rewşek ku wê winda bibê. Wê bi hebûna zindiyê ve wê weke xosletekê wê yê bi wê ve zaliqi û wê bimênê û hetaheta wê xwe di wê temenê de wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê de wê di demên çanda gulla ên hemdem de wê şîrove û kifşkirinên wê yên di warê tendurustê de ku wê di demên zanistê ên hemdem de wê bi navê wê û hwd re wê di wê temen de wê werina kifşkkirin û wê werina şîrovekirin û wê werina ser ziman wê hinekê jî wê weke ku ew wê di wê çerçoveyê de wê bi wê aliyê ve wê weke ku wê girêdayî bin.

Di wê çerçoveyê de wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, pergale tendurustê a herêmê bi teybetî ya ku wê di mejiyê kurdan de ku ew heya ez wê qast dikim ku wê dema ku ez li wê dinerim wê di şêwayekê de wê bi wê re wê pêvajoyên wê yên jiyankirinê wê di rengekê de wê xwe di nava fêrsên wan ên çandî de ku ew bê ku ew carna di farqê de bin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê bijîn. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de û di dewama wê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, gûharinên ku ew dibin wê di wê temenê de wê bi temenekê bawerî ên weke li wan fêrsên tendurustî ên ku ew dihên bikarhanîn wê bi wê re wê bibê û wê xwe bide domandin. Ew wê weke hinek rewşên ku ew nayên guharandin wê li wan wê were nerin. Di wê çerçoveyê de ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwa û rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têngîna çandî a civakî ku wê bi demê re wê bi gûharê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fêrsên tendurustê ên bi fahmkirinê jî wê xwe li gorî wê biadilênin. Ev jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê ku mirov wê karibê wê di wê

temenê û awayê de wê li wê bihizirê û wê bi rehetî wê di wê çerçoveyê de bi pêvajoyên wê yên fahmkirinê re wê kifşbikê.

Wê jî wê di rengê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda fêrbûnê a tendurustê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtin wê di wê mejiyê civakî de wê ji du aliyan ve wê bi wê re wê bibê. Yek wê bi demê re wê di rengê de wê weke ku wê bibê. Ya din jî wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi çanda gulla re wê rûniştî bê di parastgahên de wê, bi têngîna civakî re wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di demên şariştana uruk de wê demên ku wê ninisine wê derkeve wê têngînên weke 'ninisine-gulla' wê di rengê de wê bi wê re wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê çanda ninisine wê piştî wê bi yazdanî wê li nava hinek bajar dewletên demê weke Ur, lagash, larak, û hwd de wê bibê. Hinek nişanakên wê li Nippurê jî wê di rengê de wê werina dîtin.

Belgeyên herî pêşîn ên Ninisina ji serdema Xanedaniya isinê ên destpêkê ku ew hena û hatina formulekirin dibin. Perestgeha wê ya li Isînê Egalmah(egalmah di kurdî de dihê wateya 'male min' û an 'male me' û an jî 'male mazin (pîroz)' ku wê bi têngînek û kirdeyek pirrani wê were fahmkirin. Weki din di wateye 'yê li gel me' jî wê karibê were fahmkirin'. Di dewama wê de wê di wateya 'dîyarê me' 'warê me' û hwd jî wê wate wê ji wê derkeve. Di dewama wê de wê weke ku wê were fahmkirin 'male mazin' û an li jor û an bilind bi wateya xwe dide me. Di kirdeya gotina 'mah' de wê ya mazin morfolojiya wê zêde li ser têngînek aidiyetê diyar dikê de wê karibê bi xortî ji wê bigirê.), bû, "qesra herî bilind", ku berê di hezarsala sêyemîn beriya zayinê de hebû. Gelek pîrozgehên din ên ku ji wê re hatine veqetandin heman navî li xwe kirine Di serdema Sargonî ê aqadî de, di nivîseke Maniştushu (gotina maniştuşû' wê di wateya 'cihê mazin ê em li wê danişîna' jî wê karibê di kurdi de were fahmkirin) de li ser serê taçekî xuya dibe. Wekî din, Hîmên Perestgehê ji yek ji wan re hatine veqetandin. Di metnên Adabê de jî, bi tenê bi navekî giring dihê ji wê bahskirin û berggirtin. Di vê serdemê de herî dereng li Nippur jî hate nasandin, lê di panteona herêmî de rolek sereke weke dihê dîtin weke gulla neleyist. Lêbelê, heta deverên weke Ekurê wê xwediyê hebûnek mayinda bibê. Heta ku wê bê gotin ku wê tîrbaya wê li 'ekurê bê. Li gorî hin şîroveyên weke ne hatî piştrastkirin jî wê ekur wê bajarê inanna bê weke urukê ku wê piştî wê ji devê îştar û di

efsanaya wê de wê çawa wê hêrîşî li wê bên dayinkirin wê were jê bahskirin.

Ninisina di çavkaniyên ji serdema Ûr a sêyem de baş dihê dîtin û ji wê bahskirin. Belgeyek ji Puzrish-Dagan ji serdestiya Ibbi-Sin piştrast dike ku pêşkêşî wî û malbata wî li Isin hatine kirin: Pabilsag, Gunura, Damu û Şumaḥ na. Di heman serdemê de, ew li Larakê jî dihat perizîn, ku li wir perestgehek wî hebû. Dihê zanîn ku perestgehên Ninisina di serdema Ur a sêyem de xwediyê serwerên fermî bûn, wekî ku ji hêla mohra hin Amar-Damu ve hatî destnîşan kirin, ku ji bandûrek di belgeyek ji Nippur de dihê zanîn, ku wî wekî "šabra Ninisina" binav dike. Di hin rewşan de, bijîjk tevlî rituale wî bûne. Mînaqek din jî Ubartum e, jinek ku ji Mezopotamyaya kevnar bijîkkek a herî baş-belgekîrî dihê diyarkirin. Li gel kûpê (sagi) Şulgi-bāni, ew berpirsîyarê belavkirina pezê qelew bû ku dihat xwestin ji Ninisina re were pêşkêş kirin. Lîsteya ji Lagas Ninisina-gula û Ninisina-namtur ji hev cuda destnîşan dike. Ew jî bi Pabilsag re li vî bajarî dihat perizîn, belkî ji ber tēkiliya nēzîk di navbera yazdanên cûrbecûr yê dermankirinê û hevjinên wan de hebû (çav: Asher-Greve, Julia M.; Westenholz, **Joan G. (2013)**. *Goddesses in Context: On Divine Powers, Roles, Relationships and Gender in Mesopotamian Textual and Visual Sources*. p; 86, Academic Press Fribourg).

Wê jî dikarê wê bi rewşa ninisine-gulla re wê werênê ser ziman ku wê dema ku wê bahsa wê wer kirin wê bi tēgîna 'mazûnbûnê' re wê were jî jê bahskirin. Wekî din ninisine-namtur ku wê bahsa wê wer kirin wê weke ya 'piçûk' wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê hinek şîrovevan wê piçûk û mmazinbûnê wê weke nişanaka hebûna wan ya mazin û an ne mazin di panteona yazdanên meseopotamiyî de wê şîrove dikin. Lê ev dikarê hinek wateyên wan ên din jî hebin û ev intiba hî bi xortî bi mirov re çêdibin.

Li ser pêvajoyên hemdemîbûna gulla jî wê pêwîst bê ku mirov wê çend gotinan wê bibêjê. Ew wê ji du aliyan ve wê weke ku wê karibê were fahmkirin. Aliyê pêşî wê bi tēgîna wê ya li ser bawerîya wê re ku wê xwe bi şêwayekê fêrbûnê û hwd re wê bide domandin bê. Wê, di wê temenê de wê bi tēgînek xwezayî ku wê xwe bi temen bikê. Aliyê din jî wê di wê temenê de wê bi tēgîna xweza û darêjkên wê û kifşkirin û an afirandina bi wan a weke bi rewşên dermanî û hwd re wê karibê wê li wê bihizirê bê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ku wê di dewama wê de wê formulên wê yê ku ew pêşdixê û an şêwayê dermankirinê û an ji rewşên weke minaq şikandina qûlincê û hwd re wê çî wê bibê wê, ew wê werina

dîyarkirin û wê weke wê werina domandin. Wekî din wê ji aliyekê din ve jî wê, rewşên weke minaq ketina jahri de wê çî ji wê re wê baş bê ew wê weke dermanî wê weke rewşên mayinda bin. Di têngîna gulla de wê rewşên weke nexweşîyan ên weke di darêjkek weke dîyar de wê di şêwayekê de wê weke ku wê li wê bihizirê. Ew wê, di têngîna wê ya giyanî de wê hinekê wê şîrove bikê û ev wê têngîna wê ya giyanî wê weke hinekê din wê kompliketir wê bikê. Di wê temenê de wê di rewşekê de wê çendî wê weke ji têngînek giyanî wê ber nexweşiyekê ve wê herê wê di dewama wê de wê ji nexweşiyekê jî wê bi wê rengê wê bi ber salixkirinek bi wê rengê wê weke ku wê heerê. Ev wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di awayekî din de jî wê di nava çanda gulla de wê aliyekê wê yê din jî wê di renekê de wê ew wê were dîtin ku wê li ser têngîna kucikan re bê. Wê di wê nûqtayê de wê ew wê bi nirxekê wê werina diyarkirin ku ew wê weke xwediyê hinek seh û an hêstên kifşkirinê ên weke bi hîsa şeşemin re bin. Wê ew wê giyanê bibînin. Wê dîtînen wan wê ne weke yên mirovan bin. Di wê temenê de ku wê Ninisine wê di wê şopê de wê were wê li Isine wê bi navê "eurgira" wê 'male kucik' wê di renekê de wê were dîtin ku wê çêbikê. Ev wê ne tenê wê li isinê lê wê li deverên din ên weke nippur jî, girsu, lagashê jî, adabê jî, umma jî û heta deverên din ên weke li mesopotamiya jorin ên weke deverên mari û li dordora wê û hwd wê ev wê bi awayekê wê bibin. Li deverên ku wê ev çanda gullaninisine wê hevê wê di renekê de wê ev li wan wê weke ku wê bibê. di demên hezarsalên duyemin ên berî zayinê de wê ev wê zêdetirî wê were dîtin ku wê bibê û wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê deverên weke malên kucik û an "eurgira" ku wê werina bi navkirin wê di hinek nivîsên bizmarî ên wê demên isine, urukê û hwd de wê weke 'parastgehên kucikan' û hwd jî wê di renek de wê werina bi navkirin. Di wê temenê de ev ne weke piçûkxistinê bê. Ev wê weke têngînek bi nirxkirinê û dana nişandinê a astbilindiyê wê weke fêrs û fahmkirina bi wê bê. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê were ser ziman. Di nava çanda tendurustê a gulla û ninisine de wê têngîna kucik wê çendî ku wê bi gelek awayan wê were ser ziman wê li ser funksiyona wê zêde dîyarkirin wê nebê. Lê di wê temenê de wê weke hinek hizrên ku ew dihên ser ziman wê bi aqilmeşandinek wê werina ser ziman. Weki din wê di wê rengê de wê gelek aliyên ku wê di wê

çerçoveyê de wê, werina ser ziman wê weke deverna bi pirsên bêbersiv wê bimênin.

Egalmağ perestgeha ku herî zêde di belgeyên Îsînê de behsa wê dihê kirine bê. Enlil-banî jî ji wê re perestgeheke nû li Isin'ê çêkir. Weki din ew parastgeha ku wê Enlil-bani çêbikê wê yek ji wê parastgeha ku wê bi navê "eurgira", û an ku wê were wateya "mala kûçikan" bê. çêkir. Andrew R. George amaje dike ku ew ji bilî stargehek xaniyek bû, lê ev nêrîn bi gelemperî û giştî nayê pejirandin. Di kolandinan de hebûna gelek îskeletên kûçikan li heman bajarî, û her weha pêjn û lewheyên ji sifirê (tûncê) ên xêzkirî yên van heywanan ku ew dihên çêkirin û weke bermehi mana ji wê demê nişan didin ku ew wê bi hinek tefkir û nişanekên cihê wê di wê temenê de wê were diyarkirin. Weki din wê gotina "esabad", ku wê were wateya "mala guhê vekirî", an jî dibe ku were wateya "mala vekirina têlên laş", perestgeheke din a Ninisina de ku li Isin an li nêzê wê bû, li gorî Irene Sibbing-Plantholt, û Andrew George diyar dike ku ew li şûna Larak be wê di wê warê de wê xwediyê hinek bermehiyan bê. Nînisîna hîna jî di dema Îşbî-Erra de li vî bajarî dihate hurmetkirin, wê demê dibe ku tenê karekî olî hebûya. Dibe ku keyên Îsînê jî Nînisîna bi Urukê re dane naskirin, şûna Gula ku berê li wir dihat ji wê re di hat berg girtin. Sîn-kaşîd li Ûrukê ji Nînisînayê re perestgehek di wê demê de ava kir û di nivîsa ku vê bûyerê de bibîr dihêne, wê wekî "rêmildarek (û an kahîneke) efsûnî ya gelek kesan, serek bijîjkê û serê mazin" û wek xanima wî dihê binavkirin. Navê vê pîrozgehê Egalmağ bê. Lê ev navlêkirin wê bi tememî wê parastgeha ninisine a esasî bê û an wê parastgehek din a bi wê navê ku ew hatî çêkirin bê wê zêde ne diyar bê. Dibê ku ew gelek parastgeh bi heman navê di wê temenê de ew hatina çêkirin li dever û demên cûrbêcûr û ew bi wê rengê hatina hanin li ser ziman (çav: Beaulieu, Paul-Alain (2003). *The pantheon of Uruk during the neo-Babylonian period.* p; 274, Leiden Boston: Brill)

Di heman serdemê de, Ninisina jî bi Larsa hate nas kirin. Kesek bi navê Abba-duga ji Girsû ji bo jiyana vî kesê navê wî derbas dibê ku di sedsala nozdehan a berî zayîne de serdest bû, peykerek kûçik wek diyarî Ninisina kir. Ew wê wekî "doktorê jîr" û xanima wî bi nav dike, û dibêje ku divê navê peykerê "Kûçikê dilsoz, rawestgeha keştiyek dermanê jîyanê" bi nav dikê. Ev karê hunerî wekî birhana herî zû ya naskirî dihê hesibandin ku Ninisina dikare bi kûçikan re têkildar be. key Gungunum Eunamtila, "mala nebatên jîyanê", perestgehek ku ji Ninisina re li Larsa hatî veqetandin, ji nû ve ava kir. Warad-Sin, wek keyê din ê vî bajarî,

perestgehek Ninisina li Ur jî da ava kirin. Navê wê jî Egalmah bû. Di nivîseke bibîrhanî de, wî diyar kir ku ew hêvî dike ku ev kiryara yazdanî bibe sedema ku jiyaneke dirêj û serdestiyek ku ew şahiyê bide wî. Bo bergkirinê a ji Nînisînayê li Êrê bi awayekî din nehatiye bi birhankirin. Lê dihê diyarkirin û gotin ku ew yazdana ku li vê perestgehê dihate pîrozkirin bi rastî Gulla ye, lê birhan kêma in bo wê ku ew were piştrastkirin. Ê dibe ku yazdana Îsîn tenê ji aliyê Warad-Sin ve hatiye naskirin. Heman key, mîna pêşiyê xwe, Eunamila jî ji nû ve ava kir. Rim-Sîn I wê Nînisînayê di nivîsareke ku avakirina perestgeheke Ningişzîda li Êrê bi bîr dihêne de, wekî "xanima hêza min" bi nav dike. Ji ber ku wê gazî gelek yazdanên din jî kir (wek Anu, Enlil, Ninlil, Ninurta, Nuska, Enki, Ninhursag, Nanna, Utu, Ishkur, Nergal, Inanna, û Ninşenşena û hwd), Odette Boivin "pîvaniya sererdîyê ya nû bidestxistî" dikê re wî hanî ser ziman (çav: Boivin, Odette (2018), The First Dynasty of the Sealand in Mesopotamia, p: 192-195).

Boivin wê di xabate xwe de wê li ser demên rêveberîya sealand wê bisekinê. Lê ew wê di wê warê de wê hin agahiyên ku ew di destpêkê de wê bide wê di wê warê de wê ji me re wê di çerçoveya xabate me de wê karibin weke çavkani ji wê aliyê ve werina girtin. Bi kortasî ku mirov wê werênê ser ziman wê bi wê rengê wê were dîtin ku ew dihênê ser ziman. Keyenîya Sealand ji serhildana li dijî hegemonyaya Babîlonî di nivê paşîn a sedsala 18-an berî zayînê de rabû, ew neçar kir ku desthilatdariya Sumer û Akad parve bike. Her çend keyên wê di tevahiya tevliheviya ku berbi hilweşîna Xanedaniya Amorî li Babîlê ve çû, xwe domand, ew yek ji ramyarîyên Mezopotamyayê yên herî xirab ên belgekirî dide diyarkirin Heta van demên dawî, ew ji me re bi giranî bi tevlêbûna wê di nav listeyên key û çîrokên paşerojê de dihat zanîn, lê weşandina vê dawîyê ya zêdeyî 400 metnên arşîv ên ji qesra Sealand, ku di demek kurt de li dû tabletên wêjeyî û dînê, di dawîyê de îmkana lêkolîna vê ramyariyê dide. Ji çavkaniyên bingehîn. Wê Odette boivin di xabate xwe de wê ji vê aliyê ve wê li ser wê bisekinê. Aliyên ku hatine vekolîn ev in: Aborî bi giranî rêveberîya palatî û veguherîna çavkaniyên çandinî û sewalan; panthea û kulta ku ji qesrê dihê piştgirî kirin, ku nîşan didin ku keyên Sealand I dibe ku hukumdariya xwe di kevneşopiyek Larsean de bicîh kiriye; dîroka ramyarî, di nav de nîqaşkirina erdnîgarî û kronolojiya têkildar; di dîroknivîsiya Mezopotamyayê de tomarkirin û veguhestina zanyariyên li ser xanedaniya Sealand I. wê dide diyarkirin.

Li vir ya ku wê boivin wê bide diyarkirin wê ji aliyekê ve wê di mijare rengê çandî û ramiyê de wê weke ku wê di dewama wê têgîna baweriyê a demê de wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Çanda ku wê boivin wê werênê ser ziman wê di dîmenekê de wê wek dîmenekê ku wê bi demê re wê çawa wê bi ber çanda serdestiyê ve wê çûyin wê bibê û wê rewşa desthilatî wê bi ya çanda yazdanî wê temenê wê çêbikê. Di wê temenê de wê navaroka xabate boivin ku wê zêde bi nav nekê jî wê weke ya demên çanda yazdanî a inanna-gulla wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Keyê Babilê yê kevnar Sumu-abum perestgehek ku ji Ninisina re li Babilê hatî veqetandin çêkir. Li gorî Andrew R. George, bi îhtîmaleke mezin ew bi Egalmaḥ re têkildar e, ku di demên paşerojê de wekî perestgeha Gula xebitî, her çend ew di nivîsan de bînav maye. Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê yazdan gulla wê weke kevntir bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê bi navê gulle xabitina wê, di rengê de wê karibê wê jî wê bide diyarkirin ku ew yan weke yazdana mazin a sereka û an weke ew di rengê de wê dema ku wê were çêkirin de ne tenê wê kulta ninisine wê were berçav girtin û wê bi teybetî wê bi ya gulla re wê were çêkirin. Têgînên Andrew George wê, têgînekê bi rehetî bi me re didin çêkirin.

Weki din Sumu-dîtana Kîş jî perestgehek Ninisina ava kir, lê nav û cîhê wê yê merasîmê ne diyar e. Julia M. Asher Greve destnîşan dike ku li Sippar hem perestgehên Ninisina û hem jî Ninkarrak hebûn, lê Irene Sibbing-Plantholt di ragihandina xwe de dide diyarkirin ku ew li wî bajarî nehatibû perizandin. Nivîsa li ser mohra Tişpak-nasir, xulamê Îbalpi-El I, Keyê Eşnûnna, nîşan dide ku wî navê Ur-Ninisina bavê xwe li xwe kiriye. Di piraniya serdema Babîliya Kevin de wê, kulta Ninisina di paşveçûn de bû, lê ew li Babil, Kisurra, Kîş, Lagash û Uruk berdewam kir. Di wan demên babil ên dawî de jî wê li gorî wê çandê û kultê wê bijin. Lêbelê, Samsu-iluna bixwe di dema desthilatdariya Isin de kêmbû û di dawiyê de hate terikandin. Piştî ku bajar ji aliyê Kurigalzu I yê xanedana qassîtan ve hat avakirin, Gula bû weke yazdana dayikê, lê Ninisina jî li wir wek yazdana di çerçoveya wê de û ji wê piçûktir hat diyarkirin û hebûna wê xwe berdewam kir. Dema ku keyê navborî Egalmaḥ wekî perestgehek Gula binav kir, keyên paşerojê di dema projeyên avakirina li wir de bi domdarî Nînisîna wekî yazdana Isînê binav kirin. Ev wê dide diyarkirin ku wê isin wê di wê demê de wê weke li bin çanda gulla a yazdanî re wê bi ninisine re wê bibê xwediyê rewşek

statûyî. Mînaq, Adad-apla-iddina paşê perestgeha Ninisina (dNin-ezena) restore kir, wekî ku ji hêla agahdariya ku li ser gelek kerpîçên ji wê avakirinê hatine mohrkirin diyar dibe. Bi wê yekê xwestiya ku wê bide diyarkirin ku wî ew kiriya. An jî weke qudreta xwe bi wê li ser wê re bide diyarkirin. Di nivîseke yekane de heman keyê wê wekî diya xwe bi nav dike. Wekî din, hindik agahi di derbarê perestina Ninisina ya piştî serdema Babîliya Kevin de dihê zanîn, her çend ew wekî yazdanek cûda wekî dereng serdema Neo-Babilonî xuya dike. Çanda babilian a wê demê wusa dihê dîtin ku wê di bin bandûra ya qassittên demê de wê bibê û wê di rengekê de wê, di nava çanda qassittan de jî wê gulla wê weke kultek sereka a weke 'dayika yazdan a mazin' wê ji wê aliyê wan ve wê bê diyarkirin. Bandûra wê têgîna qassittan wê di demên piştî jî wê hem lli giştîya herêmê û hem pêşveçûnên piştî ên weke di demên babilian û piştî wan heta demên hûrî û mîttaniyan de jî wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide domandin. Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov dihizirê wê rastî weke gelek nişanakên wê ji wê aliyê ve wê karibê were.

Rêwîtiyek efsanewî ya Nînisîna di kompozîsyona duzimanî ya "Rêwîtiya Nin-Îsîna ber bi Nîppurê" ve dihê vegotin. Cûreya nivîsê wekî şîr -nam-şub dihê binavkirin, têgehek ku dihê îdiakirin an "hînek efsûnî" an jî pêkhatyek ku li ser diyarkirina çarenûsê disekine. Versiyoneke sûmerî ya yekzimanî ya berê dihê zanîn, û ne diyar e kengê wergera akadî lê hatiye zêdekirin, li şûna Ninisina Ninkarrak 'Kolophonên' nimûneyên duzimanî yê naskirî destnîşan dikin ku ew ji xwemalên li Babil û Nippur hatine kopî kirin. Zagonzanên ku berpîrsiyarê amadekirina wê bûn, birayên Marduk-balâssu-êriş û Bêl-ağa-iddîna bûn, yê ku hin Iqîşa-Ninkarrak wekî nivîskar dipejirînin. Ew bi îhtîmaleke mezin di dema desthilatdariya Tiglath-Pileser I de çê bû, û bavê wan, Ninurta-uballissu, karmendek di dîwana keyeniya Asûrî de bû, lê dibe ku malbat ji Babîlê hatibin.

Di nivîsê de mêrê wê Pabilsag, zarokên wê Damu û Gunura (wekî Alad-şaga an bi Alad-şaga re, "giyanê baş" tevdigerin), niştecihên Isin, "yazdanê Nunamnir" (Enlil) li milê yazdanê çepê, û Udug- hene. Wek "bavê Enlil", li aliyê rastê wê ravekirineke berfireh a pêvajoyeke li pey yazdanê, tevî şaga ("giyanê parastinê") dide. Li gorî Wilfred G. Lambert, di derbarê dêûbavê Enlil de gelek kevneşopî dihêne zanîn, û dibe ku bavê wî bi cûrbecûr Anu, Lugaldukuga, an jî dibe ku yazdanê seretayî Enmesharra bê. Şumah, zarokê sêyem ê Ninisina û Pabilsag û wekî

"heralê rast ê Egalmağ" hatî destnîşankirin, li ber diya xwe hate danîn û rêve çû. Her çend seferên yazdanan bûne mijara gelek kompozîsyonan jî, ji wêjeya Sumeran ravekirineke din a bi heman rengî ya berfireh a pêvajoyan nayê zanîn. Bermayiya nivîsê bi kurtî seredana yazdana ji bo Nippur, pêşkêşiyên wê ji axayê bajêr Enlîl re, û ragihandina wê ya çarenûsek baş ji bo wî vedibêje. Lacuna 10-xêz li pey dihê, û dema ku nivîs berdewam dike Ninisina û Pabilsag dikevin Egalmağ, li ser kursiyekê rûdinin, û li muzîka ku ew ji hêla Ninînuna ve hatî çêkirin guhdarî dikin. Xuya ye ku beşên dawîn behsa ziyafetek ku ji bo rûmeta wî li Isin hatî çêkirin, bi beşdarbûna Anu, Enlîl, Enki û Ninmah re dihê çêkirin.

Di dewama wê de wê ev rêwîti wê di xwe de wê gelek agahi û hûrgilên ku em di wê çerçoveyê de dikarin di dewama wê de peydabikin û werênina ser ziman wê bibin. Lê li vir wê di wê nûqtayê de wê çanda yazdanî wê weke ku wê Wilfred G. Lambert wê di dewama wê de wê balê li lê bidê kişandin wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi temenekê ramyarî û çandî wê encamên wê di demên piştîre ên paşeroj de wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê rêwîtiya Ninisine a li nippurê wê dema ku em wê dihênina ser ziman wê di wê temenê de wê aliyekê din ê weke rabûna kultê wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Lê li ser xate kulte ninisine re jî wê hinek agehiyên ku ew di çerçoveya kulte gulla de ku ew werina fahmkirin wê bibin. Ber ku ew wê weke yazdana di çerçoveya wê "xanima mazin" û an "dayika pîroz" de ku wê werina dîyarkirin de wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê di mijare kulte xwe de wê hinek aliyên bi berfirehbûna çanda gulla û xwe domandina wê li deverên din bi rêwîtiya wê ya li deverên û di demê de wê xwe bide diyarkirin. Rêwîtiya ninisine wê hem berfirehbûna çand û kult û hişmendiya gulla wê di xwe de wê bihawênê û hem jî wê bi demê û hwd re wê domandina wê zanina wê barkirina li dever û demên din wê bi xwe re wê bîne li holê û wê bide dîyarkirin. Ber vê yekê heta vêderê me li ser ninisine re wê bi rengekê wê xwest ku em wê werênina ser ziman. Weki din jî wê sedemek wê ya ku em wê di dewama wê de wê li ser ninisine re wê dikin ku wê fahmbikin wê hinek aliyên ku ew pêwîstban ku ew bi gulla hatiban fahmkirin ew weke ji demê çûna. Ber vê yekê wê hinek wan aliyê jêçûna jî wê weke çand û kulte ninisine wê di dewama xwe de wê weke ku wê ji wê aliyê ve wê bi hinek aliyên wê weke ku wê wê temem bikê. Ber vê yekê wê ew jî wê giring bê ku ew di wê çerçoveyê de wê fahmbikê. Ji xwe qassittan ew weke keça gulla û

fahmkirina ku ew di dewama wê de wê weke ku ew hildan li dest û qiymet danê (çav: Wagensonner, Klaus (2008). "Nin-Isina(k)s Journey to Nippur. A bilingual divine journey revisited". Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 98. Department of Oriental Studies, University of Vienna: 277–294.).

Çanda gulla wê di renekê de wê di nava hinek hûrgilên ku me li ser Boivin re wê hani ser ziman li ser serdema sealandê a yekem de wê karibê di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê bi berfirehiya wê çanda wê re ku wê weke qadek pêşketinê wê di renekê de wê fahmbikê. Ber çendî ku wê Boivin wê zêde wê nedê diyarkirin jî lê hinek şiroveyên wê di wê temenê de wê çerçoveyek fahmkirinê ku mirov wê di wê çerçoveyê de fahmbikin wê bi rehetî wê karibin werina fahmkirin.

Ji xeynî lejî û an zargotinên ku li ser Înanna disekinin, yên ku ji Nînisîna (an Gula) re hatine veqetandin, mînaqên herî gelemperî yên naskirî yên nivîsarên weha yên ji Mezopotamya kevnar in. Formulên bi vî rengî dikarin di her du rewşan de jî werin bikar hanîn. Bi gelemperî Nînisîna di nivîsên weha de şîna windakirina bajarê xwe Îsîn dike. Mînaq, di Şîna Sumer û Êrê de, ew yek ji yazdanên ku şîne dike, "Îsîn bi ava diherikî vebû qat bû"; Beşa ku jê re hatiye veqetandin piştî beşa ku balê dikişîne ser Lugal-Marada û jina wî Imzuanna û berî beşa ku çarenûsa Ninlil vedibêje dihê ser ziman. Wendakirina Damo mijareke din a şîne ye ku car caran bi wêrankirina Îsîn re dihê hev kirin. Li dû lêkolînên berê, Dina Katz amaje dike ku, berevajî xwedayên din ên dimirin, Damu xuya ye ne wekî xortek lê wekî pitikek dihê xeyal kirin, bi nivîsek ku wî wekî "zarokek nûbûyî ku hîn nehatiye şuştin" binav dike. Ew destnîşan dike ku kevneşopiyên li dora wê dikarin destnîşan bikin ku ew ji rêjeyên bilind ên mirina pitikan li Mezopotamya kevnar peyxama xwe girtiye. Ninisina bi gelemperî jê re wekî "kurê min" (dumu-ĝu) an "Damu'yê min" (da-mu-ĝu) dipeyive. Referansên muhtemel ên ku Ninisina ji bo rizgarkirina Damu ber bi cîhana binerdê dadikeve, dihêne zanîn, lê dibe ku çavkanî adaptasyona nivîsarek bê ku bi eslê xwe bala xwe dide Inanna (çav: Delnero, Paul (2020). How To Do Things With Tears. p: 72-74, De Gruyter).

Di wê çerçoveyê de wê çanda inanna wê di wan waran de wê xwediyê gelek waryantên ku ew bi wê dihê dîyarkirin bê. Dibê ku ew ber ku ew zêde kevntir a. Lê di wê nûqtayê de wê zargotin û an gihandina hawarê li gulla wê di wê temenê de wê, bê dîyarkirin. Bi heman rengê wê bal were

kişandin li inanna. Di wê nûqteyê de wê wek pêjnek zêde giring a çanda demê û mesopotamikî wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Pêvajoyên fahmkirinê û herikina pêvajoyên nivîsandina me de jî wê weke ku wê bi çavkaniyên ku me esasgirtin re wê zêde zelal wê were dîtîn û dîyar bibê ku wê çanda gulla wê zêde wê derkeve li pêş û wê serwerîya wê bi zêdeyî wê di rengê de wê xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di serî de wê weke yazdana tendurustê wê derkeve li pêş. Lê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ku wê di dewama wê de wê xwe bide dîyarkirin wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di nava kurdan de jî wê di demên me yên iro ên hemdem de gotinên weke "ez hawara digihênim gulla dilê min" ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê têgînek ku ew weke ji ya wê çand û kulta yazdanî a wê ku wê bi wê re wê were ser ziman. Ji wê aliyê ve wê ji sê aliyan ve wê ev hawar gihandin wê were dîyarkirin. Yek wê weke bi têgîna hawargihandinê bê. Ya duyem wê weke di rengê de wê, bi rewşên parastinê ên bi afsûnî bê. Ya sêyem wê bi rewşên fizikî-xwezayî û hwd ku wê di temenekê şenber de wê bi çêkirina derman û pêşxistina têgihên bo baştirkirinê û hwd bin. Ev wê weke qudreta gulla wê di rengê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê werênina ser ziman bin.

Di efsaneya Enkî û Pergala Cîhanê wê dema wî de Nînisîna yek ji wan yazdanên ku di giliyê Înanna de behsa meqamê xwe kiriye û li gel Aruru, Nînmûg, Nîsaba û Nanşe, ji aliyê yazdanê bênav ve li wê wezîfeyê hatiye tayînkirin wê were dîtîn. Ew wekî nu-ge dihê nasîn, têgehek ku nuha tete pejirandin ku ji pîrikekê re binav dike. Her weha di helbesta Hoe de jî dihê behs kirin, ku wê ji bo Enlîl, berxên ciwan û fêkî jî pêşkêş kir. Efsaneyeke din a ku niha nayê zanîn di derbarê Ninisîna de, li gorî Wilfred G. Lambert, dibe ku eslê wê yê binavûdeng Kurribba be, "yê ku li çiyê bihêrs e" an "yê ku ji çiyê hêrs dibe" wê weke têgînek bi çîrokî ku wê were ser ziman bibê bê. Çîrokek ku wê weke ya demên piştê bê wê were dîtîn û wê navên wî yên cihêreng navnîş dike dîyar dike ku ew "hêrişên bi hêrs" wekî Kurriba red kir (çav: Sibbing-Plantholt, Irene (2022). *The Image of Mesopotamian Divine Healers. Healing Goddesses and the Legitimization of Professional Asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace.* p: 136, Boston: Brill).

Ninisîna di hejmarek navnîşên yazdanan de dihê dîyarkirin, ku bi navnîşa yazdana Fara dest pê dike. Di listeya yazdanan a Weidner (bi têgînalisteya yazdanên mesopotami ya.) de ew dihê pêşiya Ninkarrak û Pabilsag. Di navnîşa yazdana Nippur a Babîlonî ya kevnar de, ew wekî

duyemîn yazdanên navborî, di navbera Bau û Gula de xuya dike. Nivîseke qatbûyî ji Ur'ê, ku dibe ku listeya yazdanên nenas ji heman serdemê bê, wî di hejmareke kurt a yazdanan de, piştî Anu, Enlil û Nintu, û berî Nanna, Enki, Utu, Inanna, di rêza çaremîn de digire, û di dewama wê de wê Îşkur were. Di pêşnivîsa Babîloniya Kevin de ya listeya yazdanên demên piştî de An=Anum piştî hevjinên yazdanên cûrbecûr û berî Ninkarrak xuya dike, û di guhertoya pašîn de Ninkarrak yekem dihê.

Diyardeya hevdengkirina yazdanên din bi Gula re di straneke ku ji hêla Bulluşa-rabi (wekî Bullussa-rabi jî dihê nivîsandin) ve li hin xalan di navbera salên 1400 beriya zayinê û 700 beriya zayinê de hatî çêkirin û nasnameyên cihêreng ên ku jê re hatine destnîşankirin vedibêje. Li ser bingeha lêkolînek destpêkê ya nivîsê ji hêla Wilfred G. Lambert ve, dihê zan kirin ku ew ne kevintir be, ji ber ku ji serdema Babîliya Kevin de ti stranên hevseng ên hevseng nayên zanîn, û danasîna Ningirsu wekî yazdanekî çandiniyê dihê diyarkirin. Ji deqan bi heman rengî tenê ji bo demên pašîn tîpîk e. Qatên naskirî bi giranî ji serdemên Neo-Asûrî û Selûkîdan hatine, her çend dibe ku hindê ji serdema Arsakîdan jî bin. Di wêjeya Mezopotamyayê de mînaqa herî naskirî ya aretalojiyê dihê dîtin.

Metnên ji 200 rêzên nivîsa bizmarî pêk dihê û bi 20 strofan hatiye dabeşkirin û bi kesê yekem hatiye nivîsandin û Gula pesnê xwe dide û xwe bi yazdanên din dide naskirin. Vana Nintinugga, Nanshe, Bau, Ninsun, Ninkarrak, Ungal-Nibru, Ninmadiriga, Ninigizibara, û Ninlil hene. Lêbelê Nînisîna ne di nav wan de ye. Hebûna Nanshe û Ninsun ji hêla Joan Goodnick Westenholz ve wekî "neçavkirî" hate binav kirin, her çend wê destnîşan kir ku wan her du jî rolên xwe yên cûda wekî yazdanên derman bicîh hanîn û ne wekî ku ji çavkaniyên din têne zanîn. Irene Sibbing-Plantholt diyar dike ku sedemên li pişt pêşkêşkirina Ninlil û Ninigizibara wekî yazdanên dermankirinê ku ew were ravekirin, ji ber ku ne wekî din di rola dermankirinê de nehatiye pejirandin, dema ku li gorî Westenholz ya berê ji ber têkiliya di navbera Gula û Sud û dema ku ya pašîn di serî de bi Inanna û bi çengvanek bêtir ji dermanker re têkildar bû, Umma jî bi Gula re têkildar bû. Wekî din, strofeya ku li ser teonîmeya Ungal-Nibru disekine xuya dike ku li şûna wê perestgehên ku bi Ninnibru ve girêdayî ne diyar dike. Hevjîna yazdan Nînûrta, bi yazdanên cihêreng jî dihê naskirin. Di nav van de Ningirsu, Zababa, Utulu, Lugalbanda, Pabilsag, û Ninazu, û tevlîbûna wan dibe ku ji ber nasnameya Gula û Ukulla bê û ne di navbera wê û Ninurta de be. Teonîmên nêr bi jimarê ji yên mê kêmtir in, ji ber ku Ninurta û

Lugalbanda ji yek strofê zêdetir xuya dikin. Navên her du yazdanan û hevjinan di eslê xwe de ji rengdêran bêtir teonîmên kesane wek ku ew bibin dihê dîtin (çav: Lambert, Wilfred G. (1967). "The Gula Hymn of Bulluṣa-rabi". *Orientalia*. 36 (2). GBPress - Gregorian Biblical Press: 108–110).

Weki din wê di nava têtînen Wilfred Lambert wê dema ku wê bahsa rewşa nivîsandina tekstên pîroz û nivîsandina wan bikê wê bêtir ser ziman ku ew wê zêde nêr û an mêtir bin. Di wê çerçoveyê de wê bi têtînekê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Lê wê jî dide diyarkirin ku wê gelek zargotinên ku wê weke 'têtînen nivîskî ên pîroz bin wê di wê temenê de wê li ser gulla wê werina nivîsandin û gelek ji wan wê weke ku wê wînda bibin wê ji wan wê were bahskirin. Di wê temenê de wê di wê temenê de ev têtîna wê weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin ku wê karibê were fahmkirin ku wê rast bê. Ber ku wê di wê temenê de wê, gelek zagotinên bicihê ku wê bêî ku ew navê wan gelekane were zanin wê werina ser ziman di roja me de di nava kurdan de. Di wê temenê de ev wê li ser zarokan û mirina wan, li ser başkirinê, rewşên nexweşîyan, weke farišta bûna zaroyan, piştî mirinê rewşa zaroyan û hwd wê bi gelek aliyên din re wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê têtînek tendurustî wê di wê rengê de wê bahsa wê were kirin.

Li vir wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di renekê de wê karibê wê rewşa gulla wê kevntir wê bibê. Irene Sibbing-Plantholt wê dema ku wê li ser gulla û sedemên ravakirina wê a bi têtîna dermankeriya û hwd ku wê were fahmkirin de wê bahsa wê, kevneriya wê bikê.

Gula jixwe di çavkaniyên ji serdema Êr a demên wê yê sêyem û ya li Êrûkê de hatiye dihên piştrastkirin ku ew di wê demê de heya û xwediyê bandûrek zêde mazin a di wê demê de jî ya. Ninisine wê li ser wê re wê mazin bibê û wê bahsa wê xwe li herêmê wê bide diyarkirin. Lêbelê, ew ji metnên serdema Babîliya Kevin tune ye, belkî ji ber ku keyên ji xanedana Isin Ninisina dane nav panteona herêmî, ku bû sedema windabûna Gula, lê ew paşê ji nû ve hat kifşkirin Krul, Julia (2018). *The Revival of the Anu Cult and the Nocturnal Fire Ceremony at Late Babylonian Uruk*. p: 64, Brill).

Çanda gulla wê weke ku wê were dîtin wê di renekê de wê li dora urukê wê serwer bê. Ev wê weke çandek civakî a di demên şariştaniyê ên piştî ku wê weke taqabûlî demên şariştana urukê a duyem û sêyem wê werin wê di renekê de wê bi serweriya wê re wê di şewayekê de wê

bibin. Di wê demê de wê hin bi hin wê qassitti wê weke bi xanadanî û piştire di asta imparatoriyeke wê li herême ji ber quntaerên zagrosan wê dest bi serwerîya xwe ya li giştîya herême wê bikin.

Di wê nûqtîyê de wê çanda gulla wê hinek giringiyê hebin ku me re giring dihê ku em di wê nûqtîyê de wê bi berdewamî wê li ser wê disekin in û an di çerçoveya wê de pêşveçûnên din ên civakî û an rêzanî ên demê ku em bi wan re wan dihênina ser ziman. Di wê temenê de wê ew jî wê sedema wê ew bê ku wê di demên piştire wê weke heta roja me wê li kurdistanê ku wê di nava civake kurd û kêmetewên din ên kurdistanî de wê, nişanakên çanda wê di rengekê de wê weke ku wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê, di rengekê de wê dema ku em bahsa çanda gulla wê bikin wê di destpêkê de wê sê aliyên wê bi diyardeyî ku em di wê temenê de wê ji aliyekê din ve wê werênina ser ziman wê werina dîtin ku wê derkevina li pêş. Ew jî wê ew **bin**. Sê diyardeyên Gula li Urukê dihatin perizîn: Gula, Gula şa kisalli ("ya hewşê"), û Gula ya Bît-Gula, ku bi awakî bi nişteciheke piçûk ve girêdayî bû. Perestgeha wî bi eşkere beşek ji kompleksa Eanna bû. Li gorî nivîsarên îdarî, pêşkêşên ku wî distînin, xwê, xurme, ceh (di hin rewşan de ji bo çêrvan an jî nanpêjên ku di xizmeta wê de ne), bîra û heywanên cuda yê qurbankirinê (ga, pez, ordek, qaz û kevok) hebûn.

Di awayekê de wê di dewama wê de wê weke ku wê werê dîtin wê nanpijîti wê di nava civakê de wê weke çandek ku wê di wê temenê de wê li wê were diyarkirin. Wê bi di dîmenekê ku wê weke ku wê berê dihat kirin wê di têgînek rituali de wê biheta kirin. Weki din wê di nava çanda wê de wê, çêkirinên weke yê av turşû, bîra û an şarabê, û hin rewşên din ên weke ku wê weke bi gotina 'suravkê' wê were bi navkirin û wê di wê de wê tişt wê weke werina bicihkirin wê di rengekê de wê bînin dîtin ku wê werina kirin. Ev rewşên weke yê avatûrşû bê, sûravkê bê an rewşên din ên weke ava şîrin weke dimsê û hwd bê ku wê ji tirî werina çêkirin û yan jî weke şarabê û an bîra û hwd bê wê, formulên wê werina dîyarkirin ku ew di nava wê de dihên çêkirin. Ev wê, di wê temenê de wê bi têgînek rituali wê werina çêkirin.

Li gorî ku wê di roja me de wê di nava civakê de wê werina ser ziman ev wê, di şêwayekê rituali ku wê weke li demsalan wê werina beşkirin û hwd re wê di temenekê de wê werina çêkirin. Minaq çêkirina dimsê, şarabê û hwd rewşên weke bi avaşêrîn wê di demsalên ku wê tirî wê were berhevkirin de bê. Wekî din wê rewşên din wê li gorî rewşa raz û

warzan ku ew wê çawa wê ji wan wê fêkî wê were berhevkin wê, di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê were kirin.

Di wê temenê de wê di renekê de wê ev rewşên weke çekirina rewşên weke şarabê û an şiraniyên din bin ew wê di encama têgînek weke ya bo hin nexweşiyên bin û an weke bo tiştê weke ji kêfê û xweşiya dil bo xwarinê û hwd bin ew, di derbarê wê de wê zêde agahi newina ser ziman. Wê bahsa wê newê kirin. Lê ku mirov di temenê aqilmeşandinekê wê bikê wê demê wê dikarê wê bibêjê ku wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê dikarê wê bibêjê ku wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê, xosletên tiştê ku ew çawa bandûrê li laşê mirov dikê ew weke ku ew dihê zanin. Ber vê yekê ew wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di renekê û awayekê de wê weke ku wê bê li wê hizirkirin.

Di wê temenê de wê ev wê weke bi hinek rewşên başkirinê ku ew wê bi wê re wê weke wê were lê hizirkirin wê bibê. Minaq wê weke kevneşopîyekê ku wê di nava kurdan de wê heta roja me wê bibê wê, kesê nexweş wê ava şêrîn wê bê danin li berê serê. Di wê temenê de wê ev wê di renekê de wê weke kevneşopîyekê wê di demên berê de wê were kirin. Di aslê xwe de ew wê hê jî wê di renekê de wê weke ku wê were kirin û wê were domandin.

Di wê temenê de wê weki din wê rewşên bi wê rengê ên weke nexweşiya sorikan ku wê weke her mirov wê di jiyane xwe ya ciwaniyê de wê carekê wê pêkeve wê, di wê dema ku ew wê pêkeve wê weke nexweşiyek ku wê piştî mirov bû û pê de wê li bendê bin ku ew kengî wê pêkeve. Piştî wê êdî wê bo ku ew baş derbas bikê wê rêyên weke bi tiştên weke yên xwarinê ku ew lê dihên wê werina kifşkirin û wê bi wê re wê bîn bikarhanin. Di wê temenê de wê xwarinên ku wê werina ber serê di wê dema nexweşiyê de wê ew wê bibin û wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê ev wê bo xwarinekê wê dênina ber sêrê û an wê bi sedemek din a weke di mantiqê rituelekê de bê ew wê zêde newê ser ziman. Lê ew di rengê ku ew dihê kirin de wê zêdeyî wê dîmenekê rituelî wê weke ku wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Weke ku ew wê weke pêşkêşiyek ji yazdanan re dihê kirin ew di wê temenê de wê di renekê de wê bo parastinekê û hwd bê wê di renekê de wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê û awayekê de wê ew wê werê dîtin.

Di wê temenê de wê nexweşiyên weke yên bawîbûnê, hwd jî wê di şêwayekê de wê ji wan re wê rewşên weke yên bi avagerm bê û an

rewşên weke germavê bê û an rewşên weke yên li piştî şawitandina tiştê bê û yan jî wê weke rewşên bi armanca kişandina ba weke derxistina ji laşê û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê werina kirin. Di wê temenê de ew wê weke bi ritueli wê werina kirin. Wê di mantiqê weke derxistina giyanek xirab û hwd de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê were kirin. Weke wê di wê temenê de wê rewşên ku wê werina kirin û wê di derbarê wan de wê di şêwayekê de wê werê dîtin ku wê werina kirin. Di rengekê de wê di mijare başkirinê û rewşên weke derzên bi hastûyan û hwd re jî wê weke kevneşopîyekê ku wê serika hêkê wê were danin li ser û wê bi wê were girêdan ku ew bi wê rengê qayma xwe bigirê û newê labitandin. Ew wê piştî wê çawa wê were başkirin wê di wê temenê de wê bibê.

Ev wê weke hin rewşên ku wê bi wê di nava civake kurd de wê heta roja me jî wê hê wê li herêmê ku wê werina ser ziman bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê karibê wê were kirin. Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têgîna başkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were kirin.

Di nava çanda gulla de wê rituelên wê di rengekê de wê, dîmenekê civakê û mejiyê wê yê xwezayî wê bi xwe re wê, di rengekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wekî endamek ji rêza Antu, li kêleka yazdanên wekî Uruk Gula, Shala, Aya, Amasagnudi, Sadarnunna û Ashratum, ew yek ji beşdarên îlahî bû di meşa ku di cejnên weke yên sersalê û an dişibihina yên Newrozê de hat lidarxistin. Lêbelê, ji ber sedemên ne diyar, ew bi tevahî di navên teophorîk ên heman serdemê de tune ye. Julia Krul (di xabare de li rûpelên li dora 353'an de ku ew dest nişandikê) destnîşan dike ku her çend hin yazdanan, wek Nabû, ji ber guheztina têkiliyên ramyarî yên di navbera bajarên takekesî de gazî li wan nemaye jî, Gula ne bi derfet e ku bibe mînaqek ji vê diyardeyê, ji ber ku ew girêdana Uruk û Nippur bû (çav:Krul, Julia (2018a). "Some Observations on Late Urukian Theophoric Names". *Grenzüberschreitungen Studien zur Kulturgeschichte des Alten Orients: Festschrift für Hans Neumann zum 65. Geburtstag am 9. Mai 2018. Münster: Zaphon*).

Gula di serdema gûtîyan Kevin de bi Nippurê û hinek deverên din re zêdetirî hatiye nasîn, lê zêde birhan li ser rituelên wê ya destpêkê li van

bajaran tune ne. Ew tenê di serdema Kassite, panteonê herêmî de ku ew, bû yazdanek girîng. Heya nuha, ew bûye duyemîn yazdana ku herî zêde di navên teophorîk de ji vî bajarî dihê gazî kirin, ku destnîşan dike ku ew di warê ola kesane de populerbûna xwe digire. Di çavkaniyên paşîn de, girsu, lagash, isine, Nippur û hwd de ku ew herî zêde pê re têkildar bû, lê di piraniya dîroka xwe de ew bi navendek çandek taybetî re ne girêdayî bû. Ew di nivîsareke Marduk-balassu-iqbi de ligel Enlil, Ninlil û Ninurta, bi ihtîmaleke mezin yazdanên Nippur, xuya dike. Dibe ku parastgehek bi navê Egalmaḫ ku wê bi navê ninisine bèn çêkirin, ku beşek ji kompleksa Ekur pêk dihê, di rola wê ya jina Ninurta de ji Gula re hatiye veqetandin. Lê di wê nûqteyê de wê tişteke din wê diyar bibê ku me çendî ev parastgehên weke 'egalmaḫ' ku wê bi navê ninisine wê werina diyarkirin jî lê di hinek rewşên weke ji wê re rituel girtinê re wê weke ku ew cihna wek navendê ên gulla jî bin. Li vir zêde ne diyar e ku ew bo gulla di wê navê de parastgeh hena û an nin in. Lê nişanak wê didina nişandin ku ew pêwîsta teqez hebin. Di sala 1990-an de, kolandinên Enstîtuya Rojhilatî avahiyek li devera WA wekî Parestgeha Gula, yazdana saxbûnê û hevjiina Ninurta nas kirin. Avakirina parastgehê ya herî pêşîn di serdema Isin-Larsayê de bû û di serdema Kassî, Neo-Asûrî û Neo-Babilî de ji nû ve avakirina parastgehê pêk hat. Dihê zan kirin ku parastgeha Ninurta ya winda nêzîk e.

Çavkaniyên nivîsê destnîşan dikin ku di demên paşîn de, parastgeha Gula ya li Nippurê gelek yazdanên din, di nav de Ninurta, Damu, Kurunnam, Kusu, Urmaḫ, Nuska, Ninimma, Shuzianna, Belet-Seri, Sebitti, Bêl-āliya, Sirash, û Ningîrzida hene. Kurunnam an jî Kurunnitu (dKAŠ.DIN.NAM) yazdanek bi birê re têkildar bû û navê xwe ji kurunnu girt, vexwarinek ku bi kalîteyê tête hesabandin û di zarinan de wekî Ninkasi dihê pêşkêş kirin. Kusu wek yazdanek paqijkirinê bû, kesayetiya wê rituelê ku berê di nivîsarên Lagash de hatî pejirandin dihê dîtin. Ūrmeh, şêrê yazdanî bû ku ew, di vê rewşê de li gel Sumuqanê, li Asûr jî dihate perizandin. Nûska xulamê (sukkal) Enlîl bû. Ninimma yazdanek bi nivîsandinê re têkildar bû, lê di heman demê de di rola dermankirinê ya mîna Gula de jî hate pejirandin. Shuzianna jina duyemîn Enlil hate hesabandin. Belet-Seri hevtayê Akadî yê Geshtinanna bû, û her weha di hezarsala yekem a beri zayinê de li dîwana Gula xuya dike. Bêl-āliya ji hêla Paul-Alain Beaulieu ve wekî "rêzanvanekê yazdanî yê bênav" hate binav kirin. Ew destnîşan dike ku ev teonîm bi ihtîmaleke mezin sernavek giştî ye û dikare li cîhên cihê, wekî Pisangunug li Kullaba,

behsa gelek yazdanan bike. Lîsteyên biqasî diwanzdeh yazdanan pêk dihê. Sîraş minaq wek yazdanek bi çêkirina bîrayê ve girêdayî bû û gelek caran bi Nînkasî re wek xwişka wê an jî hevrehê wê dihate nasin û girêdan. Ningîrzida wek yazdanek piçûk bû ku navê wê dikare wekî "xanima şûra rast" were fahm kirin, dibe ku di vê çarçoveyê de wekî "neşterê (scalpel)" were wergerandin (çav: Cavigneaux, Antoine; Krebernik, Manfred (1998b), "Nin-gîrzida", p; 367, Reallexikon der Assyriologie (in German).

Li bajarê Babîlê, Gula di destpêkê de di parestgehek ku ji bo Ninisina ji hêla key Sumu-abum ve hatî çêkirin, hate perizîn, dibe ku bi Egalmah, "qesra herî bilind", ku beşek ji kompleksa Esagil bû were nasîn. Wî li wir parestgehek duyemîn jî hebû, ji hêla Ashurbanipal û ebukadnezarê duyem ve ji nû ve hatî çêkirin û heya dema Arsaqê a dereng maye, wek "mala guhê vekirî" dihê dîyarkirin û bi navkirin. Wekî din navê Eḫursagsikila, ku were wateya 'mal', û an 'çiyayê pak', bi gelemperî ji parestgehek Ninkarrak re dihê hesibandin, di gelek nivîsan de bi Gula re dihê girêdan. Gula herî kêr ji serdema Neo-Asûriyan ve dihê dîtin. Ev dem wê taqabûlî dema derketin û destpêkirina serdema hûrîyan wê werê. Nebukadnezarê duyem parestgeha xwe, Egula, ku bi wateya "xaniyê mezin" li vî bajarî da çêkirin. Nîşaneka duyemîn a yazdan gulla di çerçoveya têgihek herêmê de ku were fahmkirin wê, bi têgihên wek Gula (ša) abbi, ku bi îhtîmalek mezin wekî "Gula bav û kalan" dihê fahm kirin, an bermahiyek olek xwecî ya ku berî hebûna Gula di nivîsarên key li Borsippa de ye, an jî nenasek weke pêjneke ku bi wê re bûye yek dibe ku wê wek yazdanek herêmî bûya.

Di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê dikarê wê bibêjê ku wê di demên van demên dawî de wê gulla wê çendî ku wê weke bi bandûra xwe weke bi ber kêmbûnê ve wê herê jî lê wê di rengekê din de wê di nava civakê de wê bi çand û têgînên xwe re wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bijê. Wê were jiyandin. Wê ji wê û çanda wê pirr zêde wê di nava civatan de wê were dîtin ku wê bahsa wê were kirin. Çanda gulla a dermankirinê wê bi pêvajoyên demdirêj ku wê li ser xwe re wê derbaskirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê ye girîng ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, nivîsarên ku wê dihênina ser ziman wê bi gelemperî wê tiştêkê din jî wê di

çerçoveya serwerîya wê ya giştî de wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Di wê xate têngîna serdemî de wê ji ya dema qassittê û heta ya demên hûrrî û mitaniyan û hwd de wê di wê temenê de wê di renekê de wê were dîtin ku wê karibê wê di şêwayekê de wê bahsa wê bikê û wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Çanda gulla wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, weke çandake ku wê bi wê re wê di renekê de wê di nava xwezaye xwe de wê çawa wê bê jiyandin ku wê ji wê re wê weke bersivekê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin bê.

Li vir wê di renekê de wê di warê civakî de wê di xate wê ya xwezayî de wê were dîtin ku ew wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê dişêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di temenekê û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Lê di wê demê de wê bandûra gulla û rituelên wê di demên babil û asur de jî ku wê ji wê temen û hêm bigirin wê were dîtin. Minaq wê bahsa rituelên Enmesharra ku wê werina kirin wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê û çand û kulte ve wê were girêdan. Wê di wê çerçoveyê de wê bi têngînekê wê ew wê di dewama wê de wê bi bandûra wê ya li wê ku ew dibê re wê were hanîn li ser ziman.

Di demên dawî ên qassitan de wê dema ku wê bahsa gulla wê were kirin wê di renekê de wê bi yazdanên din ên weke Annunitum, Aya, Ninsianna, Zarpanit û hwd re wê were dîyarkirin. Xosletên wan yazdanan wê di awayên din de wê bin û wê hinekê wê weke ku wê ne diyarî wê di xosletên wan de wê hebin. Lê di wê temenê de wê ji wê şibandinê wê çawa wê bibê wê weke aliyekê wê yê nediyar wê di wê de wê hebê. Minaq wê bo ku ew weke gulla bi xoslet û teybetmendê bîn dayin nişandin wê were kirin û an wê hinek xosletên ji herdu aliyan ku wê bîn dana berhev wê bi wê re ew wê were kirin wê weke aliyna ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bihizirê bê. Ew jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê bikê ku wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê aliyê duyem wê weke ku wê zêdetirî wê ji mirov re wê makul wê were ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ber ku wê di wê demê de jî wê kevneriya gulla û çanda wê di renekê de wê bi zêdeyî wê bibê. Di wê

demê de wê gulla wê weke çand û kultek mazin bibê. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bibêjê ku wê di wê demê de wê du kultên mazin wê li mesopotamya demê wê xwe bidina diyarkirin. Yek wê ya gulla wê di wê rengê û awayê de ku wê bi pêvajoyên civakî û çanda wê ya ku ew bi wê pêşketiya bê. Ya din jî wê çanda îstar ku wê di wê temenê de wê derkeve li pêş û wê weke kultek serwer a çandî û ji gelek aliyan ve wê bi têkiliyên wê yên fahmkirinê re ku wê di rengekê de wê were fahmkirin.

Di wê nûqtayê de lê wê, dema ku em, ji aliyê çanda gulla ve wê gotinekê bi têngîna zayendî bixwezin ku em bibêjin wê zêdeyî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi fêrsên wê yên civakî û xwecihî ên civakî û hwd re wê di dîmenekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Îstar wê zêdetirî wê weke çand û kultek serwer a giştî û gelemperî wê bimênê. Wê di demên piştre de jî wê di wê temenê de wê bi wê gelemperîya xwe wê di rengekê de wê bibê. Ji xwe pêvajoyên çandî û ramiyarî ên piştre wê di wê temenê de wê gûharandinên ku wê di wê de wê bidina diyarkirin wê, di wê temenê de wê temenê wê gelemperî wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin.

Aliyê din lê wê gulla wê teybetiyên wê di wê temenê de wê bi xosletên xwecihî wê zêdetirî wê bi fêrsên zaninê û têkiliyên şenber re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê ji wê aliyê ve wê, weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê çanda gulla wê xosletên wê yêmn cihê û teybet ên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Aliyekê bi çanda gulla re ku me li jor li çend deveran wê kirpendin em dixwezin wê li vir wê dubare wê werênina ser ziman. Ew jî wê bi têngînen weke yên ji çanda civakî a demên berî şariştaniyê ên animist ku wê di wê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin bê. Ew jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê fahmbikê.

Di wê nûqtayê de wê ev wê weke pêjnna ku wê bidina nişandin ku ew wê çendî wê weke çandek kevn bê wê karibê bide diyarkirin. Lê di dewama wê de wê, ev fêrsên fahmkirinê ku wê piştî wê tevli wê bibin li ser pêvajoyên jiyankirinê û hwd re û an wê di wê temenê de wê bi wan deman de wê di rengekê de wê bi çanda inanna ku wê di wê rengekê de wê weke xwe di şewayekê de wê bi afirandina li ser wê cewherê re wê bikê û wê bide domandin bi pêvajoyên jiyankirinê bê. Di wê temenê de

wê hinek çavkani wê hizrê wê bi wê di serê mirov de wê karibin bidina çêkirin ku ev wê weke pêvajoyek ku wê di rengekê de wê xwe di pêvajoyek afirandinê a di dewama wê de ku wê biafirênê û wê were ku wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê bibê.

Di mijare fahmkirinên bi çanda gulla re wê dîmenekê pîrrali û weke pîrr dîmenî ê di zikhev de wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê di serî de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di çerçoveyek fahmkirinek civakî û têgîna wê de wê li wê bihizirin bê.

Çanda gulla wê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê, fêrsên wê yên seeretaî ku ew dibin û xwe didina diyarkirin wê têgînê wê di rengekê de wê bi mirov re wê di şewayekê de wê didina dîyarkirin. Di wê temenê de wê pêvajoyên weke bi afirandina yazdanên piştê ên weke ninisina û hwd wê weke di dewama wê de wê wê li ser wê çandê ku wê werin wê di rengekê de wê karibê wê bidê diyarkirin. Aliyekê din jî wê ev di pêvajoyên afirandina wê de wê hem bi ya gulla re û hem piştî wê weke bi pêjnên weke ninisina û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê çerçoveya şariştana urukê wê di rengekê de wê xwe di temen de wê bide dîyarkirin. Pêvajoyên çanda ubeyd-urukê ku wê di dewama hev de û wê weke di zikhev de jî wê dîmenekê pêşketinê wê bi demên xwe yên piştê jî wê bide dîyarkirin wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda civakî û wê bi wê re wê di rengekê de wê di destpêkê de wê bi rewşên weke berhevbûnê û an kombûnê ku wê piştî wê wergerina rewşên birhanênê ên weke bi ritualî û hwd re wê di wê temenê de wê êdî wê bingihê wan wê biafirê.

Ev wê weke reşwên birkirinê, afirandinê û salixkirinê û hwd bin. Ev wê di dewama wê de wê di rengekê de wê weke ku wê werin û bibin. Di dewama wê de wê di derbarê demên piştê ên ku wê bi çanda demê û ya civakî û ya gulla û hwd re wê dikarê wê bihizirê. Minaq wê di demên babilîyan de wê piştî dagirkirinên hamûrabî ên weke bi isinê û hwd re wê, gûharinên mazin wê rûbidin û ev wê çendî ku wê weke di rewşên piştê wê weke ninisina û hwd wê bergkirinên xwe wê bidina domandin jî lê weke ku wê serwerîya xwe wê bi kultî wê hin bi hin wê weke ku wê

winda bikin. Ev wê di awayekê de wê weke dîmenê pêşketina têtîn û kulta gulla jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê karibê di şewayekê de ew bide dîyarkirin.

Gula li Larsa tenê piştî ku bajar ji hêla Hammurabi Babîlonî ve hate dagir kirin hate destnîşan kirin. Kulta wî ya li vî bajarî kêm dihê belgekirin, lê parestgeha wî di dema kolandinan de hate nas kirin û, li gorî mezinahiya wê, tê texmîn kirin ku ew xwedayekî girîng di pantheona herêmî de bû. Di belgeyên Îsînê de jî yekem car piştî dagirkirina wê ji aliyê heman key ve dihê dîtin. Dema ku yazdana parêzgerê bajêr Ninisina di nivîsarên key de berdewam bû, Gula pir caran piştî ku bajar ji hêla Kurigalzu I ve hate avakirin, bêtir dihat perizîn. Egalmaḫ, ku wê di wateya "qesra bilind", 'an 'qasra pîroz' dihê diyarkirin bi Ninisina re têkildar dihê ser ziman. Di kolandinan de goristaneke kûçikan hat dîtin ku beşek ji vê kompleksê ye. Hammurabî her weha bergkirina ji Gula re ji Sippar re destnîşan kir, lê girîngiya wî ya li wir di heyama Babîliya Kevî de hindik ma, û bi heman awayî di dema Kassîtan de li wir kêm caran dihê diyarkirin. Çavkaniyên ku di serdema serdestiya Nabopolassar de derbas dibin piştrast dikin ku li wir parestgehek wî hebû, bi navê "mala şahiyê" ya Eulla. Dibê ku ew jî wê weke yazdanekê ku wê di parastgeha gulla de wê were birhanîn bê (çav: George, Andrew R. (1993). House most high: the temples of ancient Mesopotamia. p: 155, Winona Lake: Eisenbrauns).

Di hin çavkaniyên zêde ne diyar û an ne berfireh de wê navê "eulla" wê weke navê yazdanak dilxweşiyê, kêfê û hwd wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Weke di rengê dionysos'ê'ê mitolojiya girêkê de wê di dîmenekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê gelek fêrsên ku wê bi navê wê werina diyarkirin. Li berdicle wê xwediyê erzêl û deverên xwe yê xweşiyê bê. Hinek agahi û vegotinên ji nava civakê li kurdistanê wê weke yazdanaka xweşikatiyê dilxweşiyê bi hev re pênase dikin û di wê temenê de wê, dihênina ser ziman. Di nava memikên kurdan de jî wê bi zimanekê zêde ne diyar jî wê ji wê were bahskirin û wê were ser ziman. Di mamikên kurdan de wê weke 'ewla delal' û an weke bi têtîna 'eulla'ya xweşik' û an 'eulla'ya baş' û hwd wê bi wateyekê wê were hanîn li ser ziman. Di memikê de wê gotinek weke bi rengê "ewla dilê min" wê li ser wê re wê were bikarhanîn. Di wê temenê de wê ev wê di rengê weke danîşandin û hanîna ser ziman a hêstek baş a ji dilê yê ku ew bahsa dikê weke dihênê ser ziman bê. Lê di hinek awayna de jî wê weke xosletekê wê yê bi hêskirina dil jî wê di rengekê de wê bê hanîn li ser ziman.

Lê wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê piştî dagirkirinên hemûrabî wê her çendî wê çavkani wê hebin jî di wê warê de lê wê, bide dîyarkirin ku ew wê, di renekê de wê çanda gulla û yazdanên din ên qassittan wê weke ku wê hinekê wê kêmtir bibê. Wê zêde wê bilêvkirinên li ser wan wê zêde newê dîtin. Ji wê çerçoveyê û rengê û dîmenê fahmkirinê wê weke encamekê ku mirov li wê bigihêjê bi fahmkirina xwe wê ew bê ku wê, çerçoveya têgîna hev nepejirendina kultan de wê yên ku wê binkevin wê di wê demê de wê ya gulla jî wê di renekê de wê weke ku wê di nava wê de wê cih bigirê. Hebûna parastgehên wê yên di wan deman de wê vê rastiyê nikaribin vaji wê bidina nişandin ku ew çendî bi çavkani werina kifşkirin û bibin. Weke ku ew hebûna wan dibê piştî wan weke hinek bermehiyên wan deman ku ew li ser lingan xwe digirin û dimênin wê bibin.

Di serdema qassitan de, oldarên Nippur tevdiageriyên ku ew bi kulta Gula li Dur-Kurigalzu, bajarokek nû ku ji hêla Kurigalzu I ve ku were çêkirin da ku wekî rûniştgehek key û li wê serwer bê dayin diyarkirin. Ew di navên teorîk ên vê destnivîsên bizmarî de jî xuya dike, wek Gula-balāta-ēriš û Uballiṣu-Gula wê di wê demê de wê weke bîr ser ziman. Ev nav wê di wan de wê bi têgîna 'qudretêk pîroz' û an 'qudretêk bi astbilind' ku wê bi hin wateyna ku wê taqabûlî wan têgîna bikin wê di renekê de wê bîr hanîn li ser ziman. Di wê temenê de ev têgîna "ēriš" di wateya ya herî bilind de jî wê di wê demê de wê wer bikarhanin û wê ev ji zimanê qassitti bin. Di wê temenê de wê di vê demê de wê du zimanî wê di wê temenê de wê di renekê afirandina gotinan de wê bi wê re wê weke ku wê were dîtin. Wekî din, di dema kolandinan de parastgehek muhtemel ku ji wê re hatî veqetandin hate dîtin. Parastgehên Gula jî li Dûr-Enlilê û Hîlpu hebûn. Bi têgîna "mal-ama-gula" ku wê di wateya 'male dayika gulla' de wê karibê were tefsirkirin û wergerandin de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê were ji wê bahskirin û wê bê hanîn li ser ziman. Li bajarê duyemîn yê Emupada, ew bi Ninurta re, "xaniya ku bi navê wê hatî hilbijartin" re hate perizîn û di wê têgînê de hat bi navkirin. Ev bajar di navbera Dur-Kurigalzu û Sippar de li ser keviya çemê Firatê bû. Di heman demê de dibe ku ew li parastgeha Ezibatila ya li Maradê jî were berg kirin. Ber ku wê di wê temenê de wê li wê deverê jî wê çanda Ezibatila wê bi rengê çanda gulla û weke ji wê pêşketî wê di renekê de wê were dîtin. Wekî din, Egašantina, ku wê di wateya "mala jina jiyanê" de û em î ro dizanin ku ew bo parastgeha gulla dihê bikarhanîn û an jî dibê ku ew bo hin bêşên di hundurê wê de ku ew dibin

û ew dihên dîyarkirin wê di sirûdeke çapkirî de dihê vegotin, dibe ku ew diyar dikê ku ew parastgeh wê weke parastgehek Gula be wê di rengê û dimenekê de wê ji wê were bahskirin.

Di wê nûqteyê de çanda gulla wê bi wê rengê wê di demên bajar û bajarokên dema qassittan de wê di rengê de wê serwer bê û wê di wê têngî de wê li ser têngînek bi watelêkirinê re wê di wê temenê de wê were ser ziman. Gotina 'mala jina jiyane' wê di wê temenê de wê weke fêrsek û navekê ku wê li parastgehên gulla wê were kirin û wê bi wê re wê were ser ziman bê. Ev wê di xwe de wê hinek fêrsên din ên fahmkirinê wê weke ku wê di rengê de wê bihawênin. Ew jî wê di wê temenê de wê têtikiliya jinê û jiyane ku wê ji aliyekê ve wê bi fêrsek fahmkirinê û weke ku ew di wê dema ku ew dihê bi lêvkirin de wê weke ku ew bi hişmendiyekê di mejiyê wan de heya ku ew intibayê dide me wê bi wê re wê di şewayekê de wê têtigihîstinek giştî a bawerî wê bide me. Di wê temenê de wê çanda 'mê'yî a serwer ku wê ji kevneşopîya inanna wê weke ku wê di wê temenê de wê di dimenekê de wê heta wê demê wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Li vir wê hêjayî gotinê bê ku mirov wê bibêjê ku wê di nava fêrsa bi fahmkirinê ji gotina navê inanna û ya îştar wê di wê temenê de bê wê inanna wê zêdetirî wê bi xweza, û çandek xwezayê û pêvajoyên civakê ên hem ya demên berî şariştanê û demên wê yên destpêkê wê weke di xwe de wê bihawênê wê fêrsek û têtigihîstinek fahmkirinê di mejî de wê bi hişmendî wê bikê. Lê ya îştar wê zêdetirî wê di çerçoveya têngînek şariştanî û rêgezên wê û têngî û jiyane wê de wê di şewayekê de wê weke pêjnekê wê were fahmkirin. Di wê temenê de ku em wê li ser temenekê têtigîna zayendî a mê jî wê fahmbikin wê di wê temenê de wê bi pêjnekê wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Gulla wê zêdetirî wê gotinê weke di rengê de ên weke bi têtigîna fêrsên çanda xwecihî û zimanê wê û morfolojiyên wê yên zimanî û hişmendî wê weke ku wê di rengê de wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin û wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê di destpêkê de wê werênê ser ziman. Di rengê de wê di hinek memikên jinên ciwan ên kurdan de wê li ser têtikiliya eulla û gulla wê hin gotinên ku em zêde di wê çerçoveyê de nikaribin bibêjin ku em li ser wateya wan bi tememî serwaxt in em dikarin werênina ser ziman. Di wan de wê bahsa têtikiliya nava wan wê bi dilxweşiyê û başî û dana fêrsna fahmkirinê û jiyane ên baş ji dil wê bi wan wê bahsa wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê di rastiyê de wê di nava nivisîn bizmari de wê zêde di derbarê têkiliya eulla û ya gulla de heva vê deverê di nivisandina me û di hemû xwandinên me yên ji nivîsên bizmarî ên wê demê bi ferhengê û hwd de em zêde rastî ti gotinên ku wê zêde wê têkiliyê wê di rengekê de wê weke ku wê piştrastbikin û an wê di rengekê de wê bi hinek xosletna wê werêninina ser ziman em rastê nehatin. Yan jî dibê ku ew hebin û em rast ne hatina.

Di demên piştre wê bahsa gulla wê di rengekê de wê di çerçoveya têkiliyên nava qassitt û babiliyan de wê bahsa wê were kirin wê hinek nivîsên bizmarî ew wê, weke 'gulkişar' ku wê bi nav dikin wê di wê temenê de wê werênina ser ziman. Di zane min de ev wê di derbarê têkiliyên demê ên nava qassittian û yên bi babiliyan de jî wê têgînekê wê karibê bide me.

Gulkişar û an "Gulkişar", ku tê wateya "ragirkerê erdê", xuya ye ku ji serdestiya wî ya dirêj hindik şop hiştiye. Ew bû mijara destanek key (Tablet HS 1885+ plus 2 berhevokên perçeyên nû) li ser dijminatîya wî bi Samsu-ditâna, keyê paşîn ê xanedana yekem a Babîlê. Di nivîsê de dihê gotin ku Gulkişar xîtabî leşkerên xwe kiriye û yazdan Îstar pê re bûye. Kolofona tabletê[i 12] ku ji bo sirê reçeteyek kîmyewî dide, dihê nivîsandin " milkê kahînekî Marduk li Eridu", ku dihê texmîn kirin ku çaryeka Babîlê ye ne ji bajarê Eridu, mu.us- sa Gul-ki-şar lugal- e "(Kengî) (bû?) şahê Gul-kisar." Kudurru[i 13] ji serweriya keyê Babîlê Enlil-nâdin-apli, dora 1103–1100 beriya zayinê, encamek lêpîrsînek ku ji hêla key ve li ser xwedîtiya erdek ku ji hêla perestgehê ve hatî îdîa kirin hatî destpêkirin tomar dike. Waliyên Bit-Sîn-magir û Sealandê ev îdîa piştrast kirin, li ser kiryarên berê yên Gulkişar "ku ji xanima xwe ya îlahî Nanse re sînorek axê xêz kiribû". Ev nimûneyeke destpêkê ya gotineke Distanzangaben e, ku tê de dihê gotin ku 696 sal di navbera Nabû-kdürri-uşur û Gulkişar, bavê Enlil-nâdin-apli de derbas bûne (çav: J. A. Brinkman (1968). A political history of post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C. *Analecta Orientalia*. p. 118).

Di wê nivisarê de wê gulla wê xwe rastarast weke yazdana parazvanê qassitt wê bide dîyarkirin û wê li ser parastina wê bisekinê. Di wê demê de wê, bi wê rengê wê, li ser wê were ser ziman. 'Peşgaldarameş' ku ew dihê wateya "kurê bizina çiyê", û 'ayadaragalama' ku wê were wateya "kurê kewên jîr", key û neviyên li pey hev (DUMU, "kur" di wateya herî berfireh de) Gulkişar bûn. Di wê çerçoveyê de wê, di wê çerçoveya vê nivîsa bizmarî de wê, gulla wê têgînek bi gotina 'kur' re wê werênê ser

ziman û wê di wê temenê de wê bahsa keyên wê bikê. Wê di dewama wê de wê bikeve nava pênas û salixkirinna ku wê di wê çerçoveyê de wê bi navê wê bèn qaydkirin. Dixuye ku serdestiya Ayadaragalama bi bûyeran bû, ji ber ku tomar salek tomar dikin ku tê de wî "hêza mezin a du dijminên" ku dihê zan kirin ku Elamî û Kassîtî ne, yên ku berê Amorî wekî serwerên Babilê ji text derxistine derdixe. Yê din avakirina "zengilek mezin li dijî dijminê Kalşu (Kassit)" û ya sêyemîn jî "sala ku welatê wî serhildan kir" tomar dike. Navê salekê "sala ku Ayadaragalama bû keyê piştî damezrandina Enlil li seranserê cihanê şivantî (ji bo wî?) dike" û navnîşek yazdanan Marduk û Sarpanitum, û yazdanên parêzger ên Sealand hene wê balê bikişênê ser wan. Karbidestekî Babilonîya dema nû nivîsareke bi serdema sifirê (bronz) a diyarîkirî ya A-ia-da-a-ra, MAN ŞÚ "keyê dinyayê", belkî wek meroqeke kevnar, bir Tell en-Nasbeh, ku ew hat avêtin. Ev di destpêka di sedsala 20-an de hate dîtin(çav: Stephanie Dalley (2009). Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology. Volume 9 Babylonian Tablets from the First Sealand Dynasty in the Schoyen Collection. CDL Press. p. 1–16).

Di derbarê têkiliyên nava elami û qassittiyên wê zêde agahi wê di wê çerçoveyê de wê bi dîyar wê nebin. Lê yên li berdest wê di wê temenê de wê li ser gotinên gulla re wê hinekê wê di wê temenê de wê bê dayin diyarkirin û ev wê di şewayekê de wê weke mazinbûna wan û têkiliya wan ya ku wê weke li ser temenekê 'dijber' wê di rengê de wê were ser ziman wê di wê temenê de wê were hanîn li ser ziman.

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî ev wê bi wê re wê di şewayekê de wê were ser ziman ku wê gulla wê dema ku ew dikeve wê rewşa parastinê a welatê qassitt de wê îştar wê li rex wê bê. Ew wê di rengê de wê bakê wê. Di wê têtîgînê de wê karibê bi morfolojikî wê têkiliyek bi hişmendî a nava wan de ku ew mirovên demê û bi fahmkirinên wê demê bi wê li wê serwaxt din wê bibê.

Lê di nivîsar û hinek vegotinên ku wê di wê temenê de wê li ser rewşa qasittiyên wê were vegotin di wan de wê di asta imparatoriyeke de wê di rengê de wê ji wê were bahskirin. Wê di wê temenê de wê ew wê di wê demê de wê bi serwerîya wan ji kevi û quntarên zagrosan û heta deverên ku wê şariştana uruk û çanda wê bigihijê wan wê li wan wê serwer bê ew wê serwer bin.

Qassitt bixwe wê kurdên ku wê di dewama gûttîyan de dihên û ew di wê demê de wê di şewayekê de wê bi fêrsên morfolojikî ên desthilatiya gûttîyan ku wî bi gelek awayan wê ji wan sûdbigirin wê mazin bibin û

wê bina desthilatdar. Dîmenekê wê weke ya di demên çand û dema şariştanê a uruk de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Lê di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têkiliyek ontolojikî û bi fahmkirinê epistemolojîyî wê di nava rengê pêvajoyên pêşketina cihane uruk, gûttî, qassitt û heta hûrrî û mîtanniyan ku wê di dewama wan de wê di rengekê de wê li herêmê wê xwediyê serwerîyekê giştî bin.

Ev demên piştê dihên wê bi hezaran salan wê xwediyê serwerîyek desthilatî bin û wê di derbarê wan deman de wê pêwîstîya ji gelek aliyan ve a kifşkirinan wê hebê. Di wê temenê de wê ev bi serê xwe wê weke mijarên lêkolîn û fahmkirinên nû bin ku mirov wê karibê di dewama wê de wê werênê ser ziman bin. Emê di dewama wê de di lêkolînên xwe li ser wan deman ên piştê de emê li ser wan bisekin in. Lê em bo ku em vê demê fahmbikin wê balkişandina me ya li ser wan demên piştê wê ji aliyekê ve wê di wê nûqtayê de wê ji me re wê kêrî fahmkirinekê wê were. Ew jî wê di wê temenê de wê di hevahengiya pêvajoyên wê de wê çawa wê pêvajoyek peresendinê wê bi çandî wê bibê ku ew di dewama wê de were fahmkirin wê giring bê. Çend wê ne tenê pêvajoyên jiyankirinê bin. Ew wê xwediyê pêvajoyên ku em weke pêwîst in di çerçoveya felsefeyek vegûhar a weke ya bi têngîna haraklit ku ew dihênê ser ziman de wê hildina li dest û wê werênina ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev pêvajo wê di demên pêvajoyên şariştanî ên mesopotamya de wê zêdeyî wê di rengekê de wê bi pêvajoyên jiyankirinê û li ser wê re dîyarkirinên dem bi dem ku ew dihên kirin re wê were dîtin ku wê bibê.

Di wê demê de wê keyê xanadana qassit-babilê Ea-gâmil ku wê birayê Kashtiliashê sêyem bê weke serekê qassitt Ulam-Buriaş wê di rengekê de wê elamê bindest bikê. Wê sealandê bindest bikê. Piştî wê, xwe weke 'mazinê ser rûyê ardê' wê bi nav bikê. Piştî Agumê sêyem wê sînorê qassittan wê mazintir bikê. Ew wê piştî wê weke kesek ku ew parastgehekê rûdixênê wê were pênasekirin. Piştî wê wek keyê selanadê Ulaburariaş hatiya diyarkirin. Têkiliyên wê demê ên nava babil û qassitt de wê demekê wê weke yek li jêr û yek li jor wê bibin û wê di wê temenê de wê xwediyê rewşekê bin. Di wê temenê de wê, demên piştê wê di rengekê de wê di çerçoveya dema qassittan de wê bê dîyarkirin ku wê di temenekê konfedereli de wê di rengekê de wê rewşek jiyani wê di nava

xwe de wê bi peyman bikin. Piştî wê têkiliyên nava qassitt û babiliyan wê zêde xira nebê. Heta ku wê di demên bilindbûna asuran de wê bi hev re wê di rengekê de tevbigerihin. Ev ne tenê di demên qassitan de wê were dîtîn wê her wusa wê di demên piştre ên mediya de jî wê di rengekê de wê dem bi dem wê were dîtîn. Ev rewş wê heta demên piştre wê weke keyê medi ku wê keça xwe wê bide keyê babili piştî wê weke rewşên ku wê li ser navê wan wê û têkiliya wan wê bina malê dîrokê bin. Lê ev rewşên piştre bin.

Kifşkirinên bi Gula yên ji derveyî Mezopotamyayê, bi taybetî metnên zanyarî yên ji Hattusa, Ugarit û Emar, dihê zan kirin ku nîşan didin ku ew "bi zanyaran re li her quncikek cîhana geriyaye bê hanin li ser ziman." Ev wê bi navê û têgîna wê ya ya kultî re jî wê di rengekê de were ser ziman. Wek kesek bi navê teoforîk Kidin-Gula li van her sê bajaran herî dawî wek mamosteyê dibistana nivîsandinê rûdinişt, tevî ku dihê zankirin ku ji Mezopotamyayê hatiye. Ji bilî navên teoforîk, berga Gula li Emar nayê diyarkirin û lê li gorî lêkolîna Gary Beckman ya li ser panteona herêmî, piştrastkirina tenê ji kolofonan dihê bi wê dixwezê diyarkirinekê werênê ser ziman. Li Ugarit, yazdana ku li vir wekî "xanima bixêr" dihê binavkirin. Di zargotineke Aqadî de jî ev xuya dibe, ligel Bizilla, 'be-let tap-ši-iḫ-ti(çav: Del Olmo Lete, Gregorio; Rowe, Ignacio Márquez (2014). *Incantations and Anti-Witchcraft Texts from Ugarit. Studies in Ancient Near Eastern Records (SANER)*. p: 64, De Gruyter)´.

Di nava çanda demê de wê têgîna gulla wê di rengekê de wê weke têgînek xort wê di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtîn ku wê derkeve li pêş. Di awayekê de wê bandûra wê ya çandî, civakî û hwd wê were dîtîn.

Wê dema ku em bahsa weyn û rola gulla wê biikin wê dikarin wê di şêwayekê de wê bi weyn û rola weke ya du yazdanên qassitt ên bi navê Şuqamuna (dšu-qa-mu-na) û Şumaliya (dšu-ma-li-ia)[b] re wê dikarin wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikin. Di rengekê de wê ev jî wê weke du yazdanên weke yên asta bilind bin û wê di rengekê de wê, bi hinek rol û xosletên weke yên parastinê jî wê di rengekê de wê were dîtîn ku ew wê werina salixkirin. Sommerfeld wê di xabate xwe ya li ser tekstên demê ku ew dikê re wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Ew wê di rengekê de wê di wê awayê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. " Şuqamuna (dšu-qa-mu-na) û Şumaliya (dšu-ma-li-ia)[b] cotek yazdanan bûn ku di dema desthilatdariya Kassîtan de derbasî Mezopotamyayê bûne. Têkiliya wan a nêzîk bi malbata key re ew dihê

dîyarkirin. Ji wê cotê yazdanan re 'yazdanên key' (ilu (šá) šarri), Šuqamuna 'yazdanê key' (il šarri) û Šumaliya yazdana wê ya parêzger (lamassi šarri) dihê gotin. Šuqamuna û Šumaliya tenê du yazdanên Kassî ne ku têne zanîn ku ji bilî navên kesane yê teophorîk û hin ferhengên nebaş hatine parastin, û tenê yê ku bi domdarî navnîşek îlahî distînin (çav: Sommerfeld, W. (1985). Der Kurigalzu-Text MAH 15922. Archiv für Orientforschung, 32, 1-22).”

Di wê demê de wê dema ku em li panteona demê wê li wê dinerin wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê bi derfet bê ku wê hiyararşiyek wê di nava wan de wê hebê di çerçoveya yazdanên qassittî de û gulla jî di nava wê rêzîna wê de bê. Lê di wê nûqteyê de wê ev nûqte wê weke nûqteyek ne diyar wê bimênê.

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengê din de jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dema qassittan wê pêşketinên nû wê bibin. Di rengê de wê zimanê wan û hûrrîyan wê têkiliyek li ser xate pêşketinê a zimanî û çandî wê bi wan re wê ji aliyê gelek lêkolînavan ve wê bi awayekê rehet wê werina kifşkirin.

Bi awayekê din jî mirov dikarê hinekê li ser rewşa qassittan bi kortasi li ser wê rewşê bisekinê. Di çerçoveya têkiliya wan ya bi qasittan re wê li gorî hinek çavkaniyan wê bide dîyarkirin ku wê bi hev re wê di rengê de wê tevbigerihin. Li ser parastgehên qassittan wê yê babilîyan jî wê bi serwerî wê hebin. Di wê nûqteyê de wê bandûra qassittan wê di rengê de wê ne tenê bi hevdû yazdanên wan ên cot re wê were dîtin. Her wusa ji nava gotinên gulla bixwe jî wê dikarê di awayekê de wê bixwênê. Di awayekê de wê di derbarê qassittan de wê agahiyên cihê wê bidin. Lê ji wan hinek ji wan wê di wê rengê de ew bahsa têkiliya nava babil û qassittan wê bikin.

Digel ku birhanên erkeolojîk an dîrokî ji bo avakirina ti parastgehên yazdanên qassite li Babîlê an entegrasyona wan di ola sereke ya Babîlê de tune ne, Šuqamuna û Šumaliya di gelek metnên dîrokî, nivîsar û navên teophorîk de xuya dibin, bi piranî ji serdema qassite navîn. Ji hêla îkonografî ve, ew ji hêla çûkek li ser pêlekek bilind ve têne numinêr kirin, dagerek ku pir caran li ser kevirên Kudurru dihê dîtin. Di aslê xwe de wê di wê temenê de ev dîmenê bi qassittan re wê weke di derbarê ne diyariya parastgehên dema wan dikarê wê hinekê li ser ya **gulla, Šuqamuna û Šumaliya** û hwd re tevkir bikê. Ev wê di wê temenê de wê di rengê de wê werina li holê û wê bahsa wan bi kult û baweriya wan a yazdanî re wê were ji wan bahskirin. Tevî girîngiya wan ji bo

xanedaniyên ên desthilatdar, yek ji van yazdanan di navên yek ji keyên Kassî an jî di navnîşên yazdanên Babilî de xuya nakin, û ne jî di ti nivîsarên diyarkirî yên ku têne zanîn de behsa wan nayê kirin. Ji aliyê keyên Kassîtan ve li ser projeyên avahîsaziyê hatiye hiştin.

Agum-Kakrime, keyê qasittê-Babilê yê sedsala 16-an a berî zayînê, di nivîsarekê de ku ji du nusxeyên dereng ên li Nînewayê dihê zanîn, xwe wekî 'newşa paqij' (ankû neviyê wî) Şuqamuna bi nav dike. Di heman nivîsê de, Agu bi wîna yazdanên Babilî yên mezin îdîa kir ku ew keyê Babilê ye, bi vî rengî rêza xwe ya ji Şuqamuna bikar dihêne da ku xwe wekî keyek li derveyî arîstokratiya kevneşopî ya Babil nîşan bide û xwe bi tevahî di pergala olî de bike yek. Bi vî awayî, Kurigalzu I îdîa kir ku piştgirîya hemî yazdanên di împaratoriya xwe de heye, lê Şuqamana û Şumaliya wekî yazdanên xwe yên kesane parast.

Nivîsara MAH 15922, ku ji serdestiya Kurigalzu I ve hatî, li ser rola Şuqamana û Şumaliya di keyeniyê de radiweste. Herdu yazdan di dema hatina wî de wî bilind dikin û edetên keyeniyê didin wî. Li vir ew wek bi zimanê qasitt ilu bânû ("yazdanên zayînê"), wekî di qatek ji nivîsek di muzeya Boğazkoy de dihê ragirtin de ew dihê binav kirin. Di vî nivîsê de behsa 'parestgeha yazdanên mezin Şumaliya û Şuqamuna' jî dike, lê dibe ku ev jûreyek an parastgehek di qasrê de ne ku avahiyek parastgehek serbixwe be. Ev yek dûrketinek ji kevneşopiya veberhênanê li Parastgeha Enlîl nîşan da, ji ber ku yazdanên xanedaniyên nû êdî keyeniyê dane serwerên Babilê û ev çavkaniya meşrûiyetê xistin bin kontrola qesrê. Lêbelê, keyên Kassîtan bêguman Enlîl wekî yazdanekî mezin red nekirine; Dema ku Kurigalzu paytexta xwe ya nû Dur-Kurigalzu ava kir, wî Enlîl wekî yazdanê parêzger hîlbijart û ji bo rûmeta yazdan jî zigguratek mezin li wir ava kir. Birhanên din ên girîngiya Enlîl ji nava keyên Kassîtan re ji gelek nivîsarên wan ên diyarkirî yên ji Enlîl re û hîlbijartina wan a ku sernavê 'waliyê Enlîl' bikar bînin dihê (çav: Tenney, J. S. (2016). The elevation of Marduk revisited: Festivals and sacrifices at Nippur during the High Kassite period. *Journal of Cuneiform Studies*, 68(1), 153-180. Pg 154 note 4).

Di derbarê qasittan de wê agahiyên ku ew dibin wê di derbarê wan de wê zêde agahiyê di derbarê dema wan de wê zêde nedin diyarkirin. Lê em di wê temenê de dikarin wê bêbjin ku wê qasitti di lêkolîn li ser wan ên wê demê de wê bi zêdeyî wê weke xwediyê pêşketinek mazin bin. Wê di wê temenê de wê ne bi babilê lê wê bi giştîya gûttîyan re wê car bi car wê bi hev re wê dî dîmenekê serwerî û serdestî de wê werina diyarkirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê yazdanên qassittan wê di renekê de wê li gorî demê wê û bi kulte wan re wê cihêrengiyek wê were dîtin. Di heman rengê de wê çendî ku wê piştî gûtîyan û an wê li rex wan (wek di heman demê de bûyina desthilat) wê bibin jî wê, di renekê de wê bi yazdanên gûtîyan re wê xwediyê hevbeşiyekê bin. Ji gotinên gulla wê were fahmkirin ku wê kulte gulla û îştar û ankû berê wê ya inanna jî wê di nava wan de wê, bicih bê. Di wê temenê de wê ev di renekê de wê heta demên hûrîyan û mîttanîyan wê bibê. Hêjayî gotinê ya ku wê di "nameyên amarna" de ku wê werina dîtin de wê bahsa keyê mittanî key Tûşratte wê were kirin ku ew wê dema ku wê piştî ku wê keça wî bi frewunê misrê re wê bizewicê û wê piştî wê nexweş wê bikeve wê, bo başbûna wî pêşniyara şandina peykerê îştar bo ku ew bi wê baş bibê wê were kirin û ev wê di wê de wê were nivîsandin. Ev dikarê weke nişanaka wê di renekê de were dîyarkirin ku wê di şêwayekê de wê çanda inanna-îştar wê heta wê demê wê weke kultek serwer wê bijî bê.

Em cardin ku em li şûn vegerin em dikarin bahsa dema keyê qassitt Agum-Kakrime bikin. Ew wê dema wî zêde dirêj û wê bi nav û deng wê ji wî were bahskirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê were ser ziman wê di wê de wê bahsa demek nû ku wê di wê de wê bihevkarîya qassitt-babil wê bikê. Lê di wê demê de wê, bahsa hêrişên hittit wê were kirin.

Tiştê ku di derbarê vî keyê qassittî de dihê zanîn, bi Nivîsara Agum-Kakrime ye, ku nivîseke akadî ye ku bi tîpên cêhê yên nû-Asûrî lê bi rêzikên pir kort û bi teqlîda şewazeke kevnar hatiye nivîsandin. Ew di du nusxeyan de maye, ku ew wek key welatê Hana (KUR ha-ni-i), ku ji hêla Hîtîtiyan ve di dema talankirina Babîlê de hate talankirin, vedibêje. û restorekirina wê li perestgeha nû-sazkirî ya Êsagîla. Agum di wê de xwe wekî serwerê rewa û "şivanê" xemginî yê hem Kassîtan û hem jî Akadiyan nişan dide. Ew serweriya xwe ya li ser Gûtîyan, wek bi gotina "gelekî bîaqil" û komên ku li herêmên çiyayên Zagrosê cih digirin, destnîşan dike.

Nivîs bi pêşgotinekê dest pê dike, navê keyê, jîna wî û destnav û hwd. Ew ji dîndana Agum ku wek, "gernasê hov" dihê naskirin dihê. Ew bi vegotinek dirêj a vegeza Marduk û hevjiîna wî Zarpanîtum berdewam dike û dûv re gelek bexşên bi comerdî yên Agum-Kakrime ji parastgehê re destnîşan dike.

Ya ku ne diyar e, ew li ser du tabletan e, ku yek ji wan 8 stûn û zêdetirî 350 rêzan vedihewîne, û tê de gelek hûrguliyên ezoterîk ên derbarê parestgeh û rîtuêlên wê de hene. Yek di pirtûkxaneyaya Aşûrbanîpalê de hatiye dîtin, ku dihê îdiakirin ku ew nusxeyek nivîsareke di serdema antîk de hatiye çêkirin û ya din li cihekî din li Kouyunjik, Nînovaya kevnar hatiye dîtin. Di nusxeya Pirtûkxaneyaya Ashurbanipal de du kolofon hene, û ji bilî nasnameya standard a pirtûkxaneyê, ya berê 'mudû mudâ likallim' dixwîne, ku wekî "bila yazdan fêrî fêrkeran bike" an jî wekî "însiyatîf dikare însiyatîfê nişan bide" hatiye wergerandin. Ji bo kesên ku rastiya wê nakokî dikin, ew ji bo kulta Mardûk bi navgîniya paşnavê propagandayê ye, ku balê dikişîne ser hin bacên ku ji bo restorekirina peykerên yazdanan hatine dayîn. Nivîsarên key ên serdema Kassîtan bi gelemperî bi Sumerî têne nivîsandin. Yên ku piştgirê rastbûna wê ne, îkonografîya cinan ku li ser deriyê "cella"yê hatî vegotin, destnîşan dikin, yê ku dijminên têkçûyî yê Marduk numinêr dikin, û yazdanên bajarên ku ji hêla Babilê ve hatine zefî kirin, wek Eşnunna û teolojiya babilî ya navîn diyar dikin. Marduk hîna wek di wê de dihê diyarkirin ku ew negihîştîye serweriya gerdûnê ya ku bi Enûma Eliş û têkoşîna bi Tîamat re dihê destnîşan kirin (çav: F. A. M. Wiggermann (1992). *Mesopotamian Protective Spirits: the ritual texts*. STYX. p. 162–163).

Çavkaniyên di derbarê vî keyê qassittî de wê bidina dîyarkirin ku ew ji welatê kur û an hana wê were. Ev wê weke têgînek ku wê weke ya navê kurd a roja me jî wê, di şewayekê de wê were wergerandin û ev herêm wê ji herêmên ber firatê heta herêmên başûrê sûriya roja me wê di nava sînorê wê de wê di rengekê de wê werina dest nişankirin.

Hin birhan hene li ser pêwendîya keyeniya Hana û Kassîtên ku di sedsalên piştrê de serweriya Babilê kirine. Ji lîsteya parastî ya keyên Xanê û an hana/kur, navê keyekî, Xaştiliaş, bi taybetî bi eslê xwe yê Kasît dide xuyakirin. Di navê kaniya ku ji aliyê keyekî din ve hatiye kolandin de hêmaneke Kasît a dide nişandin. Yek nivîsareke pîroz a ku di nusxeyên ji wê demê de hatiye parastin, vegerandina peykerê Marduk ji Hana ji hêla Agum II (Agum-Kakrime), keyê Kassî yê paşerojê, bi îhtîmaleke mezin yê yekem ku li piraniya Babilê hukum kiriye (1570 beriya zayinê) tomar dike. Beşa nivîsê ku behsa Hana dike weha dikê:

"Min şand welatê dûr, welatê Haneyan û wan Mardûk û Sarpanitu li min vegerandin. Min Marduk û Sarpanitu, yê ku ji keyeniya min hez dikin, vegerandin Esagil û Babilê. Min ew vegerandin parestgeha ku Şemaş di lêkolîna xwe de ji min re piştrast kiribû."

Her çiqas di nivîsê de têkiliya di navbera key Kassite Agum II û "haneyan" de bi zelalî ranebe jî, lê dîsa jî Hana bi talankirina Babilê ji aliyê keyê Hîtît Mursilî I ve di sala 1595 beriya zayinê wê bi wê re wê bahsa serwerîya xanedaniya Kassîtan li Babilê wê bikê. Dibe ku piştî pevçûnên destpêkê yên bi Samsuilunaya Babilê re, Kassîtiyên ku bi eslê xwe ji çiyayên Zagrosê dihatin, vekîşiyane bakur û li ser Firatê navîn ku di nav de erdên Hana jî di nav de ye, bi cih bûne. Di heman demê de maqûl e ku mirov hin hevkarîyek di navbera Hîtît û Hanê de bihesibîne ji ber ku artêşên îşkalker ên Murşiliş I di nav deverên wê re derbas bûne. Hevbendiyek weha dibe ku çend sal piştî paşvekişîna Hîtîtan desteserkirina desthilatê li Babilê ji hêla Kassîtan ve hêsan kir (çav: Nissen H. J., Heine P. (2009) From Mesopotamia to Iraq: A Concise History).

Di rewşa têgîna pêşbazîya nava hittitiyan û herêmê de wê di demên şerê kadeşê de wê zêdetir bibê. Lê ev rewşa weke dibê mijare gotinê a talankirina herêmê ji aliyê hittitiyan ve wê berî wê bibê. Li gorî bi dîrokkirina wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev rewş wê çendî wê weke li dora salên 1595' û li dora wê demê wê were bi dîrokkirin wê ya demên piştê a şerê qadeşê wê li dora salên 1274an û hwd de wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê. Herêma xanadana Kur û an hana wê di wê demê de wê herêmên rojavayê kurdîstana roja me heta afrîn û ber bahre sipî a roja me wê weke hilde li nava xwe. Li gorî hinek çavkaniyan wê weke ku wê serwerîya bi ber herêmên nivgiraba araba a roja me ve bi herêmên li dora suudi-arabiya ên weke çolbûna di roja me de wê bi ber van ve jî wê herê. Hinek herêmên ku wê di rengekê de wê weke di nava nivîsarên demê de wê bahsa wan wê were kirin de wê weke ku ew di roja me de wê weke deverên beyer û weke bûna çol wê werina dîtin. Lê ew di wê demê de wê weke herêmna ku ew weke bajarna mazin û tekûz bûna wê di rengekê de wê, werina dîtin.

Ji wê aliyê ve wê zêde çavkani nebin. Ankû wê çavkani êde nebin ku ew di derbarê wan bajarên û an ku ew weke dewlet bajarên bin wê xwediyê rewşek çawa a ku em dikarin wê şîrovebikin wê ne diyar bin. Di aslê xwe de ev rewş wê tiştekê din wê bide diyarkirin wê bi van rewşên ku mirov ji nava nivîsarên bizmarî di derbarê bajarên wînda ên wê herêmê û herêmên li çola-sahara ku wê weke di bin kuma wê de wê rastî bajarê wînda wê were wê di derbarê serdema sifirê (tuncê) a herêmê de jî wê têgînekê wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Hinekê me li jor wê mijar wê ji wê aliyê ve wê kirpendin. Di wê temenê de wê guharînen

jeolojikî wê di rengekê de wê, rewşa herêmê a ku ew di wê de hebûya wê di şewayekê de wê weke ku ew ji ya ku ew heya wê di şewayekê de wê pîrr zêde wê bigûharê. Minaq wê rewşa çemê xabarê ku wê di rengekê de wê bi ber diclê ve wê di destana gilgamêş de wê were ser ziman jî wê di rengekê de wê karibê ji rengê dîyarkirina ji wê demê û ya î ro wê pîrr zêde wê gûharinekê di nava xwe de bide dîyarkirin. Di wê temenê de ew daristanên sedirê ku wê di wê de wê bahsa wan wê were kirin wê, di wê temenê de wê ew weke daristanna zêde gûr wê, piştî wê ji wan ti bermehî wê weke li şûn nemênin.

Ev gûharin wê weke gûharinna xwezayî bin. Lê di wê demê de wê di rengekê de wê gelek gûharin jî wê weke ku wê were dîtin wê di nava hêzên derkevin de wê bibê û wê şerên bi armanca talanê bê û an hêrişên bi wê armancê û hwd wê bibin. Rewşa hitittan wê piştî dema gûtîyan ku wê li herêmê wê rû bide û wê weke hêzekê wê derkeve wê bo ku ew li asya mazin vebê wê herêmên mesopotamya wê weke derî wê ji xwe re wê bibîne û ew wê her demê wê ji demên qasîtiyan û heta demên hûrî û mîtanniyên wê her demê wê weke bibê sedema hêrişên wê yên li herêmê. Pêşbaziyên hittitan a bi armanca hegomenikî wê piştî wê zêde wê pêşkeve û wê serdemek dirêj wê bi serê hengomenik ku ew bi herêmên dora xwe re dikin re wê derbas bikin. Di wê temenê de wê ji pêvajoyên hêrişên wan li xanadana kurê bê, li rewşên herîşên heta babilê û dordora wê û talan û rûdandinên ku ew dihên kirin û di asta dawî de wê pêvajoya bi şerê qadeşê û hwd ku wê bibê wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Piştî dused salî bi şerên hêrişî ên li herêmên xanadana qassît a kur û an hanê ku wê bibin û wê di wê temenê de wê encamek zêde mazin wê bidest nexin wê piştî wê li keviya avê ku wê bikeve herêmên başûrê sûriya roja me de wê li ser wan re wê bi zivirin û wê bikin ku ew serwer bibin û wê di wê demê de wê bi firewunê misra kevn re a dema remsesê duyem û hwd re wê werina hemberî hev. Di wê demê de wê desthilatiya hûriyan ku wê ji hêrişên hittitan wê kal bikeve wê piştî wê bi destpêka dema mitanni re wê weke ku wê jinûve wê were xwe bi demek nû a serwerî û desthilatiya xwe ya li herêmê. Di awayekê de têkçûna hittitan li qadeşê wê bêhnê li misra kevn jî û mitanniyên ku wê demek zêr bijîn jî wê vekê. Piştî wê êdî ew peymanî dîrokî a levkirinê wê di bin pîrozkirina mitrayî û yazdanên wan de wê weke levkirinek dîrokî wê bikin. Ev levkirina bi peymanî aşîtiyê ku wê weke levkirinek di dîrokê de a giring jî wê were dîtin wê piştî şerê qadeşê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibê. Weke levkirina 'biratiyê' wê

were bi navkirin. Di nava remsesê duyem û muvattalli de wê were gihiştin li wê. Weki din dikarê bahsa peymanê di nava hittit û mitanni de ku wê were kirin û wê di bin şahidiya mitra, varuna û nasatya de wê were kirin wê cihê bihizirê. Agahiyên herfî kevn ên li ser Mîtra, ku yek ji xwedayên kevnar e, vedigere beriya zayinê. Dîroka wê vedigere salên 1380yî. Di vê dîrokê de Mîtra, bi Varûna, Indra û Nasatya re, di peymanê ku di navbera Hîtît û Mîtanniyên de hatiye çêkirin, bûne şahid. Bi wê peymanê dawî li herêmên hittit ên li ser axa qassitt, hûrî û mittanî wê were hanîn.

Mitre wê weke yazdanekê ku wê zêdeyî wê, bi zêdeyî bi rewşên weke li ser têngîna rewistî û xûyên wê ve wê alqadar bibê wê di dîmenekê de wê şewayekê hizirkirinê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê çerçoveya hizra mitra wê nişanaka renekê hizirkirinê ê cihê ku wê di wê demê de wê bi rengê weke yê aqilê rasyonel û an felsefeyî ku wê êdî wê pêşkeve wê weke dem û serdema wê bi xwe re wê werênê. Mijarên rastitiyê, tevgerên başbûnê, dûrûstbûnê û hwd wê weke têngihên ku ew wê di hizirkirina xwe de wê bi kiryarên mirovî û hwd re wê li ser wan bisekinê **bê**.

Çendî ku wê hittiti di nivisarên xwe de wê xwe weke serkevtî wê bidina diyarkirin jî lê wê rastî wê ji encamên ku wê piştî wê demê wê rûbidin jî wê ne bi wê rengê bê. Piştî wê dîsa wê dawî li herîşên keyên hittitî ên li herêmên xanadana kur wê newin. Minaq wê, key tuthalya ku wê bi seferên xwe yê li herêmên rojavayê kurdistana roja me ku wê heta herêmên helebe roja me wê herê wê bahsa wî bi wê were **kirin**.

Di wê demê de wê biqasî ku em ji van rewşên herîşan fahmdikin û morfolojiya ku em ji wan xwandinên ji nivîsên bizmarî weke ancam ku em digihijênê wê xanadana kur û an hanê wê di renekê de wê di şewayekê de wê li herêmê wê weyneyk teybet a weke ya dema pêşî a wê ya dema uruk û dema wê ya şariştanî û pêvajoyên wê yê ku ew pêşdikevin wê di renekê de wê weke ku wê, di şewayekê de wê bi wê rengê wê weyneykê wê bileyizê. Bermehiyên xanadana qassîtî a kurê wê di renekê de wê di wê temenê de wê wê yekê wê di renekê de wê bidina diyarkirin. Wê di wê temenê de wê ev herêmên ku wê weke rojavayê kurdistana roja me û heta li dora herêmên misrê û hwd wê di renekê de wê di wê qadê de wê li ser temenê çanda tel-xalaf wê weke ku wê mazin bibê û wê di dîmenekê de wê derkeve li pêş.

Ji wê yekê ew dihê fahmkirin ku ev herêm wê di wê temenê de wê xwediyê dîmenekê desthilatî a dema qassîtîyan ku wê di wê çerçoveyê de

wê xort bê. Wê di wê temenê de wê ew piştî ku wê desthilatiya hittitiyan wê pêşkeve wê ev herêmên ku wê weke herêmên rojavayê kurdistan roja me û heta Reha, serêkahnîyê, afrîn, û sînore botanê û nisêbîna (ku wê di wê demê de wê bi navê 'nisibis' jî wê were bi navkirin) roja me wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê bê dîtin.

Lê ku em ji şîroveyên bi vegotinî li ser wê dîmenê pêşketinê ê ku ew heta roja me bi vegotinî di nava kurdan de li ser wê nûqtayê û demê vebêjin emê weke ku bi wê bigihijina dîmenekê din. Kurd wê, di nava xwe de wê bahsa herêmek ku wê weke herêmên cûdî û qabara roja me ku ew ji xwe dikê navend û bi ber van herêmên sûrîya roja me ve vedibê wê bahsa wê bikin. Ew di demên gûtîyan de wê bibê û wê herêmên botanê wê weke bi gotin û navê "gerzû-baqarta" ku wê weke ji xwe re wê bikê navend û an weke ku ew dibêjin wê bikê 'paytaxt' wê di wê temenê de wê bibê. Ev wê weke têngînek ku wê hê jî wê weke çendî ku wê weke ji hinek aliyan ve weke rast were dîtin jî lê wê weke vegotinekê wê bimênê. Di wê temenê de ev kifşkirinên demên dawî wê di wê temenê de wê ji aliyê ve wê weke ku wê kifşkirinekê wê bikin.

Di nava **xanadana kur** û an welatê kur' a li wê herêmê ku wê weke bi navê hanê û an xanê' ku wê wer bi navkirin wê pêşkeve wê dîrok û dema derketina wê û an heyina wê ya ku ew bahsa wê dihê kirin ku em li berçav digirin wê weke taqabûlî wê dema gûtîyan wê bikê. Bixwezî wê niqaşên weke bi lêgerîne cihêbûnekê di nava xanadana kur û qassîtiyan de ku ew çendî wê weke ji heman çavkaniyê û kokê wê werina dîtin jî lê wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê weke têngînekê ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê cihêbûna nava wê, di wê temenê de wê hinekê jî wê weke bi temenekê çandî ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji aliyê çandî û rewşa herêmê ve wê cihêbûnên li herêmê wê karibin wê li ser wê temenê werina kifşkirin. Heta ku wê weke di çerçoveya çanda mesopotampya jêrîn û ya jorin û hwd de jî ew temen bi çavkaniyên çanda ubeydê weke li mesopotamya jêrîn û ya jorin jî bi çanda tel-xalafê û encamên wê ku wê pêşkeve û wê demên pêşketinê û pêvajoyên wê bijî wê bi wê çerçoveyê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Li ser mijare dema qassîtê ku em wê werênina ser ziman wê li gorî çanda kurd wê weke demek pêşîya dema kevnera a demên hûrîyan wê

bibê û wê di dewama wê de wê karibê wê weke demên wê yên pêş wê fahmbikê. Di wê temenê de wê ev wê di rengê de wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Çavkaniyên ku wê rengê pêşketina herêmê wê bidina dîyarkirin wê di wê temenê de wê di derbarê herêmê de wê çendî ku wê gelek hûrgilên wê ne diyar jî bin wê karibin bingihê baş bo şîroveyek nêzî rastiye bi me bidina pêşxistin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê ye ku mirov wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, çavkaniyên li herêma Rehayê ên girê miraza, li dora afrinê li girê ayndarê û hwd wê werina dîtin wê di wê temenê de wê giring ku mirov wan di wê temenê û çerçoveyê de bi awayekê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de ku mirov bibêjê wê di roja me de wê erkologan wê gelek deverên weke 'gundên neolitik' wê li herêmên bakûrê kurdistanê ê roja me wê bibînin û an wê kifşbikin. Ev wê di derbarê demên wê yên pêşketinê û an serdema wê ya sifirê (tuncê) û hwd de jî wê têgînekê wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di mijare rewşa keyên hana de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengê de wê piştî wê di rengê de wê bi serwerîya xwe re wê derkevina li pêş. Di awayekê de wê rewşa hana û desthilatiya wê di rengê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengê de wê xwediyê hêzek mazin bê. Li gorî hinek çavkaniyana wê di wê demê de wê hana wê weke navend bê û heta ku wê marî jî wê heta demên ku wê bê gotin hamurabi wê mari tarûmar bikê wê bi unwana tuttul re wê keyên wê bi ya hana û an qassittiyên wê derkevina ser taxt. Di wê nûqteyê de wê ev wê weke nişanayek ku em wê bide dîyarkirin ku wê hem mari wê weke hem bi wê ve wê girêdayî bê û hem jî wê weke nişanaka aliyekê dinjî bê ku wê di şêwayekê de wê bandûra hana wê li wê herêmê wê di rengê de wê bide dîyarkirin.

Di derbarê qada serwerîya hana de wê hê wê ti zelali tuna na. Hinek agahiyên nû ku ew derdikevin berfirehbûna qada wê bi ber misra kevn û hara suudi-arabiya û çolên ve wê dide dîyarkirin. Wê dide dîyarkirin ku ev wê weke serwerîyek çand-ramyarî ku wê di temenekê weke ku wê bi xosletên konfedereli wê li herêmê wê serwer bibê wê di dîmenekê de wê rengê serwerîya wê bide dîyarkirin.

Wê dema ku em hinekê bi şûn ve herin em dikaerin bi ber demên gûtîyan ve herin. Minaq wê hinek agahi wê di derbarê keyên gûtîyan de wê bidina dîyarkirin ku em dikarin wê di rengê de wê di dewama wê

de wê werênina ser ziman. Hin keyên gûttîyî ku wê li ser wê serwer bibin û wê weke ji adabê bin û wê herêmên din heta uruk, lagaş, marî, larsa, nippurr, Ur û hwd wê bi gelek deverên din re ku wê di bin desthilatîya wî de wê bibê wê weke keyekê giring wê navê 'Lugal Anne- mundu' wê derkeve li pêş. Di nivisên bizmarî de wê bi rengê " lugal-an-ne-mu-un-du» wê werê ji bahskirin. Wekî din wê di wê demê de wê herêmên ku wê weke bi keyeniya qassitt a hana ve girêdayî wê di wê demê de wê ew wê di rengekê de wê di bin desthilatiya wî de wê bibê yek. Li gorî dîtbari û şîroveyên ku ew dihên kirin wê di wê demê de wê demek imparatori ew wê bide destpêkirin û wê hemû herêmên mesopotamya û jêr û jor wê di bin keyeniya xwe de wê bikê yek. Li gorî hinek şîroveyna wê li dora 90 salî wê ser taxt wê rûnihê.

Li gorî hinek diyarkirina wê piştî tekçûna key Ur'î kurê Nanni Mesh-kiang-Nanna'yê duyem wê di rengekê de wê ser taxt bibê û wê navê wî piştî wî re wê weke di rengekê de wê bi zêdeyî wê weke bi giringiyek mazin wê di şêwayekê de wê were dîtin ku ew wê derkeve li pêş.

Împaratoriya wî piştî mirina wî hilweşiya, dibe ku yekem di dîroka tomarkirî de. Li pey vê yekê, lîsteya keyan nişan dide ku "key" (ankû hegemonyaya ku navenda wê Nîppur e) ketiye destê xanedaneke Mari, ku ji Anbû dest pê dike; lêbelê, dihê pêşniyar kirin ku îhtîmalek zêdetir bû ku Sharrumiter, tenê yê paşîn ji van keyên Mari, piştî Lugal-Anne-Mundu hegemonyaya xwe girtibe. Bi belavbûna keyeniya Adab, Lagash (Lugalanda), Akshak (ku di demek kurt de keyeniya ji Mari bi dest xist, dibe ku di serdema Puzur-Nirah de bê), û Umma (ku keyê Lugal-zage-si di dawiyê de xwe bi dest xist. Împaratorî li seranserê Heyva Berhemdar (Fertile Moon) Bajarên din ên pêşeng xuya dikin ku di heman demê de serxwebûna xwe ji nû ve bi dest xistine.

Li vir wê weke ku me li jor wê hinekê bi têgînekê wê hani ser ziman wê di wê nûqtayê de wê ev têgîna me wê weke ku wê piştrast bibê. Di wê nûqtayê de me gotibû ku wê herêmên heyva berhembar wê di bin desthilatiya gûttîyan de wê cih bigirin û wê di wê temenê de wê li ser çanda wê re wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê di dema keyên wê de wê heta demên keyê gûttî Mes-kiag-Nanna wê ew wê di rengekê de wê bi wê rengê wê bidomê. Di hinek şîroveyna de wê bahsa serwerîya mari wê bi serê xwe wê bê kirin ku wê weke nişanaka ji hevçûn û an belavbûna dema Lugal anne-mundu ku wê were şîrovekirin ev wê hinek rastiyên din ên dema Mes-kiag-Nanna wê vaji wê di rengekê de wê weke bi rastiyekê wê bidina diyarkirin. Ew wê di wê demê de wê

bi serwerîyek giştî wê di wê demê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din wê çawa ew wê herêmê wê weke navendekê jî wê di rengê de wê pêşbixê û wê bi gotinên "wî keyeni bir wir' ku wê were dîyarkirin wê were ser ziman.

Di nava çanda kulta Lugal anne-mundu de wê, kulte enlil wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengê de wê ev kult wê, di rengê de wê weke kulna serwer ên ku ew wê li gorî wê tevbigerihin wê were dîtin. Hinek nivisarên ku wê ji demên abi-eshuh û Ammi-saduqa ku wê bimênin wê di derberê saltanate lugal anne-mundu de wê hin agahiyna wê bide me. Di wan de wê bahsa wan wê were kirin ku ew wê weke demek demezriner a wê serdemê wê di şêwayekê de wê were dîyarkirin ku wê ji herêmên çanda tel-xalafê û heta ber rêza çiyayên toros û heta yên rêzê çiyayên zagrosan wê di rengê de wê desthilatîyek imparatori û hukumraniya wê di rengê de wê demezrênê.

Biqasî ku mirov wê dibînê wê bajar-dewletê nippur ku wê weke bajarê Enlil jî wê were dîtin wê di şêwayekê de wê weke navendek giring a gûtîyan wê dîtin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê gotina gûtîyan bixwe jî ku wê çendî wê were wateya welatê gûtîyan wê di rengê de wê weke di hinek fêrsên fahmkirinê de wê weke bi têtînek yazdanî jî wê di rengê de wê hinek fêrsên fahmkirinê wê were dîyarkirin. Ji wê mirov weke ku wê têtîgihê ku wê weke ku wê di şêwayekê de ev wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê yan wê weke çerçoveyek hukumrani a keyeni ku wê bi wê têtîna pirozî wê were dîtin û diyarkirin û yan jî wê mihtemel wê weke navê yazdanekê ku wê weke taqabûlê wê navê bikê jî wê weke ku dibê ku ew bê. Lê di wê nûqtayê de wê ev wê di xwe de wê weke hinek ne diyarkirina wê di şêwayekê de wê bihawênê û wê zêde ne diyar bê.

Di rengê de wê navê sûbar ku wê di wê demê de wê weke navê herêmekê û an deverê weke welatî wê were diyarkirin jî wê di şêwayekê de wê li herêmên ku wê taqabûlê herêmên rojavayê kurdistanê roja me wê bikin. Wê li deverên ku wê piştê wê hûrîyî wê li ser wan serwer bibin wê bibê. Di wê temenê de wê navê sîbar ku wê bi morfolojîkî wê weke taqabûlî wê bikê wê navê zîbar, sîbar, zarpatin û hwd ku wê weke navna yazdanî jî bin wê di rengê de wê hinek navên ku wê bi wê re wê karibin werina ser ziman wê bibê. Lê di wê temenê de wê ev nav wê weke di rengê de wê weke ku wê têtînek kultî a yazdanî û çerçoveya sînorê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di nava têtîna gûtîyan de wê nikaribê wê bahsa têtînek kultî a bi yekitiyekê weke serwer û tekbûnekê wê bi wê serwerîyê wê bahsa wî bikê. Wê di renekê de wê minaq wê herêmên giştî ên di bin serwerîya wê de wê yek ji wan wê sûbar bê û ya din jî wê hana û an kur ku wê weke du welatên gûtîyan û piştî wan wê weke kur û an hana wê weke weke welatê qassittî jî wê di şewayekê de wê were bi navkirin wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê xwediyê rewşekê de wê xwe bide diyarkirin.

Weke çavkaniya keyeniya Lugal anne-mundu wê di renekê li gorî hinek şîroveyan ku wê Hans **Gustav** Guterbock wê bahsa têtîna 'Lugal .. -ni-mungin' wê were kirin û wê di wê temenê de wê were diyarkirin. Lê di derbarê wê de wê zêde ti agahi wê nebin. Ev dibê ku ew navê keyekê mazin û an serdemek ku ew wê bi wê bêtê ser ziman. Lê di wê demê de wê, dema ku wê bahsa wê were kirin wê weke demek ku wê di wê de wê çand, wêja, zanyarîti û hwd wê pêşkeve wê di şewayekê de wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê çendî ku wê hink nivîsar wê di wê temenê de wê di derbarê wê keyê û dema wî û an keyeniya wî ya demê de wê were dîtin jî lê ew hî bi zimanekê zelal û baş ne hatina xwandin ku em di wê nûqtayê de ji wê sûdbigirin. Dibê ku ew dema ku ew hat xwandin ew gelek agahiyên giring li ser wê nûqtayê de ew bide me.

Ber vê yekê wê nûqtayê em pêwîstin wê hinekê wê weke navbera parantezekê wê vekirî wê bihêlin. Wê piştî wê ku ew di awayekê de ew bi agahiyên nû ku ew hatin êdî ew were dagirtin.

Lê di wê nûqtayê de wê di derbarê dema Lugal-anne-mundu de wê zêde nivîsar wê hebin û wê bahsa dema wî bi dirêjeyî wê bêkirin. Di wê temenê de wê bahsa destpêkê û serwerîya wî ya li herêmên rojavayê kurdistanê ên roja me wê dikê. Lê di wê nûqtayê de wê deverên

Çanda tel-xalafê wê di renekê de wê weke xatek pêşketinê wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê gelek rewşên ku wê di niviskî de dihên kifşkirin de wê di wan de wê bê diyarkirin ku wê bi jeolojikî wê çawa wê gûharinên mazin wê di demek kin de wê li herêmê wê bibin. Di wê temenê de wê zûwabûn, çolbûn û hwd wê pêşketina wê ku wê gelek deverên daristanî û bajarên weke li wan jiyaneke şariştanî a pêşketî heya ku ew di renekê de li wan hebûna wê bi wê re wê weke ji holê wê herin.

Lê tiştêkê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di werênê ser ziman ku ew bê ku wê ev dîroka sumer a şariştanî wê dema ku em van rewşên jeolojikî ên bi gûharinî bi wan li berçav bigirin dibê ku

ew weke sedemekê karibin bibin ku em dîrokkirinên van demên sumer ên pêşketî ên bi şariştanî hinekê din pêşdetir bibin.

Deverên ku wê bakûrê kurdistanê ê roja me û heta deverên rojavayê kurdistanê roja me wê, ji ya ku em kifşdikin wê zêdetirî wê di wan de wê kifşkirinên weke yên bi rewşa gûndên neolitikî wê li wan wê were kifşkirin. Nişanakên zêde wê li van herdû herêman wê hebin. Ev wê di renekê de wê karibê weke nişanaka wê bê ku wê li wan herêman wê demek civakî ên neolitikî wê weke bi ber demên nivbajarbûyinê ve wê herin wê weke ku wê karibin bibin. Herêmên ber çiyayê sipî li bakûrê kurdistanê wê biqasî di çîrokên kurdan de wê nişanakên wê hebin wê li wan deverên beyer wê pîrr zêde wê gund û nivbजारokên mazin ku wê di roja me de wê weke yên 'bजारokên aciniyan' wê werina bi navkirin wê hebin. Ev dibê ku ew weke nişanaka hinek bajarokên winda ên ji wê demê ku ew pêvajoyên pêşketina herêmê bi xwe re ew di renekê de didina diyarkirî jî bin.

Wê jî wê di wê temenê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare çanda herêmê a neolitikî ya civakî wê bandûra wê piştî wê jî wê xwe bide diyarkirin. Ji wê dihê diyar dibê ku wê li herêmê de wê deverên jiyane ên ku ew li wan jiyane hebûya wê weke deverên kevn ên ku mirov dikarê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên destpêkê ên bi ber pêvajoyên şariştaniyê ve wê li wê herêmê wê çerçoveyek berfireh wê bide diyarkirin. Di wê rengê de wê di şewayekê de wê ev herêmên weke yên bi ber çolên nivgirava araban ve wê di renekê de wê weke nişanaka hinek şaxîn çemên avê ku ew li wan diharikê wê hebin. Di wê rengê de wê li wan wê bajarok wê werina avakirin. Di wê çerçoveyê de wê ev herêm wê ji wê heta wan deveran wê di renekê de wê weke deverna ahengbar ên bi jiyane şariştanî û ya gûrr a xwezayê û daristani ku wê li wan wê hebê bê.

Ev jî wê di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di şewayekê de wê xwe bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên di wê temenê de ên ku ew dihên ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Ku em dîsa vegebihina li ser wê dema gûtiyan û pêşketinên wê demê wê di wê temenê de wê karibê wê bi renekê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser

ziman. Di awayekê de wê di çerçoveya têtîna 'afsanaya cuthan'ê de wê dema ku wê bahsa wê demê wê were kirin wê di wê demê de wê çawa wê demek wê hebê wê di nnavê nivisên bizmarî û tabletên wê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Di wê demê de wê bahsa vegotinên ku wê weke tayrên weke bi şaytanî wê were kirin. Hinek deverên weke 'malgium'ê de wê vegotinên di wê temenê de wê bi têtînekê wê were dîtî ku wê were afirandin. Li gorî hinek diyarkirina wê yên di malgiuê de dijîn wê weke di şikeftan de dijîn û wê di wê temenê de wê weke ku wê çawa di afsanayên aciniyan de wê were ser ziman ku wê weke di cihaneekê bi afsûn de wê bijîn bi taytarên mazin ên şaytanî bê û an rewşên weke di wê temenê de wê bijîn wê bahsa wan wê were kirin.

Malgium wê li sînorê, larsa, babil û elamê wê weke weke bajar dewletekê wê were dîtî û wê di nivisên bizmarî de wê bi rengê "ma-algi-im" wê were diyarkirin û wê di hinek vegotinan de wê bi Ea û an enki ve wê were girêdan. An jî wê weke devera li axa enki ku ew heya wê di rengekê de wê jî wê were **bahskirin**. Yazdanên wan ên serek wê enki û Damkina bû. Wê parastgeha li wir wê bi navê 'Emmtila' wê were bi navkirin. Dihê zanîn ku li wir parastgeha Ulmaşîtumê wek yazdanek bi navûdeng a wê demê li wir hebû. Her weha parastgeheke yazdana Bêlet-îlî bi navê Ekitusgestu û parastgeheke yazdanê bi navê Anum jî wê piştre ku wê li wir dihê çêkirin wê hebe.

Ji van rewşên weke li ser yazdan, kult û parastgehên li wê ku mirov dihizirê wê di rengekê de wê funksiyon û giringiya vê bajarê wê di rengekê de wê derkeve li pêş. An jî wê di derbarê pêşveçûn û pêşketina wê de wê têtînek xort wê karibê di serê mirov de bide çêkirin. Wekî din wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê weke taqabûlî demek zêde zû a wê herêmnê wê weke ku wê bikê. Ev wê di wê temenê de wê, têtîhê di serê mirov de dide çêkirin ku ev dibê ku wê taqabûlî wê demê bikê ku wê hê Enki weke yazdanê mazin û sereka derneketiya li pêş wê bê. Yanî wê weke demên pêşî ên Enki û çanda wî ya di bin serwerîya ya abzu de ku ew dijî wê weke taqabûlî ya wê demê bikê. Ev wê karibê bi xwe re hinek fêrsên fahmkirinê bi wê rengê di serê mirov de bide çêkirin ku ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di şêwayekê de wê, çanda civake dema neolitikî wê weke ku wê li wê zêde hebê û wê hin bi hin wê bi van rewşên weke pêşketina parastgehê û kultên yazdanî û hwd re wê êdî wê hêdî hêdî bi ber çandek hiyararşîyî a yazdanî û jiyankirina li gorî kultên wan ku wê bibê bi ber wê ve wê weke ku wê çûyin wê bi wê re wê bibê bê.

Herêma malgium wê li herêma 'tel-yassir' a a roja me wê li wê wê bibê. Wê di wê demê de wê di awayekê de wê gelek nivisarên ku wê di wan de wê navê keyên Ur û an yên dema gûtiyan ku wê di rengê de wê werina ser ziman wê di wê demê de wê werina kifşkirin.

Wê gelek çomlek wê li wê werina kifşkirin. Di wê nûqteyê de wê weke bajarekê ku wê bi zêdeyî wê weke ku wê pêşketî wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Piştî wê weke rêveberiyek wê ya bi sazûman a bajarî wê di nava wê de wê were dîtin ku wê hebê. Wê weke ji binî ve wê ya rêveberiya bajarî wê hebê ku ew wê weke bi ya rrêveberiya weke ya rusipîyan û hwd wê bibê. Rêveberiya parastgehê ku wê weke ya rûhanî wê bibê wê hebê û ya hukumdarîya key wê di rengê de wê hebê. Wê di wê temenê de wê di hinek nivîsên bizmarî ên ku wê werina kifşkirin de wê di wan de wê navê hin keyên li dora Ur ku wê serwer û keytî kirina ên weke Shulgi û shu-suen wê werina kifşkirin. Di morfolojîya navî de wê weke di rengê zimanê gûtiyî de wê dîmenekê fahmkirinê wê navên ku ew dihên dîyarkirin de wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Wekê din wê dema ku mirov li ferhenga nivîsên bizmarî ên bajêr dinerê jî wê di wê temenê de wê bi rehetî wê karibê mirov bigihênê têtînel morfolojikî a zimanî ku mirov wê ji wê tê bigihê bê.

Minaq gotinên weke " TU LUGAL KALAG.GA", bi wateya 'keyê bi hêz', " LUGAL MA.DA.NA", bi wateya 'keyê waletê xwe', " DUMU na-bî-/dEN. LÍL, bi wateya 'dumu kurê enlil', " MU.ÚS.SA/ du-un-nu-umki", bi wateya çemê 'diclê', " GÚ ídIDIGNA /BA. HUL", bi wateya dunnumê li keviyê hat tûnakirin', " BÀD. GAL ma-al-gu-umki", bi wateya 'sala ku salê dişopênê" û têtînen weke "MU- DU- BU" ku wê di wateya avakirina hêtekê dorpêçkirina hemû bajarê de wê karibê were fahmkirin de wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê di têtîna wan de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê (çav: Ahmed Ali Jawad, Barhan Abd Al-Reza, Ali Jabarat Nasir, Ahmed Abbas As'id, and Rients de Boer (2020). "The Discovery of the Location of Malgium (Tell Yassir)". *Journal of Cuneiform Studies*. 72. American Schools of Oriental Research: 65–86).

Di wê nûqteyê de wê mijare çavkaniyên ku ew ji bajêr derdikevin wê di wê temenê de wê têtînekê di derbarê rengê pêşketina demê de jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê di rengê de wê ziman û sazûmana ferhengî û fahmkirinên ji wê ku wê li hev dihêna hunandin de wê wateya ku ew ji wê dihê fahmkirin wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê

giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Weki din wê, di dewama wê de wê navê keyên bajêr wê di renekê de wê weke navên ku weke navên key hatina kifşkirin 'Takil-ilissu', 'Iştaran-asû' wê di renekê de wê bahsa çanda îştar wê ji navê key wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Di renekê de wê têngîna navê dawî ê key wê weke 'Iştaran-asû' wê weke navekê ku wê di kurdiya roja me de wê bi têngîna 'asoya îştar' û an 'pêşdîtina îştar' ku wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bi watebikê wê dîmenekê fahmkirinê wê bi dîmenekê morfolojikî ku mirov wê ji wê digirê wê karibê bi xwe re ew di şêwayekê de weke ku ew bide dîyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Ji wê yekê wê tiştê din wê bi fêrsek fahmkirinê wê xwe bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê karibê bide dîyarkirin. Wê çanda îştar û an serwerîya kulte wê di wê demê de wê li wê zêde wê dîyar bê û wê hebê û wê keyên wê bi navê wê xwe bi navbikin û wê di renekê de wê weke ku ew wê bi wê re wê werênina ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di derbarê dîroka mallgium'ê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke ku ew wê dîroka wê zêde kevn bê. Lê ev nivîsarên ku wê di derbarê wê de wê werina kifşkirin ku wê weke di derbarê ya demên piştre de bê. Wê di wê temen de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring jî wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê, fahmbikê. Di rengê de wê, demên wê yên piştre wê ji kûdere wê were fahmkirin? Wê ji wê were fahmkirin ku ew dema ku ew dibê mijare gotinê di nivîsên wê demê de wê di renekê de wê weke ku wê demek ku wê li wê serwerîya Ur û an Nippurrê û bajar dewletên din ên demê wê li wê zêde pêşkeve bê. Di wê temenê de wê ji nava têngîna kultên wê yên ku ew wê di wê de bicihbûna wê bi rehetî wê ew karibê wê di wê de wê fahmbikê. Di çavkaniyekê de wê ev wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê werê hanîn li ser ziman. ” Sê keyên wê di nivîsarên wê de bi navên şâr (lugal) ma-al-gi-imki, dTakil-ilissu, kurê Iştaran-asû, Imgur-Sin, kurê Ili-abi, û dibe ku ya dawîn, têtê binav kirin. Hammu-râpi yê Babilê Hemdem û pîrozkirina pevçûna bi bajêr re di du salan de. Ew bi erênê

wek dĠpiq-Iřtar, kurê Apil-Iliřu hatiye naskirin. řu-Kakka, Nabi-Enlil (kurê řu-Kakka) ũ řu-Amurru (kurê Nabi-Enlil), li ser bingeha navê sala řu-Kakka ku rŭmeta yazdan Damkina dike ũ mohr dike ku wê, sê hukumdarên din jġ hene. Hatiye diyar kirin, sê niřřên xanedaniye di dewama wê de ew heta wê demê bŭna. Helwesta wan a teqez ne diyar e, lê xuya ye ku ew zŭ piřřġ hilweřġna ġmparatoriya Ur III wek key diyar bŭne. Tabloyên ku ji bajarê Irisaġrig (niha dihê bawer kirin ku nêzġ Tell al-Wilayah e) hatine weřandin, destniřan dikin ku Malgium hema piřřġ sala 10-an a Ibbi-Sin, hukumdarê pařġn ê ġmparatoriya Ur III, ev bajar zeft kir. Di tabletan de navên salan jġ hebŭn ku niřan didin ku keyên Nur-Eřtar (berê nediyar), řu-Kakka, Nabi-Enlil, řu-Amurru, Imgur-Sin ũ Iřtaran-asu Irisaġrig hukum kirine (çav: Ozaki, Tohru, Sigrist, Marcel and Steinkeller, Piotr, "New Light on the History of Irisaġrig in Post-Ur III Times", Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, vol. 111, no. 1, pp. 28-37, 2021)."

Di wê çavkaniyê de wê di derbarê rewřa Malgium'ê de wê weke bajarekê ku wê êdġ wê di wê demê de wê çawa ku wê bajar-dewletên bi kultên xwe ũ tġġnek hegomenikġ dirabin ũ derdikevina li pêř wê taqabŭlġ wê dema wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê di wê çerçoveyê de wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê ji rewřa di malgium'ê de bicihbŭna kultan wê fahmdikê ku wê ji rewřên cihê wê di wê de wê bicihbŭnên di wê de wê werina dġtin ku wê bibin. Lê di wê de wê çanda iřtarê wê di wê de wê bi zêdeyġ wê bicih bê. Ji navên yazdanên sereka ew di wê de di rengekê de wê weke ku ew bi rehetġ di wê temenê de dihê fahmkirin.

Wekġ di jġ wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê tġġna yazdanġ wê ber ku wê weke weke kultek giring bê wê pêwġst bê ku mirov di mijare fahmkirine de wê hinekê jġ wê li ser wê re wê bimeřê ũ wê werênê ser ziman. Wê li gorġ serwerġ ũ qadên wan ên serwerġyê wê di wê temenê de wê were dġtin ku wê serwerġya wê were diyarkirin. Di demên kultan ên herêmġ ũ an xwecihġ ũ piřřġ wê yên gelemperġ ku wê temenê tġġhên weke yên ġmparatoriya wê biafirênin wê di wê temenê de wê bi pêvajoyên pêřketinê ên demê ũ an serdemê ve wê girêdayġ wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide dġyarkirin.

Di wê demê de wê di demên ku wê di wê temenê de wê bibê mijare gotinê wê di wê de wê li rex bajar-dewletên herêmê ên bi hêz wê di rengekê de wê malgium jġ wê weke bajar dewletekê wê bixwezê hêza

bide nişandin. Heta ku wê di demekê wê li herêmên Ur'ê di dema xanadana wê ya sêyem de wê di rengê de wê bixwezê serwer bibê û hinekê wê armancên xwe yên di wê warê de wê pêkbênê. Ev li gorî çavkaniyan wê di dema keyê larsa Gungunum wê were dîyarkirin. Di derbarê wê çerçoveya wê têkçûnê de wê, çendî ku wê hinek ne diyarî wê weke di gotinê a di derbarê wê de wê hebin jî wê lê wê di wê temenê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê ji wê bahsa wê were kirin. ” Keyên Larsa di lêgerîna xwe ya ji bo berfirehkirina herêmê de Malgium hedef girtin û Gungunum di sala 19-an de têkçûna xwe bi navê "di fermana An, Enlil û Nanna, Malgium (artêşa wê) bi çekan têk çû" pîroz kir. Nêzikî sala 1914 beriya zayinê, Sin-Iddinam sala 5-an bi navê têkçûna 1844 û Warad-Sîn, mu ugnim mà-al-gu-umki. giştukul ba(-an)-sîg, "Sal" dibê ku ew bi wateya artişê bê. Li ser wê re dibêjê ku Malgium bi çekan hat lêdan", di 1831 beriya zayinê de. Hammu-râpi, Shamshi-Adad I (ji Ekallatum) û Ibal-pi- bi bîr hanî. El II (ji Eshnunna) ji bajar-dewletê re heya ku hukumdarê wê li dijî wê hat kirin. Ipiq-Iştar, keyê Malgium, peymanek îmze kir û paşê di bi levkirina bi Hammu-râpi ya li dijî Larsa re alîkarîya leşkerî jêre pêşkêş kir. Piştî pevçûnên bi salan, Hammu-râpi di sala 35-an a desthilatdariya xwe de sûrên bajarê Malgium hilweşand, û wê salê wekî "salek ku key Hammu-rabi, bi fermana An û Enlîl, sûrên bajarê Marî hilweşand (çav: Trevor Bryce (2009). The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia. Routledge. p. 441–442)."

Ji gotina di nava çavkaniyê de derbas dibê a bi rengê ”Hammu-râpi di sala 35-an a desthilatdariya xwe de sûrên bajarê Malgium hilweşand, û wê salê wekî "salek ku key Hammu-rabi, bi fermana An û Enlîl, sûrên bajarê Marî” wê ji wê fahmdikê ku ev dibê ku ew hammûrabiye navdar ku wê di nava babilê de wê derkeve û wê demekê û an serdemekê wê bi xwe re wê bide destpêkirin bê. Di wê temenê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê di wê demê de wê li hemberî qassitan wê bikeve nava tevgerê û wê li welatê kur û ankû hana wê bixwezê ku ew serwerîya xwe avabikê. Ev dever wê weke deverê giring ku wê piştre wê ne tenê ji hêrîşên keyê babilî wê giringiya wê were dîtin wê her wusa wê ji herîşên hittitiyan jî wê were dîtin. Yên ku ew li wê herêmê serwer ban wê weke ku wê li dora wê jî wê weke bi wê serdestî û serwerîya xwe wê hegomenya xwe jî wê li ser herêmê wê weke demezrendan. Hemurabî wê di wê temenê de wê weke ku ew wê di farqe wê de bê.

Di dewama wê de wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa malgium wê weke rewşek giring û wê di şêwayekê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê weke di demên hemdem de ku wê çawa ku wê bahsa berxwedana kelehe dimdim wê were kirin wê hema bêja wê rewşek weke wê bi salan a berxwedanê wê di rengekê de wê weke ku wê li wir jî wê rûbide wê dîmenekê wê xwe di şêwayek de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Lê di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê rewşa malgium wê biqasî ku wê were dîtin wê bii levkirin û mohrkirina peymanekê wê di rengekê de wê di wê demê de wê bi encam bibê. Di wê çerçoveyê de wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê gotinên weke ku wê, têgîna keyê malgiumî ê bi navê 'el'ê dêyem û an El 11. Ku wê bibê wê di wê temenê de wê bibê. El wê di wê rengê de wê weke ku ew dema duyem weke ku ew dikê weke piştî bavê xwe bê. Di wê temenê de wê di nava wê dema El'ê pêşî de wê demna navber ên rêveberiyê wê hebin û an wê nebin jî ew jî wê weke rewşek ne zelal wê ji nava nivîsa di derbarê de wê bimênê.

Wekî din wê were fahmkirin ku wê malgium wê di nava sûran de wê were parastin. Di wê temenê de wê sûrên xwe wê biparêzê. Wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê sûrên bajarê malgium wê di derbarê wê de wê nişanak wê zêde nebin. Di dema ku ev nivîs dihat nivisandin de hin erkologna li ser wê xabat dikir ku ew naqşaya **sûrên malgium** ê derxênin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di dema naram-sin de jî wê di afsanaya wî de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê were dîtin ku wê rewşa malgium'ê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Piştî wê bi peymana ku wê di encama demek dirêj a wê berxwedana wê ya li hemberê hemmûrabî ku wê bikê de jî wê di şêwayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Keyê navdar 'hammûrabî wê navê wî di kurdî de wê pêşî wê 'hemmu' .'' wê çendî wê têgînek bi 'gîştîbûnê' wê bide me lê wê di wê demê de wê weke bi navê yazdanekê re jî wê di hevsengî de wê were dîtin. Di wê demê de wê navên weke 'dammu', 'hammu', 'nammu', 'lammu' û hwd wê hebin. Wekî din wê di rengekê de wê 'gotina 'rab' û an rabî' wê di kurdide wê du wateyên sereka wê ji wê were girtin. Wê kesê wê weke ji jêre wê weke peyam wê were û ew wê bi wê derkeve wê asta bilin weke

ku wê kurd wê bi gotina 'nebi' wê werênina ser ziman ku wê taqabûlî wê bikê wê bi awayekê wê were ser ziman. Aliyê din jî wê weke ya astabilind û an weke têngînek ku wê taqabûlî têngîna yazdanîtyê wê bikê wê di şewayekê de wê bi heman rengê wê weke ku wê karibê bide me.

Di hinek şîroveyên din de ku wê weke taqabûlî wê rewşa serkevtina hammurabî a bi serkevtina wî ya li hemberî malgiumê' wê were ser ziman wê di wê temenê de bê ku wê bê gotin ev wê serwerîyek giştî a ramyarî wê li quntarên zagorasan û li ser rêyên bazirganiyê wê ji wî re wê bide afirandin. Ew wê di wê temenê de wê weke encamên wê di wê temenê de wê bahsa wê bikê. Lê di wê nûqteyê de wê, ew levkiriina bi peyman a aşîtyê a bi malgiumê re wê di rengekê de wê weke ku wê, deriyê hinek rewşên din jî wê ji wê re wê vekin. Weke ku ev dema ku ew bajarekê qassitan ku em bi hasibênin û piştî levkirinek bi wê rengê deverên din ên qassitan bi wê levkirinê re tevbigerihin weke rewşek di wê rengê de wê dîmenek wê xwe di awayekê de wê bi rewşên ku wê piştî wê bi wê têngîna serwerîya wî re wê were ser ziman wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê malgium wê bi zêdeyî wê xosletên gûtî-qassittî wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê sazûmana gûtiyan wê di rengekê de wê, di nava bajêr de wê rewşên weke "ensî" ku wê weke rewşa waliyan bê wê di wê temenê de wê karibê wê were dîyarkirin. Minsa di sazûmana wê de wê rewşên weke dîyarkirin û tayinkirina weliyan li deverên li ew wê serwer bin wê karibê wê kifşbikê. Di dema keyê gûtîyî Shinpi-khish-khuk de wê were dîtin ku wê minaq wê kûrê xwe ku ew wê weke yê piştî wê bibê key wê, biavêjê ser susayê. Li gorî hinek çavkaniyna wê weke kûrê wî bi navê Khita bê. Lê di hinek çavkaniyan de jî wê weke birayê wî were pênasekirin.

Piştî wê Khita wê kûrê wî di dewama wê bi navê Kutik-Inshushinak wê di heman rêyê de wê derbas bibê. Ev wê di wê temenê de wê weke çerçove û çavkaniya sazûmanek di wê rengê de a ku wê bi giûtî û wê xwediyê rewşên wê yên desthilatî û an rêzanî ên li bin wê ku ew bi wê rengê ew dihê dîyarkirin wê bibê.

Li gorî nivisarên Ur-nammu wê were dîyarkirin ku wê li navinga mesopotamya wê, Puzur-Inshushinak de wê, weke eshunna û aqad wê gelek dever wê di wê demê de wê werina dagirkirin. Di wê demê de wê demek nû wê bo imparatoriya gûtîyan jî wê, di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Piştî wê seferberiya ku wê Utu-

hengal wê bide destpêkirin wê ti hêz wê weke ku wê nikaribin li hemberê wê xwe bidina diyarkirin. Wê ew wê weke destpêkeka serdemek nû wê di wê dema mesopotamya de wê xwe bide dîyarkirin.

Di derbarê wê rewşa demê a gûtiyan de wê hinek agahiyên ku wê di awayekê de wê weke bi hev re ne di levkirinekê de wê bibin. Minaq gotinên weke uruk wê li hemberî gûtiyan wê raperinê bikê wê yek ji wan gotina bê. Di wê nûqtayê de wê, di wê demê de wê hinek nişanakên wê hebin ku rewşên weke yên li urukê wê ji raperînekê zêdetirî wê weke rewşek ku wê dema ku wê hêrîşî herêmê were kirin wê di rengekê de wê, bi hêzên Utu- hengal re wê, cengek mazin wê rûbide. Di wê demê de wê, qassittî ku wê di şewayekê de wê weke di dewama gûtiyan de ku mirov wan dikarê fahmbikê wê li wê herêmê heta ku wê bigihijê ber quntarên zagrosan û dordorên ninûwa û hwd wê di rengekê de wê li wan wê serwer bin. Di wê temenê de wê, ber vê yekê ev rewş wê, di rengekê de wê çendî wê karibê wê rast bê wê, cihê gûmanê bê.

Di wê rengê de wê di dewama wê de wê li ser wê dema gûtiyan wê ew wê were gotin ku wê, di wê demê de wê keyê gûti Tirigan wê di rengekê de wê di bin imparatoriya wî de wê ev wê rewş wê rûbidin. ” Li ser rabirdûya wî çend teorî hene. Ya herî gelemperî ew e ku ew waliyê Urukê bû ku di sala 2050 berî zayînê de li dijî keyên Gûtiyan serî hilda. Wî bajarên Sumeran li dijî keyê dawîn ê Gutian, Tirigan, kir. Piştî şerekî li cihekî nenas, Utu-Hengal bi ser ket û neçar kir ku Tirigan vegere Gutium. Tirigan reviya bajarê Dubrumê (cih ne diyar e), li wir xelk jê re dilovan bûn. Lê gava xelkê Dubrumê bihîst ku Utu-Hengal ber bi bajêr ve dimeşe, Tirigan û malbata wî dîl girtin. Ew birin ber Utu-Hengalê û razî bû ku ji Sumerê derkeve û ber bi Gutiumê ve vekişe (çav: As described in the document translated by Kramer, The Sumerians, p. 325f).”

Li gorî çavkaniyan wê piştî wê Utu-hengal wê xwe weke keyê sumer wê denezênê. Piştî wê, di rengekê de wê weke ensiyê Ur wek Ur-nammu ku wê weke wek keyê herêmê ku wê xanadana uruk jî wê di nav de bê wê bi wî re wê dawî li wê were. Di wê nûqtayê de ev têgîn wê di rengekê de wê, vaji wê têgîna di derbarê têgîna raperina urukê de ku wê werê ser ziman bê. Di wê nûqtayê de wê ev wê ji mirov re wê weke rasttir wê were. Wê di wê demê de wê dawî li demekê wê were û wê bi wê re wê, ev dem ku wê dawî li wê were wê dema xanadana Urukê jî wê bi wê re wê weke ku wê dawî li wê were wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Ev wê, bi aqilmeşandinekê wê weke rewşek zihê a ku mirov wê

karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Nivisarek ku wê di muzeya **Louvre** bi navê "AO6018" ku ew li ser wê nûqteyê û serkevtina utu-hengal a li hemberê keyê gûtîyî Tirigan wusa hinek gotinan dikê qaydê. Di wê de serketina Utu-Hengal a li ser Gûtîyan, keyê wan (gûtîyan) Tîrîgan, dihê vegotin. Di destpêka nivîsê de wiha tê gotin:

"Enlîl! Zarokê wî ji yekî ku zarokek wî hebû, mirovên ku di nav erdê de xerabî û tundûtûjîyê çêdikirin - Enlîl, keyê hemû welatan, da ku navê wî hilweşîne, Utuhegal, zilamê hêzdar, keyê Uruk, şahê çar aliyên cîhanê. , Keyê ku li hember gotinên wî nikarin li ber xwe bidin, ji hemû welatan key Enlîl di vî warî de ferman da wî, çû cem xanima xwe Înanna û jê re dua kir: "keyê min, şêrê şerî yê ku ji welatên xerîbiyê hatiye lêdan, Enlîl ferman kiriye ku keyeniya Sumerê vegere ser destê wî. Tu dikarî bibî hevalbendê min." Leşkerek ji gelek biyaniyan li her derê êrîşî erdê kir. Keyê Gûtîyê Tîrîgan devê (rê?) xwe vekir, lê kes li dijî wî derneket. Wî her du qiraxa dîcleyê girtibû. Li başûr, li Sumer, axa çandiniyê ya ku wî girêdabû Li bakur, rêyên ku pê ve girêdidin hişt ku giyayên bilind li otobanên welêt şîn bibin (...)

Tirigan, jina wî û zarokên wan li Dabrumê ji aliyê qasidên Utuhegal ve dîl hatin girtin. Li ser destên wî zincîre kirin û qumaşê (kor) danî ser çavên wî. Utuhegal ew li ber lingên wî (Utu) danî ber Utu û lingê wê danî stûyê wî. Wî marê diranê zincîre çiya Gutium, ji qulên erdê vexwar."

Ev nivisar wê weke nivisara serkevtina Utu-hengal a stelê ku wê di rengekê de wê were qaydkirin û wê di wê temenê de wê bi têgînekê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin û wê were hanîn li ser ziman. Di derbarê serkevtina utu-hengal wê hinek nexweşî wê weke ku wê li ser nexweşîyên bi aligirên inanna ji wê serkevtina wî di rengekê de wê di wê temenê de wê li ser vazoyekê bi hijmare " BM 1999,0731.1" wê di wê temenê de wê werê hanîn li ser ziman. Ku niha li Muzexaneya Brîtanyayê ye, ji hêla Utu-hengal ve hatî nivîsandin û dihê ragirtin wê bi van gotinan wê li wê were bahskirin:

"[Ev e] Utu-hegal, Mirovê hêzdar, keyê Uruk, şahê çar cihan e. Kî nivîsê ji holê rabike û li şûna wê navê xwe binivîsîne, an jî ji ber vê nifirê bibe sedem ku yekî din jê rake, bila desthilatdariya wî qut bibe! Xeta wî bimire! Bila An, şahê yazdanan, Û Înanna, xatûna Ûrûkê, ... Lanet li lê be!"

Nivîsara vazoyê sifir a Utu-hengal bi wê rengê dihê ser ziman.

Weki din wê tiştêkê din jî wê bi wê re wê were dîtin ku wê rewşa Urukê wê weke giring wê were dîtin û bi wê giringîya wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê dema ku Utu-hengal wê serkeve wê pêşî wê xwe weke keyê Urukê wê pênasebikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê weke ku wê dema ku ew bû keyê urukê wê kultên inanna û hwd jî wê di rengekê de wê weke ku wê hilde li pişt xwe. Ew wê, weke aliyekê giring weke ku ew dibînê. Ji wê dihê fahmkirin ku wê Uruk û kulte wê di rengekê de wê weke ku wê giring bê. Weki din wê weke ku wê ji nivîsa ser a ku weke nişe a li ser vasoyê wê were dîtin wê weke ku wê utu-hengal wê bixwezê ku ew were pîrozkirin.

Di wê demê de wê weke ku wê bi tîkiliya utu-hengal û ya urukê wê di wê temenê de wê li ser awayekê wê weke ku wê ava bê. Ew wê weke keyê mazin ê cihanê ku wê xwe bide herêkirin wê di wê temenê de wê bibê. Lê di wê demê de wê, ku wê weke ku wê di wê demê de wê weke ku ew nebê wê di rengek de wê, bidest nexê. Ji aliyê ber gola urmiyê û an wurmê ku wê were wê desthilat xanadana manayîyan wê hebê û wê di wê demê de ev wê weke ku wê bi kalbileyên weke Lullubu, Lullupum, Luilume, Lullu û hwd ku wê navê wan wê derbas bibê wê li wê herêmê wê serwer bin. Xanadana mana, wê ji keviyên gola urmiyê heta ber ciyayê zagrosan wê serwer bê. Ev wê piştê wê, weke xanadanek kurdên gûtîyî ku wê li wê herêmê wê serweriya xwe wê mazin bikê. Ev wê weke ku wê di dewama gûtîyan de wê were û wê weke xanadanak qassitî wê karibê wê bahsa wê bikê. Wekî din wê di wê nûqtayê de wê di dewama wê de wê piştî wê weke ku wê di çavkaniyêmn huriyan de wê were ser ziman wê ew wê, xwediyê desthilatek demdirêj a li wê herêmê bê. Wê hezar ber bahre hazarê wê serwer bibê. Ew wê bi tîkiliyên xwe yên keyên asur ên weke Adad-nirariyê sêyem û weke sargonê duyem ê aqadî re wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê Wê hinek parazgehên wê ên weke Uîşdiş, zikirtî, kuti û lulubi û andiya re wê bibê. Zikirtî wê di rengekê de wê weke navendekê wê ji keyên wê yên weke bi navê erenzu wê derkeve li pêş.

Manna di kurdî de wê bi wateya warê me, ya me, em, hebûna me û hwd re wê karibê wê direngêkê de wê werênê ser ziman. Weki din wê weke ku wê li ser tîgîna Manna re wê tîkiliya bi enna û hwd re wê di dema urukê re wê bibê.

Parêzgeha herî dûr a li ser sînorên rojhilatê Mannayê parêzgeha Andiya bû, ku di beşa jêrîn û navîn a çemê Kızıluzen de cih digire. Navê Andiya

yekem car di dema salmanneserê sêyem de zêde derket li pêş. Di nivîsên ji dawîya serdestiya Şalmaneser de xuya dike. Di van nivîsan de tê gotin ku artêşa wan gihiştiye Andiyeyê û ji xelkê Andiyayê bac standiye. Adad-nirari'yê sêyem jî navê Andiya, ku digihêje "deryaya mezin a ku roj lê ava dibe" di nav welatên ku wî zeft kirine de di hîne ziman. Dihê diyarkirin ku ev derya Deryaya Xezerê ye. Dewleta Mannayê, diyare di serdema xwe ya herî bi hêz de, Andiya ji asûriyan paşde girt û xiste qada bandûra xwe. Di dema Key Aza û Ullu de gelê Andiya tevî wîlayetên din li dijî Mannan serî hildan da ku serxwebûna xwe bi dest bixin. Di çavkanîyan de navê Telusîna wek keyê Andiya dihê gotin wê bahsa wî zêde were kirin. Ji ber vê navê ku dihê zan kirin ku ew bi eslê xwe gûtfî ye û navê wîlayeta Andiya ku bi paşgira gûtfî-qassitt hatiye çêkirin, gelê Andiyê di nav komên etnîk ên bi zimanê gûtfî de diaxivin cih digirin. Lê ber ku ew zimanê wan di dewama wê de wê zimanê hûrfî û mîtannî jî wê were êdfî wê piştî wê bi gotinên weke 'zimanê mannayan di zimanê hûrfîyan de cihê' wê weke gotinên ku wê bi wê were diyarkirin. Di nav dewletên girêdayî Manna de, dewleta Uîşdiş (Asûrî - Uisdis, Êrtartû - Ugisti) ku di nav sînorên navçeya Maraga ya îroyîn de ye jî dihê gotin. Waliyê Mannayê di serê vê parêzgehê de bû. Eyaleta Uîşdişê tevî wîlayetên Zikirtî û Andiya li dijî Azaya Mannayê serî hilda, lê bi alîkariya Asûriyan dîsa kete bin destê Mannayê. Li bakurê rojhilatê baskê Urmiyê, di navbera sînorên Manna û Êrtartûyan de, parêzgehên Subî û Barî hebûn. Van dewletan carna dilsoziya xwe ji aliyekî re û carna jî ji aliyê din re nîşan dane. Sargonê duyem behsa kelehên Tarun û Tarmakis (Tabrîz) yê li parêzgeha Barî dike, ku bi dîwarên xurt hatine dorpêçkirin û bi embarên hespan û embarên tije ceh dewlemend bûne. Erdên başûr-rojhilatê Manna û parêzgehên wê sînorên herêma ku ji aliyê Med ve hatine bicihkirin.

Navçeya hewzeya derdora Urmiyê di çavkaniyên nivîskî de ji nivê duyemîn ê hezarsala 3'an a berî zayîne dest pê dike. Navê herî kevn ê etnîkî yê vê herêmê "kutî" û an gûtfîye. Dihê diyarkirin ku di serdema ku di çavkaniyên nivîskî de cara ewil behsa gutiyan hatiye kirin.

Robert H. Dyson wê di xabate xwe ya bi navê "Ninth Century Men in Western Iran" de wê bahsa manna bi navê "mannean" wê bikê û wê di wê temenê de wê bi şûnpêya qassittan wê weke destpêkek hûrfîyî wê bixwezê wê bi kirpênê. Di wê navberê de wê weke keyeniyek kurdistanî wê keyeniya manna wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê di demên gûtfîyan de wê çendî ku wê hebê û wê di dema pêvajoya hatina

berhev a keyê gûtfîyî Tirigan û tut-hengal de wê, di derbarê wê de wê çawa wê, bi rewşekê wê bibê wê zêde diyarî wê li wê nebin. Yan jî wê agahiyên wê ji herê wê herin.

Lê hinek agahiyên ji nava asûrên demê ku ber ku wê werina hemberê hev bi wan re wê di renekê de wê were dîtin ku ew bibin. Losif Lazaridis wê di xabate xwe ya ku wê di sale 2022an de wê bi navê "A genetic probe into the ancient and medieval history of Southern Europe and West Asia" wê li ser mijare ziman wê hinekê wê bisekinê û wê di wê çerçoveyê de wê bahsa manneaniyan jî wê di wê temenê de wê bikê û wê werênê ser ziman ku ew wê, weke di dewama hûrfîyan de ku wê fahmbikê wê di renekê de wê werênê ser ziman. Ew jî wê di xabat xwe de wê bi kirpênê ku wê di dewama qassitiyan de wê karibê wê fahmbikê û wê di renekê de wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê manneani wê li keviya çemê urmiyê ku wê di wê demê de wê di awayekê de wê pirr zêde wê weke bahrekê bilind û xweşik bê wê xwediyê jiyanek dewlemend a li ber wê bin. Ev wê bale keyê aqadî sargonê duyem wê bikişênê û wê di dema kurdê Eranzu aza de wê, seferekê wê li manneaniyan wê bikê û wê herêmên wan hinek wan ji wê dagirbikê. Wê navendan û an peytaxta wan izirta wê dagirbikê û wê li herêmên wê yên giring û stretejîkî ên weke Parsua wê leşker bicih bikê û wê leşkergehek ku wê were gotin wê di wê demê de wê bo ku ew li ser wê herêmê serwerîya xwe bide diyarkirin wê bicih bikê.

Manneayi weke kimmeriyan wê ji gamirê wê dîrkevin. Lê di wê demê de wê li ser rewşên piştire ku wê karibê wê were ser wê sekin in wê di nava tîkiliya nava urartu, asûr û kimmeriyan de wê, rewşa wan bi gûharê.

Manneayiyan wê bi tîkiliya wan a bi asûran re wê çendî ku wê bi peymanekê levbikin jî lê wê asûrî wê bi wan re wê zêde nexwezî ku ew werina berhev. Li ser wê yekê wê gelek dîrokzan wê dema ku wê bahsa tîkiliya wan a bi asûran re wê bikê wê bi gotinên wê weke 'çendî wê bacê bidina asûr jî wê di wê navberê de wê karibê axa xwe berfireh bikin' û hwd wê bi wê rengê wê li ser wan re wê gotinê wê bîna ser ziman.

Manneayi wê di renekê de wê di demên gûtfîyan de jî, qassitiyan de jî û piştî wan di demên hûrî û mitanniyan de jî wê xwediyê hebûnek ramyarî a serwer û serdest a li ser herêmên xwe bin. Wê navenda wan izirta wê gelek caran wê were dagirkin. Lê ew wê dîsa wê karibin xwe ji wê rizgarbikin û rabina ser xwe. Ew wê bi wê rengê wê dîrokek wan ya teybet wê hebê.

Di pêvajoyên dîroka mesopotamya de wê di rengekê de wê tipolojîyek wan ya teybet wê hebê. Ber vê yekê Robert H. Dyson wê dema ku wê bahsa wan wê bikê wê weke di nava demê de hebûna xwe heta demên piştê domandina wê, di rengekê de wê wan pênamebikê û wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê, çanda wan ya baweriyê wê dema ku mirov wê li wê binerê wê çanda îştar û an çandên urukî û hwd wê di rengekê de wê di nava wan de wê bicih bin. Gelek têgihên bi kultên inanna-îştar, gulla û gelek yazdanên din ên herêmê re wê di nava wan de wê were dîtin ku wê bicih bê.

Di warê zimanî de wê cihêbûna wan wê weke faktorek ku wê bi zêde wê ser wê were sekin in. Di şîroveyan de wê nikaribê wê zêde nêzî elamiyan werina kirin, ji ber cihêbûna nava wan a li ser zimanî re. Di rengekê de Gîorgî Melikîşvîlî wê bixwezê ku ew werênê ser ziman ku wê çawa wê bi têkiliya nava manneyiyan û elamiyan wê çendî wê bi gotina têkiliya weke 'ji heman kokê' hatina wan wê çendî wê bixwezê bênê ser ziman jî lê ji wê aliyê ve wê ti piştrastkirin wê nikaribin bên diyarkirin. Wê weke ku wê çawa wê piştî hûriyan wê mitanni wê bibin wê piştî manneyiyan wê keyeniya Zarmua wê bi heman rengê wê di dewama wê de wê weke bi bûhûrîna demek nû re wê ava bibê. Zamua û an mazamua wê di rengekê de wê weke demek desthilatî a nû ku wê ji gola urmiyê û heta herêmên weke şehrezor û başûrê kurdistanê ê roja me wê li ser wê bê xwedi desthilatî. Zamua wê xalekê gûtîyî bê û wê, di wê temenê de wê bi xosletên xwe re wê, bibê. Wê bi nixrên xwe re wê, di rengekê de wê bi wê temenê wê bide dîyarkirin. Zamua wê, çerçoveya wê berfireh bê û wê dîmenekê konfedereli a hegnumenikî wê bide dîyarkirin. Minaq wê keyeniyên wê yên girêdayî bi wê ve ên weke ameka û arashtua û hwd wê bibin. Ev herdû keyeni wê, di nava sînorê zamua de wê, bijîn û wê xwediyê rewşek serwerî û desthilatî bin. Zamua wê, weke desthilatek giring a herêmê wê xwe bide diyarkirin keyên wên weke Nikdera wê bibin.

Ku wê di dema gûtî û aqadiyan wê bi navê nur-adad bibê wê, di wê demê de wê din serkêşîya serekekê yê herêmî ê bi navê "Nasiku" wê li hemberî hegomeniya asûr wê raperinek mazin wê bide destpêkirin. Çendî ku wê bi sernekevê jî lê wê encamên wê yên giring wê bibin. Piştî wê, di dewama gûtîyan de wê bi qassîtî û hûriyan re wê hebûna xwe wê bide domandin. Li gorî hinek çavkaniyana herêmî wê navê wê bi rengê 'zamwa' jî wê were dîyarkirin. Di dema gûtîyan de ku wê weke girêdayî

´gûtfî-lullu´yan bin wê di şewayekê de wê piştî wan wê weke xalkekê wê hebûna xwe wê bidina domandin. Piştî wê ji wan kabileyên weke sunbiyan, taurayîyan, darîyan û hwd wê, çend ji wan kabiliyên ku wê di dewama wan de wê biafirin û serwer bibin.

Piştî hêrîşên sargonê duyem û hwd de wê, dem bi dem wê li wan wê herîş wê bibin. Pêvajoya ji hev çûna manneyîyan wê ji dema nasiku û heta van demên piştî wê bidomê. Piştî wê êdî wê hewldanên xwe li hev girtinê weke civakekê wê bi wan re wê bê dayin nişandin. Bi wan xosletan wê xwe li derve wê di awayekê de wê bidina girtin. Ev wê, piştî wê, di rengekê de wê, bibê sedema hin bi hin windakirina bandûra wan jî. Di awayekê de wê karibê bi rehetî were kifşkirin ku wê manneyî wê li qadaxa berfireh wê belav bibin.

Di wê temenê de wê dema ku em dîroka wan werênina ser ziman wê di bin çend pêvajoyan de wê dikarê wê werênê ser ziman. Ya pêşî wê di destpêka gûtfîyan de wê weke demekê û pêvajoyekê bi têkiliyên wan ên başî û nebaşî ên bi aqadîyan rew dikarê fahmbikê. Piştî wê weke dema duyem dema qasstîyan wê dikarê wê hilde li dest û di wê demê de wê bi têkiliyên baş nebaş ên bi asûrîyan û hwd re dikarê di dewama wê de li wan bihizirê. Piştî wê di demên hûrîyan û hwd de wê bi hûrîyan, urartû û hwd re wê karibê bahsa têkiliyên wan û rewşên ku wê rûbidin ên bi wan re wê fahmbikê û werênê ser ziman.

Manneyî wê di demên aqad û asûrîyan de jî wê ne tenê wê li herêmên rojhilatê kurdistanê û başûrê kurdistanê wê xwedî serwerî bin. Wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman ku ew wê di rengekê de wê, herêmên qafqasya jî wê di bin serwerîya xwe xin. Minaq wê di demên piştî de wê herêmên qafqasya ku wê weke herêmên desthilatiya kurd a şadadî ku wê piştî wê diyar bibin wê di rengekê de wê li wan wê xwedî hebûn bibin.

Ev wê, di demên qasstîyan de wê bi rewşekê wê ji wê aliyê ve wê weke serwerîyek giring a li herêmê a demdirêj wê bi xwe re wê meju û dîroka wê bidina nişandin. Hewldanên fahmkirina bi dîroka manneyîyan re wê giring bin. Ew wê hinek xosletên teybet wê bi serê xwe wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê, di demên şariştana uruk de wê çanda wê û qada serwerîya çanda wê ew qadên ku ew li wê dijin bin û wê bandûra wan pêvajoyên pêşketinê wê, bi rehetî mirov dikarê vebêjê ku wê di nava wan û di pêşketina wan de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Desthilatiya zamua a dewletî wê di demên berî zayinê ên keyê asûr ên weke Adad-nirarî de jî wê bibê. Ev weke

nişanaka wê dikarê wê fahmbikê ku wê piştî gûharin û rûxînên bi desthilatên herêmî ên hegomeniya manneayiya wê piştî wê bi dem û an serdema zamua re wê, demek nû wê piştî wê bi xwe re wê di wê rengê de wê bide dîyarkirin. Di hinek şîroveyên ku wê li ser têkiliya asûrî û zamua re ku wê werina kirin de wê bê gotin ku wê, keyê asûr Adad-nirariyê duyem (bz 911–891) wê di dema xwe ya dagirkirina herêmê de wê zamua jî wê were hasibandin. Di dema Aşurnasirpalê duyem (bz 883–859) de wê dema ku ew wê li ser zamuayiyên wê bimeşê de wê zamuayî wê bo ku ew pêşîya dagirkirinên wî bigirin wê li bûhûrîna babitê wê hêtek parastinê wê avabikin. Di wê rewşa parastinê de wê bê gotin ku wê zamuayî wê asûrîyan artişa wan wê dil bigirin û wê piştî wê herêmên ku ew ji wan dikevina rê ên weke li herêmên li dora nêzî diclê û ninowa û hwd jî wê piştî wê serwerîya xwe wê li wan wê bê gotin ku wê çêbikin. Li gorî hinek şîroveyna wê hêzên Aşurnasirpalê duyem (bz 883–859) ku wê li dora dagara, birutu, eze û lagallaga wê kelehên wan bikê ku ew bidest bixê. Li gorî hinek vegotinan wê asûrî wê li van herêman wê pîr zêde wê herîşên xadar wê bikin û wê genimetên mazin wê ji herêmê wê rakin. Lê dîsa wê bê gotin ku ew wê, ya ku ew wê bixwezî bi serwerî wê bidest nexin. Di dewama wê de wê bê gotin ku wê bajarên bara, bunasî û larbûsa wê hêrîşbikin. Li gorî hinek agahiyna asûrî wê di wê demê de wê van bajarên wê bidest bixin û heta ku wê birutu wê kelehên wê bidina ber êgir.

Li gorî çavkaniyan wê were dîtî ku wê di destpêkê de wê di dema duyem a sumer de ku wê weke demek pêşketinê a sariştanî a nû û pêşketî û bi aqil û zêhnî êdî serwerî weke bi kultan û serwerîyan pêşdikeve wê bibê. Dawî lê hatina dema bajar dewletan wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtî wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi rewşa hevnasîna rewşên weke yên bajarên û têkiliya wan re wê bibê. Ew wê di wê temenê de wê kifşkirina tagna hegomenikî wê weke encama wan kultan wê bibê û wê di wê temenê de wê bi têkiliyek ku wê bi hev re wê têkiliya wan wê di ahengek levkir de ku wê were danî re wê bibê û ev wê, di wê demê de wê temenê sazûmanê rêveberî û an rêzaniyên ku wê bi giştî wê xwe di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê bidina diyarkirin jî wê biafirênê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çar demên giring wê weke demên bi serdemî ku wê karibê wê fahmbikê wê xwe bidina dîyarkirin. Yek wê demên pêşî ên ji civake jiyane neolitikî bi ber ya şariştaniyê ve wê were dîtî û wê encamên wê bi têngînên çandî ên weke çanda ubeyd û

tel-xalafê û hwd re wê xwe li mesopotamya jêrîn û jorin wê bide dîyarkirin re wê bibê bê. Dem û an serdema duyem jî wê piştî wê bi pêşketina hiyararşiyên bi kultan û bajaran bê. Ev dem wê weke demek dirêj bi çanda bajarbûnê û an nivbajarbûnê û hwd re wê were dîtî ku wê pêşkeve. Wê di rewşên weke ya destpêkê ên weke ya bajarên kevntirin ên weke Ur, Uruk, eridu, nippur, larsa, lagash û hwd re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê weke li ser pêşketina ningirsu a yazdanî û çand û an kulta wê û an ya Ninisina ku wê bi çand û kulta wê ya li isinê û hwd re wê weke temenê bajarên nû ên di wê temenê de ku wê di rengekê de wê pêşkevin di dewama wan bajarên bingihîn û mazin de.

Di wê demê de wê demek teybet a şariştanî ku wê weke Guillermo û an butterling wê şîrovebikin bi çerçoveya 'cihane uruk' û an pêvajoyên şariştana urukê û bajar dewletên û rewşa giştî a weke ya di dîmenekê konfedereliyî de ku wê xwe bide dîyarkirin re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev dem wê di xwe de wê weke demek demezriner bê û wê gelek xosletên şariştanî ên ku wê piştî xwe bidina diyarkirin wê dendika wan di wê demê de wê biafirê.

Di wê çerçoveyê de wê ev dem wê zêde giring bin. Wê di wê demê de wê têngî û çanda ritueli, parastgehî û an zagoratan û hwd wê li herêmê wê were dîtî ku wê pêşkeve. Li Urukê çanda inanna-îştîr wê di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên şariştanî ên ji civake neolitik û heta ya demên şariştaniyê ên piştî wê bi zêdeyî wê di wê rewşê û rengê pêşketina xwe de wê di xwe de wê bihawênin. Ev pêvajo wê di dewama xwe de û bi têrbûna xwe re wê pêvajoya sêyem wê weke ku wê ya êdî wê bi desthilatên hegomenik ên weke bi rengê dewletên mazin û an impratoriyan wê weke bi gûtfyan, babil, aqad, asûrî û hwd re wê di wê temenê de wê weke pêvajoyên bi wan kultan ên pêşketinê û bûna serwer û desthilatdar li herêmê wê di rengekê de wê bibê. Rewşa weke ya bi şerê nava gûtfyan û babil-aqad û an Tirigan û utu-hengal û hwd wê di wê temenê de wê bibin wê piştî wê cihê xwe li rewşên weke bi derbayên lêşkerî ên weke li qasrê ku wê bibin û weke minaq wê sargonê aqadî ku wê di encama rewşek bi wê rengê de ku wê, weke serbaz û an 'generalek' bê û wê piştî wê derbaya ku ew dibê ku wê bibê weke key û wê demekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin êdî wê di wê temenê de wê were û bibê. Dîmenekê din ê weke ya hamurabi ku wê bi nivisandina zagonên xwe re ku wê temenê xwe bi têngînek kultî wê çêbikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Navê xwe bixwe jî wê di wê temenê de wê di çerçoveya wê kulta yazdanî de wê gotinên dihên cem ên weke

‘hammu’ û ‘rabî’ û an ‘rapî’ û hwd re wê di wê temenê de wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê dîmenekê serwerîyê bide dîyarkirin.

Li gorî hinek şiroveya wê xalkên elami hatina wan a ji derve li herêmê wê weke pêvajoyek dagirkirinê a li herêmê û renekê din ê pêşketinê ku wê bixwe re wê werênê wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê êdî wê piştî wê di nava wan pêşketina wan û weke serwerîya wan a bi desthilatî û hwd re wê di wê temenê de wê di renekê de wê bibê. Lê çendî ku ew rast bê û ji derve hatibûn bûbê jî lê ew wê bi derfetî ku mirov wê bibêjê wê pêvajoyek fahmkirinê û an di nava çanda herêmê û bi kultên wê rewşek bişavtinê li gorî wê bijin heta ku ew karibin weke wê bijîn û di wê temenê de ku ew karibin xwe bikina desthilatdar. Lê di renekê de wê hertimî wê di nava wan de wê di renekê de jî wê ew fêrsa ji hev cihê wê di renekê de wê weke ku wê di demên şerê dema hêrîşên Utu-hengal û Tirigan û hwd de wê dibîne. Pêvajoyên piştî wê di renekê de wê di dîmenekê de wê bibê.

Ev pêvajoya weke ya sêyem a bi hêzên desthilatî û hegomenikî ên bi wê rengê ên mazin ku wê bibin re jî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ev dem wê weke demek giring a ku mirov wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Welatê kur ku wê navê wê di efsanaya îştar de jî wê derbas bibê wê bi serwerîya wê ya demê re wê bi zêdeyî wê weke aliyekê giring ê pêvajoyek serwerîya desthilatîya gûtîyên demê jî wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê. Demên wê yên pêşî ên demdirêj zêde di dderbarê wê de agahi hê ne hatina kifşkirin. Lê di wê demê de wê di demên dawî ên bi derketina desthilatîya qassitiyan ku wê di çerçoveya gûtîyan de wê konfedereliyekê wê di nava xwe de wê çêbikin û wê bi wê re wê weke hêzek mazin a herêmê a serwer û serdest wê derkevin wê bibê. Di wê demê de wê bajsa demên welatê kur û an hana wê were kirin ku ew wê di wê demê de wê çawa wê rastî hêrîşên hittitên ku ew nûka pêşdikevin û derdikevina ser dîka dîrokê dibin. Di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin.

Wekî din wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê bahsa wê bikê û wê direnekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê di renekê de wê rewşek wê bibê. Piştî wê demê wê di dema hammurabî de wê di renekê de wê piştî hêrîşên wî yên li ser Mari û hwd re wê di wê demê de wê gelek herêmên welatê kur û an hana jî wê rastî hêrîşê wê

werin. Di wê temenê de wê di renekê de wê rûxandin wê di wê temenê de wê bi wan re wê were kirin. Lê sînore serwerî û hegomeniya welat û an desthilatê kur û an hana zêde ne diyar a. Di wê demê de wê herêmên bi ber nivgrava araban a roja me ve wê berfirehbûna wê di renekê de wê nişanakên wê hebin û gelek herêmên wê yên weke yên î ro wek çol bûna wê di wê demê de wê weke deverên jiyane bajarî û niştecihî ya wê li wan pêşketî wê hebê bê. Ev wê bi wê re wê tişteke din jî wê karibê bi xwe re wê bi xwezayî bide dîyarkirin. Ev herêmên çolî wê di renekê de wê weke ku wê çawa wê di renekê de wê di wê demê de wê daristanên şîn wê li wan hebin. Wê rewşên weke yên herikina avê li wan hebin wê bi nişanakên wê re wê karibê wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna serwerîya gûtîyan wê wê di wê demê de wê weke destpêke nû a dem û serdema sumer ya duyem a hegomenikî wê biafirênê û wê weke destpêkekê wê ya giring wê xwe bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê serwerîya gûtîyan wê di wê demê de wê bi têkiliya konfedereli a nava bajar dewletên demê û yên herêmê re wê weke ku wê bi pêvajoyekê destpêkî wê bibê. Di wê temenê de wê pêvajoyên gûtîyan wê di nava xwe de wê hinek pêvajoyên destpêkê pêşketinê ên bi têrbûna wê û piştî wê ên rûxandinê ên bi hêrîşên ku ew li herêmê dibin re wê bê dîtin ku wê bibê. Wê di wê temenê de wê ev wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê kifşbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Piştî wê, weke ku wê çawa wê di dema gûtîyan de wê bi têngîna desthilatîya kur wê pêvajoyên desthilatîyê wê li rex wê û an bi wê re wê di dewama wê de wê werin wê piştî ya qassitîyan jî wê di renekê de wê weke ya heman rengê wê desthilatîyên qassitt ên weke 'nur-adad' ku wê di dewama wê de wê têngînen desthilatî ên li herêmê weke ya manneayîyan wê were û wê navenda wan ber gola urmiyê û hwd bê û wê ji wir wê li giştîya herêmê wê belav bibin û wê demên dirêj ên desthilatdariyê wê bi xwe re wê pêşbixin wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev pêvajoyên desthilatî ên weke ya bi ya kur û an hana re bê û an weke ya bi nur-adad û an manneayîyan bê û hwd wê di renekê de wê di çerçoveya xwe ya herêmî de wê bi xosletên xwe yên herêmê û hwd re wê

di rengekê de wê weke ku wê xwediyê hinek pêvajoyên pêşketinê ên bi xwe re ên teybet bin. Ev wê bi wan re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê teybet bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê rewşên desthilatî ên nû wê derkevina li pêş. Minaq weke ya hûrî-mitanni û mittaniyan ku wê di rengekê de wê di dewama ya gûtî-qasstt de wê werin wê karibê bahsa wan wê bikê. Wekî din wê rewşên wek yên desthilatîya herêmê a urartu û hwd wê pirr piştire wê xwe bidina diyarkirin û wê pêşkevin. Lê di wê demê de wê çavkaniyên ku wê li ser herêmê wê bidina diyarkirin ku wê di wê demê de wê desthilatîyên weke yên babil, aqad, asûr û hwd jî wê di rengekê de wê bibê. Demên asûrî wê dikarê di destpêkê de wê bi du demên giring bi demên serwerîya wan re fahmbikê. Yek wê di demên li dora sedsale 17' min û pê de ku wê li herêmê ku wê çawa ku wê hin bi hin wê bandûra babil û berî wê ya gûtîyan wê kêmbibê re wê bibê. Di wê temenê de wê, demek bibê. Piştî wê dema duyem wê bi demên li dora sedsale 12' min û bi vir de wê di rengekê û awayekê de wê were dîtin ku wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bibin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bibê.

Bi heman rengê ku em bahsa ya aqad bikin wê piştî şer û pevçûnên wan ên bi gûtîyan re wê demekê wê xwe bidina diyarkirin. Di dema Utuhengal de wê derkevina li pêş û bina desthilat. Lê ew wê piştî wê hin bi hin wê di nava komên din ên desthilat de wê bihalihin û wê winda bibin. Babili wê piştî dema sumer a duyem re wê, di rengekê de wê bi awayekê giştî wê her demê wê li rex gûtî, qassît, hûrî û mîtannî û heta med û hwd re wê li rex wan wê bijîn û wê bi wan re wê di rengekê de wê bibina xwediyê xatek pêşketinê. Çendî ku wê dem bi dem wê weke di dema hammurabî de wê pêvajoyên şerên hegomenikî wê bibin jî lê wê di rengekê de wê karibin xwe li rex serwerîya hêzên herêmê ew di rengekê de bidina jiyandin û domandin.

Qassîtî biqasî ku mirov wê dibînê wê weke demek navber ji ya gûtîyan û bi ber ya demên hûrîyan ve wê weke ku wê bûhûrînekê wê weke ku wê bi awayên civakî, desthilatî û hwd wê li ser wê temenê wê yê heyî wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê xwediyê hinek xosletên di wê rengê de bin. Di demên hûrîyan de wê di wê temenê de wê çerçoveya desthilatî wê di destpêkê de wê ser kabiliyên kurd ên subarû ên gûtîyî re wê li herêmê wê pêşkeve. Wê bi konfedereliyek ku wê di nava wan de wê bide çêkirin re wê di rengekê de wê weke ku wê çêbikê. Di wê

temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û awayê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê karibê bi rewşa hûrîyan re wê werênê ser ziman ku wê di xate gûtî, hana û an kur ve wê li ser temenê çanda tel-xalafê û pêvajoyên wê yên herêmî ên çandî û hwd re wê di renekê de wê weke ku wê xwediyê temenekê bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê renekê pêşketinê wê bi çavkaniyên xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Hûrîyî wê di wê temenê de wê li herêmê wê di şewayekê de wê weke hêzek mazin a teybet wê xwe li herêmê wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê jî wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çanda wê ya ku ew dibê wê, di nava wê de wê nişanaka vebûn, berfihrebûn û têkiliyek serwerîyî bi herêmên nivgirava araban û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê bê dîtin. Ew herêmên ku wê berê wê bi desthilatiya kur-marî re wê di renekê de wê bi serwerî bûn wê di wê temenê de wê bi wê re wê demek teybet wê êdî wê weke ku wê bijî.

Çavkaniyên di derbarê hûrîyan de wê destpêka serwerîya wan heta sedsale 17´min û hwd wê bide birin û wê bi teybetî wê rojavayê kurdistanê ê roja me û bi ber xabûrî ve wê berfirehbûna wan wê bibê. Li anatolya wê desthilatên weke kizzuwatna û luvian û hwd wê weke karibê bi têkiliya wan re werênê ser ziman. Kizzuwatna û luviyî wê bi aslê xwe ji wan bin. Xosletên wan ên çandî û zimanî jî wê di wê temenê de wê bi rehetî wê bi fahmkirinên wan û pêvajoyên wan ên bi wê re wê bide dîyarkirin.

Dibe ku di wê serdemê de bajarê Şibanîba (Tell Billa) jî roleke girîng lîstibe. Dagirkirina bi derfet a Hûrîyan li Tell Billa di nivê hezarsala duyemîn a beriya zayinê de hatiye kifşkirin. Di sala 2022-an de, Tell Billa wekî cîhê gengaz ê bajarê Şimānum (dibe ku di dema împaratoriya Aqadî de wekî Asimānum dihê zanîn) hate diyar kirin. Şimānum di serdema Ur III (2100 beriya zayinê) de girîng bû. Wek navendek çandî û ramyarî wê wek were dîtin ku wê bi weynekê wê bi xwe re wê derkeve li pêş.

Împaratoriya Mîtanî hêzeke herêmî ya bi hêz bû ku li bakur bi Hîtîyan, li başûrojawayê Misrê, li başûrê rojhilatê qassîtan û li rojhilat jî bi Asûrîyan re sînordar bû. Mîtanî ji aliyê Çiyayên Torosê ve li rojava heta

Kizzuwatna, li başûr tolip, li rojhilat Arraphe û li bakur gola Wanê dirêj bû. Di dewama wê de wê di navên cîhên Hûrî yên berbelav, navên kesane de dihêne destnîşan kirin. Di dawiyê de, piştî qeyranek li pey hev a navxweyî, Mîtannî kete destê Hîtîtiyan, ku piştî ketin bin kontrola Asûriyan. Di dema hûrîyan de wê di dewama wan de wê mitanni wê ji aliyekê ve wê bi asûrîyan û ji aliyê din ve wê bi hittîyan re wê pîrsgirêkê wê bi pêvajoyên hêrişên li ser herêmên wan wê bê dîtin ku wê bijin (çav: Pruzsinszky, Regine. "Emar and the Transition from Hurrian to Hittite Power". *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, edited by Marlies Heinz and Marian H. Feldman, University Park, USA: Penn State University Press, 2021, p. 21-38).

Hebûna Hûrî û pişt wê ya Mîtannî, ku pêşî berî 1550 beriya hat ser desthilatdariyê, [cara yekem di qeydên firewnên Misrê Thutmose I (1506-1493 beriya zayinê) û Thutmose III (1479-1425 BZ) de hatiye vegotin. Misriyan pir caran ji keyeniya Naharin re digotin. Paşê, Mîtannî û Hanigailbat di Nameyên Amarna de di dema Firewn Akhenaten de (1353-1336 beriya zayinê) de behsa wan dihê kirin. Li navxwe, tomarên Mîtannî ji gelek şunwarên herêmê hatine dîtin, di nav de Tell Bazî, Alalakh, Nûzî, Mardaman, Kemûne û girê mizlim û her weha li cîhên yên Hîtîtan ku ew li wan serwer bin wê şûnpê, çavkani û bermehi û hwd wê bi wan re wê werina kifşkirin (çav: Grosz, Katarzyna (1988). *The Archive of the Wullu Family*. University of Copenhagen: Museum Tusculanum Press. p. 5-15).

Navendek din a girîng a bandûra Hûriyan keyeniya Arrapha bû. Kolanên li girê yorgan, Nûzî ya kevnar, bi birhan kirin ku ji bo zanîna me ya Hûriyan yek ji cîhên herî girîng e. keyên Hûrî yên wekî Îthi-Teshup û Îthiya serweriya Arrapha kirin, lê di nîvê sedsala pazdehan de berî zayinê ew bûn vasalên keyeniya Mezin ê Mîtannî.

Di wê demê de wê herêmên weke yên serhada roja me wê di rengekê de wê di bin serwerîya hûrî û mitannî kevin. Di wê demê de wê desthilatîyên herêmî û an xwecihî ên weke yên urartu wê dema wan a ku ew derkevina ser dika dîrokê bê. Di wê demê de wê di rengekê de wê zêde temen û çavkaniyên pîrsgirêkî ên bi wan re ku wê di nava hûrî û mîtannîyan de wê rûbidin wê nebin. Hinek pîrsgirêkên weke di nava urartuyan û asûran de wê bînan ser ziman ew jî wê zêde wê pêşve neçin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ev wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Beriya zayînê li dora dawiya hezarsala duyem a de Êrartûyî li derdora Gola Wanê û Çiyayê Araratê bi hêz bûn û Mîrektiya Êrartûyan ava kirin. Di sedsalên 11. û 10. berî zayînê de, keyeni di dawiyê de herêmek ji çiyayên qafkasyayê li bakur heta sînorên bakurê Asûrya û bakurê Îrana Kevnar li başûr digirt û piraniya rojhilatê Anatoliya bi tevkari û hevgirtina wan a bi mittaniyan re kontrol kir. Hin lêkolîner bi giranî ji ber faktorên zimannasî Urartî wekî ji nû ve hevgirtina nifûsa Hûrî ya berê ye, lê ev nêrîn ji hêla gerdûnî ve nayê pejirandin (çav: Benedict, Warren C(1960)., "Urartians and Hurrians", Journal of the American Oriental Society, vol. 80, no. 2, p. 100–04).

Mîtannî beriya zayînê di sedsala 16'an de goçî Herêma Rojhilatê Anadolîyê, Başûrê Rojhilatê Anadolîyê û rojavayê kurdistanê a roja me kirine. Ji ber ku ev goçberî cihên ku Hûrî lê dijîn bûn, Hûrî ber bi rojava ve çûn. Di encama van guhertinan de bi Hîtîtan re têkoşîn dest pê kir. Hin eşîrên Hûriyan serweriya Mîtanniyan wê li herêma temenê biafirênin û alîkariya wan kirin ku dewletek nû ava bikin. Bi goça duyemîn a Mîtanniyan re, careke din veguherî ber bi rojava ve û Hûriyan herêmên din ên di bin kontrola Hîtîtan de girt û li wir Dewleta Kizzuvatna mazintir kirin. Piştî mirina Mursilî I, Hîtîtiyan ji bo ser text dest bi şerekî dirêj kirin. Hûrî ji vê rewşê sûd werdigirin heta Hattûsa pêş dikevin. Li vir şahbanû û zarokên wê dîl girtin. Di dema keyê Hîtîtan Zidanta Yekem de, Hîtîtan ev dewlet nas kirin û bi keyeniy Piliya re peyman aştîyê çêkirin.

Mîtaniyan li beşeke girîng a Hûriyên ku li derveyî Kizzuvatna dijîn serdest bûn û dewletek ava kirin ku herêma wê ji herêma Kerkûkê ya îroyîn heta Behra Spî dirêj bû. Wan bajarê Vaşugannî, ku li derdora kobanê û serêgir ê roja me û hwd Ras al-Aynê, nêzîkî sînorê wê kirin paytexta xwe. Hûrî piraniya şeniyên Dewleta Hûrî û Mîtannî pêk dihanîn. Keyên dewletê navên Hûrî bi kar hanîn. Nameyên ku keyê Mîtannî Tuşratta ji firewnê Misrê re şandiye û li Amarnayê hatine dîtin, bi Hûrî bi tîpên wek bi kurmançî wek hatine nivîsandin, tîpên din ên ku Tuşratta nivîsandine Hurriyî ji bo peyvên ku hevrehên wan nediyar in û Tuşratta carinan xwe wekî keyê Hûrî binav kiriye. Nîşan dide ku Hûrî ye. Wekî din, di peywendiyên bi Misriyan re, dihê zanîn ku Dewleta Hûrî-Mîtannî li dijî Hîtîtan serkeftin bi dest xistiye û di dewama wê de demek xwe ya nû bi serdemek nû daya jiyankirin.

Bi hatina Suppiluliuma I ya ser textê Hîtîtan re, Hîtît dîsa li herêma bi hêztir bûn. Suppiluliuma pêşî bi peymanekê dewleta Kizzuvatna bi

Hîtîtan ve girêdide û dû re li dijî Vaşûgannî seferek çêkir û dawî li Dewleta Hûrî-Mîtaniyan xwest bêne. Lê piştî mirina Suppiluliuma, serdestiya Hîtîtan li herêma kêm bû û dewleta Hûrî-Mîtannî ji nû ve vegeşîya herêma. Hin çavkani dibêjin ku wê di wê demê de wê Suppiluliuma I wê, peymanek aşîtyê wê bi keyên hûrî-mitanni re wê çêbikê û wê piştî wê di nava aşîtyê de wê li hev hev bijin. Di dewama wê de dihê gotin ku ew wê heta demên keyê hittiti key tuthalyayê yekem wê di awayekê de wê bidomê. Ew wê di wê dema xwe de wê bi seferên xwe yê li ser axa hûrî-mittanî li rojavayê kurdîstana roja me û heta deverên wek helebe roja me wê bikê ji wê bahsbikin. Hebûna vê levkirinê heta serdema keyê Asûrî Tukulti-Ninurta I (1244 - 1208 beriya zayinê) berdewam kir. Di wê demê de wê şer û pevçûnên nava hûrî-mitanni û hittitan wê keyê asûrî wê deverên weke li keviya çemê firatê ên heta deverên xabûrî wê bixwezê ku ew dagirbikê. Wê di wê nûqtayê de wê êdî wê ew jî wê wek rewşek din wê xwe bide diyarkirin. Lê di wê nûqtayê de wê, hinek çavkani wê dibêjin ku wê, piştî wê keyê asûrî û keyê hûrî-mitanni wê di encama levkirinekê de wê xwe biparêze. Piştî wê levkirinê wê rewşa hûrî-mitaniyan a bi hittitan re wê êdî wê were rojevê. Ji wê aliyê ve wê firewunê misrê û mitannî wê bi hev re tevbigerihin. Ber ku ew qadên ku wê li wan mitanni bi desthilatiya kizzuwatna wê lê serwer bûn wê heta sînore misra kevn wê biçûya.

Biqasî ku ji çavkaniyên Hîtîtan ên kevnar dihê zanîn, yekem ramiyârî ya naskirî li herêma Kîlîkyayê Kizzuwatna (Adanya) bû, welatê ku li dora paytexta wê Kummani ava bû. Dema ku Hîtîtan di dema Keyaniya Kevin de xuya bû dewleta duyemîn a bindest bûn, wan di sala 1500 beriya zayinê de, dema ku Hîtîtan di paşketinê de bûn, serxwebûna xwe bi dest xistin. Ew di dema serweriya Ishputahsu (1530-1500 beriya zayinê), kurê keyê wan ê yekem, Pariyauvatri, serxwebûna tevahî bi dest xist. Di vê serdemê de, wî bi cîranên xwe, keyên Mîtanî-Hûrî û Hîtîtan re, ji bo mijûlbûna bi berfirehbûnê (1525-1500 li dora demên beriya zayinê) re peymanek îmze kir. Paşgîrê wî, Paddatishu, domandina serxwebûna dewletê bê. Her wusa, ji ber ku bi tifaqa mîtannîyan-hûrîyan re nikaribin li ber xwe bidin, di dema key Pilliya de ketina herêma Mîtannîyan herê kirin û di bin parastina keyeniya mîtannîyan de jîyan kirin. Di sala 1460 berî zayinê de bi keyên xwe re, bajarên kevnar Pilliya, Idrima û Alalaha re tifaqek çêkirin û ketin bin parastina keyê Mîtanî Barattarna (çav: Archi, Alfonso (2003). "Middle Hittite—"Middle Kingdom"". Hittite Studies in

Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday. Penn State University Press. p. 1–12).

Komên etnîkî yên cihêreng li Kizzuwatna bi hev re dijiyan, û çanda wan têkeliyek ji hêmanên Luwî, Hûrî û Hîtîtî numînêr dikirin. Hûriyî beriya Hîtîtî û Lûwîyan ên li herêmê ne, yên ku wekî beşek ji berfirehbûna împaratoriye di bin Hattusili I û Mursili I de li dora 2000 beriya zayinê, bi serdemek nû û pêşketina wê re li herêmê dest bi jiyankirin. Wek kizzuwatnayîyan wê luwîyanî jî wê bigihijina hûrî-mîtannîyan. Di dema keyenîiya Kizzuwatna de, zîmanê herêmî yê bîngêhîn zaravayek Lûwî ya ku ji hêla Hurrian ve hatî bandûrkirin û an dihat axiftin bû. Lêbelê, keyê wê yê yekem, Işputahşu, navekî bi eslê xwe Hûriyî bû, û dihe dîyarkirin ku navê cîh "Kizzuwatna" bixwe jî luwîyanîzekerîna Hîtîtî "kez-udne" ye, ku diheê wateya "erdê li vî alî" bi çiyayan re. Her çend Kizzuwatna û Luwîyan ji keyenîiya Luwîya ya ku li welatê Hîtîtan dihatê axaftin cuda bû. Nivîsên bizmarî ku bi Kizzuwatna û Luwîyan hatine nivîsandin di metnên rêuresma Hîtîtan de nehatine wergerandin. Çanda Hûrî piştî ku keyenîiya Hûriyan ket bin bandûra Mîtannîyan li Kizzuwatna zêdetir bû (çav: Yakubovich, Ilya (2011). "Luwian and the Luwians". In Steadman, Sharon; McMahon, Gregory (eds.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford University Press. p. 536–537, 539).

Di wê nûqtîyê de wê çavkani wê li herêmê wê bi kizzuwatna û luwîyan re wê bandûr û heyîna hûrî û mîtannî di zîkhev de wê di rengekê de wê weke ku wê werênîna ser zîman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê dikarê wê werênê ser zîman wê di şewayekê de wê weke ku wê karîbê bê diyarkirin.

Çavkaniyên herêmî wê bidîna diyarkirin ku wê çendî hittîti wê weke hêzek herêmî wê bibê jî û wê çendî bi hêrîşên wê yên li herêmê wê zêdetirî wê derkeve li pêş jî lê wê di rengekê de wê bidîna diyarkirin ku wê bi bandûra hûrî-mîtannîyan wê di rengekê de wê bijin. Wekî din ji aliyê rewşên çandî û hwd ve wê di wê temenê de wê kultên hûrî-mîtannî wê bandûra wan wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di pêvajoyên afirîna çand-kulta kibela wê di wê temenê de wê bahsa wê ji wê aliyekê ve wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê çanda hittîti wê di rengekê de wê piştî demên gûtî-hana û an gûtî-kur û desthilatîyên wan ên li wê herêmê bi sedsalan ku wê xwedîyê pêvajoyên pêşketinê bin wê piştî wê ku wê hittîti wê bibin wê bixwezî ku ew jî bi wê rengê bi têgînek hegomenîkî ve rabin. Hêrîşên wan ku wê di çavkaniyên demê ên asûran de wê werîna dîyarkirin wê di wê temenê de wê bidîna diyarkirin. Piştî

wê li herê mê wê pêşkevin. Lê di rengekê de wê piştî wê bi peymanên aştîyê ku wê çêbikin re wê li herê mê wê bijîn. Li herê mên eleziza roja me ên weke herê mên bakûrê kurdistanê weke isuwa ku wê di wê demê de wê werina bi navkirin wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, weke deverên serwerîya keyeniyê hûrî-mîtannî bin. Piştî wê hebûna kizzuwatna û ya luwîyan jî di dewama wê de wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Ev wê di rengekê de wê, rewşek xort a bi bandûr û serwerîya hûrî-mîtannîyên demê re wê li wê di şêwayekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin.

Lê di wê demê de wê bandûra çanda hûrî-mîtannî wê di her awayê de wê li wan herê mên keyiyê ên anatolya û navendên wê were dîtin. Piştî wê li ser wê re wê pêvajoyên pêşketinê ên çandî, ramiyarî û hwd wê di wê temenê de wê di xatekê de wê bi pêvajoyên hizrî û zêhnî û hwd wê di şêwayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê di wê temenê de wê di rewş û awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê fahmîbê û wê werênê ser ziman bê.

Abdusamet Yigit, Kurdistan, cizirabota, 2023